

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

Hasanboy Jamolxonov

HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI

(Ta‘lim yo‘nalishi: 5111200-O‘zbek tili va adabiyoti)

Yangilangan klassifikator asosida qayta ishlangan va to‘ldirilgan nashri

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi oliy o‘quv yurtlari
uchun darslik sifatida nashrga tavsiya etgan*

**“O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi
Davlat ilmiy nashriyoti
Toshkent-2013**

UDK 54(076)

KBK 81.2O'zb

J 24

Ushbu darslik 5 111 200- o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi bo'yicha yangilangan klassifikator asosida qayta ishlandi va to'ldirildi. U "Hozirgi o'zbek adabiy tili" o'quv fanining "Kirish", "Fonetika va fonologiya", "Grafika, orfografiya va punktuatsiya", "Orfoepiya", "Leksikologiya", "Frazologiya" va "Leksikografiya" bo'limlarini o'z ichiga olgan. Har bir bo'limda hozirgi o'zbek adabiy tilining strukturaviy va sistemaviy xususiyatlarini, fonetik-fonologik, leksik-semantik birliklarning lisoniy va nutqiy jihatlarini, tasniflanish asoslarini bayon etishga alohida e'tibor qaratildi.

Mazkur darslik o'zbek tili va adabiyoti bakalavr yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun tayyorlandi. Undan magistr va tadqiqotchilar ham foydalanishi mumkin.

* * *

Учебник «Современный узбекский литературный язык» подготовлен в соответствии с Госстандартом за № 5 111 200-«Узбекский язык и литература», утвержденным Министерством Высшего и среднего специального образования Узбекистана в 2011 году для студентов бакалавриата. В него включены следующие разделы данного учебного предмета: «Введение», «Фонетика и фонология», «Графика, орфография и пунктуация», «Орфоэпия», «Лексикология», «Фразеология» и «Лексикография». В каждом разделе особое внимание уделено изложению структурно-системного устройства и функционирования узбекского языка на современном этапе его развития.

Учебник предназначен для студентов-бакалавров, однако им могут пользоваться также магистры, соискатели и те, кого интересуют вопросы узбекского литературного языка.

* * *

Textbook "Modern Uzbek literary language" prepared in accordance with the State Standard for №5111200- "Uzbek language and literature", approved by the Ministry of Higher and Secondary Special Education of Uzbekistan in 2011 for bachelor students. It includes the following section of this school subject: "Introduction", "The phonetics and phonology", "Graphics, spelling and punctuation", "Orthoepy", "Lexicology", "Fraseology" and "Lexicography".

At the end of the tutorial has dictionary-pointer of the basic concepts and terms, which are of practical importance.

The textbook is designed for bachelor students, but it can be also use in mazter's degree. Applicants and those who are interested in the Uzbek language.

Mas'ul muharrir: **S. Muhamedova**- filologiya fanlari doktori, professor.

Taqrizchilar: **S.Ashirboyev**-filologiya fanlari doktori, professor.

N. Mahmudov- filologiya fanlari doktori, professor

ISBN 978-9943-07-197-1

"O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"

Davlat ilmiy nashriyoti

Shartli qisqartmalar

A.N.- A. Navoiy
A. Q.- A. Qahhor
A. Qod.- A.Qodiriy
A. Rahm.- A. Rahmat
ar.- arabcha
DLT.- Devonu lug'otit turk
E.V.-Erkin Vohidov
f.-t. – forscha-tojlkcha
H.N.- Hakim Nazir
H.O.- Hamid Olimjon
H.Sh.- Husayn Shams
Hab.-Habibiy
J.A.- J. Abdullaxonov
J.Sh.- Jumaniyoz Sharipov
M. Ism.- M. Ismoiliy
M.Os.- M.Osim
M.Sh.- M. Shayxzoda
Mirm.- Mirmuhsin
Muq.- Muqimiy
Mo'g'.-mo'g'ulcha
N.I.-Nuriddin Ismoilov
O. -Oybek.
O.Q.- Ollm Qo'chqorbekov
O.Y.- Odli Yoqubov
P.Q.- Pirimqul Qodirov
P.T.- Parda Tursun
Q.M.- Quddus Muhammadiy

qirg'.- qirg'izcha
qoz.- qozoqcha
qoraq.- qoraqalpoqcha
r.-b.- ruscha-baynalmillal
R.F.- Rahmat Fayziy
Rud.- Rudakiy
S. A.- S. Aynly
S.Ahm.- Said Ahmad
S. An.- S. Anorboyev
S. Z.- Saida Zunnunova
S.N.- Said Nazir
snq.- sanoq sonlar
sug'd.- sug'dcha
sft.- sifat
T.M.- Tohir Malik
turk.- turkcha
turkm.- turkmancha
Uyg'.- Uyg'un
V. Sa'd.- Vosit Sa'dulla
X.Deh.-Xisrav Dehlaviy
Z.Sh.- Z. Sharofiddinov
O'H.- O'tkir Hoshimov
O'TIL.- O'zbek tilining izohli lug'ati
G'.G'.- G'afur G'ulom
Sh.- Shuhrat
Sh.R.- Sharof Rashidov

1.KIRISH

1.1.Fanning obyekti, predmeti,maqsadi va vazifalari

Obyekti – hozirgi o‘zbek adabiy tili.

Predmeti –obyektning (hozirgi o‘zbek adabiy tilining) bir tomondan,milliy tilga, ikkinchi tomondan esa dialekt va shevalarga,vazifaviy ushularga bo‘lgan munosabatlarini.shuningdek, milliy adabiy tilning fonetik-fonologik, leksik-semantik va grammatik sathlaridagi struktura va sistema xususiyatlarini tadqiq qilish, adabiy tilning belgilarini, yashash formalari va meyorlarini, xizmat doirasini belgilash.

Maqsadi – talabalarda “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” fani va uning obyekti, predmeti, vazifalari bo‘yicha *tegishli bilim darajasini, shu bilimdan unumli foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish.*

Vazifalari – talabalarni o‘zbek tilshunosligining fonetika, fonologiya, grafika, orfografiya, orfoepiya, leksika, frazeologiya, leksikografiya, morfemika, so‘z ysalishi va grammatika (morfologiya va sintaksis) bo‘limlari, bu sohalarida erishilgan yutuqlar bilan, shuningdek, til, lison. me‘yor va nutq munosabatlariga oid umumnazariy bilimlarning hozirgi o‘zbek adabiy tiliga tatbig‘i masalalari bilan tanishtirish.

1.2.Adabiy til va milliy til munosabatlari

Milliy til- xalqning millat darajasiga ko‘tarilgan, miliat bo‘lib shakllangan davridagi umumiy tilidir. Tilning bunday maqomi uning tarixiy taraqqiyoti davrlariga nisbatan belgilanadi. Masalan, urug‘ yoki qabila tili, elat tili, xalq tili va nihoyat, millatning tili kabi.Demak, milliy til muayyan tilning diaxron plandagi bir tipi,u xalq tili asosida tarkib topadi: umumlashadi, me‘yorlashadi.Bu jihatdan milliy til adabiy tilga qarama-qarshi qo‘yilmaydi,ammo tildagi dialektlarga qarama-qarshi qo‘yilishi mumkin(bu haqda quyiroqda bahs yuritiladi).

Adabiy til umumxalq tilining fonetik-fonologik, leksik-semantik va grammatik jihatdan me'yorlashtirilgan, sayqal berilgan qismidir. U milliy tildan farqli ravishda shu tilning o'tmishdagi tiplarida ham ma'lum darajada shakllangan bo'ladi: eski o'zbek adabiy tili (XIV– XVII asrlar adabiy tili), yangi o'zbek adabiy tili (XVII– XX asr boshlaridagi adabiy til) kahi. Hozirgi o'zbek adabiy tili esa, yuqoridagilardan farqli ravishda, faqat o'zbek milliy tilining yashash formasidir: u milliy tilga zid qo'yilmaydi, undan boshqa tizim ham emas, balki shu milliy tilning tartibga solingan, millat vakillarining barchasi uchun majburiy bo'lgan, barqarorlashgan bosh ko'rinishi, xolos.

O'tmishda ayrim xalqlarning yozma adabiy tili vazifasida boshqa xalqlarning tillari qo'llanib kelganligi ham tarixdan ma'lum: turkiy va forsiy tillarda so'zlashuvchi xalqlarda arab tili, Yevropa xalqlarida lotin tili ana shunday mavqega ega bo'lgan. Bu hol ham adabiy tilning milliy tildan farqlanuvchi jihatlari sifatida qaralishi mumkin.

Ilmiy adabiyotlarda adabiy tilning asosiy belgilari sifatida quyidagilar qayd etilgan: 1) ishlov berilganlik; 2) me'yorlashtirilganlik; 3) barqarorlik; 4) shu millat yoki xalq vakillarning barchasi uchun majburiylik; 5) ustubiy farqlanish xususiyatlariga egalik; 6) universallik (ishlab chiqarish, ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayot, ilm-fan, turmush va boshqa sohalarning barchasida qo'llana olishi); 7) og'zaki va yozma shakllarga egalik¹

1.3. Hozirgi o'zbek adabiy tilining og'zaki va yozma shakllari

Hozirgi o'zbek adabiy tilining og'zaki va yozma shakllari bor, shu ikki shakl vositasida u xalqqa xizmat qiladi:

1) og'zaki shakli o'zbek milliy tilining fonetik-fonologik, leksik, semantik

¹ Qarang Фидин Ф. П. Истоки и судьбы русского литературного языка. – М.: Наука, 1981. – С. 176. У а л а қ а – т а л л и г: Бондалетов В. Д. Социальная лингвистика. – М.: Просвещение, 1987. – С. 68–69.

va grammatik jihatdan me'yorlashtirilgan bo'lishi bilan birga, uning to'g'ri (adabiy) talaffuz me'yorlariga mos bo'lishini ham talab qiladi. Bu jihatlarning voqelanishi (nutqda reallashuvi) orfoepiya qoidalari tomonidan boshqariladi. Adabiy-orfoepik talaffuzning moddiy-material asosini nutq tovushlari, urg'u, ohang, melodika, pauza, tembr, ritm, temp kabi fonetik birliklar va elementlar tashkil etadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilining og'zaki shakli ko'proq adabiy so'zlashuv uslubida namoyon bo'ladi, uning faoliyatida imo-ishora, nutq vaziyati kabi noverbal vositalar ham ishtirok etishi mumkin;

2) hozirgi o'zbek adabiy tilining **yozma shaklida** ham tilning leksik, semantik va grammatik me'yorlariga to'la amal qilinadi, ammo uning moddiy-material asosini optik-grafik vositalar tashkil qiladi, qo'llanish me'yorlarini esa grafika, orfografiya va punktuatsiya qoidalari belgilab beradi.

Adabiy tilning yozma shakli faoliyatida ilmiy uslub, rasmiy uslub, ommabop (publitsistik) uslub qoliplariga xoslanish xususiyatlari borligi ham ko'zga tashlanadi.

1.4. Adabiy til va dialektlar munosabati

Adabiy tildan dialekt, sheva, jargon va argolarni farqlash kerak.

Dialekt – umumxalq tilining ma'lum etnik guruhga mansub ko'rinishi: qipchoq dialekti, o'g'uz dialekti va qarluq-cnigil-uyg'ur dialekti (prof. V.V. Peshetov klassifikatsiyasi)²

Sheva – mahalliy dialektning fonetik, leksik, grammatik umumiylikka ega bo'lgan, bir yoki bir necha qishloqni o'z ichiga oluvchi kichik bir qismi, guruhi. Dialekt va shevalar adabiy tilning shakllanishida ishtirok etadi, ammo adabiy tildan quyidagi belgilari bilan farqlanadi:

a) adabiy til millatning barcha vakillari uchun umumiydir, dialekt va

² V.V. Peshetov, Sh. Shoabdurahmonov. O'zbek dialektologiyasi Toshkent O'qituvchi, 1978, 36-b.

shevalar esa millat tarkibidagi etnik guruhlarining har biri uchun alohida-alohida bo'ladi, bir-biridan fonetik, leksik va grammatik jihatdan farqlanadi;

b) adabiy tilning yozma shakli mavjud: u ma'lum me'yorlarga bo'ysundirilgan yozuv sistemasiga (adabiy-orfografik yozuvga) asoslanadi. Dialekt va shevalar uchun esa alohida adabiy-orfografik yozuv yo'q.

d) adabiy tilning qo'llanishi hududiy jihatdan chegaralanmaydi, dialekt va shevalarning qo'llanishi esa bu jihatdan chegaralangandir.

e) adabiy tilda davlat ishlari- xalq ta'limi, matbuot, radio-televizioniye, ilm-fan, ma'muriy-idoraviy hujjatlashtirish ishlari olib boriladi; qonun, farmon va qarorlar shu tilda e'lon qilinadi. Dialekt va shevalar esa bu funksiyada qo'llanmaydi;

Jargon va argolar- ma'lum ijtimoiy guruhlarga, masalan, o'g'rilarga, sportchilarga, talabalarga yoki savdogar-chayqovchilarga xizmat qiladigan yasama "til". **Jargon** terminining mazmun jihatida "yasama til" ma'nosi (ideografik semasi) bilan birga *peyorativ sema* (kamsituvchi konnotatsiya) ham bor (*harbiy jargon*, *o'g'rilar jargoni* kabi), **argo** termini ma'nosida esa *peyorativ sema* yoq. Jargon yoki argoga mansub lug'aviy birliklar **jargonizm** va **argotizmlar** deb yuritiladi. Jargonizm va argotizmlar adabiy tilda ishlatilmaydi. Ulardan jonli so'zlashuv nutqida yoki badiiy asar tilida uslubiy maqsadlardagina foydalanish mumkin. Masalan: 1) *Pivoni bu yoqqa uzat, - deya "bomj" uning qadahini o'ziga tortdi.* (N. I. Iblis saltanati, 1-kitob, 2009-yil, 114-bet). Jargonizm- **bomj** (ma'nosi: "yashash joyining tayini yo'q, daydi odam"). 2) *...Sherning bir-biridan qimmat mebellari joyida yo'q edi. O'shanda ular shoshilib qolishgan, buni boshqa chaqqonlarning ishi, deb o'ylashgandi. Qaysidir ma'noda ular haq edilar, chunki Sherning qo'shnilari orasida ham yuxolar topilardi.* (N. I. Iblis saltanati, 2-kitob, 2009-yil, 47-bet). Jargonizm – **yuxolar** (ma'nosi: "mayda o'g'rilar", "zimdan o'marib ketuvchilar"). 3) *Xo'jayin, -dedi Samandar tashqariga chiqqanlaridan keyin, - anavi men sigareta so'ragan kimsalarning ko'rinishi juda boshqacha ekan, ular sizning yoningizga kelishayotgandi. Niyatlari buzuqqa o'xshaydi*

- *Nima deding ularga?*

- Mentlar turganini aytdim. Yuraklari tushib qolayozdi. (N. I. Iblis saltanati,

I-kitob, 2009-yil, 210-bet).Jargonizm- **mentlar**(“milltsionerlar” ma’nosida). 4) *Xo’jayin,-deb kirib keldi shu mahal Ikromning uyda qolgan shotirlaridan biri...* (N. I. Iblis saltanati, 1-kitob, 2009-yil, 299-bet).Jargonizm: **shotir** (kriminal guruhlar jargonida “guruh boshlig’i xizmatida bo’lgan jinoyatchi unsur”).

1.5. Hozirgi o‘zbek tilining vazifaviy uslublari

Vazifaviy uslublari tilning funksional stillaridir. Bunday stillar inson faoliyatining u yoki bu sohasiga xoslangan nutqni qoliplash, u yoki bu shaxsning portreti, ma’naviy qiyofasi, psixologiyasini uning o‘ziga xos nutqida aks ettirish vazifasini bajaradi.Tilda vazifaviy uslublarning quyidagi turlari bor:

Rasmiy ish uslubi. Bu uslub qonunlar, farmonlar va turli ma’muriy-idoraviy hujjatlar (qarorlar, buyruqlar, ariza, bildirishnoma, nizom, tilxat, ishonchnoma, yo‘riqnomalar, shartnomalar, farmoyish kabi ish qog‘ozlari) tiliga xosdir. Rasmiy uslubda avvaldan shakllanib, ma’lum qollarga tushgan konstruksiyalar, formullar,rovka va so‘z birikmalaridan (... *joriy etilsin, ...amalga oshirilsin, ... chora ko‘rilsin, ... e’tiborga olinsin, ...ni hisobga olib buyuraman, ... ma’lum qilaman, ...ni so‘rayman, ...ga taqdim etish uchun berildi* kabi qurilmalardan) foydalaniladi. Bu uslubda tuzilgan matnlarda emotsional-ekspressivlik, so‘z o‘yini, majozilik kabilarga yo‘l qo‘yilmaydi.

Namunalar: 1.*Respublika aholisining daromadlari va turmush darajasini yanada muttasil oshirib borish, fuqarolarga ijtimoiy madadni kuchaytirish maqsadida:*

2010 yilning 1-avgustidan boshlab byudjet muassasalari va tashkilotlari xodimlarining ish haqi, pensiyalar hamda ijtimoiy nafaqalar, stipendiyalar miqdori o‘rta hisobda 1,2 baravar oshirilsin... (O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonidan). 2. *Mehnat ta’lim tugab, shu yil 26 avgustdan ishga tushganligimni ma’lum qilaman* (Bildirishnomadan).3.*Viloyatdan kelganligimni va qatnab o‘qishga imkoniyatim yo‘qligini e’tiborga olib, menga talabalar uyidan joy berishingizni so‘rayman* (Arizadan).

Ilmiy uslub. Bu uslubda ilmiy asarlar tili, ilmiy nutq shakllantiriladi: matndagi aniqlik, turli ekspressiyadan, bo'yoqdorlikdan, polisemiya xolislik, soha terminlarining faol ishtiroki kabi holatlar ilmiy uslub talablaridan kelib chiqadi. Unda so'zlashuv uslubiga xos erkinlik, tasviriylilik va obrazlilik uchramaydi, adabiy tilning orfoepik (to'g'ri talaffuz) va orfografik (to'g'ri yozish) me'yorlariga to'laroia qilinadi; gap qurilishi mukammalligi va murakkabligi bilan ajralib turadi; qo'shma gaplar, kesimi fe'ning majhullik nisbatidagi formalari bilan ifodalangan gap turlari, gap bo'laklari deyarli tushirib qoldirilmaydi, yig'iq va to'liqsiz gaplar kam ishlatiladi. Nutq, asosan, monologik xarakterda bo'ladi. M a s a l a n, *"Dala sharoitida ishlash usulidan foydalanib to'plangan birmuncha mukammal ma'lumotlar Urgut tumani mikrotoponimlari, ular yasallshining regional xususiyatlari haqida chiqarilgan ilmiy xulosalar va bu xulosalar asosida o'zbek onomastikasi, xususan, topoonomastikasida mavjud bo'lgan qarashlarga muayyan darajada kiritilgan aniqliklar ishning nazariy ahamiyatini belgilaydi"*. Mikrotoponimlarning leksik-semantik tahliliga oid dissertatsiya avtoreferatidan ko'chirilgan mazkur gapda ilmiy uslubga xos quyidagi belgilar ko'zga tashlanadi: 1) gap qurilishi mukammal va murakkab; 2) gap tarkibida toponimika va onomastikaga oid terminlar (**tuman, mikrotoponim, onomastika, topoonomastika, region** atamallari faol qatnashgan); 3) gapda majoziiy ma'noli yoki uslubiiy bo'yoqdor so'zlar qo'llanmagan.

Publitsistik uslub. Bu uslub ommabop asarlar, ommabop ma'ruzalar, matbuot vositalaridagi bosh maqolalar, axborotlar, felyetonlar, murojaatnoma va chaqiriqlar, ocherk va reportajlar tilini qolilaydi, shu sababdan u *ommabop uslub* deb ham nomlanadi. Publitsistik uslubda nutqning bir yo'la bir necha vazifasi - informativ funksiya (xabar, ma'lumot berish), agitatsion funksiya (targ'ib qilish, undash) va, zaruratga qarab, emotsional-ekspressiv funksiya mujassamlashgan bo'ladi. Shuning uchun mazkur uslub asosida shakllantirilgan matn (nutq)da ilmiy, so'zlashuv, badiiy va rasmiy uslublarga xos elementlar aralash holda qo'llanishi mumkin. Bunday paytda emotsional bo'yoqdor so'zlarga, frazema, aforizm va idiomalarga, turli

emfatik qo'llanishlarga keng o'rin beriladi. Quyidagi ikki matnni ko'zdan kechiraylik:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov Janobi Oliylarining taklifiga binoan Quvayt Davlati Amiri shayx Saboh al-Ahmad al-Jobir as-Saboh Hazrati Oliylari 2008- yil 21-23-iyul kunlari rasmiy tashrif bilan O'zbekistonda bo'ldi.

Tashrif doirasida ikki davlat o'rtasida bo'lib o'tgan rasmiy uchrashuv chog'ida O'zbekiston tomoniga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov Janobi Oliylari va Quvayt tomoniga Quvayt Davlati Amiri shayx Saboh al-Ahmad al-Jobir as-Saboh Hazrati Oliylari rahbarlik qilidi.

Do'stona, o'zaro hamkorlik va anglashuv ruhida bo'lib o'tgan rasmiy muzokaralarda davlatlararo aloqalar yuzasidan fikr almashildi... ("Toshkent oqshomi" gazetasi, 2008 -yil, 23-iyul).

2 Biz tushgan "UAZ" qurib qolgan soy yoqalab asta yuqorilamoqda. Mashina derazasidan suruv ko'rindi. Hozir u kattakon po'stakka o'xshaydi. Lahzadan keyin po'stak go'yo yirtilib, bo'lak-bo'lak bo'lib ketdi. Bir cho'pon tayog'ini siltab tashlab, suruvni kesib o'tdi.

Quduq boshida to'xtab, mashinadan tushganimizda, cho'pon ham yaqin kelib qolgan edi. Uning shaxdam qadam tashlashi, alpdai kelishgan qomatiga qarab yosh deb o'ylagandim, yo'q...

- Otaxon cho'pon,-dedi Hakim Xudoyberdiyev qo'lini oldinga cho'zib,- sardor desak ham bo'ladi, Umar aka Toshniyozov...

- Uyaltirmang-ey ...- Umar akaning ot jag'li cho'zinchoq yuzi yanada cho'zilib, do'ng peshanasini qat-qat ajin qopladi. U kular ekan, o'ziga yarashgan qirg'ma mo'ylovini, xuddi tushib qoladiganday, barmog'ining orqasi bilan bosib qo'yardi- Sardoringiz nimasi?

- Sardor bo'lmay kimsiz? Ming bir yuz qo'y ixtiyoringizda. Qancha-qancha cho'ponlar ta'limingizni olgan. Bu kishi,-Hakim Xudoyberdiyev Umar akaning tirsagidan tutgancha menga yuzlandi,-sovxoz tashkil bo'lmasidan ilgari, "Qizil chorvador" kolxozi vaqtida, otasidan keyin uzoq vaqt fermaga boshchilik ham qilgan. Ha, bu jihatdan ham sardor! (S. An. "Qarnob cho'llarida" ocherkidan).

Ko'rinib turibdiki, rasmiy bayonotdan olingan birinchi matn mazmuni informativ xarakterda bo'lib, uslubiy jihatdan betarafdir. Ocherkdan keltirilgan matn parchasining stilida esa metaforik oxshatishlar ("*kattakon po'stakka o'xshaydi*", "*ot jag'li cho'zinchoq yuzi*"), ko'chma ma'noli so'zlar ("*soy yoqasida*", "*suruvni kesib*"), hurmat ma'nosini beruvchi leksik birliklar ("*otaxon*", "*sardor*"), uslubiy bo'yoqdor so'zlar va elementlar ("*jilmayganicha*", "*uyaltirmang-ey*"), dialektal qo'llanishlar ("*bova*") bor. Bularning barchasi ocherkka xos belgilarni - peyzaj tasviri, qahramonning portreti, ma'naviy qiyofasi, psixologik va nutqiy xarakteristikasining obrazli va ta'sirchan bo'lishini ta'milash uchun muhim vositalar bo'lib xizmat qilgan.

So'zlashuv uslubi. Bu uslubning ikki ko'rinishi mavjud: 1) *adabiy so'zlashuv uslubi*. Bu uslubda yaratilgan nutqda so'z tanlash, gap tuzish ancha erkin bo'ladi, inversiya holatlari ham uchrab turadi, ammo adabiy til me'yorlaridan chetga chiqilmaydi; 2) *jonli so'zlashuv uslubi*. Bu uslubga asoslangan nutqda ham erkinlik saqlanadi, ammo unda adabiy so'zlashuv uslubidan farqli ravishda quyidagilarga ham o'rin beriladi:

a) salbiy baho semasi bor bo'lgan, kamsitish yoki haqorat ma'noli so'zlarga: *endi tushunib olgandirsan, oshqovoq?* (N.I.) *O' pandavaqi, agar og'zingdan yana bir marta shunaqa gap chiqsa, tilingni sug'urib olaman, tushundingmi?* (N.I.). *Bomj ekansan-ku. Ipirisqi, yo'qol bu yerdan ...* (N.I.);

b) varvarizm, ekzotizmlarga: *prikaz qilsangiz, dalshe ketamiz* (N.I.).

Maskirovka, oka, bir soatdan keyin ko'chaga chiqadi, voobshe tanimaysiz (N.I.);

d) so'z, grammatik formalar, so'z birikmalari tarkibidagi ayrim tovushlar (ba'zan bir necha tovush yoki bo'g'in) tushib qoladi: *obor* (olib bor), *aytvor* (aytib yubor), *pasqam* (pastqam), *bolla* (bolalar), *mashu* (mana shu) kabi. Ba'zi tovushlarning co'z tarkibidagi o'rni almashadi: *turpoq* (tuproq), *tervat* (tebrat), *to'rg'amoq* (to'g'ramoq); bir tovush o'rnida boshqa tovush (yoki fonema variantlaridan biri) qo'llanadi: *kegin* (keyin), *shoyi* (shohi), *so'ngak* (suyak), *ko'ynak* (ko'ylak), *qalmoq* (qarmoq); so'z

boshida, o'rtasida yoki oxirida tovush a'ntiriladi: *o'ris* (rus), *ishkop* (shkaf), *tiraktir* (traktor), *tanka* (tank); so'z tarkibidagi ba'zi unlilar cho'ziladi: *hozir* – *ho:zir*, *katta* – *ta:ta*, *ayta qol* – *ayta qo:l*, *jonim* – *jo:nim* kabi; undoshlar qavatlanadi: *maza* – *mazza*, *yasha* – *yashsha* (bunda so'z urg'usining o'rni ham o'zgaradi: *maza* – *mazza*, *yasha* – *yashsha* kabi);

e) kishi nomlari yoki ayrim so'z va so'z birikmalarini qisqartirib talaffuz qilish hollari ham uchraydi: *Dilor* (Dilorom), *Guli* (Gulnora), *Muqad* (Muqaddas), *Dilfuz* (Dilfuza), *kilo* (kilogramm), *avtomat* (telefon-avtomat), *marshrutka* (marshrutli taksi) kabi;

f) grammatik-konstruktiv jihatdan qaraganda jonli so'zlashuv uslubida shakllantirilgan nutq ko'proq dialogik xarakterda bo'lishi, sodda gaplarning, ayniqsa, to'liqsiz va bir sostavli gaplarning faol qo'llanishi bilan ajralib turadi: *Boshlandi* ("Majlis boshlandi"), *Ana taksi* ("Ana, taksi kelyapti"), *Xo'sh?* ("Endi nima qildik?") kabi; qo'shma, murakkab gaplar nisbatan kam qo'llanadi, qo'shma gap komponentlari ko'pincha bog'lovchisiz birikadi: *Kechikdim: avtobus buzilib qoldi*. (Bu gapning to'liq shakli: *Ishga kechikdim, chunki yo'lda avtobus buzilib qoldi*) kabi;

g) fe'lning **-b(-ib)** affiksli ravishdosh shakl hamda **-gan** affiksli sifatdosh shakli **edi** to'liqsiz fe'li bilan birga kelganda, undagi affikslar *-uvdi*, *-ovdi*, *-gandi* shakllarida qo'llanadi: *aytuvdi* (aytib edi), *boruvdi* (borib edi), *yozuvdi* (yozib edi); *aytgandi* (aytgan edi), *borgandi* (borgan edi), *yozgandi* (yozgan edi) kabi;

h) hurmat, kamsitish, kesatiq ma'nolarini ifodalash uchun xizmat qiluvchi **-jon**, **-xon**, **-lar**, **-cha**, **-loq** qo'shimchalariga ham keng o'rin beriladi: *akajon*, *Lolaxon*, *dadamla* (*dadamlar*), *oyimla* (*oyimlar*), *yigitcha*, *qizaloq* kabi.

E s l a t m a: Jonli so'zlashuv uslubiga asoslangan nutqda, ba'zan, noverbal vositalar (imo-ishora, ko'z, qo'l va bosh harakatlari) ham yordamchi vositalar sifatida ishtirok etadi.

Jonli so'zlashuv uslubi ko'prpq og'zaki nutqqa xosdir, ammo uning ba'zi ko'rinishlari, elementlari yozma nutqda, masalan, o'zaro yaqin dugonalar, sirdosh do'stlarning bir-biriga yozgan xususiy xatlarida ham uchraydi.

Badiiy uslub. Bu uslubda badiiy asar tili va badiiy nutq shakllantiriladi. Ularda adabiy til me'yorlaridan chetga chiqish hollari ham uchrab turadi: obraz va personajlar nutqini tipiklashtirish zarurati shuni taqozo qiladi. Quyidagi misollarga e'tibor beraylik:

1. *Asadbek molodes! Visshiy klass!- dedi u.-Aniq topibdi Endi u bilan xazilla-shib bo'lmaydi. (T.M.).*

2. *U qizig'ar mashinasini Qoraqamishga qarab uchirdi... (T.M.)*

3. *Akamullo, akamullo, sizni yo'qloshopti, idoraga yo'qloshopti.*

-Nima gap?

-Hojar ayani bachasi sahroda borkan ekan... Bo'ronda qolgan ekan...Qaytib kelmopti... So'g'in Xo'janazar akoning duxtori bo'ronga qolip o'lipti...

-Hoshim yugurganicha chiqib ketdi. Mahmuda bilan Mohidil bir-biriga hayron qarab qolishdi!(J.A.)

4. *Sho'rim qursin, bolam. Tovni ursa talqon qiladigan ullahim turib, meni talab tashlashayapti,-dedi kampir o'zi bilan olib kelgan tayoqqa tayanib. (N.I.)*

Birinchi misoldagi nutqiy parchada grammatik-sintaktik varvarizm ("*Asadbek molodes!*", "*Visshiy klass*"), ikkinchi gapda vulgarizm ("*qizig'ar*"), uchinchi misoldagi dialogda esa o'zbek-tojik ikki tillillgi ta'sirida bo'lgan o'zbek shevalarining so'zlari ("*akamullo*" "*bacha*", "*duxtor*", "*so'g'in*" kabi leksik birliklar), shu shevaga xos grammatik formalar ("*yo'qloshopti*", "*kelmopti*" kabi grammatik dialektizmlar), aka so'zining *ako* shaklidagi dialektal ko'rinishi (leksik-fonetik dialektizm) qo'llangan. Bunday dialektizmlar (*tov*, *ullahim*) to'rtinchi gapda ham bor. Ular adabiy til me'yoriga xilof ravishda badiiy uslub talablaridan kelib chiqib badiiy matnga kiritilgan, natijada asarning badiiy-estetik g'oyalarini ta'sirli, ishonarli qilib ifodalashga erishilgan.

I z o h: Adabiy til bilan funksional uslublar o'rtasidagi munosabatlar quyidagicha: rasmiy ish uslubi, ilmiy uslub, publitsistik uslubning ayrim ko'rinishlari (informativ va agitatsion funksiyalarni bajaruvchi ko'rinishlari) adabiy til me'yorlariga tayanadi, demak, adabiy tilga zid qo'yilmaydi; so'zlashuv uslubining "a" ko'rimishi (adabiy so'zlashuv) ham shunday: unda so'z tanlash, gap tuzishda erkinlik sezilib tursa-da, adabiy til me'yorlariga xilof bo'lgan birliklar va elementlardan foydalanilmaydi; so'zlashuv uslubining "b" ko'rinishida (jonli so'zlashuvda) esa nutqning maxsus tayyorgarliksiz shakllantirilishi, erkin muomalaga asoslanishi bilan birga, adabiy til me'yorlaridan chetga chiqish holatlari ham kuzatiladi (mavzuning jonli so'zlashuv uslubiga oid qismiga qarang).

Adabiy tilga munosabat jihatidan *badiiy uslub* alohida baholanadi: u, odatda, badiiy asar tilini belgilaydi, badiiy asar tilida esa, yuqorida sanab ko'rsatilgan uslublarning barchasidan foydalanish hollari uchraydi, badiiy uslub ularning matndagi o'rinlari va vazifalarini "taqsimlab", "nazorat qilib" boradi, qaysidir ma'noda "boshqaruvchilik" vazifasini o'taydi.

1.6. Hozirgi o'zbek adabiy tili taraqqiyotini belgilovchi omillar

Hozirgi o'zbek adabiy tili taraqqiyotini belgilovchi omillar ikki xildir:

Lingvistik (lisoniy) omillar. Bularga muayyan til sistemasi ichidagi strukturaliy omillar - fonemalar o'rtasidagi zidlanish munosabatlari, bunday zidlanish asosida yuzaga chiqadigan kommutatsiyaning (tilning ifoda jihatiga mansub birliklar bilan mazmun jihatiga mansub birlaklar o'rtasidagi paradigmatic aloqadorlikning) voqelanishi, lug'at boyligidagi leksemalarning sistema va tagsistemalarga, makrosistema va mikrosistemalarga uyushish qonuniyatlari, til sathlari o'rtasidagi aloqa-munosabatlar, shuningdek, morfema tiplari, so'z yasash modellari, grammatik qurilishni belgilovchi qoida-qonuniyatlar kiradi. Adabiy til taraqqiyoti birinchi navbatda ana shu ichki omillarga tayanadi.

Ekstralingvistik (nolisoniy) omillar. Bularga tildan tashqarida mavjud bo'lgan faktorlar (tashqi omillar) kiradi: ijtimoiy tuzum formalari, tarixiy jarayonlar, xalqlar va millatlar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'rifiy aloqalar, ilm-fan rivoji, ishlab chiqarish va texnika taraqqiyoti, ijtimoiy tafakkur, inson ruhiyati, his-tuyg'ulari, til va yozuvga oid qonun va farmonlar shular jumlasidandir. Masalan, O'zbekiston mustaqillikka erishgach, uning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy va ma'naviy hayotida ham jiddiy o'zgarishlar yuz berdi: bozor iqtisodiga bosqichma-bosqich o'tish jarayoni boshlandi, milliy qadriyatlarga e'tibor kuchaydi, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning yangi shakllari yuzaga keldi. Bularning barchasi o'zbek tili leksikasiga ham ta'sir o'tkazdi: sobiq ittifoqdagi davlat tuzumiga va boshqaruv ierarxiyasiga xos ayrim tushuncha nomlari (*partkom, raykom, gorkom, obkom, sovxoz, kolxoz* kabi so'zlar) iste'moldan chiqib, o'zbek tili lug'at boyligining tarixiy qatlamiga o'tib qoldi, ularning o'rnida hozirgi mustaqil O'zbekiston hayoti taqozo qilgan yangi so'z va atamalar (*kollej, litsey, gimnaziya, litsenziya, reyting, test, marketing, minimarket, investitsiya, biznes* kabilar) paydo bo'ldi, *hokim, hokimiyat, viloyat, tuman* kabi leksemalarning mazmun mundarijasida hozirgi tuzum tushunchalariga mos ravishda yangilanish yuz berdi, natijada bunday so'zlar eski qatlamdan zamonaviy qatlamga o'tib qoldi.

Keltirilgan ma'lumotlardan shu narsa anglashiladiki, milliy tilning, shu jumladan, milliy adabiy tilning taraqqiyotida lisoniy va nolisoniy omillar ko'pincha birga qatnashadi, ularning biri ikkinchisiga sharoit, zamin yaratadi; til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlari shuni taqozo qiladi.

1.7. Hozirgi o'zbek adabiy tilining davlat tili mavqeidagi o'rni.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida, yuqorida aytib o'tilganidek, davlat ishlari olib boriladi. Davlat tili deyilganda ham aslida o'zbek adabiy tili nazarda tutilgan, binobarin, adabiy til davlat tomonidan himoyalangandir. Bunday himoya quyidagi hujjatlar bilan kafolatlangan:

1.O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqidagi qonuni (o'n birinchi chaqiriq O'zbekiston Oliy Kengashining o'n birinchi sessiyasida 1989-yil 21- oktabrda qabul qilingan).

2.O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (4-modda).

3. «Davlat tili haqida»gi qonunning yangi tahriri, 1995-yil 21-dekabr.

1.8. Hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari

“Hozirgi o'zbek adabiy tili” fani o'z obyektni, asosan, sinxron planda va statistik metodga tayanib tadqiq etadi.Bu tabiiy bir holdir, chunki hozirgi o'zbek adabiy tilining struktura va sistema munosabatlari shu tilning hozirgi holatidan kelib chiqadi.Biroq bu tilning o'tmishda tarixiy ildizlari bo'lganligini, u shu “ildizlardan” o'sib chiqqanligini hisobga olsak,uni diaxron planda (dinamik taraqqiyot jarayonida) ko'zdan kechirish ham foydadan xoli emasligi ma'lum bo'ladi, chunki o'zbek tilining o'tmishi va hozirgi holatini qiyoslash orqali, ular o'rtasidagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlash, tilning taraqqiyot dinamikasini kuzatish imkoniga ega bo'lamiz.

Akademik G'. Abdurahmonov, prof. Sh. Shukurov va prof. Q.Mahmudovlarining “O'zbek tilining tarixiy grammatikasi” kitobida keltirilishicha, o'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlari quyidagi davrlarni o'z ichiga oladi:1) eng qadimgi

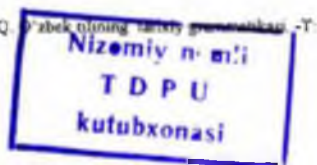
turkiy til (VII asrgacha bo'lgan davr); 2) qadimgi turkiy adabiy til (VII-X asrlar); 3) O'rta Osiyo adabiy tili (XI–XIV asrlar); 4) eski o'zbek adabiy tili (XIV–XVII asrlar); 5) yangi o'zbek adabiy tili (XVII–XX asr boshlari). O'zbek tili ana shu tarixiy ildizlardan o'sib chiqib, XX asrning 30-yillarida hozirgi o'zbek adabiy tili shakliga kirgan³.

Turkologiyada va o'zbek tilshunosligida o'zbek tili tarixini boshqacharoq davrlashtirish holatlari ham uchraydi (qarang: 18, 21–23).

O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlarini ko'zdan kechirish, yuqorida ta'kidlaganimizdek, qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan lisoniy taraqqiyot dinamikasini kuzatish, hozirgi o'zbek adabiy tilining qadimgi turkiy til, O'rta Osiyo adabiy tili va eski o'zbek adabiy tilidan farqlarini aniqlash imkonini beradi. Bunday farqlarning paydo bo'lishi, odatda, ikki omilga asoslanadi: 1) muayyan tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlariga–tilning o'zidagi sistemaviy va strukturaviy hodisalar munosabatiga; 2) ikki yoki undan ortiq tillar o'rtasidagi kontaktga (interstrat munosabatiga). O'zbek tili taraqqiyotida eng qadimgi turkiy til va qadimgi turkiy til substrat (asos til) vazifasini, arab, tojik-fors va rus tillari esa superstrat (ustama til) vazifasini o'tagan. Substrat va superstrat tillar o'rtasidagi aloqa odatda bilingvizm (ikki tillilik) yoki polilingvizm (ko'p tillilik) sharoitida yuzaga keladi va **tillar substratsiyasi** deb ataladi: turkiy-arab, turkiy-fors, o'zbek-arab, o'zbek-tojik, o'zbek-rus ikki tilliliklari sharoitida **asos til bilan ustama tillar** o'rtasida bog'langan aloqalar ana shunday substratsiyalar sanaladi. Ayni shu omillar (ichki taraqqiyot qonuniyatlari bilan birga) qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tilligacha bo'lgan davrda til strukturasi va sistemasida qator o'zgarishlarni yuzaga keltirgan. Buni til sathlari va tizimlari bo'yicha keltirilgan quyidagi ma'lumotlardan anglab olsa bo'ladi.

³ Bu haqda qarang: Abdurahmonov G., Shukurov Sh, Mahmudov G. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008, 30–39–6

y-7589/2

Tilning fonetik-fonologik satbidagi o'zgarishlar

Vokalizm tizimida: a) qadimgi turkiy til vokalizmida 8 unli bo'lgan- a, ы, o, u (orqa qator, yo'g'on unlilar); a, i, ö, ü (old qator, ingichka unlilar); b) O'rta Osiyo adabiy tilida (XI- XIV asrlardagi eski turkiy tilda) unlilar soni 9 taga (a-ä, e, ы-i, o-ö, u-ü), eski o'zbek tili (XIV-XVII) va yangi o'zbek tili (XVII-XIX asrlar) davrlarida esa ularning soni 10 taga [a-ä(o), ä,e, o,o,u, u, ы,i] yetgan;⁴ d) qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek tillarida unli tovushlarning yo'g'onlik-ingichkalik ziddiyati (oppozitsiyasi) bo'lgan: i-ы, ä-a, ü-u, ö-o kabi; e) hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida unlilarning qator belgisi (old qator va orqa qator belgilari) fonologik jihatdan ahamiyatsizdir, chunki ular bir xil fonetik qurshovda bir-birini almashtira olmaydi va so'zlar ma'nosini farqlash vazifasini bajarmaydi (ekvipolent oppozitsiya holatlari bundan mustasno). Bu hol hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmidagi unli fonemalarning 9 na emas, 6 ta (i, e, a, u, o, o) ekanligini, bu tizimda old qator va orqa qator farqlanish belgisiga asoslangan oppozitsiyalarning yo'qligini ko'rsatuvchi asosiy omillardan biridir. Bu tizimda ayrim tovushlarning sifat belgilari ham o'zgargan. Masalan, eski turkiy tildagi orqa qator, lablanmagan a o'rnida keyinchalik kuchsiz lablangan o unlisi paydo bo'lgan. Qiyos qiling: *ata > ota, at > ot* kabi.

Konsonantizm tizimida: a) qadimgi turkiy til konsonantizmida b, g, d, z, k, q, g', -p, m, n, l, r, y, s, t, sh, ch, ng undoshlari va nt, nch, lt, mt qo'sh undoshlari bo'lgan, ularning ko'pchiligi til orqa va til oldi belgilari bilan farqlangan: b(1), b(2), g, d(1), d(2), z, k, q, g', p, m. n(1), n(2). l(1), l(2), r(1), r(2), y(1), y(2), s(1), s(2), t(1), t(2), sh, ch, ng, nt, nch, lt, mt kabi;⁵ b) eski o'zbek adabiy tilida undoshlar 24 taga yetgan (b, m, p, v, f, s, z, t, d, n, l, r, ch, sh, j, j(dj), y, q, k, g', g, ɣ, x, h). Konsonantizm tarkibida undoshlar miqdorining ortishi o'sha davrdagi o'zbek-arab va o'zbek-fors ikki tilliligi (bilingvizmi) ta'sirida, shuningdek, ayrim undoshlarning divergensiyasi (bir fonemaning ikki fonemaga ajralishi) natijasida sodir bo'lgan; d) hozirgi o'zbek adabiy tili konsonantizmida yuqoridagi 24 undoshning barchasi bor. Ayrim

⁴ Bu haqda qarang: Mahmudov Qozoqboy Ozbek tilining tarixiy fonetikasi. -T. "Ijod" nashriyot uyi, 2006, 45-b.

⁵ Bu haqda qarang: Mahmudov Qozoqboy Ozbek tilining tarixiy fonetikasi. -T. "Ijod" nashriyot uyi, 2006, 55-56-b.

tilshunoslarning (masalan, prof. A. Abduazizovning) fikricha, rus tilidan o'zlashgan so'zlarda uchraydigan qorishoq "u-ts" ham o'zbek tili undosh fonemalari qatoridan o'rin olgan deb qaralishi kerak.⁶ Yuqoridagi ma'lumotlar tahlilidan quyidagilar ma'lum bo'ladi: a) qadimgi turkiy til konsonantizmida f, x, h undoshlari bo'lmagan, ayrim manbalarda ko'rsatilishicha, sirg'aluvchi "j" va qorishiq "dj" ham bu tilda uchramaydi⁷, ular (j, dj undoshlari) eski turkiy til (O'rta Osiyo adabiy tili) davriga kelib, o'zlashgan so'zlar takibidagina uchray boshlagan⁸; f, h undoshlari haqida ham shu fikrni aytish mumkin; b) qadimgi turkiy tilda q va k undoshlari bir fonemaning nutqdagi ikki ko'rinishi - ottenkalari (variatsiyalari) bo'lgan, keyinchalik bu fonema divergensiya uchrab, ikki mustaqil fonemaga aylangan; g' va g undoshlari rivojida ham ayni shu jarayon (divergensiya) bo'lganligini - "g" ning "g'" va "g" ga parchalanganligini ko'ramiz.

2. Nutq tovushlarining pozitsion va sintagmatik xususiyatlaridagi o'zgarishlar: a) qadimgi turkiy tilda r, l, v, g' (g), z, d, η undoshlari so'z boshida qo'llanmagan. Eski turkiy til (O'rta Osiyo adabiy tili) davrida bu tovushlarning ("η" dan boshqalarining) so'z boshida qo'llanish holatlari uchray boshlaydi, eski o'zbek adabiy tili va hozirgi o'zbek adabiy tilida esa bu tovushlarning ("η" dan boshqalarining) so'z boshida qo'llanishi ancha faollashgan; b) m undoshi qadimda so'z boshidagi "b" ning fakultativ varianti sifatida qo'llangan, BEN – «men» (45, 94), MEN – «men» (45, 340), Biη – «ming» (45, 101), Miη – «ming» (45, 344) kabi; so'z o'rtasida va oxirida esa mustaqil fonema bo'lgan: Qabaq – «qovoq» (45, 399) – Qamaq – «butun», «barcha», «to'la» (45, 414); TAM – «devor» (45, 523), «uy» (50, 3-t., 151) – TAB – «Top» (45, 525). Uning mustaqil fonema sifatida so'z boshida qo'llanishi eski o'zbek tilida bir qadar uchray turadi, hozirgi o'zbek adabiy tilida esa uning so'z boshida qo'llanishi ancha keng tarqalgan; d) qadimgi turkiy tilda undosh tovushlar so'z boshida qatorlashib kelmagan. Bu xususiyat eski o'zbek tilida ham saqlangan, ammo hozirgi o'zbek adabiy tilida esa undoshlarning so'z yoki bo'g'in

⁶ Qarang Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi - T. "O'qituvchi", 1992, 19-20-b.

⁷ Bu haqda qarang: Abdurahmonov G., Rustamov A. Qadimgi turkiy til - T.: O'qituvchi, 1982, 10-b.

⁸ Qarang Mahmudov Qozoqboy O'zbek tilining tarixiy fonetikasi - T. "Ijod" nashriyat uyi, 2006, 63-64-b.

boshida qatorlashib kelishi me'yoriy holatga aylangan; bu hodisa o'zbek tiliga rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarga xos (*brom, professor, shkafl, traktor, trolleybus, tramvay* kabi); e) qadimgi turkiy tilda undosh tovushlarning so'z oxirida qatorlashib kelishi juda kam uchraydi: *qirq, alp* ("mergan ovchi"), *art* ("yelka") kabi. Eski o'zbek tilida undosh tovushlarning so'z oxirida qatorlashib kelishi bir oz ko'paygan (fors-tojik va arab tillaridan so'z o'zlashtirish hisobiga): *do'st* (forscha o'zlashma), *hamd* (arabcha o'zlashma: "maqtov"), *g'isht* (tojikcha o'zlashma), *go'sht* (tojikcha o'zlashma) kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bo'g'in yoki so'z oxirida ikki undoshning qatorlashib kelishi rus tili orqali o'zlashgan so'zlar hisobiga ancha ko'paygan: *boks, kodeks, kort, iks* kabi; f) qadimgi turkiy va eski o'zbek tillarida so'z oxirida ikkita bir xil undoshning qavatlanishi (geminatsiya) bo'lmagan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa ikkita bir xil undoshning so'z oxirida qavatlanishi uchrab turadi: *gramm, klass, vatt, ball* kabi ruscha-baynalmilal o'zlashmalar buning dalilidir; g) qadimgi turkiy tilda so'zning hirinchi ho'g'inidan keyingi bo'g'inlari faqat undosh bilan boshlangan: *a-na (ona), a-pa (opa), a-ta (ota), ba-ba (bobo), qa-ri (qari), bal-du(bolta), qar-g'ish (qarg'ish)* kabi. Bu hol so'z tarkibida ikki unlining yonma-yon kela olmasligiga sabab bo'lgan. Eski o'zbek tilida arab tili o'zlashmalarining faollashuvi va barqarorlashuvi bu qonuniyatga chek qo'ygan: *saodat, oila, maorif, soat, foz, mutolaa* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa ruscha-baynalmilal leksik o'zlashmalar hisobiga bu hodisa yanada kengaygan: *biologiya, zoologiya, geometriya, geografiya* kabi.

3. Singarmonizm: 1) qadimgi turkiy til, eski turkiy til va eski o'zbek tilida singarmonizm (so'z tarkibidagi o'zak va qo'shimchalarda unlilarning uyg'unlashuvi) mavjud bo'lgan. Qiyos qiling: *keldük* ("kel" dagi "e" – old qator, ingichka unli + "-dük" dagi "ü" ham old qator, ingichka unli) va *barduk* ("har" dagi "a" - orqa qator, yo'g'on unli + "-duk" dagi "u" ham orqa qator yo'g'on unli). Bu misollardagi unlilar til garmoniyasi qonuniyati asosida uyg'unlashgan. *Kelip* va *körüp* so'z shakllarining birinchisida ("kel+ip" da) o'zak va qo'shimchadagi unlilar lablanmagan, ikkinchisida ("kör+üp" da) esa o'zak va qo'shimchadagi unlilar lablangandir. Demak, ikkinchi

misolda unlilar lab garmoniyasi qonuniyati asosida uyg'unlashgan; 2) hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm o'z mavqeini ancha yo'qotgan. Qiyos qiling: *kōñlūñūz* eski o'zbek tilida) – *ko'nglingiz* (hozirgi o'zbek adabiy tilda), *kōrūp* (eski o'zbek tilida) – *ko'rib* (hozirgi o'zbek adabiy tilida) kabi.

Izoh: singarmonizm qonuniyati hozirgi paytda qipchoq va o'g'uz dialektlariga mansub o'zbek shevalarida saqlangan: *olgan* (adabiy tilda)-*alg'an* (qipchoq lahjasi shevalarida), *borgan* (adabiy tilda) – *barg'an* (qipchoq lahjasi shevalarida), *kelgan* (adabiy tilda)-*kelgan* (qipchoq lahjasi shevalarida), *o'ttiz* (adabiy tilda) – *o'ttuz* (qipchoq lahjasi shevalarida), *uyimga* (adabiy tilda) –*üyümə* (o'g'uz lahjasi shevalarida) kabi.

4.Tilning lug'at boyligida: 1)ma'lumki, turkiy tillarning eng qadimgi davri leksikasi hozirgacha yetarli darajada tadqiq etilmagan, shuning uchun bu davr leksikasi haqida aniq-tiniq bir fikr bildirish imkoni ham o'ta cheklangan; 2) qadimgi turkiy va ayniqsa eski turkiy tillar davrlarda turkiy-arab va turkiy-fors ikki tilliligi (bilingvizmi) shakllana boshlanganligini hisobga olsak, turkiy tillar lug'atida substrat tillar leksikasidan tashqari superstrat tillar leksikasi (arabcha va forschaleksik o'zlasmlar) paydo bo'lganligini ko'ramiz: *gul*, *gavhar*, *guruch*, *go'r* (fors-tojik so'zlari), *madrasa*, *oila*, *fikr*, *firoq*, *hosil* (arabcha so'zlar). Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday o'zlashma so'zlarning ayrimlari eskirgan (masalan, *muvalldulhamuza*, *handasa*, *tarh* kabilar), ularning o'rnida bir qator ruscha o'zlashma termin va atamalar paydo bo'lgan (*kislorod*, *geometriya*, *avtobus*, *tramvay* va b.lar); 3) qadimgi turkiy tildagi ayrim leksemalarning eski o'zbek tilida tojikcha sinonimlari paydo bo'lgan: *chechak* (turkiy)- *gul* (tojikcha), *yog'och*, *yig'och* (turkiy) - *daraxt* (tojikcha), *oltin* (turkiy)- *tilla* (tojikcha), *buloq* (o'zbekcha)-*chashma* (tojikcha), *qirov* (o'zbekcha)- *shabnam* (tojikcha) kabi; 4) qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek tillarida qisqartma so'zlar (abbreviaturalar) bo'lmagan. Hozirgi o'zbek tilida bunday qisqartmalar anchagina bor: BMT, TDPU, SamDU kabi. Keyingi yillarda o'zbek tili leksikasida IIB(Ichki ishlar bo'limi), IIBB (Ichki ishlar bo'limi boshqarmasi), IIV

(Ichki ishlar vazirligi), DAN (Davlat avtoinspeksiya nazorati) kabi yangi qisqartma nomlar ham paydo bo'ldi; 5) o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, shuningdek, mustaqil O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy va ma'rifiy islohotlar o'zbek tili leksikasida yana bir qator yangi so'zlarning yuzaga kelishiga yoki ayrim eskirgan so'zlarning qayta tiklanishiga sabab bo'lmoqda: *supermarket, fermer, aksiyador, internet, faks*(yangi leksemalar), *vazirlik, nozir, devonxona, ta'til*(qayta tiklangan leksemalar) kabilar shular jumlasidandir; 6) rus tili va rus yozuvi ta'sirida yuzaga kelgan *tok* ("elektor toki") va *tok* ("uzum toki") kabi omograflar, *to'rt* ("miqdor son") va *tort* ("konditer mahsuloti") kabi omofonlar ham ko'proq hozirgi o'zbek adabiy tili leksikasiga xosdir; 7) qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek tillari leksikasidagi ayrim so'zlarning semantik strukturasi jiddiy o'zgarishlar yuz berdi: *til, bosh, burun, ko'z* so'zlarining semantik tarkibida ko'chma ma'nolar paydo bo'ldi; *yog'och, chechak, g'am, harf* so'zlarining ayrim ma'nolari esa eskirdi.

5. Tilning grammatik qurilishida: 1) qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tiliida ot, sifat, son, olmosh, fe'l va ravish kabi mustaqil so'z turkumlari bo'lgan. Bunday mustaqil so'zlar hozirgi o'zbek adabiy tilida ham bor; 2) qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tillarida yordamchi so'zlar – ko'makchilar, bog'lovchilar va yuklamalar bo'lgan. Bunday turkumlarga xos so'zlar hozirgi o'zbek adabiy tilida ham mavjud; 3) qadimgi turkiy va eski o'zbek tillarida undovlar va modal so'zlar bo'lgan. Ular hozirgi o'zbek adabiy tilida ham bor; 4) qadimgi turkiy tilda ham, eski o'zbek tilida ham har bir so'z turkumining o'ziga xos grammatik kategoriyalari (otlarda-egallik, kelishik, son; sifatlarda- daraja; fe'llarda - shaxs-son, mayl, nisbat, zamon va b.lar) bo'lgan. Bu xususiyatlar hozirgi o'zbek adabiy tiliga ham xos. Biroq, hozirgi o'zbek adabiy tilida qadimgi turkiy va eski o'zbek tillaridan farq qiladigan yangi jihatlar ham uchraydi: 1) hozirgi o'zbek adabiy tilida morfemalar qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tillaridagiga nisbatan miqdoran ko'p va mazmunan boydir. Masalan: qadimgi turkiy tilda o'zakdan oldin qo'shiluvchi affiks morfemalar (prefikslar) bo'lmagan. Bu tipdagi morfemalar eski o'zbek tilida va hozirgi o'zbek adabiy tilida uchraydi: *bebosh, bevosita, bavo'sita (bilvosita), noo'rin, sersuv, sergap*

kabi; b) eski o'zbek adabiy tilida "-ov", "-yev", "-ova", "-yeva", "-ovna", "-yevna", "-ovich", "-yevich" kabi familiya va otchestvo yasovchi qo'shimchalar bo'lmagan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday qo'shimchalar bor; d) eski o'zbek adabiy tilida "-lar" affiksi ko'plikni (*odamlar, qishloqlar* kabi), birgalikni (*Karimlar kelishdi*), ma'no kuchaytirilishini (*suvlar oqib yotibdi*), chama yoki taxminni (*qirq yillar bo'ldi* kabi) ifodalagan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa "-lar" affiksining so'zlarni terminlashtirish funksiyasi ham paydo bo'lgan: *qirqquloqsimonlar, sutemizuvchilar* kabi; 2) qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tillarida singarmonizm mavjud bo'lganligidan, ko'pchilik morfemalarning yo'g'on va ingichka turlari saqlangan: "-mız" va "-miz" (*baramız va kelamiz* kabi), "-gən" va "-g'an" (*kelgən va barg'an*), "-чы" va "-chi" (*yog'чы- "azani boshqaruvchi" va bədzichi- "naqqosh"* kabi). Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa ulardan faqat bittasi standart forma sifatida saqlangan (*boramiz, kelamiz, borgan, kelgan, qo'riqchi va ishchi* kabi). "-lıq" va "-lik" haqida ham shu fikrni aytish mumkin; 3) eski o'zbek adabiy tilidagi ba'zi affixlar hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanmaydi. Masalan, "-vul" affiksi eski o'zbek adabiy tilida *qorovul, yasovul* kabi so'zlarni yasagan, hozir esa bu affiks so'z yasash xususiyatini yo'qotgan; 4) qadimgi turkiy tilda bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, vosita kelishigi ("n", "-ı", "-in", "-yn", "-un", "-on", "-ən"), jo'nalish kelishigi, o'rin-payt kelishigi, chiqish kelishigi bo'lgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida shulardan bittasi - vosita kelishigi yo'q. U qadimgi turkiy tilda "bilan" ko'makchisi funksiyasiga teng bo'lgan: masalan, *tilin so'zlap, qolqaqyn eshidip* ("tili bilan so'zlab, qulog'i bilan eshitib...") kabi.

1.9. Hozirgi o'zbek adabiy tilining dialektal asoslari

O'zbek tili bir qator shevalarni o'z ichiga oladi, bunday shevalar etnolingvistik nuqtayi nazardan uchta katta dialektga - **qarluq, qipchoq** va **o'g'uz** lahjalariga birlashtiriladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilining tarkib topishida ana shu uchta lahja shevalarining ishtirok etganligi tabiiy bir holdir, ammo ulardan qaysi biri adabiy tilga

ko'proq darajada asos bo'lganligi masalasida tilshunoslar o'rasida yakdillik yo'q. Ko'pchilik manbalarda hozirgi o'zbek adabiy tilining tayanch dialekti sifatida qarluq lahjasi, xususan, uning Toshkent-Farg'ona tipidagi shahar shevalari ishtirok etganligi ko'rsatiladi ⁹. Ammo ayrim tilshunoslar (masalan, prof.X. Doniyorov, dotsent B. To'ychiboyev) adabiy tilning tayanch dialekti masalasiga boshqacharoq yondashadilar: ularning fikricha, hozirgi o'zbek adabiy tilining tarkib topishida qipchoq lahjasiga mansub shevalar ham faol qatnashgan, shunga ko'ra adabiy til me'yorlariga oid ayrim masalalar (xususan, vokalizm tizimi, alifbo tuzilishi) qayta ko'rilishi kerak. Bu mualliflarning ta'kidlashicha, hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida 6 ta emas, 8-9 ta unli fonema bor, ular i/ы, ə/a, y/u, ɵ/o kabi kontrast juftliklarni hosil qiladi ¹⁰.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining grammatik qurilishida otning jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklaridagi shakllari Toshkent-Farg'ona gruppasi shevalariga asoslanadi: "-ga"(j.k), "-da" (o'-p.k) va "-dan"(ch.k) kabi. Boshqa shevalarda otning bu kelishiklaridagi shakllari quyidagicha bo'ladi: Samarqand shevasida "-ga" formanti jo'nalish va o'rin-payt kelishiklari ma'nosini ifodalaydi: *Buxoroga ketopti* ("*Buxoroga*"- otning jo'nalish kelishigidagi shakli). *Buxoroga o'qopti* ("*Buxoroga*"- otning o'rin-payt kelishigidagi shakli) kabi. O'g'uz lahjasi shevalarida "-ga" o'rnida "-g'a" (qurvaqag'a), "-yə" (tangəyə). "-nə" (ərkinə), "-na(yanına),"-ə" (uyimə) formantlari ishlatiladi. Bunday har xillik tushum va qaratqich kelishiklarida ham mavjud: "-ni"/"-ny", "-ning"/"-nyng" (qipchoq lahjasi shevalarida), "-ning"/"-ing", "-nyng"/"-ying" (Iqon, Qorabuloq, Hazorasp shevalarida), "-ni"/"-ti"/"-pi"/"-yi"/"-mi" (Toshkent shevasida) kabi. Bunday ko'p variantlilik adabiy tilga ko'chirilgan.

Shuni ham aytish kerakki, ko'pchilik shevalarda tushum va qaratqich kelishiklari deyarli farqlanmaydi. Shuning uchun ham kelishiklar soni Toshkent, Farg'ona, Xeva-Urganch shevalarida 5ta, Qarshi shevasida 4 tadir. Qipchoq lahjasining j-lovchi

⁹ Bu haqda qarang: Rhetov V.V., Shoabdurahmonov Sh.Sh. O'zbek tili dialektologiyasi -T. O'qituvchi, 1978, 43-b. Yana Abdurahmonov G., Mamajonov S. O'zbek tili va adabiyoti -T. O'zbekiston, 2002, 44-b.

¹⁰ Qarang Daniyarov X. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком -Т. Фан, 1975, с. 274. Егояе Восточно-кыпчакские (джекяющие) говоры и их участие в развитии узбекского литературного языка - АДИ Ташкент, 1977, с. 46-47. Yana qarang: To'ychiboyev B. O'zbek tilining taraqqiyoti hosqichlari -T. O'qituvchi, 1996, 174-b.

shevalarida, qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining Iqon-Qorabuloq dialektida esa ularning soni 6 taga yetadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilining 6 kelishikli tizimga asoslanishida ana shu lahjalarning morfologik xususiyati hisobga olingan.

1.10. "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fanining bo'limlari

1.Fonetika va fonologiya. Bu bo'limlarda hozirgi o'zbek adabiy tilining fonetik-fonologik sathiga oid tizimlar (vokalizm, konsonantizm), segment va supersegment birliklar (fonema, bo'g'in, urg'u, intonatsiya, fraza, takt), prosodik elementlar (temp, tembr, ritm, melodika, pauza va b.lar), ularning til va nutqdagi roli haqida fikr yuritiladi.

2.Grafika va orfografiya. Bu bo'limlarda hozirgi o'zbek adabiy tilining yozuv tizimlari (kirillcha va lotincha o'zbek yozuvlari), ularning asosiy komponentlari va belgilari, orfografiya prinsiplari va qoidalari xususida bahs yuritiladi.

3.Orfoepiya. Bu bo'limda o'zbek tilining to'g'ri (adabiy) talaffuz me'yorlari, ularni belgilovchi omillar haqida ma'lumot beriladi.

4.Leksikologiya va frazeologiya. Bu bo'limlarda o'zbek tilining lug'at boyligi, uning rivojlanish qonuniyatlari, lug'aviy birliklarning qatlamlanishi, turlari, leksik-semantik va tematik guruhlari, leksema va frazemalarning semantik tarkibi, qo'llanish xususiyatlari o'rganiladi.

5.Leksikografiya. Bu bo'limda lug'atchilik, lug'at tiplari va turlari, lug'atlarning tuzilish prinsiplari, lug'at maqolalarining sxemalari, lug'atlarning amaliy ahamiyati xususida bahs yuritiladi.

6.Morfemika. Bu bo'limda so'z yoki so'zning grammatik shakllari tarkibidagi ma'noli qismlar – morfemalar xususida, morfemalarning funksional-semantik, strukturaviy va pozitsion tavsifi haqida ma'lumot beriladi.

7.So'z yasalishi. Bu bo'limda o'zbek tilining so'z yasash usullari, ularning so'z turkumlari bo'yicha tavsifi, tarixiy va hozirgi so'z yasalishi kabi masalalar yoritiladi.

8.Morfologiya. Bu bo'lim grammatikaning bir qismi bo'lib, unda grammatik ma'no va grammatik shakllar, shular orasidagi aloqadorlik asosida yuzaga kelgan grammatik kategoriyalar, so'zlarni turkumlarga birlashtirish prinsiplari, har bir so'z turkumining ma'no turlari, morfologik belgilari, gapdagi funksional xarakteristikasi haqida fikr yuritiladi.

9.Sintaksis. Bu bo'lim grammatikaning ikkinchi qismi bo'lib, unda so'z birikmalari va gap turlari, so'zlarning grammatik munosabatga kirishish yo'llari o'rganiladi.

10.Punktuatsiya. Bu bo'limda yozuv sistemasining uchinchi komponenti (birinchi komponenti-grafika, ikkinchi komponenti-orfografiya) xususida ma'lumot beriladi. U sintaksis bilan parallel ravishda o'rganiladi, chunki tinish belgilarining qo'llanishi, asosan, gap va nutqning yozma shakllarida namoyon bo'ladi.

Mavzuning 1.1-1.7- bandlari bo'yicha tekshirish savollari

1. « Hozirgi o'zbek adabiy tili» fani nimani o'rganadi ?
2. Fan oldiga qanday maqsad va vazifalar qo'yilgan?
3. Nima uchun adabiy til milliy tilning bosh ko'rinishi (oliy shakli) sanaladi?
Belgilari?
4. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari qanday farqlanadi?
5. Adabiy til bilan dialekt, sheva va vazifaviy uslublar (funksional stillar) o'rtasidagi munosabatlar va tafovutlar nimadan iborat?
6. Til taraqqiyotini belgilovchi lingvistik va ekstralingvistik omillarni qanday tushunasiz?
7. Adabiy tilning vazifa doirasi?

8. O'zbek tilining davlat tili maqomi qanday hujjatlar bilan kafolatlangan?

**Mavzuning 1.8- 1.9-bandari bo'yicha tekshirish
savollari**

1. Hozirgi o'zbek adabiy tilining qanday tarixiy ildizlari bo'lgan?
2. Bunday tarixiy ildizlar va jarayonlardan xabardor bo'lishning amaliy ahamiyti nimada?
3. Qadimgi turkiy til vokalizmi qanday unlilardan tarkib topgan?
4. Eski turkiy til (O'rta Osiyo adabiy tili) va eski o'zbek adabiy tili vokalizmi haqida nimalarni bilasiz?
5. Vokalizm tizimidagi kontrast juftliklarni qanday tushunasiz?
6. Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida nechta unli bor? Ular yo'g'onlik-ingichkalik belgisiga ko'ra kontrast juftliklarni hosil qiladimi?
7. Qadimgi turkiy til konsonantizmi qanday undoshlardan tarkib topgan? Eski o'zbek adabiy tili konsonantizmi-chi?
8. Hozirgi o'zbek adabiy tili va qadimgi turkiy til undoshlari tizimining asosiy farqlari nimada?
9. Qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan tarixiy taraqqiyot jarayonida fonemalarning paradigmatic va sintagmatic xususiyatlarida qanday o'zgarishlar yuz bergan?
10. Singarmonizm haqida nimalarni bilasiz? Hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm bormi? Shevalarda-chi?
11. Qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan davrda tilning leksik sathida (lug'at boyligida) qanday o'zgarishlar bo'lgan?
12. Tilning grammatik qurilishida bo'lgan o'zgarishlar haqida nimalarni bilasiz?
13. Hozirgi o'zbek adabiy tilining dialektal asoslari haqida qanday fikrlar bor?
14. O'zbek tili shevalari qanday lahjalarga birlashadi?

Mavzuning 1.10-bandi bo'yicha tekshirish savollari

1. "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fanining qanday bo'limlari bor?
2. Fonetika va fonologiyada nimalar o'rganiladi?
3. Grafika va orfografiyada nimalar haqida ma'lumot beriladi?
4. Orfoepiya qanday fan?
5. Leksokologiyaning o'rganish obyekti haqida nimalarni bilasiz?
6. Frazeologiyada tilning qanday birliklari haqida fikr yuritiladi?
7. Tilshunoslikning qaysi sohasi leksikografiya deb yuritiladi? Unda nimalar haqida ma'lumot beriladi?
8. Morfemika nimani o'rganadi?
9. Tilshunoslikning so'z yasalishi bo'limida qanday masalalar ko'riladi?
10. Morfologiyada nimalar o'rganiladi?
11. Sintaksisning tadqiqot predmetini qanday tushunasiz?
12. Punktatsiyada qaysi masalalar ko'riladi?

Tayanch tushunchalar

Fonetik-fonologik sath - til ierarxiyasining tovush tizimidan iborat quyi pog'onasi (quyi yarusi): nutq tovushlari, bo'g'in, urg'u, ohang va b.lar.

Leksik sath - til ierarxiyasining lug'at boyligidan iborat yuqori pog'onasi. Ileksemalar, frazemalar, ularning turli qatlamlari.

Grammatik sath - til ierarxiyasining morfologik va sintaktik birliklardan iborat eng yuqori pog'onasi: so'z turkumlari, grammatik ma'no va grammatik shakllar, so'z birkimlari va gap, ularning turlari va konstruksiya modellari.

Vokalizm - unli fonemalar tizimi.

Konsonantizm - undosh fonemalar tizimi.

Divergensiya - til strukturasidagi o'zgarishlar ta'sirida bir fonemaning ikki fonemaga bo'linishi. Mas."k"ning "k"va "q"ga ajralishi.

Konvergensiya - tarixiy taraqqiyot jarayonida ikki fonemaning bir fonema holiga kelishi: qadimgi turkiy va eski o'zbek tillarida alohida-alohida fonemalar bo'lgan "e va "o" unilari shu qonuniyat asosida hozirgi o'zbek adabiy tilida bitta "o" fonemasiga birlashgan.

Pozitsion xususiyatlar - nutq tovushlarining so'z tarkibidagi o'rni (unlining urg'uli yoki urg'usiz bo'g'inda, undosh tovushning kuchli yoki kuchsiz pozitsiyada bo'lishi), shu omil ta'sirida yuz beradigan hodisalar.

Sintagmatik xususiyat – so'z yoki bo'g'in tarkibida tovushlarning zanjirsimon joylashuvi, birin-ketin kelishi, gorizontaal chiziq bo'yab joylashuvidan kelib chiqadigan xususiyatlar.

Singarmonizm – so'zning asosi va affiks tarkibidagi unilarning o'zaro uyg'unlashuvi, garmoniyasi.

Sheva – muayyan tilning o'ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan eng kichik qismi.

Lahja - fonetik, leksik va grammatik umumiylik asosida birlashgan shevalar yig'indisi. U dialekt nomi bilan ham ataladi.

Adabiyotlar: 10(4-18)616 (5-26),28 (3-8), 29 (3-9),

2.FONETIKA VA FONOLOGIYA

2.1. Fonetika

1.Fonetika tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, u tilning tovush tizimini, bu tizim birliklarining fizik-akustik, artikulyatsion va lingvistik-funksional jihatlarini o'rganadi.Demak, tilning tovush materiyasi mazkur fanning **tadqiqot obyekti** sanaladi.Bu materiya *tovush, bo'gin, urg'u, ohang (intonatsiya)* kabi birliklarni hamda ularning prosodik elementlarini (*temp, tembr,melodika, ovoz, ton, qo'shimcha ton,shovqin* va hokazolarni) o'z ichiga oladi.

Fonetika o'z obyekti va uning birliklarini tadqiq etishda akustik fizika, fiziologiya, anatomiya kabi fanlar bilan hamkorlikda ish ko'radi.

2,Fonetikaning o'quv predmeti sifatidagi maqsadi - talabalarda fonetika bo'yicha tegishli bilim darajasini shakllantirish.

3.Vazifalari – **a)** fonetik birliklarning (tovush, bo'gin, urg'u, ohangning) yuzaga kelish qonuniyatlarini o'rganish; **b)** talabalarni yuqoridagi qonuniyatlar va shu qonuniyatlarga oid ilmiy-nazariy fikrlar bilan tanishtirish; **d)** adabiy tilning fonetik-fonologik tizimiga oid munozarali masalalarni aniqlash, ularga munosabat bildirish; **e)** talabalarda fonetik tahlil konikmalarini shakllantirish; **f)** talabalarga shu sohada ishlagan va ishlayotgan fonetist-fonologlar,ularning mazkur sohaga oid ishlari haqida qisqacha ma'lumot berish.

Fonetik birliklarning turlari

1.Segment hrliliklar- til tovushlari. Ular so'z yoki morfema tarkibida birin-ketin ulanib keladi. Masalan, $s + i + n + f > \text{sinf}$, $s + i + n + f + d + o + sh > \text{sinf} + \text{"-dosh"} > \text{sinfdosh}$ kabi. Bunday birliklarni so'z yoki morfema tarkibidan ajratib olish mumkin: *katta* so'zi **k,a,t,t,a** tovushlariga, *kichik* so'zi esa **k,i,ch,i,k**

tovushlariga ajralgani kabi. Bulardagi har bir tovush (ajratilgan qism) **mikrosegment** sanaladi (yunoncha: *mikros-* “kichik” + lotincha: *segmentum-* “kesik”, “bo‘lak”). Aslida nutq oqimining talaffuzdagi bo‘linishlari katta bo‘lakdan (**makrosegmentdan**) kichik bo‘laklarga (**mikrosegmentlarga**) qarab taqsimlanib boradi: **fraza** (makrosegment), **takt**, **fonetik so‘z**, **bo‘g‘in** va **tovush** (mikrosegmentlar) kabi. Demak, til tovushi ana shu bo‘linishning eng so‘ngisi (boshqa bo‘laklarga ajralmaydiganidir).

2. Supersegment birliklar - *urg‘u* va *ohang* (*intonatsiya*). Supersegment birliklarning segment birliklardan (tovushlardan) farqi shundaki, ular til birliklarining (leksema, morfema, konstruksiyaning) moddiy qobig‘idan ajralgan holda mavjud emas, balki shu birlikka ustama hodisa sifatida bog‘langan bo‘ladi: *so‘z urg‘usi* (*leksik urg‘u*) leksemaga, *tinch ohang* darak gapga, *so‘roq ohangi* esa so‘roq gapga yaxlit aloqador bo‘lgani kabi. Ularni leksema yoki leksemashakldan yoxud ma‘lum konstruksiya qolipida tuzilgan gapdan ajratib, alohida talaffuz etib bo‘lmaydi (tovushni esa so‘zdan yoki bo‘g‘indan ajratib olish va alohida talaffuz qilish mumkin).

Fonetik birliklarning til va nutqdagi vazifalari

a) shakllantiruvchi vazifa (ruscha: *образующая функция*). Bunda fonetik birliklarning so‘z yoki morfemalar tarkibida yoxud gap va nutq tuzilishida **qurilish materiali** sifatida ishtirok etishi nazarda tutiladi. Chunonchi, **paxta** so‘zining tarkib topishida 5 ta tovush (*p, a, x, t, a*), ikkita bo‘g‘in (*pax-ta*) va bitta so‘z urg‘usi (*paxta*) «qurilish materiali» vazifasida qatnashgan. Bu birliklarning shu tartibda joylashtirilishidan **paxta** so‘zining tovush qobig‘i (moddiy qiyofasi) – **fonetik so‘z** shakllangan. Ohang, melodika, pauza kabi supersegment birliklar esa gap qurilishida yoxud nutqning tarkib topishida **ustama hodisa** sifatida qatnashadi: darak, so‘roq va buyruq gaplarning o‘ziga xos intonatsiyalari, she‘riy misralardagi ohang tovlanishlari bunga misol bo‘ladi;

b) tanituvchi vazifa (ruscha: *опознавательная функция*). Bunda fonetik so‘z tarkibidagi fonetik birliklarning shu so‘zni va uning ma‘nosini «**tanib olish**» va

«eslab qolish» uchun xizmat qilishi nazarda tutiladi: soʻz va uning maʼnosi (yoxud morfema va uning maʼnosi) shu soʻzning (yoki morfemaning) moddiy qiyofasi (shakli) tufayligina inson ongida (til xotirasida) doimiy yashaydi. Masalan, inson **paxta** soʻzini (fonetik soʻzni) eshitganda yoki oʻqiganda, uning xotirasida **«gʻoʻza oʻsimligining oq tolali yumshoq mahsuli»**, **taxta** soʻzini eshitganda yoki oʻqiganda esa **«gʻoʻladan uzunasiga tilib olingan yassi yogʻoch boʻlagi»** esga keladi, bu hol har bir soʻzning fonetik qobigʻi (nomemasi) bilan shu soʻzning mazmun jihatidagi maʼnolar oʻrtasida doimiy aloqa borligidan (shakl va mazmun birligidan) dalolat beradi. Koʻpchilik soʻzlarning fonetik tarkibi (demak, shakli, nomemasi) oʻzaro farqli boʻlishini hisobga olsak, bunday farqlar shu soʻzlarning maʼnolarini tafovutlash uchun xizmat qilishi ham maʼlum boʻladi:

«qishloq»ni **«pishloq»**dan, **«gʻoʻza»**ni **«koʻza»**dan, **«uy»**ni **«kuy»**dan farqlash imkoni yaratiladi. Demak, soʻz va grammatik shakllar oʻzlarining tovush materiyasi tufayligina nutqda maʼlum ahamiyat kasb etadi. Tovushgina soʻz yoki soʻz shaklini esbituvchi uchun borliq tusiga kiritadi.

Fonetikaning tadqiqot maqsadiga koʻra turlari

1.Umumiy fonetika. Fonetikaning bu turi barcha tillarning tovush tomoni uchun umumiy boʻlgan qonuniyatlar va hodisalar bilan tanishtiradi. Masalan, barcha tillarda fonetik birliklarning fizik-akustik tabiati, anatomik-fiziologik (biologik) asosi va lingvistik-funksional jihatlari bor; barcha tillarda nutq tovushlari(fonlar)fonemalarga birlashadi, barcha tillarda fonemalar fonologik oppozitsiyalar (zidlanishlar) va korrelatsiyalarni yuzaga keltiradi, shular orqali fonologik sistemalar shakllanadi. Tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatiga xos boʻlgan bunday nazariy masalalarni koʻrish umumiy fonetika predmeti sanaladi.

Oʻzbek tilshunosligida umumiy fonetikaga oid maʼlumotlar «Узбекский язык» (V.V.Reshetov, 1959), «Umumiy tilshunoslik» (Baskakov N.A., Sodiqov A.S., Abduazizov A., 1979), «Umumiy tilshunoslik» (Usmonov S.,1972) kabi asarlarda berilgan.

2.Xususiy fonetika. Fonetikaning bu turi konkret bir tilning fonetik tizimi haqida ma'lumot beradi: *o'zbek tili fonetikasi, rus tili fonetikasi, ingliz tili fone-tikasi kabi.*

Xususiy fonetika ayrim olingan bir tilning fonetik tizimini o'rganishda umumiy fonetika xulosalariga (umumnazariy qarashlarga), shuningdek, fonetikaning boshqa turlarida to'plangan tajribalarga tayanadi.

Uning quyidagi ikki turi bor:

a)tavsifiy fonetika. Bunda ayrim olingan bir tilning fonetik tizimi, undagi fonetik hodisalar va faktlar **statik holatda** (shu tilning oldingi tarixiy taraqqiyoti bilan bog'lanmay) o'rganiladi. Xususan, "**Hozirgi o'zbek adabiy tili fonetikasi**" ham aslida **tavsifiy fonetikadir**, chunki unda o'zbek tilining fonetik tizimi, bu tizimda mavjud bo'lgan fonetik faktlar (unli va undosh tovushlarning miqdor va sifat belgilari, tasnifi, urg'u, bog'in va hokazolar) hozirgi o'zbek tilida qanday bo'lsa, shundayligicha (tarixiy jarayon va faktlarga bog'lanmay) o'rganiladi.

O'zbek tilshunosligida hozirgi o'zbek adabiy tilining tavsifiy fonetikasiga oid ma'lumotlar quyidagi ishlarda archa izchil bayon etilgan: "Узбекский язык" (Reshetov V.V., 1959-y.), "Основы фонетики и грамматики узбекского языка" (Reshetov V.V, 1965-y.), "Общая характеристика особенностей узбекского вокализма"(Reshetov V.V.,1949-y.), "Фонетическая система узбекского литературного языка", ADD (A. Mahmudov, 1980-y.), "O'zbek tili fonetikasi" (Mirtojiyev M.M., 1991-y., 1-nashri; 1998-y., 2-nashri), «O'zbek tili» S.Otamirzayeva, M.Yusupova, 2002-y.), "Hozirgi o'zbek adabiy tili" (Jamolxonov H.,2005-y.), "O'zbek tilinig nazariy fonetikasi"(Jamolxonov H.,2009-y), "Hozirgi o'zbek adabiy tili (R. Sayfullayeva, B. Mengliyev, G. Boqiyeva, M. Qurbonova, Z. Yunusova, M. Abuzalova, 2009)", "Сочетание гласных и согласных в современном узбекском литературном языке" (A.Ishayev.,1985), "Редукция гласных в узбекском языке: типы, функция, программирование" (С.Атамирзаева, Х.Юлдашева, Дж. Маматов, 1985) va b.lar;

b)tarixiy fonetika. Bunda ayrim olingan bir tilning fonetik tizimi, undagi fonetik hodisalar va faktlar shu tilning uzoq tarixiy taraqqiyoti bilan bog'lab o'rganiladi, shu

asosda muayyan tilning fonetik- fonologik tizimida yuz bergan tarixiy o'zgarishlar (divergensiya, konvergensiya faktlari, fonologik tizimdagi eskirish va yangilanish jarayonlari) aniqlanadi. Shunga ko'ra u *diaxron fonetika* deb ham yuritiladi.

O'zbek tilshunosligida o'zbek tilining tarixiy fonetikasiga oid ma'lumotlar V.V.Reshetov, F.Abdullayev, G'.Abdurahmonov, A.Rustamov, E.Fozilov, Sh. Shukurov, Q. Mahmudov, S. Ashirboyev, H. Ne'matov, Q.Sodiqov, B.To'ychiboyev kabi tilshunoslarning ishlarida berilgan: "Qadimgi turkiy til" (Abdurahmonov G', Rustamov.A., 1982-y.), "Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навая", ADD (Рустамов А., 1966-г.), "Некоторые вопросы исторической фонетики узбекского языка" (А Рустамов, 1985), "К истории утраты сингармонизма в узбекском языке" (Ф. Абдуллаев, 1985), "Фонетические и морфологические особенности языка "Хибатул хакаик", AKD (Махмудов К., 1964-г.), "Ahmad Yugnakiyning "Hibatul haqoyiq" asari haqida" (Mahmudov Q., 1972-y.), "Qadimgi obidalar va Alisher Navoiy tili" (Fozilov.E., 1969-y.), "XIV asr Xorazm yodnomalari" (Fozilov E, 1973-y.), "Qutbning "Xusrav va Shirin" dostoni va o'zbek adabiy tili" (Ashirboyev S., 1997-y.), "O'zbek tili tarixiy fonetikasi" (Ne'matov H., 1992-y.), "O'zbek tili tarixiy fonetikasi" (To'ychiboyev B., 1990-y.), "O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari" (To'ychiboyev.B., 1996-y.), «XI-XV asr uyg'ur yozuvli turkiy yodgorliklarning grafik-fonetik xususiyatlari» (Q.Sodiqov. Dokt. dissertatsiyasi, 1992), "O'zbek adabiy tili tarixi" (Muxtorov. A., Sanaqulov U., 1995-y.), "Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка" (А.К. Боровков, 1946.), "А tovushining XV asrdagi sifat xususiyatlari haqida" (E. Umarov., 1982), "XV asr o'zbek tili unlilari haqida" (E. Umarov, 1982), "O'zbek tilining tarixiy fonetikasi" (Qozoqboy Mahmudov, 2006), "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi" (G'.Abdurahmonov, Sh. Shukurov, Q. Mahmudov, 2008), "Грамматика староузбекского языка" (А.М. Щербак, 1962) kabi ishlar shular jumlasidandir.

3. Qiyosiy fonetika. Fonetikaning bu turi qardosh tillarning (masalan, o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman va boshqa turkiy tillarning) fonetik tizimidagi umumiy va xususiy jihatlarni aniqlash imkonini beradi: "Сравнительная фонетика тюркских языков" (А.М. Щербак, 1970), "Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков" (Б.А.Серебrennikov, Н.З.Гаджиева, 1986) kabi ishlar shular jumlasidandir. O'zbek tilshunosligida noqardosh tillarning, xususan, o'zbek va rus tillarining fonetik tizimlarini qiyosiy o'rganishga ham alohida e'tibor berilmoqda: "Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком" (Поливанов Е.Д., 1933-у.), "Краткий очерк фонетики русского языка в сопоставлении с фонетикой узбекского языка" (Киссен И.А., 1952-у.), "Курс сопоставительной грамматики русского и узбекского языков" (Киссен И.А., 1966, 1969, 1971, 1979-yillar), "Сопоставление фонетических явлений русского и узбекского языков в речевом потоке", AKD (Асфандияров И.У., 1968-у.), "O'zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi" (Azizov O, Safayev A, Jamolxonov H, 1986-y.) kabi ishlar buning dalili.

O'zbek va rus tillari fonetikasini qiyosan o'rganish rus maktablarida o'zbek tilini, o'zbek maktablarida esa rus tilini o'qitish uslubiyatini takomillashtirish nuqtayi nazaridan, shuningdek, o'zbek-rus bilingvizmi (ikki tilliligi) masalalarini, bunday bilingvizmning har ikkala til strukturasi va sistemasiga ta'sirini aniqlash pozitsiyasidan foydalidir.

4. Eksperimental (instrumental) fonetika. Fonetikaning bu turida nutq tovushlarining fizik-akustik va artikulyatsion jihatlari maxsus asboblari (pnevmoqraf, ossilograf, fonograf, spektrograf va boshqalar) yordamida tadqiq qilinadi, shu asosda tovushlarning sifat va miqdor belgilari (balandligi, kuchi, tembri, spektri, cho'ziqlik darajasi), ularning artikulyatsiyasi (hosil bo'lish o'rni, usuli) aniqlanadi. Bunday tadqiqot natijalaridan fonetik birliklarning fonologik jihatlari tavsiflashda foydalaniladi.

O'zbek tilshunosligida eksperimental fonetikaning rivojlantirilishida Mahmudov Ahmadjon va Otamirzayeva Sora kabi fonetistlarning xizmati katta. Bu

tilshunoslarning qator ishlarida o'zbek tili fonetik tizimining tovushlari, urg'u, bo'g'in kabi birliklari ayni shu usulda tadqiq qilingan: "Unlilar" (Mahmudov.A.,1992-y)."Согласные узбекского литературного языка" (Махмудов.А., 1986-y), "Сонорные узбекского языка" (Махмудов А., 1980-y), "Словесное ударение в узбекском языке" (Махмудов.А., 1960-y), "Звуковой состав наманганского говора узбекского языка. Экспериментальное исследование", АКД (Атамирзаева С.,1963-y), экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка" (Атамирзаева С., 1974-y), "Акустико-артикуляционный анализ узбекской речи применительно к аудиометрии" (Атамирзаева С. в соавторстве, 1979-y) kabi ishlar fikrimizning dalili.

Fonetikaning to'rt aspekti

Tilning tovush tomoni ancha murakkab hodisadir: a) har qanday tovushning fizik-akustik tabiati bor; b) har qanday nutq tovushining biologik asosi (nutq a'zolarining harakati va holati bilan bog'liq jihatlari) mavjud; d) har qanday nutq tovushi talaffuz etiladi va eshitaladi; e) nutq tovushlari til va nutqda ma'lum lisoniy vazifalarni bajaradi, shu ma'noda ular ijtimoiy qiymatga ega bo'ladi. Fonetik birliklarning ana shu jihatlari o'rganish fonetikaning fizik-akustik, anatomik-fiziologik, perseptiv va lingvistik-funksional aspektlari deb qaraladi.

Fizik-akustik aspekt

Экспериментал фонетиканинг бу аспекти фонетик birliklarning fizik tabiatini

tadqiq qiladi. Fonetik birliklarning fizik tabiatiga tovushning *balandligi, kuchi, tembri, cho'ziqligi* kiradi. Tovushning *ovoz, shovqin, qo'shimcha (yordamchi) ton* kabi komponentlari ham fizik-akustik omillar sanaladi.

1 Tovushning balandligi - tovushning un paychalari tebranishi chastotasiga bog'liq sifati. Ma'lum vaqt o'lochovida (masalan, bir sekunda) un paychalarining tebranish miqdori qancha ko'p bo'lsa, tovush shuncha baland bo'ladi yoki, aksincha, shu vaqt o'lochovi hisobida un paychalari qancha kam (siyrak) tebransa, tovush shuncha past chiqadi. Tebranayotgan jismning, masalan, un paychalarining tinch

holatdagi nuqtadan ikki (qarama-qarshi) tomonga bir marta borib kelishi bitta to'la tebranish sanaladi, ana shu bitta to'la tebranish *bir gers* hisoblanadi, demak, baland ovozda gerslar miqdori ko'p (tebranish zich), past ovozda esa gerslar miqdori kam (tebranish siyrak) bo'ladi. Insonning eshitish qobiliyati 16 gersdan 20000 gersgachadir: 16 gers eshitishning eng quyi pog'onasi, 20000 gers esa eshitishning eng yuqori pog'onasi hisoblanadi. 16 gersdan kam chastotali tebranish *infratovush*, 20000 gersdan ortiq chastotali tebranish esa *ultratovush* sanaladi. Inson oddiy so'zlashuvda 100 gersdan 400 gersgacha balandlikdagi tovushni qo'laydi. Insonning eng past tovushi *bas* (u 40 gersga teng), eng baland tovushi esa *sopranodir* (u 170 gersga teng).

Nutqda ovozning (tonning) baland-past tarzda to'liqlanishi melodikani yuzaga keltiradi, melodika esa gapning ifoda maqsadiga yoki emotsionallikka ko'ra turlarini belgilashda, sintagmalarni, kirish so'z yoki kiritma gaplarni ifodalashda muhim vosita sanaladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, tebranish chastotasi nutqda boshqa akustik vositalar (urg'u, intonatsiya, tembr, temp kabilar) bilan munosabatga kirishib, murakkab tovushni hosil qilishi ham mumkin, bunday murakkab tovushlardan esa turli ekspressiv-stilistik maqsadlarda, ayniqsa, she'riy misralardagi tovush tovlanishlarini tarkib toptirishda foydalaniladi.

2. Tovushning kuchi (intensivligi) - 1sm^2 maydondan 1 sekundda o'tadigan energiya miqdori. Bunday energiya miqdorining ko'p yoki oz bo'lishi tebranish amplitudasining (kengligining) katta yoki kichikligiga bog'liqdir: tebranish amplitudasining katta bo'lishi unga berilayotgan zarba darajasiga, masalan, o'pkadan kelayotgan havo oqimi kuchiga bog'liq. Masalan, zarb urg'usini (dinamik urg'uni) yuzaga keltirishda havo zarbi kuchli bo'ladi. Demak, tovush kuchining nutqdagi ahamiyati ko'proq zarb urg'usini ifodalashda namoyon bo'ladi.

Tovush kuchi odatda *detsibel* bilan o'lchanadi. Masalan, soatning chiqillashi - 20db, pichirlash - 40db, yarim ovoz bilan gapirish - 60db, baland ovoz bilan gapirish - 80 db, simfonik orkestr ovozi - 100dan 110 detsibelgacha bo'ladi. 130 detsibeldan ortiq kuchdagi tovush quloqqa og'riq beradi, insonni noxush qiladi.

3. Tovush tembri - tovushning asosiy ton va yordamchi tonlar (oberton, parsial tonlar) qo'shilmasidan tarkib topadigan sifati. Tovush tembrini ifodalovchi va uning boshqa tovushlar tembridan farqini ko'rsatuvchi chastotalar **formantlar** deyiladi. Tovush formantlari maxsus eksperimental apparat — spektograf yordamida aniqlanadi.

Tovush tembrining turli xil formantlarga ega bo'lishida bo'g'iz bo'shlig'i, halqum, og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'i maxsus rezonatorlik (akustik filtrlik) vazifasini bajaradi: bunday bo'shliqlarning turli shaklga kirishi, hajmi, undagi a'zolarining harakati-holati tovushning bo'yoqdorligini (sifat belgilarini) o'zgartirib turadi. Shu tariqa fonemalarning o'zaro farqlanishi ta'minlanadi. Odatda, tovush tembri unli fonemalarda muhim rol o'ynaydi: hamma unli fonemalarda ovoz bor, ammo ular bir-biridan tembri bilan farq qiladi. Ayni paytda, tovush tembri ayrim undoshlarni, masalan, sonantlarni farqlashda ham qatnashadi. Bulardan tashqari, tembr nutqning supersegment birligi, ovoz tovlanishlari tarzida ham namoyon bo'ladi: *quvnoq tembr*, *ma'yus tembr* kabi. Tembrning bu turlari nutqning ekspressiv-emotsional xususiyatlarini, ayniqsa nazm va navodagi ohang tovlanishlarini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

4. Tovush cho'ziqligi - tebranishning oz yoki ko'p vaqt davom etishi. Tovush cho'ziqligi ikki xil bo'ladi; a) *fonologik cho'ziqlik* (birlamchi cho'ziqlik). Bunday cho'ziqlik, odatda, ma'no ajratish uchun xizmat qiladi. Masalan, turkman tilida "yilqi" ma'nosidagi "ot" so'zi bilan "ism" ma'nosidagi "ot" so'zining ma'nolari shu so'zlar tarkibidagi "o" unlisining cho'ziqlik darajasi bilan farqlanadi; *ot(ad-"yilqi")-o:t (a:d- "ism")* kabi; b) *fonetik cho'ziqlik* (ikkilamchi cho'ziqlik) - sof fizik-akustik faktorga asoslangan (fonologik vazifa bajarmaydigan) cho'ziqlik. Masalan, urg'uli bo'g'indagi unli bir oz cho'ziladi, ammo u so'z ma'nosini farqlash uchun xizmat qilmaydi (*atlas* va *atlas* kabi ayrim holatlar bundan mustasno). Shuningdek, *imon* so'zi boshidagi "i" cho'ziqroq talaffuz etilganidan, unda bir "y" orttiriladi yoki *shahar*, *zahar* so'zlarida "h"ning tushib qolishi natijasida ikki "a" yonma-yon kelib,

bir cho'ziq "a" tarzida talaffuz qilinadi (*sha.ar,za.ar* kabi), ammo bu holat so'z ma'nolarini o'zgartirmaydi(demak, fonologik qiymatga ega bo'lmaydi).

Izoh: Nutq tovushlarining balandligi, kuchi (intensivligi) va tembri ularning *sifat belgilari* sanaladi. tovushning cho'ziqligi esa *miqdor belgisi* hisoblanadi.

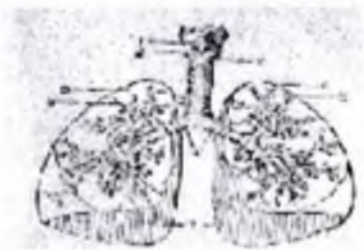
Anatomik-fiziologik aspekt

Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning biologik asosini – inson organizmidagi ayrim a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi rolini, ularning tuzilishi va faoliyatini o'rganadi.

Nutq tovushlarining biologik asosini quyidagi turlarga bo'lish mumkin: **1) nutq a'zolarining anatomiyasi; 2) nutq a'zolarining fiziologiyasi; 3) nutq a'zolarining ijro kechimi.**

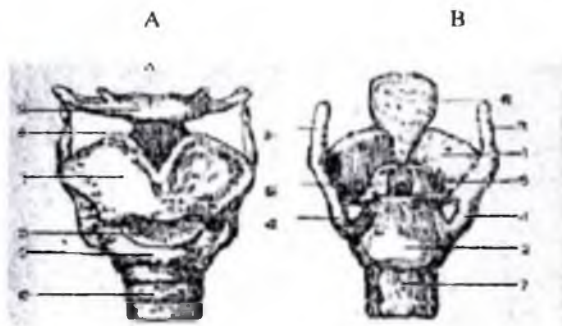
1.Nutq a'zolarining anatomiyasi deyilganda shu a'zolarining shakli, tuzilishi, o'rni nazarda tutiladi. Bunday a'zolar quyidagi apparatlarga birlashadi:

a) *nafas apparati* – o'pka, bronxlar, traxeya, diafragma, ko'krak qafasi. Bu apparat a'zolari tovush hosil qilish uchun zarur bo'lgan havo oqimini boshqa a'zolarga yetkazib beradi, shu ma'noda havo manbai sanaladi;

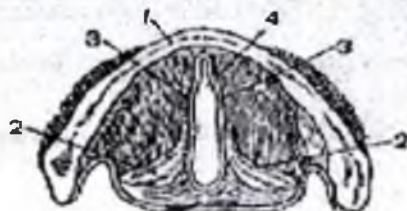

1-rasm. Nafas apparati: 1-qalqonsimon tog' ay, 2-uzuksimon tog'ay), 3-kekirdak (traxeya); 4-bronxlar, 5-bronxlarning uchki tarmoqlari; 6-o'pkaning tepa qismi, 7- o'pkaning tag (ost) qismi

b) *bo'g'iz bo'shlig'i* - traxeyaning yuqori (kengaygan) qismi. Unda un paychalar,uzuksimon, qalqonsimon, cho'michsimon, ponasimon, shoxsimon tog'aylar mavjud. Bu apparatdagi eng faol a'zolar un paychalaridir:

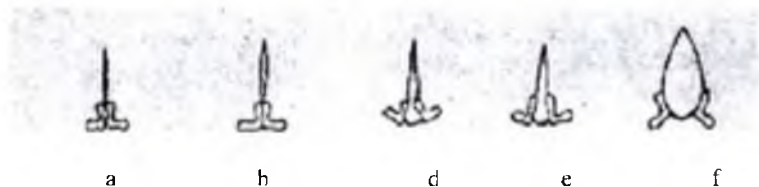

2-rasm Bo'g'iz (hiqildiq). A) bo'g'izning old tomoni: 1- qalqonsimon tog'ay, 2-uzuksimon tog'ay; 3- til osti suyagi; 4-qalqonsimon tog'ayni til osti suyakka ulab turuvchi pay; 5- uzuksimon tog'ay bilan qalqonsimon tog'ay orasidagi pay; 6- kekirdak (traxeya). B) bo'g'izning orqa tomoni: 1- qalqonsimon tog'ay; 2- uzuksimon tog'ay; 3- qalqonsimon tog'ayning yuqori shoxlari; 4- qalqonsimon tog'ayning quyi shoxlari; 5- cho'michsimon tog'aylar; 6- bo'g'iz qopqog'i; 7- traxeyaning pardasimon (orqa) qismi.

3-rasm. Bo'g'izning ko'ndalang kesilgandagi ko'rinishi.

1-qalqonsimon tog'ay; 2- cho'michsimon tog'aylar; 3- un (ovoz) paychalari qirralari; 4- ovoz paychalari orasidagi tirqish

4-rasm. Ovoz paychalari orasidagi tirqish ko'rinishlari

a) yopiq holat (un paychalari tarang tortilgan), b) ovoz holati, d) shivirlash (pichirlash) holati, e) nafas chiqarish holati, f) nafas olish holati.

- un (ovoz) paychalari tinch holatda turganda, ularning oralig'i u yoki bu darajada ochiq bo'ladi (qarang: 4-rasmning "e", "f" ko'rinishlari), natijada nafas apparatidan kelayotgan havo oqimi shu oraliqdagi paychalarni tebratmay o'tadi. Bunday vaziyatda ovoz hosil bo'lmaydi;

- ovoz paychalari tortilgan (taranglashgan) da, ular orasidagi ochiq bo'shliq yumuq holatga keladi (4-rasmning "a" ko'rinishi), natijada havo oqimining yo'li to'siladi, havo oqimi taranglashgan un paychalariga urilib, davriy tebranishni yuzaga keltiradi. Bunday tebranish ovozni (asosiy tonni) hosil qiladi (4-rasmning "b" ko'rinishi). Shuning uchun bo'g'iz bo'shlig'i ovoz manbai hisoblanadi. Ovoz esa unli tovushlarni, jarangli va sonor undoshlarni shakllantirishda fizik-akustik komponent sifatida qatnashadi.

- ovoz paychalari bo'shroq tortilgan holatda shu paychalar orasida torroq bo'shliq yuzaga keladi, havo oqimi shu bo'shliqdan sirg'alib, ishqalanib o'tadi, ammo un paychalarini tebratmaydi, natijada shovqin hosil bo'ladi, bu shovqin pichirlab yoki shivirlab gapirganda qo'llanadi (4-rasmning "d" ko'rinishi);

d) *halqum*- bo'g'izdan yuqoriroqda joylashgan bo'shliq. U uch qismdan iborat: pastki qismi hiqildoq (bo'g'iz) ga tutashgan o'rni; o'rta qismi-halqumning og'zi. Bu qism og'iz bo'shlig'i tomonga ochilgan bo'ladi; yuqori qismi-burun bo'shlig'iga va eshitish paylariga birikkan (tutashgan) qismi;

e) *og'iz bo'shlig'i*- til, kichik til, tishlar, lablar, lunjlar, qattiq va yumshoq tanglay, til osti muskulidan iborat apparat. U orqa tomonidagi tomoq orqali halqumga tutashadi;

f) *burun bo'shlig'i* - qo'shimcha ton manbai. U yumshoq tanglay oxiridagi kichik tilning quyi tomon harakat qilishi natijasida rezonatorga aylanadi: havo oqimining bir qismi burun bo'shlig'idan o'tib, qo'shimcha tonlarni yuzaga keltiradi.

O'zbek tilining *m, n, ng* undoshlari shu apparat ishtirokida yuzaga keladi.

5-rasm. Boshning bo'ylama kesmasi. Yumshoq tanglay pastga tomon siljigan.

I.Og'iz bo'shlig'i II Halqum III Burun bo'shlig'i IV Bo'g'iz

6-rasm. Boshning bo'ylama kesmasi. Yumshoq tanglay yuqori tomon siljigan.

Faol a'zolar 1-lablar, 2-tilning old qismi, 3-tilning o'rta qismi, 4-tilning orqa qismi, 5-til o'zagi,

6-kichik til, 7-yumshoq tanglay, 8-halqumning orqa qismi

Nofaol a'zolar. 9-old tomondagi yuqori tishlarning uchi, 10-old tomondagi yuqori tishlarning orqa qismi, 11-12-qattiq tanglayning old qismi, 13-tanglayning o'rta qismi, 14-yumshoq tanglayning old qismi; 15-yumshoq tanglayning orqa qismi.

2.Nutq a'zolarining fiziologiyasi deyilganda shu a'zolarining hayotiy kechimplari, muhit bilan bo'ladigan munosabatiari nazarda tutiladi. Bunday kechim bosh miya qobig'ining cho'zinchoq miya qismida joylashgan markaziy nerv sistemasi tomonidan boshqariladi. Bu sistema maxsus funksiyalarni bajaradigan

nerv hujayralari to'plamidan iboratdir. Uning *brok markazi* deb nomlanuvchi turi nutqning yuzaga chiqishida qatnashadigan mushaklarni harakatga keltiradigan nerv markazi hisoblanadi. *Eshituv markazi* nomli turi esa eshitish a'zolaridan keladigan ta'sirni idrok etadigan nerv markazi sanaladi. Bu markaz faoliyatini o'rganish fonetikaning *perseptiv (eshitib his etish) aspekti* deb ham qaraladi. Demak, til vositasida amalga oshiriladigan nutqiy aloqa bevosita shu markazlar ishtirokida yuz beradi.

3. Nutq a'zolarining ijro kechimi - nutq a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi ishtiroki (harakati va holati). Bunday kechim, yuqorida aytib o'tilganidek, nutq a'zolarining fiziologiyasi bilan bog'liqdir. Odatda, nutq a'zolarining harakati va holati artikulatsiyani shakllantiradi. Artikulatsiya esa har bir millat vakillarida psixologik va fiziologik ko'nikmalarga tayanadi. Bu holat o'sha millat tilining *artikulatsiya bazasi* hisoblanadi. Shuning uchun bir millat vakilida boshqa millat tiliga xos artikulatsiya bazasi (psixologik va fiziologik ko'nikmalar) bo'lmasligi mumkin. Demak, tillar bir-biridan artikulatsiya bazalaridagi ba'zi belgilari bilan o'zaro farq qiladi.

Har qanday nutq tovushining artikulatsiyasi uch bosqichdan tarkib topadi: birinchi bosqich-*ekskursiya* (hozirlanish), ikkinchi bosqich – *o'rta holat (ish holati)*, uchinchi bosqich-*rekursiya* (talaffuzning qaytishi). Nutq jarayonida bu bosqichlarning chegarasi mavhumlashadi: odatda, bir tovushning artikulatsiyasi nihoyasiga yetmay, ikkinchi tovush ekskursiyasi boshlanadi, natijada tovushlar bir-biriga dinamik ravishda ulanib, ular orasidagi talaffuz chegaralari sezilmas holga keladi. Bunday chegaralarni yozuvda (harflar misolida) aniq sezish mumkin.

Izoh. 1) nafas apparati tovush hosil qilish uchun kerak bo'lgan havo oqimini yetkazib beradi; 2) bo'g'iz (hiqildoq) ovoz hosil qiladi; 3) halqum, og'iz bo'shlig'i tovushni shakllantiradi; 4) burun bo'shlig'i qo'shimcha ton beradi.

Eshitib his etish aspekti

(perseptiv aspekt)

Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning eshitish a'zolariga ta'sirini his etish orqali so'zning ma'nosini yoxud gap va nutq mazmunini idrok qilish qonuniyatlarini o'rganadi.

Ma'lumki, inson tashqi dunyoni o'zining sezgi a'zolari orqali his etadi: ko'radi, eshitadi, sezadi. Fonetik birliklar ham moddiy-material hodisa sifatida insonning eshitish a'zolariga ta'sir qiladi, ammo bu ta'sir shunchaki moddiy hodisaning ta'sirigina emas, balki fonetik so'zning (ma'noga ega bo'lgan formaning) yoxud gapning ta'siri bo'ladi. Shuning uchun har qanday so'zni, so'z shaklini yoki gapni eshitganimizda, ongimizda shu birliklarning ma'nosi yoki mazmuni, aniqrog'i, ma'no yoki mazmun obrazi gavdalanadi. Bunday his etish, idrok qilishsiz tilning birorta funksiyasi(nominativ funksiya, kommunikativ funksiya, emotiv funksiya va hokazolar) amalga oshirilmaydi.

Lingvistik-funksional aspekt

Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning til mexanizmidagi rolini, demak, tilning ijtimoiy mohiyatini belgilashdagi ahamiyatini o'rganadi. Tilshunoslikda fonetikaning bu aspekti *fonologiya* deb ataladi (qarang: **Fonologiya**).

Tekshirish savollari

- 1.Fonetikaning obyekti?
- 2.Fonetikaning maqsadi?
- 3.Fonetik birliklarga nimalar kiradi?
- 4.Segment va supersegment birliklar qanday farqlanadi?
- 5.Fonetik birliklarning shakllantiruvchi va tanituvchi vazifalarini qanday tushunasiz?
- 6.Fonetik so'z nima?
- 7.Fonetikaning qanday turlari bor?
- 8.Umumiy fonetika nimani o'rganadi? Xususiy fonetika-chi?

9. Tavsifiy (sinxron) va tarixiy (diaxron) fonetikalarning farqi nimada? Bu sohalarida ishlagan va ishlayotgan tilshunoslardan kimlarni bilasiz?

10. Qiyosiy va eksperimental fonetikalarda nimalar tadqiq qilinadi? Bu sohaga oid ishlardan qaysilarini bilasiz?

1. Tovushning fizik-akustik tabiatiga nimalar kiradi?

2. Tovushning balandligi nima?

3. Tovushning balandligi nima bilan o'lchanadi?

4. Tovushning baland-past tarzda to'qinlanishi nimani hosil qiladi?

5. Melodika nima? Uning nutqda qanday ahamiyati bor?

6. Murakkab tovushni qanday tushunasiz?

7. Tovush kuchi nima? U qanday o'lchov birligi bilan o'lchanadi?

8. Tovush kuchining til va nutqda qanday ahamiyati bor?

9. Tovush tembrini qanday tushunasiz?

10. Formant nima? U qanday aniqlanadi?

11. Nutq apparatlaridan qaysilari rezonatorlik (akustik filtrlik) funksiyasini bajaradi?

12. Tovush tembri vositasida nimalar farqlanadi?

13. Tovush cho'ziqligi nima? Uning qanday turlari bor?

14. Fonologik va fonetik cho'ziqliklar nimasi bilan farqlanadi?

15. Tovushning sifat va miqdor belgilariga nimalar kiradi?

16. Fonetik birliklarning biologik asosini qanday tushunasiz? Fonetikaning qaysi aspektida "biologik asos" haqida ma'lumot beriladi?

17. "Biologik asos"ni o'rganishning qanday ahamiyati bor?

18. Nutq a'zolarining anatomiyasi, fiziologiyasi va ijro kechimlarini qanday tushunasiz?

19. Artikulatsiya qanday bosqichlardan tarkib topadi? Ekskursiya, o'rta holat (ish holati), rekursiya nima?

20. Fonetikaning perseptiv aspekti nimani o'rganadi?

21. Fonetikaning lingvistik-funksional aspekti deganda nimani tushunasiz? Nima uchun bu aspekt fonologiya deb nomlanadi?

Tayanch tushunchalar

Fonetika - tilshunoslikning fonetik birliklar, ularning fizik-akustik va h.k. xususiyatlari haqida ma'lumot beruvchi bo'limi.

Segment – nutq oqimining talaffuzdagi bo'lagi: *makrosegment*- fraza, *mikrosegmentlar* – takt, bo'g'in, tovush.

Segment birliklar – so'z yoki morfema tarkibida gorizontaal chiziqli bo'ylab birin-ketin joylashadigan tovushlar (fonemalar). Ular so'z va morfema tarkibida shakllantiruvchi va tanituvchi vazifalarni bajaradi.

Supersegment birliklar - urg'u, ohang, melodika, pauza kabi ustama hodisalar, ular so'zga, frazaga, gapga yoki nutqqa yaxlit holda aloqador bo'lishi bilan segment birliklardan farq qiladi.

Shakllantiruvchi vazifa – fonetik birliklarning leksema yoki morfemalarni shakllantirishda "qurilish material" (moddiy asos) sifatida ishtirok etishi.

Tanituvchi vazifa - fonetik birliklarning so'z qiyofasini "tanib olish" va shu orqali so'zning ma'nosini "eslab qolish" uchun xizmat qilishi.

Fonetik so'z - nutq tovushlarining ma'lum tartibda joylashuvidan tarkib topgan so'zning fonetik qiyofasi, leksemaning ifoda plani (nomemasi).

Umumiy fonetika - fonetikaning barcha tillarga xos umumnazariy masalalari haqida ma'lumot beruvchi turi.

Xususiy fonetika - fonetikaning muayyan bir til tovushlari, ularning turlari, fizik-akustik va artikulyatsion xususiyatlari xususida bahs yurituvchi turi.

Tarixiy fonetika - xususiy fonetikaning ichki bir turi. U muayyan til tovushlari tizimini diaxron planda va dinamik holatda (tarixiy taraqqiyotda) o'rganadi.

Tavsifiy fonetika - xususiy fonetikaning ichki bir turi. U muayyan tilning fonetik tizimini statika holatida (til taraqqiyotining oldingi bosqichlarida yuz bergan hodisalar bilan bog'lamay) o'rganadi.

Qiyosiy fonetika – qardosh yoki noqardosh tillarning tovush tizimlarini qiyoslab o'rganadigan fonetika.

Ekspirimental (instrumental) fonetika - nutq tovushlari, uyg'u kabi birliklarning fizik-akustik va artikulyatsion xususiyatlarini maxsus asboblarning vositasida o'rganadigan fonetika.

Tovushning fizik-akustik tahlili - tovushning balandligi, kuchi, tembr, cho'ziqligi, ularning eshittirish xususiyatlari.

Gers - tebranayotgan jismning (mas., un paychalarining) tinch holatdagi nuqtadan ikki (qarama-qarshi) tomonga bir marta borib kelishi. Ovozning past yoki balandligi gerslar miqdori bilan belgilanadi.

Infratovush - 16 gersdan kam chastotali tovush.

Ultratovush – 20000 gersdan ortiq chastotali tovush.

Tovushning balandligi – tovushning un paychalari tebranishi chastotasiga bog'liq sifati.

Tovushning kuchi - 1sm^2 maydondan 1 sekundda o'tadigan energiya miqdori. U detsibel bilan o'lchanadi.

Tovush tembr - tovushning asosiy ton (ovoz) va yordamchi tonlar (parsial tonlar) qoshilmasidan tarkib topuvchi sifati.

Formantlar - tovush tembrini ifodalovchi va uning boshqa tovushlar tembridan farqini ko'rsatuvchi chastotalar.

Spektograf - tovush formantlarini aniqlovchi maxsus apparat.

Tovush cho'ziqligi - tebranishning oz yoki ko'p vaqt davom etishi.

Tovushning sifat belgilari - tovushning balandligi, kuchi (intensivligi), tembr.

Tovushning miqdor belgisi - tovushning cho'ziqligi.

Nafas apparati - havo manbai. Bu apparat o'pka, bronxlar, traxeya, diafragma, ko'krak qafasi kabi a'zolardan iborat.

Bo'g'iz bo'shlig'i - traxeyaning yuqori (kengaygan) qismi. Unda un paychalari va bir qancha tog'aylar mavjud. Bo'g'iz bo'shlig'i ovoz manbai hisoblanadi (un paychalari tebranishidan ovoz hosil bo'ladi).

Halqum — ho'g'izdan yuqoriroqdagi bo'shliq. U rezonatorlik vazifasini bajaradi.

Og'iz bo'shlig'i - til, kichik til, tishlar, lablar, lunjlar, qattiq va yumshoq tanglaylar, til osti muskullaridan iborat apparat. U shovqin va qo'shimcha tonlar manbai sanaladi.

Burun bo'shlig'i - qo'shimcha ton manbai.

Nutq a'zolarining fiziologiyasi - nutq a'zolarining hayotiy kechimlari, muhit bilan munosabatlari.

Brok markazi - bosh miya qobig'idagi markaziy nerv sistemasiga kiruvchi nerv xujayralarining bir turi. U nutqning yuzaga chiqishida qatnashadigan mushaklarni harakatga keltiradigan va bu harakatni boshqaradigan nerv markazi hisoblanadi.

Eshituv markazi - bosh miya qobig'i tizimiga kiruvchi nerv xujayralarining yana bir turi. U eshitish a'zolari orqali keladigan ta'sirni idrok etadigan nerv markazi sanaladi.

Artikulatsiya - nutq a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi harakati va holati.

Artikulatsiya bazasi - til egalarida shu tilga xos artikulatsiyani amalga oshirish uchun shakllangan psixologik va fiziologik ko'nikmalar.

Ekskursiya - artikulatsiyaning birinchi bosqichi.

O'rta holat (ish holati) - artikulatsiyaning ikkinchi bosqichi.

Rekursiya - artikulatsiyaning uchinchi bosqichi (talaffuzning qaytishi).

Perseptiv aspekt - fonetikaning eshitish va his etish bilan bog'liq jarayonlarini o'rganuvchi aspekti.

Lingvistik-funksional aspekt - fonetikaning yuqori bosqichi. U fonetik

birliklarning til mexanizmidagi rolini, demak, ijtimoiy mohiyatini o'rganadi.

Adabiyotlar: 10 (24-33), 15 (5-16), 16 (29-38) 21 (5-8), 33 Adabiyotlar: 10 (18-24-b), 16 (27-38), 21 (5-b.) 28(9-10), 29 (10-11) 33(53-54-b).

2.2. Fonologiya

Fonologiya tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, u tilning tovush materiyasi taraqqiyotini va shu materiyaning fonologik sistemaga uyushish qonuniyatlarini hamda tildagi vazifalarini tadqiq qiladi.

Fonologiyaning o'ziga xos jihati shundaki, u o'z obyektni semiologik aspektda (semantik darajadagi birliklarni farqlovchi belgilar tizimi sifatida) o'rganadi, uning ilmiy-nazariy umumlashmalari dialektik fikrlashning asosiy qonunlari va dialektika kategoriyalariga tayanadi.

Tilshunoslikda fonologiya ikki turga – *segmental fonologiya* va *supersegmental fonologiyaga* ajratiladi.

1.Segmental fonologiya tilning segment fonemalari bilan shug'ullanadi, shunga ko'ra u fonemika (yoki fonematika) deb ham ataladi.

I z o h: fonemalar so'z tarkibida birin-ketin joylashadi, o'zaro zanjirsimon ulanib keladi, ayni shu xususiyat fonemalarning segment birliklar ekanligini belgilaydi. Masalan, a + t + l + a + s > atlas, k + a + t + t + a > katta kabi.

2.Supersegmental fonologiya tilning supersegment birliklari- sillabema, aksentema , intonema va ularning prosodik elementlari masalalari bilan shug'ullanadi, shunga ko'ra u *prosodiya* (yoki **prosodika**) deb ham yuritiladi.

I z o h: supersegment birliklar til va nutqda ustama hodisa sifatida ishtirok etadi. Masalan, *aksentema* (so'z urg'usi, sintagma urg'usi, ayiruv urg'usi) yoki *intonema* (ohang, uning turlari, prosodik elementlari) shu xususiyatga ega: *yangi* (sifat: “*yangi xabar*”) – *yangi* (ravish: “*yangi kelib ketdi*”) kabi. Bu ikki so'zning ma'nolarini farqlashda so'z urg'usi ustama hodisa (supersegment fonema) sifatida ishtirok etgan. Intonema, uning prosodik elementlari (ton balandligi, cho'ziqligi, kuchi, temp, tembr va boshqalar) esa gapning ifoda maqsadiga yoki emotsionallikka

ko'ra turlarini faqlashda ustama hodisa (**supersegment fonema yoki supersegment morfema**) sifatida qatnashadi.

Fonologiyaning xulosalari fonetikaning fizik-akustik, anatomik-fiziologik va perseptiv aspektlarida to'plangan tajriba va ma'lumotlarga asoslanadi. Bu hol ham fonologiya bilan akustik fonetika, artikulatsion fonetika va perseptiv fonetika o'rtasida uzviy aloqa borligidan dalolat beradi.

Fonologiyaning fan sifatida yuzaga kelishi

(tarixiy obzor)

Tilning tovush sistemasini o'rganish tarixi ikki davrga bo'linadi:

1.«Fonema» tusbunchasi paydo bo'lganga qadar bo'lgan davr: bu davrda tovush va fonema aniq farqlanmagan, hattoki tovush bilan harf qorishtirilgan. Buni taniqli tilshunos Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari tarjimasida ham kuzatish mumkin. "Devon"dan keltirilgan quyidagi misralar fikrimizning dalili: "Turkiy tillarda qo'llanadigan asosiy harflar soni 18 ta. Turkiy yozuvda shular qo'llaniladi...

Arabchada bu harflarning tengdosh sirasi ت, ث, ب, ا singaridir. Bu asosiy harflardan boshqa **talaffuzdagina (yozuvda emas) ifodalanuvchi yana yettita harf** borki, turkiy so'zlar bu harflarsiz ishlatilmaydi. Bular **qattiq talaffuz qilinadigan ب (p) harfi**, arabcha ج harfi, ز (z) bilan ش (sh) oralig'ida **talaffuz etiladigan خ (j) harfi**; arabcha ف (f) harfi; nuqtali غ (g') harfi; ق (q) bilan ك (k) harflari oralig'ida **talaffuz etiladigan yumshoq گ (g) harfi**, kofi g'unna bilan غ (g') oralig'ida hamda ق bilan ن oralig'ida **talaffuz etiladigan (η) harflaridir**".¹¹

Ko'rinib turibdiki, Mahmud Koshg'ariy tahlili va bayonida "... **talaffuzdagina (yozuvda emas) ifodalanuvchi yana yettita harf bor...**", "... **ق bilan ن oralig'ida talaffuz etiladigan (η) harfi...**" ham mavjud.

Harf bilan tovushning qorishtirilishi Yevropada Yunon-Rim tilshunoslari asarlarida ham kuzatiladi. Masalan, IV asrda yashagan Prissiananing grammatikasida harfga oid terminlar tovushga nisbatan qo'llanadi. Bunday qorishtirilish XIX

¹¹ Mahmud Koshg'ariy Devonu lug'otit turk 1-tom (arab tilidan tarjuma qiluvchi va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov) - Toshkent: O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1960 47 - 48-b.

asrgacha davom etadi. Taniqli olim, qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asoschilaridan biri bo'lgan Yakob Grimmning 1819 -yilda yozilgan " Nemis grammatikasi " (" Deutsche Grammatik ", I. Göttingen, 1819) kitobining birinchi qismi " Von den Buchstaben " (" Harflar xususida ") deb nomlanganligi ham shundan guvohlik beradi. Yosh grammatikachilar (mladogrammatikachilar) tillarning qadimgi tovush tizimlarini qayta tiklash va bu tizimlarning keyingi taraqqiyot qonunlarini aniqlash ishlarida qadimgi yozma yodgorliklarning harflariga tayanib ish ko'rishgan. Bu ham yuqoridagi fikrimizning isbotidir. Akademik L.V. Shcherba bunday holatning maktab darsliklarida ham kuzatilayotganligini tanqid qilib, 1904 -yilda shunday degan edi: "Tovush va harflarning qorishtirilishi mualliflarni morfologiyada ham noto'g'ri xulosalarga olib keladi. Prof. L.R. Zinder L.V. Shcherbaning bu tanqidiy fikrini maktab darsliklarigagina emas, ayrim ilmiy grammatikalarga ham tatbiq etsa bo'ladi deb hisoblaydi: uningcha "-a" va "-я" ning ikkita har xil qo'shimcha ekanligi faqat yozuvdagi holatdir, tilda esa ular, aslida, bitta qo'shimchaning o'zi.

Ko'rinib turibdiki, o'tmishda harf va tovush sistemalari ko'pincha farqlanmagan. Biroq XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, tilshunoslikda og'zaki va yozma nutqlarning har biri tilning alohida yashash formalari ekanligi ta'kidlana boshlanadi. Xususan, taniqli rus va polyak tilshunosi I.A. Boduen de Kurtene o'zining "Rus yozuvining rus tiliga munosabati"("Об отношении русского письма к русскому языку") kitobida nutqiy faoliyatning ikki turi - talaffuzga va eshituvga hamda yozish va ko'rishga asoslangan turlari borligini aytadi, ammo bu ikki formani u bir-biriga teng deb hisoblamaydi. Uningcha, nutqning talaffuzga va eshitishga asoslangan shakli yozma shaklga bog'liq bo'lmagan holda, mustaqil ravishda yuzaga kelishi mumkin, yozishga va ko'rishga asoslangan nutq shakli esa faqat talaffuzga va eshitishga asoslangan nutqqa bog'liq ravishda anglashiladi.

2.Fonema nazariyalarining yuzaga kelish davri. Tilshunoslik fanining keyingi taraqqiyoti shuni ko'rsatdiki, faqat tovush bilan harf emas, balki tovushning fizik tabiati bilan uning til mexanizmidagi roli ham doimo bir-biriga mos bo'lavermas ekan. Bu masala I.A.Boduen de Kurtenening 1870-yilda yozilgan «XIV asrgacha

bo'lgan qadimgi polyak tili haqida) («О древнепольском языке до XIV столетия») nomli magistrlik dissertatsiyasida o'z ifodasini topadi: unda fonetikaning ikkita vazifasi borligi alohida ta'kidlanadi: *1-vazifa* - tovushning fizik tabiatini o'rganish. Bu vazifa fonetikaning akustik va fiziologik aspektlarini tashkil qiladi; *2-vazifa* - tovushlarning til mexanizmidagi rolini, xalqning sezishi, his etishida tovushlarning ahamiyatini o'rganish. Bunda tilning eng kichik (minimal) birligi haqidagi tushunchaga asos solinadi. Keyinroq bu birlik I.A. Boduen de Kurtene va uning shogirdi N. Krushevskiy tomonidan *fonema* deb nomlanadi.¹² Shundan boshlab, fanda harf bilan tovushnigina emas, balki tovush (fon) bilan fonemani ham qat'iy farqlash zarurati paydo bo'ladi.

I.A. Boduen de Kurtene 1881-yilda nashr etilgan «Slavyan tillari qiyosiy grammatikasining ayrim bo'limlari» («Некоторые отделы сравнительной грамматики славянских языков») nomli asarida «*Fonema* so'zning o'zaro qiyoslanayotgan qismlari orasida o'zining bo'linmasligi bilan xarakterlanadi», - deydi.¹³ Tovushlarning morfema tarkibidagi almashinuvi qonuniyatiga asoslanib, u fonemaning bo'linmas bir butun tovush shaklidagina emas (masalan, *ворот, пов* so'zlarida bo'lganidek), balki tovushning bir qismi (masalan, *сяду* so'zidagi yumshoq «с») *сад* so'zidagi qattiq «с» ning bir qismi) bo'lishi yoki hatto morfema va so'zning tarkibida bo'laklarga ajralmaydigan holga kelib qolgan ikki va undan ortiq tovush qo'shilmasidan (masalan, *вращать, воротить* so'zlaridagi «ра» va «оро» dan) tarkib topishi ham mumkinligini aytadi. Bundan shu narsa anglashiladiki, I.A. Boduen de Kurtene fonemani fonetik birlik sifatida emas, *etimologik-morfologik* birlik

¹² Bu haqda qarang: Р. К. Журавлев Диакроническая фонология - М.: «Наука», 1986, с. 7

¹³ Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию М.: 1963, т. I, с. 121-122

sifatida qaragan, biroq shu joyning o'zida u «fonema» tushunchasining ikki xil ekanligini-1) antropofonik (akustik-artikulatsion) xususiyatlar umumlashmasidan iboratligini, 2) morfemaning harakatchan komponenti va muayyan morfologik kategoriya belgisi bo'lishini ham aytib o'tadi. Shunday qilib, u fonemaning antropofonik aspekti borligini tan oladi, uni morfologik aspektdan farqlash lozimligini uqtiradi.

Keyinroq I.A.Boduen de Kurtene fonema haqidagi fikrini o'zgartirib, unga sof psixologik ta'rif beradi: 1894-yilda (polyak tilida) yozilgan «fonetik alternatsiyalar nazariyasi yuzasidan tajriba» («Опыт теории фонетических альтернатив») nomli ishida u fonemani til tovushlarining psixik ekvivalenti deb baholaydi, 1917-yilda yozilgan «Tilshunoslikka kirish» kitobida ham olim shu fikrni takrorlaydi: «... bizning psixikamizda tovush xususida, aniqrog'i, tovushni talaffuz qilish paytidagi murakkab ish kompleksi haqida doimiy tasavvur shakllangandir. Biz uni fonema deb ataymiz», deydi u.¹⁴ I.A.Boduen de Kurtenening yuqoridagi fikrlari va ta'riflarini tahlil qilar ekanmiz, ularda quyidagi muhim holatlar ko'zga tashlanadi: 1) olim tilda nutq tovushlaridan boshqa elementlar borligini sezgan, tilshunoslarning e'tiborini shu elementlarga tortishga harakat qilgan. Bu elementlarni u keyinchalik «fonema» deb nomlagan; 2) u fonemani goh «morfemaning harakatchan komponenti», goh «nutq tovushlarining psixik ekvivalenti», goh «morfema tarkibida lisoniy qiymatga ega bo'lgan til birligi» deb ta'riflagan. Bularning barchasida olimning fikri fonemaga oid tovush almashinuvi (чередование звуков, альтернатива) muammolari va nutqning morfologik bo'linishi nazariyasi bilan bog'langanligini ko'ramiz.

I.A.Boduen de Kurtenening fonema haqidagi g'oyalari tilshunoslikda fonetika fanining yanada ko'proq rivoj topishiga, uning yuqori bosqichi (oliy formasi) bo'lgan fonologiyaning tarkib topishiga olib keladi. Bu g'oyalar keyinchalik chet ellarda, masalan, Praga tilshunoslik to'garagi faoliyatida fonologik tadqiqotlar olib borilishiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

¹⁴ Bu haqda qarang Матусевич М.И. Современный русский язык Фонетика -М «Просвещение», 1976, с. 31-32

O'zbek tilshunosligida **fonema** atamasini dastlab Y. D. Pollivanov (o'tgan asrning 20-yillarida), keyinroq esa Ulug' Tursunov (1934 -yilda) va Qayum Ramazon (1935 -yilda) qo'llagan. Biroq tom ma'nodagi ilmiy ta'limot sifatida fonologiya XX asrning 70-yillaridan so'ng shakllana boshlandi. Bunda prof.

A. Abduazizov, prof. A. Mahmudov, prof. A. Nurmonov, fan nomzodi S. Otamirzayevaning xizmati katta bo'ldi¹⁵

Fonema va fonemika

1. **Fonema** so'zlar yoki morfemalarni tarkib toptiruvchi va ularning tovush qobig'ini farqlash orqali ma'nolarini tafovutlash vazifasini bajaradigan eng kichik segment birlikdir. Masalan, *bur* va *bo'r* (so'zlarni tarkib toptiruvchi *segment birliklar* – **h,u,r** va **b,o',r**), “-man” va “-san” (morfemalarni tarkib toptiruvchi segment birliklar: **m,a,n** va **s,a,n**) kabi.

2. **Fonemika** – fonlarning fonemalarga birlashuvini o'rganadigan fan. U *segmental fonologiya* deb ham ataladi. Masalan, *kul* so'zidagi old qator (ingichka) “**u**” va *qul* so'zidagi orqa qator (yo'g'on) “**u**” tovushlarining har biri alohida fonlardir, ammo bu ikki fon bitta “**u**” fonemasiga birlashadi va shu fonemaning **allofonlari** sanaladi. Biroq, “*kul*” va “*kul*” so'zlaridagi old qator “**u**” va “**o**”lar, “*qul*” va “*qul*” so'zlaridagi orqa qator “**u**” va “**o**”lar bitta fonemaning allofonlari emas, balki alohida fonemalarning allofonlaridir. Ular yuqoridagi so'zlar tarkibida “**u**” va “**o**” fonemalarining vakillari sifatida qatnashgan. Bunday hodisalarni farqlay bilish uchun fonemalarning **differensial** va **integral** belgilari, **fonologik oppozitsiya** va **korrelatsiya**, **fonema ottenkalari**, **ularning turlari** haqida, demak, fonemalarning paradigmatic va syntagmatic tavsiflari xususida ma'lum tasavvurga ega bo'lish talab qilinadi.

¹⁵ Fonologiya ning XX-XXI asrlardagi taraqqiyoti, unda shakllangan nazariyalar haqida qarang A. Abduazizov. Fonologik nazariyalar va fonologik tasnif metodlari // N. A. Baskakov, A. S. Sodiqov, A. A. Abduazizov. Umumiy tilshunoslik. – T. O'qituvchi, 1979. 28-41-b. H. Jamolxonov. O'zbek tilining nazariy fonetikasi. – T. Fan, 2009. 8-139-b.

Fonemalarning differensial (farqlanadigan) va integral (farqlanmaydigan) belgilari

1. Fonemalarning differensial belgilari ularni bir-biridan faqlash uchun xizmat qiladi. Masalan, “k” undoshi o‘zining jarangsizligi bilan jarangli “g”dan ajralib turadi, demak, “k”ning jarangsizligi va “g”ning esa jarangliligi bu ikki fonemaning *differensial (farqlanadigan) belgilari* sanaladi. Differensial belgilar fonemalarning fonologik xususiyatga ega bo‘lishini ta’minlaydi – so‘zlarning fonetik qobigini va ma’nolarini farqlash uchun xizmat qiladi. *kul* va *gul* so‘zlarining ma’nolari ayni shu ikki fonemaning (“k” va “g”larning) differensial belgilari – birining jarangsiz, ikkinchisining esa jarangli ekanligi tufayli farqlanmoqda.

Differensial belgilar fonemalar artikulyatsiyasiga bog‘liq bo‘lishi ham mumkin: “b”- lab-lab undoshi. “d”-til-tish (til oldi-dental) undoshi. Artikulyatsiya o‘rnidagi bu tafovutlar *bor* va *dor* sozlarining fonetik tarkibini va ma’nolarini farqlamoqda; “d”-portlovchi undosh, “z”-sirg‘aluvchi undosh. Artikulyatsiya usulidagi bu tafovutlar *dor* va *zor* sozlarining tovush tarkibi va ma’nolarini farqlash imkonini yaratmoqda. Shuning uchun **differensial belgilar fonologik relevant yoki semiologik relevant belgilar** sanaladi.

2. Fonemalarning integral belgilari ularning o‘zaro farqlanmaydigan alomatlaridir. Masalan, yuqorida keltirilgan “k” va “g” undoshlarining har ikkalasi portlovchi, har ikkalasi sayoz til orqa fonemalardir. Demak, bu ikki fonema artikulyatsiya usuli va artikulyatsiya o‘rniga ko‘ra farqlanmaydi. Shunga ko‘ra, integral belgilar *fonologik norelevant yoki semiologik norelevant belgilar* hisoblanadi.

Fonemalarning *integral* va *differensial* belgilari unli fonemalarda ham mavjuddir. Buni «u» va «o» unilari misolida ko‘rib o‘taylik:

a) lablar ishtirokiga ko‘ra «u» va «o» unilarining har ikkalasi lablashgandir (lablanish shu ikki fonema uchun *integral belgi* sanaladi);

b) tilning gorizontal (yotiq) harakatiga ko'ra «u» va «o'» unilarining har ikkalasi orqa qatordir (demak, "orqa qator" belgisi bu ikki unli uchun "integral belgi" sanaladi);

d) tilning uch darajali ko'tarilish belgisiga (vertikal harakatiga) ko'ra: «u»- yuqori tor unli, «o'»- o'rta keng unli, demak, bu ikki unlining mazkur belgilari o'zaro farqlidir (differensial belgilar).

I z o h: hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmda unilarning *lablanish-lablanmaslik* belgilari va *tilning uch darajali ko'tarilishiga (vertikal harakatiga) asoslangan belgilari fonologik jihatdan ahamiyatlidir, tilning gorizontal (yotiq) harakatiga asoslangan belgilari* esa o'zicha fonologik rol o'ynamaydi, chunki unilarning *old qator* yoki *orqa qator* bo'lishi lablarning ishtirokiga yoxud turli kombinator omillar ta'siriga bog'liq: lablanmaslik tilning tish tomon siljishini, lablanish esa tilning tishdan orqaga tortilishini taqozo qiladi. Demak, *old qator (i, e, a)* va *orqa qator (u, o', o)* unilarining fonologik xususiyati lablar ishtirokisiz namoyon bo'lmaydi {*bu haqda qarang: 1(47-bet); 10(53-b); 11(109-bet); 21(15-bet);*}}

Fonologik oppozitsiyalar

Fonologik oppozitsiya ikki fonemaning bitta (ba'zan bir necha) farqlanish belgisi asosida o'zaro zidlanishidir. Shuning uchun «*oppozitsiya*» tushunchasi o'zbek tilshunosligida «*zidlanish*» deb ham yuritiladi. Masalan, "**p**" (jarangsiz) va "**b**" (jarangli) undoshlari «*jarangsiz-jarangli*»lik farqlanish belgisi asosida bir oppozitsiyaga (zidlanishga) birlashadi: **p – b** kabl. Bu ikki fonemaning boshqa belgilari farqlanmaydi: **p** (lab-lab) -**b** (lab-lab), **p** (portlovchi) -**b** (portlovchi) kabi. Demak, undosh fonemalarga xos bo'lgan uchta fonologik belgidan (artikulatsiya o'rni, artikulatsiya usuli va jaranglilik-jarangsizlik belgilaridan) faqat bittasi (so'nggisi) **p – b** oppozitsiyasiga asos bo'lgan. Shuning uchun u «birlik oppozitsiya» sanaladi. (Qarang: 1, 21-bet).

Prof. A. Abduazizovning ta'kidlashicha. hozirgi o'zbek adabiy tili **konsonantizmi** tarkibida quyidagi birlik oppozitsiyalar bor:

1. Talaffuzda ishtirok etuvchi asosiy nutq a'zosi va tovushning hosil bo'lish o'rniga ko'ra:

a) *labial-til oldi (dental, alveolar) undoshlar oppozitsiyalari:* **p-t, b-d** (portlovchilar), **m-n** (burun sonantlari), **f-s, v-z, f-sh, v-l** (sirg'aluvchilar), **v-l, v-r** (labial sirg'aluvchi – til oldi sonant. Bunda **v, l, r** fonemalari sonorlar sifatida qaralgan, aks holda ular ikkitalik oppozitsiya tashkil etishi mumkin);

b) *labial-til o'rta farqlanish elementlari bo'yicha faqat ikkita birlik oppozitsiyasi mavjud:* **f-y, v-y;**

v) *labial-til orqa undoshlari oppozitsiyalari:* **p-k, b-g** (portlovchilar), **f-x, v-g'** (sirg'aluvchilar);

g) *labial-bo'g'iz undoshlari oppozitsiyalari:* **f-h, v-h**. Bunda “**h**” ning jarangli yoki jarangsiz ekanligi e'tiborga olinmagan, chunki bu xususiyat eksperimental jihatdan aniqlanmagan...

d) *til oldi-til orqa undoshlari oppozitsiyalari:* **t-k, t-q, d-g** (portlovchilar), **s-x, z-g'** (sirg'aluvchilar), **n-ng** (burun sonantlari). Bunda **ng** faqat so'z oxirida kelganda sonantlik elementi bo'lib, so'z o'rtasida kelganda, bo'g'in chegarasi uning elementini ikkiga bo'lib, **n-g**, ya'ni ikki fonema birikmasiga aylantirishi nazarga olinadi);

e) *til oldi-bo'g'iz undoshlari oppozitsiyalari:* **s-h, z-h, sh-h, j-h** (sirg'aluvchilar), **ch-h, dj-h** (til oldi affrikata va bo'g'iz sirg'aluvchisi). Bunda **ch-h** va **dj-h** zidlanishlari “ikkilik oppozitsiyalar bo'ladi”, chunki ularda “til oldi-bo'g'iz undoshi” belgisidan tashqari, ikkinchi differensial belgi ham bor: **ch** (qorishiq portlovchi) – **h** (sirg'aluvchi), **dj** (qorishiq portlovchi) – **h** (sirg'aluvchi) kabi.

2. Artikulatsiya usuli va to'siqning qanday hosil bo'lishiga ko'ra:

a) *portlovchi-sirg'aluvchi undoshlar oppozitsiyalari:* **p-f, b-v** (labial undoshlar), **t-s, d-z, t-sh, d-j** (til oldi undoshlari), **k-x, g-g', q-x** (til orqa undoshlari), **k-x, g-h** (til orqa va bo'g'iz undoshi);

b) *portlovchi-affrikatalar oppozitsiyalari:* **t-ch, d-dj** (til oldi undoshlari);

v) *sirg'aluvchi-affrikatalar oppozitsiyalari:* **sh-ch, j-dj** (til oldi undoshlari);

g) *portlovchi-burun sonanti oppozitsiyalari:* **b-m** (labial undoshlar), **d-n** (til oldi undoshlari), **g-ng** (til orqa undoshlari);

d) *sirg'aluvchi-sonantlar oppozitsiyalari: z-l, j-r;*

e) *shovqinli sonant-burun sonanti oppozitsiyalari: v-m, l-u, r-n;*

j) *yon sonant-titroq sonant oppozitsiyasi: l-r* (yakkalangan oppozitsiya).

3. Jarangsizlik-jaranglilik belgilariga ko'ra: (p-b), (t-d), (s-z), (f-v), (k-g), (sh-j), (ch-dj), (x-g'). (Qarang: 1, 23-b.).

Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmi tizimi quyidagi oppozitsiyalarni o'z ichiga oladi:

1. Tilning uch darajali ko'tarilish belgisiga ko'ra:

a) i (yuqori tor unli) - e (o'rta keng unli) = *i - e oppozitsiyasi*;

b) e (o'rta keng unli) - a (quyi keng unli) = *e - a oppozitsiyasi*;

v) i (yuqori tor unli) - a (quyi keng unli) = *i - a oppozitsiyasi*;

g) u (yuqori tor unli) - o' (o'rta keng unli) = *u - o' oppozitsiyasi*;

d) o' (o'rta keng unli) - o (quyi keng unli) = *o' - o oppozitsiyasi*;

e) u (yuqori tor unli) - o (quyi keng unli) = *u - o oppozitsiyasi*;

2. Lablanish-lablanmaslik belgisiga ko'ra:

a) i (lablanmagan) - u (lablangan) = *i - u oppozitsiyasi*;

b) e (lablanmagan) - o' (lablangan) = *e - o' oppozitsiyasi*;

v) a (lablanmagan) - o (lablangan) = *a - o oppozitsiyasi*.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, fonologik oppozitsiya turli til tovushlarini qarama-qarshi qo'yishga asoslanmaydi, chunki u muayyan bir tilning strukturaviy birligidir va shu tilning o'zigagina xizmat qiladi. *Boshqa til tovushlari muayyan til, masalan, o'zbek tili tarkibida oppozitsiya hosil qilishi uchun u shu til tizimidagi kvaziomonimlar tarkibida qo'llanadigan darajaga ko'tarilgan bo'lishi shart.* Masalan, arab tilining "f" undoshi o'zbek tilinig "p" undoshi bilan zidlanish hosil qilish darajasiga ko'tarilgan deyish mumkin, chunki shu ikki undoshdagi farqlovchi belgi (sirg'alish-portlash belgisi) o'zbek tilidagi *sof* va *sop* minimal juftligida fonologik vazifa bajarmoqda. Bunday holatni x-h oppozitsiyasi misolida ham ko'rish mumkin: o'zbek tilida *xol* va *hol*, *shox* va *shoh* kabi minimal juftliklarning (kvaziomonimlarning) mavjudligi arab tilidan o'zlashgan "h" undoshini o'zbek tilidagi x-h oppozitsiyasi vakili deb qarashga asos bo'ladi.

Tilshunoslikda fonologik oppozitsiyalar tasnifining yana bir necha turi bor. Shulardan biri professor N.S.Trubetskoyga mansubdir. U fonologik oppozitsiyalarni quyidagi uch asosga ko'ra tasnif qiladi (mazkur tasnif o'zbek tilining fonologik tizimiga prof A. Abduazizov tomonidan tatbiq etilgan):

Birinchi asos oppozitsiya bilan sistema o'rtasidagi munosabatga ko'ra belgilanadi. Bu belgi asosida oppozitsiyalar quyidagicha tasnif qilinadi:

1. *Bir o'lchovli oppozitsiyalar* (оппозиции одномерные). Bunda bir oppozitsiya a'zolariga xos bo'lgan belgilar yig'indisi shu sistema tarkibidagi boshqa oppozitsiyalarning a'zolarida uchramaydi. Masalan (**p-b**)dagi "lab-lab+portlovchi" belgilari yig'indisi shu sistema tarkibidagi (**t-d**) oppozitsiyasida yo'q, (**t-d**)dagi "til oldi+portlovchi" belgilari yig'indisi (**k-g**) oppozitsiyasida yo'q, (**k-g**)dagi "til orqa+portlovchi" belgilari yig'indisi (**s-z**) oppozitsiyasida yo'q, (**s-z**)dagi "til oldi-dental+sirg'aluvchi" belgilari yig'indisi (**sh-j**) oppozitsiyasida yo'q, (**sh-j**)dagi "til oldi-tanglay+sirg'aluvchi" belgilari yig'indisi (**ch-dj**) oppozitsiyasida yo'q. Suning uchun (**p-b**) oppozitsiyasi tarkibida uchinchi a'zo uchramaydi. Bu xususiyat "jarangli-jarangsizlik" farqlanish belgisi asosida uyushib kelgan korrelatsiya tarkibiga kirgan barcha juftliklarga xos. Bir o'lchovli oppozitsiyalar ba'zan "*bilateral oppozitsiyalar*" deb ham nomlanadi. (**Qarang: 43, 282-h.**);

2. *Ko'p o'lchovli oppozitsiyalar* (оппозиции многомерные). Bunda oppozitsiya a'zolaridagi belgilar shu sistemadagi boshqa oppozitsiya tarkibiga kirgan fonemaga ham xos b'ladi. Masalan, (**h-d**) oppozitsiyasi a'zolaridagi "portlovchi, jarangli" ilk belgilari (**d-g**) oppozitsiyasidagi (**g**) fonemasida ham bor (**b-d-g** kabi), (**p-t**) oppozitsiyasi a'zolaridagi "portlovchi, jarangsiz" lik belgilari esa (**t-k**) oppozitsiyasi tarkibidagi (**k**) undoshida ham mavjud (**p-t-k** kabi).

3. *Proporsional oppozitsiyalar* (оппозиции пропорциональные). Bunda bir oppozitsiya a'zolaridagi farqlanish belgilari shu sistemadagi barcha oppozitsiyalarga xos bo'ladi. Masalan: (**p-b**)dagi "jarangsiz-jarangli"lik farqlanish belgisi shu belgi asosida tarkib topgan korrelatsiya a'zolarining barchasida bor: (**p-b**), (**t-d**), (**k-g**), (**s-z**), (**sh-j**), (**ch-dj**), (**f-v**), (**x-g'**) kabi.

4. *Yakkalangan oppozitsiya* (оппозиция изолированная). Bunday oppozitsiya a'zolari o'rtasidagi aloqa boshqa oppozitsiyalarda takrorlanmaydi. Masalan: o'zbek tilidagi (l-r) oppozitsiyasiga xos "yon sonant" va "titroq sonant" farqlanish belgisi boshqa biror oppozitsiyada yo'q.

Ikkinchi asos oppozitsiya a'zolari o'rtasidagi munosabatga tayanadi. Bu belgi asosida oppozitsiyalar quyidagicha tasnif qilinadi:

1. *Privativ oppozitsiya*. Bunday oppozitsiya a'zolaridan birida bor bo'lgan belgi shu oppozitsiyaning ikkinchi a'zosida bo'lmaydi. Mas., **(b-p)** oppozitsiyasi-ning birinchi a'zosidagi "jaranglilik" belgisi shu oppozitsiyaning ikkinchi a'zosida yo'q: **b** (jarangli) - **p** (jarangsiz) kabi. Bu xususiyat "portlash-sirg'alish" differensial belgisiga asoslangan **(t-s)** oppozitsiyasiga ham xos: **t** (portlovchi) - **s** (sirg'aluvchi) kabi. Demak, bunday oppozitsiya a'zolaridagi belgilar bir-birini inkor etishiga (inkorni inkor qonuniga) asoslanadi: **b-p** (jarangli-jarangsiz), **d-t** (jarangli-jarangsiz), **t-s** (portlovchi-sirg'aluvchi) kabi.

2. *Gradual (pog'onali) oppozitsiya*. Bunday oppozitsiya fonemalardagi farqlanish belgisining darajalanishiga asoslanadi. Masalan, **(i-e-a)**, **(u-o'-o)** unlilarida ana shunday darajalanish bor: **i** (tor) - **e** (o'rta keng) - **a** (quyi keng); **u** (tor) - **o'** (o'rta keng) - **o** (quyi keng) kabi. Bularning barchasida til bilan tanglay orasidagi masofa "tor" dan "keng" ga qarab darajalanib bormoqda.

Darajalanish xususiyati undoshlar oppozitsiyasida ham kuzatiladi: **t** (portlovchi) - **ch** (qorishiq) - **sh** (sirg'aluvchi). Bunda qorishiq (**ch**) dagi "portlash-sirg'alish" belgisi uning portlovchi (**t**) bilan sirg'aluvchi (**sh**) o'rtasida qo'yilishini taqozo qiladi (**t-ch-sh** kabi). Gradual xarakterdagi zidlanish **(b-d-g)**, **(p-t-k)** oppozitsiyalarida ham mavjud: **b** (lab - lab) - **d** (til oldi-dental) - **g** (sayoz til orqa), **p** (lab - lab) - **t** (til oldi-dental) - **k** (til orqa). Bundagi gradatsiya artikulyatsiya o'rnining labdan tilning orqa qismiga qarab ko'chib borish darajasi bilan belgilanadi.

3. *Ekvipolent oppozitsiya*. Bunday oppozitsiya a'zolarida asosiy farqlovchi belgidan tashqari, yana bitta qo'shimcha farqlanish belgisi ham mavjud bo'ladi. Masalan, o'zbek tilidagi **(i)** va **(u)** unlilari "lablanmagan va lablangan" farqlanish belgisi asosida **(i-u)** oppozitsiyasini hosil qiladi, ammo bu oppozitsiya a'zolarida

qo'shimcha farqlanish belgisi ham bor: **l** (lablanmagan, old qator) - **u** (lablangan, orqa qator) kabi. Bulardagi "lablanmagan, old qator" belgilari "lablangan, orqa qator" belgilariga teng qiymatli belgilar sifatida qarama-qarshi qo'yiladi. Bunday holat (**e-o'**), (**a-o**) oppozitsiyalarida ham kuzatiladi. O'zbek tili undoshlari tizimidagi (**t-sh**) zidlanishi ham ekvipolent oppozitsiyadir, chunki unda zidlanish ikki belgiga asoslanadi: **t** (til oldi-tish, portlovchi) - **sh** (til oldi-tanglay, sirg'aluvchi) = **t-sh** oppozitsiyasi kabi.

Uchinchi asos oppozitsiya a'zolarining ma'no ajratish kuchiga va shu a'zolarining turli pozitsiyadagi xizmatiga tayanadi. Bunday asosga ko'ra oppozitsiyalarning quyidagi ikki turi farqlanadi.

1. *Doimiy oppozitsiyalar.* Bunday oppozitsiya a'zolari barcha pozitsiyalarda o'z farqlanish belgilarini yo'qotmaydi.

O'zbek tilidagi (**p-t**), (**s-sh**) oppozitsiyalarida shunday holat kuzatiladi. Qiyos qiling: **paxta** - **taxta** (so'z boshida, unlidan oldin), **opa** - **ota** (intervokal holatda), **topmoq** - **totmoq** (so'z o'rtasida, sonordan oldin), **ip** - **it** (so'z oxirida), **sim** - **shim** (so'z boshida, unlidan oldin), **asir** - **ashir** (intervokal holatda), **osmoq** - **oshmoq** (so'z o'rtasida, sonordan oldin), **tus** - **tush** (so'z oxirida kabi). Bunday doimiylik, barqarorlik oppozitsiyaning har ikkala a'zosi jarangsiz bo'lganda ko'proq uchraydi.

Zidlanishning bu turi ayrim manbalarda "**konstant oppozitsiya**" deb ham nomlangan.¹⁶

2. *Neytrallashuvchi (mo'tadillashuvchi) oppozitsiya.* Bunday oppozitsiya a'zolari kuchli pozitsiyada (masalan, undoshlar so'zning boshida, ikki unli orasida yoki unlidan oldin qo'llanganda) o'zlarining farqlanish belgilarini yo'qotmaydi: **bol** va **pol** (**b-p**), **dor** va **tor** (**d-t**) kabi. Kuchsiz pozitsiyada (masalan, so'z oxirida) esa ular neytrallashadi: (**tub**) dagi "**b**" undoshi jarangsiz "**p**" tarzida (**tub** > **tup** kabi), (**qad**)dagi "**d**" esa jarangsiz "**t**" tarzida (**qad** > **qat** kabi) talaffuz qililini, natijada (**b-p**) va (**d-t**) ga xos "jarangli-jarangsiz"lik farqlanish belgisi yo'qolib, shu fonemalarga xos umumiy (integral) belgilar - (**b-p**) dagi "lab - lab, portlovchi" lik,

¹⁶ Журавлев В.К. Диахроническая фонология М. Наука, 1986 - С.96. У а н а қ а р а н г 43(370-б.)

(d-t) dagi "til oldi-dental, portlovchi"lik xususiyatlari saqlanadi. Kuchsiz pozitsiyadagi neytrallashtiruvchi tufayli yuzaga kelgan tovush o'zaro zidlanishda bo'lgan ikkala fonemaning bir umumiy vakili - **varianti** sanaladi, u bir yo'la ikki fonemaga tegishli bo'lgani uchun **arxifonema** deb ham ataladi: **b/p** yoki **P** arxifonemasi (*tub* va *tup* so'zlarida), **d/t** yoki **T** arxifonemasi (*qad* va *qat* so'zlarida), **z/s** yoki **S** arxifonemasi (*tuz* va *tus* so'zlarida) bo'lgani kabi.¹⁷

Fonologik oppozitsiyalar fonologik sistemaning eng klchik (minimal) strukturaviy birliklari sanaladi, ular tarixan o'zgarib turishi ham mumkin. Masalan, qadimgi turkiy va eski turkiy tillarda unli fonemalar tilning yotiq (gorizontal) harakatiga ko'ra old qator va orqa qator zidlanishiga ega bo'lgan: (**i-ı**), (**ü-u**), (**ö-o**), (**ä-a**) kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa bunday zidlanish o'zining fonologik xususiyatini yo'qotgan - fonemalar konvergentsiyasi natijasida (**i-ı**) unilari bitta (**i**) ga, (**ü-u**) unilari bitta (**u**) ga, (**ö-o**) unilari bitta (**o**) ga, (**ä-a**) unilari esa bitta (**a**) ga birlashgan. Demak, fonologik oppozitsiyalar til taraqqiyotining muayyan bosqichiga nisbatan belgilanadi, ayni shu bosqichda bir fonema boshqa fonemaga bir xil pozitsiyada qarama-qarshi qo'yiladi: hozirgi o'zbek adabiy tilidagi (**i**) va (**u**) unilari so'z boshida (*ich* va *uch*) yoki bir xil fonetik qurshovda (*bir* va *bur*, *qish* va *qush*) bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgani kabi. Demak, "oppozitsiya" tushunchasi "fonema" va "pozitsiya" tushunchalari bilan uzviy bog'liqdir: fonemaning bo'lishi oppozitsiyaning bo'lishini, oppozitsiyaning bo'lishi esa pozitsiyaning bo'lishini taqozo qiladi,¹⁸ o'zaro qarama-qarshi qo'yilmagan, binobarin zidlanishdan tashqarida qolgan fonemaning o'zi yo'q.¹⁹

Eslatma: "pozitsiya" kategoriyasini birmchi bo'lib hamyurtimiz **Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy** (780-850) kashf etgan. U o'zining "hind arifmetikasi haqida kitob" ("hisob al-hind") asarida o'nlik sistemasi raqamlaridan (0,1,2,3,4,5,6,7,8,9) foydalanib, katta sonlarni yozish tizimini ishlab chiqqan. Bu tizimga ko'ra raqam birinchi pozitsiyada birlikni, ikkinchi pozitsiyada o'nlikni, uchinchi pozitsiyada

¹⁷ Журавлев В.К. Диакроническая фонология. М. Наука, 1986. -С. 96-97.

¹⁸ Журавлев В.К. Диакроническая фонология. М. Наука, 1986. -С. 72.

¹⁹ Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. М. Просвещение, 1975. -С. 78.

yuzlikni (to'rtinchi, beshmchi... pozitsiyalarda yanada kattaroq sonlarni) ifodalaydi: 0 (nol), 1(bir), 10 (o'n), 100 (yuz), 1000 (ming); 2 (ikki), 20 (yigirma), 200 (ikki yuz), 2000 (ikki ming) kabi. Keyinchalik "pozitsiya" tushunchasi til tizimiga ham tatbiq etilgan va fonologik oppozitsiya tushunchasining yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

Fonologik oppozitsiyalar dialektikaning qarama-qarshiliklar birligi va kurashi, inkorni inkor qonunlariga tayanadi, ularning strukturaviy birlik sifatidagi mohiyati ham shu qonunlarga asoslanadi.

Korrelatsiya

Korrelatsiya - ikki va undan ortiq oppozitsiyaning bir farqlanish belgisi asosida uyushib kelishidan tarkib topgan sistema. Masalan, o'zbek tili undoshlari "**labial-til oldi**" farqlanish belgisi asosida (**p-t**), (**b - d**), (**m - n**), (**f -s**), (**v - z**), (**f - sh**), (**v - l**), (**v -r**) korrelatsiyasiga, "**labial-til orqa**" farqlanish belgisi asosida (**p-k**), (**b-g**), (**f-x**), (**v-g'**) korrelatsiyasiga, "**til oldi-til orqa**" farqlanish belgisi asosida (**t-k**), (**t-q**), (**d-g**), (**s-x**), (**z-g'**), (**n-ng**) korrelatsiyasiga, "**portlovchi-sirg'aluvchi**" farqlanish belgisi asosida (**p-f**), (**h-v**), (**t-s**), (**d-z**), (**d-j**), (**k-x**), (**g-g'**), (**q-x**), (**k-h**), (**g-h**) korrelatsiyasiga uyushadi (korrelatsiyalar miqdori va turlari yuqoridagilar bilan cheklanmaydi).

Odatda, oppozitsiyadagi differensial (farqlanadigan) belgi korrelatsiyada integral (birlashtiruvchi) belgiga, oppozitsiyadagi integral belgi esa korrelatsiyada differensial belgiga aylanadi. Masalan, (**p-b**) oppozitsiyasidagi jarangsizlik (**p**) va jaranglilik (**b**) farqlanish belgisi (**p-b**), (**t-d**), (**s-z**), (**f-v**), (**k-g**), (**sh-j**), (**ch-dj**), (**x-g'**) oppozitsiyalarining barchasini bir korrelatsiyaga birlashtirmoqda. demak, integral belgi vazifasini bajarimoqda, ayni paytda (**p-h**) oppozitsiyasidagi integral belgilar (lab-lab, portlovchi) bu oppozitsiyaning korrelatsiyadagi boshqa oppozitsiyalardan farqlaydi (demak, differensial belgi vazifasini bajaradi). Qiyos qiling : **p-b** (lab-lab), **t-d** (til oldi-tish), **k-g** (sayoz til orqa), **p - b** (portlovchi), **f-v** (sirg'aluvchi) kabi.

Fonologik sistema va fonemalarning paradigmatic aloqalari

1. Fonologik sistema muayyan til fonemalari o'rtasidagi aloqa-munosabatlar (zidlanishlar) asosidagi bog'lanishlardan tarkib topgan tizimdir. (Bu tizimdagi oppozitsiyalar, korrelatsiyalar haqida yuqoridagi ma'lumotlarga qarang). Tizim (sistema) tarkibidagi har bir fonema lisoniy birlik sanaladi.

2. Fonemalarning paradigmatic aloqalari - fonemalarning fonologik sistema ichidagi strukturasi belgilaydigan munosabatlar. Masalan, *tush* va *to'sh* so'zlari tarkibidagi "u" va "o'" unlilari bir xil fonetik qurshovda kelib, shu ikki so'zning fonetik qobig'ini va ma'nolarini farqlash imkonini bermoqda. Bu xususiyat shu ikki fonema o'rtasida shakllangan quyidagi munosabatlardan kelib chiqadi:

1) tilning uch darajali ko'tarilish belgisiga ko'ra: "u"-tor unli, "o'" - o'rta keng unli (farqlanuvchi belgi);

2) tilning gorizontal harakatiga ko'ra: "u"-orqa qator unlu, "o'" orqa qator unli (farqlanmaydigan belgi);

3) lablar ishtirokiga ko'ra o'lashgan unli, "o'" - lablashgan unlu (farqlanmaydigan belgi).

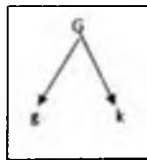
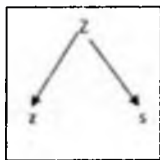
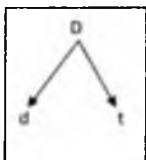
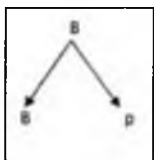
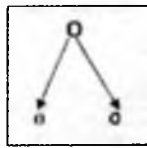
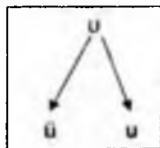
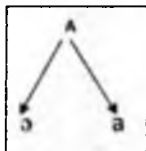
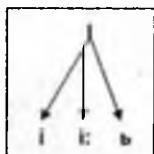
Demak, bu ikki fonemaning birinchi belgisi o'zaro farqlidir, ayni shu farqli belgi ularni **u- o'** zidlanishiga (yuqori tor unlu va o'rta keng unli oppozitsiyasiga) birlashtirmoqda. Bunday munosabat fonologik strukturani ham belgilaydi: yuqoridagi ikki so'z ma'nolarining farqlanishi ana shu strukturaning (paradigmatic aloqalarning) natijasidir. Demak, fonemalar o'rtasidagi paradigmatic aloqalar fonologik ahamiyat kasb etadi.

Fonema ottentklari va fonema qatori

1. fonema ottentklari fonemalarning talaffuzdagi real ko'rinishlaridir (L.V. **Shcherba**). Har bir fonema so'z tarkibida o'zining u yoki bu ottentkasi ko'rinishida namoyon bo'ladi: *ko'l* (orqa qator "o"ning old qator ottentkasi: o>e) - *qo'l* (orqa qator "o"); *obod* (jarangli "b") - *obkash* (jarangli "b"ning jaransizlashgan "p" ottentkasi: b>p) kabi.

Ottenkalar fizik-akustik va artikulasiy jihatdan o'zaro farqlansa-da, bir-biriga qarama-qarshi qo'yilmaydi, chunki shu ikki ottenkaning fonologik funksiyasi bitta (ularning ikkalasi bir fonemaning vazifasini bajaradi, binobarin, bir fonemaning nutqdagi ikki vakili sanaladi). **Demak, fonema bilan uning ottenkalari o'rtasida umumiylik va xususiylik munosabatlari bor.**

Quyidagi chizmalarga e'tibor bering:ularda 4 ta unli va 4 ta undosh o'z ottenkalari bilan birga ko'rsatilgan.

Fonema ottenkalaridan birining o'rnida ikkinchisini qo'llab bo'lmaydi: bunga shu ottenkani shakllantirgan fonetik pozitsiya yo'l qo'ymaydi. Masalan, *ko'l* so'zida "o" fonemasining faqat old qator "o" ottenkasi, *qo'l* so'zida esa shu fonemaning faqat orqa qator "o" ottenkasi qo'llanadi.

2.Fonema qatori bir fonemaning turli pozitsiyadagi barcha ko'rinishlari (ottenkalari) yig'indisidir.Masalan, "u" fonemasi *kul* so'zida old qator "u" tarzida, *qul* so'zida esa orqa qator "u" tarzida tallaffuz etiladi, shunga ko'ra *u, u* qatorini yuzaga keltiradi.Fonema qatoridagi barcha ottenkalar bir-biriga nisbatan **allofonlar** sanaladi.

Fonema ottenkalari tushunchasiga L.V. Shcherba asos solgan. Bu tushuncha Moskva fonologiya maktabida **fonema variatsiyalari** nomi bilan, Praga funksional tilshunosligi maktabida esa **fonema variantlari** nomi bilan ataladi.

Ottenkalar tasnifi

Ottenkalar tilshunoslikda majburiy, fakultativ va individual turlarga ajratiladi.

1. Majburiy ottenkalar fonemaning soʻz tarkibidagi yoki nutq oqimidagi fonetik qurshov taʼsirida yoxud maʼlum fonetik pozitsiya talabi bilan oʻzgargan koʻrinishlaridir. Ular oʻz navbatida *kombinator ottenkalar*, *pozitsion ottenkalar* va *aralash (kombinator-pozitsion) ottenkalarga* boʻlinadi.

a) kombinator ottenkalar soʻz tarkibidagi tovushlarning bir-biriga taʼsiri natijasida yuzaga keladi. Masalan, jarangli "z" fonemasi *mazkur* soʻzi tarkibida jarangsiz "k" undoshi taʼsiriga uchraydi va jarangsiz "s" tarzida (*maskur* deb) talaffuz qilinadi;

b) pozitsion ottenkalar jarangli undosh fonemalarning soʻz oxirida kelgan, unli fonemalarning esa urgʻuli yoki urgʻusiz, ochiq yoki yopiq boʻgʻinlarda qoʻllangan koʻrinishlaridir. Masalan, jarangli "b" va "d" fonemalari soʻz oxirida jarangsiz "p" va "t" tarzida talaffuz qilinadi: *kitob > kitop*, *omad > omat* kabi. Bundagi "p" va "t" tovushlari jarangli "b" va "d" fonemalarining **pozitsion ottenkalari** sanaladi (fonemaning soʻz oxirida, demak, kuchsiz pozitsiyada reallashgan koʻrinishi boʻlganligi uchun), "i" unlisi *bilan* soʻzida qisqa va kuchsiz (urgʻusiz bogʻinda, demak, kuchsiz pozitsiyada boʻlganligi uchun), *oʻrik* soʻzida kuchliroq (urgʻuli boʻgʻinda, demak, kuchli pozitsiyada boʻlganligi uchun), *bir* soʻzida tor (toʻliq yopiq boʻgʻinda boʻlganligi uchun) *endi* soʻzida esa biroz kengaygan koʻrinishda - *ende* shaklida (soʻz oxiridagi ochiq boʻgʻinda boʻlganligi uchun) talaffuz etiladi. Bu koʻrinishlarning barchasi bitta "i" fonemasining turli **pozitsion ottenkalari** hisoblanadi;

d) kombinator-pozitsion ottenkalarining yuzaga kelishida har ikki omil birga qatnashadi. Masalan, *qilich* soʻzi tarkibidagi birinchi "i" unlisi chuqur til orqa "q" undoshi taʼsiriga berilib, "ы" tarzida (**kombinator ottenka** shaklida), urgʻusiz boʻgʻinda (kuchsiz pozitsiyada) boʻlganligi uchun esa qisqa unli tarzida (**pozitsion ottenka** shaklida) talaffuz qilinadi.

Fonemalarning kombinator va pozitsion ottenkalarini tilshunoslikda shu fonemaning **allofonlari** deb ham ataladi.

Har bir fonema nutq oqimida o'zining yuqoridagi ottenkalaridan biri shaklida reallashadi, bunday ottenkalar ichida bittasi shu fonema uchun **tipik ko'rinish** hisoblanadi - fonemaning fonetik qurshovdan tashqarida (erkin holda) bo'lgan asosiy ko'rinishiga yaqin bo'ladi. *Odatda, fonemaning kuchli pozitsiyadagi ko'rinishi bunga misol bo'ladi.* Masalan, **daraxt** so'zi boshida yoki **bodom** so'zi o'rtasida (intervokal pozitsiyada) qo'llangan "d" fonemasining akustik-artikulyatsion belgilari shu fonemaning nutqdan tashqaridagi (tildagi) belgilaridan deyarli farq qilmaydi. Fonemaning bunday ko'rinishi shu fonemaning **asosiy (tipik) ottenkasi** yoki fonema qatoridagi **dominanta** deb qaraladi. Qolgan barcha ko'rinishlar esa asosiy bo'lmagan (**notipik**) ottenkalar sanaladi. **Notipik ottenkalar** fonetik qurshovdagi tovushlarga ko'proq darajada qaram bo'ladi.

2. Fakultativ ottenkalar (fakultativ variantlar) – fonemalarning bir xil fonetik qurshovdagi ikki xil ko'rinishi. Chunonchi, *ulfat* so'zidagi "f" shu pozitsiyaning o'zida "p" ko'rinishida ham qo'llaniladi: *ulfat//ulpat* kabi. Bunday hodisa *faqat - paqat, qarmoq - qalmoq, musulmon - musurmon* so'zlari talaffuzida ham uchraydi. Bularning **f-p, r-l, l-r** almashinuvlarida fonetik qurshovning ta'siri yo'q, ulardan ayrimlari tarixiy omillar, psixologik ko'nikmalar ta'sirida, ayrimlari esa jonli so'zlashuv ko'nikmalari bilan bog'liq ravishda yuz beradi. Fakultativ ottenkalaridan nutqda, ayniqsa, badiiy asar matnida uslubiy maqsadlarda foydalanish hollari ham yo'q emas. Shu sababli ottenkalarining bu turi ba'zan **uslubiy ottenkalar** deb ham nomlanadi.

3. Individual ottenkalar kishilarning anatomik-biologik jihatlari bilan bog'liq ravishda yuz beradigan talaffuz ko'rinishlari (erkak va ayollardagi ovoz tafovutlari yoki nutq a'zolaridagi nuqsonlar sababli yuzaga keladigan o'zgarishlar). Bunday ottenkalarining lisoniy (lingvistik) qiymati yo'q, shunga ko'ra ular tilshunoslikda o'rganilmaydi.

Fonemalarning kuchli va kuchsiz pozitsiyalari

Moskva fonologiya maktabining morfologik fonema nazariyasiga ko'ra, fonema ma'lum darajada mustaqil bo'lgan, demak, so'z va morfemaning tovush qobig'iga bog'liq bo'lmagan birlik emas, balki so'z va morfemaning tarkibiy elementidir. Bu nazariyadagi eng muhim asos morfemaning bir butunligidir. Demak, bu masalada Moskva fonologlari I.A. Boduen de Kurtenening fonemaga morfologik birlik sifatida qarashiga tayanishadi. Ularning fikricha, fonema morfema tarkibida turli pozitsiyada (har xil tovushlar bilan yondosh holatda yoki urg'uli, urg'usiz bo'g'inlarda) qo'llanadi, shuning uchun morfemaning talaffuzi turlicha bo'ladi. Bu hol fonemalarning kuchli va kuchsiz pozitsiyalari haqidagi ta'limotni yuzaga keltirgan.

1. Kuchli pozitsiya fonemaning tildagi sifat belgilarini nutqda ko'p o'zgartirmaydigan(unga jiddiy ta'sir qilmaydigan) holatdir. Bunday pozitsiyada fonemaning asosiy (tipik) ottenkasi qatnashadi.

Unli fonemalar uchun quyidagi holatlar kuchli pozitsiyalar sanaladi:

a) u r g ' u l i b o ' g ' i n. Masalan, *o'rik, uzum* so'zlarining ikkinchi (urg'uli) bo'g'inida "i" va "u" fonemalarining sifat belgilari deyarli o'zgarmagan;

b) s o ' z n i n g b o s h i. Masalan, *ich, uch, o'ch, och* so'zlarida har bir unli o'zining tipik ottenkasida qatnashgan.

Jarangli undoshlar uchun quyidagi holatlar kuchli pozitsiya sanaladi:

a) s o ' z n i n g b o s h i (unlidan oldin): *bodom, daraxt, jang, zang* kabi;

b) i k k i u n l i o r a s i (intervokal holat): *sodiq, odil, ajal, azal* kabi. Ammo jarangli, portlovchi "b" intervokal holatda sirg'aluvchi "v" ga o'tishi ham mumkin: *kabob> kavob* kabi;

d) j a r a n g l i y o k i s o n o r u n d o s h l a r b i l a n y o n d o s h q o ' l - l a n g a n h o l a t : *abzal, shabnam, shanba, sunbul, jadval, ajdar, yondosh, sandiq, zanjir* kabi.

I z o h : jarangli undoshlar kuchli pozitsiyada o'zlarining tipik ottenkalarida reallashadi.

2.Kuchsiz pozitsiya – fonemalarning asosiy belgi-xususiyatlaridan ayrimlarini oʻzgartirib, uning notipik ottenkasini yuzaga chiqaradigan pozitsiya.

Unli fonemalar uchun quyidagi holatlar kuchsiz pozitsiya sanaladi:

a) u r g ‘ u s i z b o ‘ g ‘ i n: bu pozitsiyada unililar reduksiyasi yuz beradi: *biroq* > *brɔq*, *bilan* > *bɪlən* kabi;

b) sayoz til orqa va chuqur til orqa undoshlari bilan yondosh holat (turli fonetik qurshov). Masalan, *karam* va *qaram* soʻzlarining birinchi boʻginidagi “a” unlisi ikki xil fonetik qurshovga ega: birinchi soʻzda u sayoz til orqa “k” bilan, ikkinchi soʻzda esa chuqur til orqa “q” bilan yondosh qoʻllangan, bu hol “a”ning ikki xil ottenkasini shakllantirgan: *kəram* va *qaram* kabi. Bunday holat oʻzbek tili vokalizmidagi barcha unililarda yuz beradi: *kir* va *qir* (kir va qır), *kul* va *qul* (kül va qul), *koʻl* va *qoʻl* (kəl va qol), *kor* va *qor* (*kər*-ingichka “ɔ”, *qor*-yoʻgʻon “ɔ”) kabi.

Jarangli undoshlar uchun quyidagi holatlar kuchsiz pozitsiya sanaladi:

a) soʻzning oxiri: *kitob* > *kitop* (b>p), *tanqid* > *tanqit* (d>t), *garaj* > *garash* (j>sh), *ganj* > *ganch* (j>ch);

b) jaransiz undosh bilan yondosh qoʻllangan holat (assimilativ holat): *ibtidoiy* > *iptidoiy* (b>p), *ijtimoiy* > *ishtimoiy* (j>sh), *ketdi* > *ketti* (d>t).

Jarangsiz undoshlarning koʻpchiligi deyarli barcha pozitsiyalarda oʻzining tipik ottenkasi bilan qatnashadi: soʻzning boshida (*paxta*, *taxta*), ikki unli orasida (*opa*, *ota*, *kosa*), soʻz oxirida (*kanop*, *savat*, *olmos*), jarangli, sonor yoki jarangsiz undoshlar bilan yondosh qoʻllangan holatlarda (*toshdan*, *toshni*, *toshqin*, *qopqon*, *qopdi*, *qopni*, *ketmon*, *oʻtzor*, *atlas*, *atlasni* kabi). Jarangsiz undoshlarning u yoki bu pozitsiyada jaranglashuvi juda kam uchraydi. Masalan, jarangsiz “k” jarangli “z” taʼsirida “g” koʻrinishida (*tokzor* > *togzor* kabi), jarangsiz “q” esa soʻz oxirida jarangli “g” tarzida (*taroq* > *tarogʻ*, *baliq* > *baligʻ* kabi) reallashish holatlari uchraydi. Demak, “k” va “q” jarangsiz undoshlari uchun ayni shu holatlar kuchsiz pozitsiya boʻlishi mumkin.

Ottenka, variatsiya va variant atamaları haqida

ma'lumot

Tilshunoslikda *ottenka*, *variatsiya* va *variant* atamaları ham uchrab turadi. *Ottenka* va *variatsiya* atamaları, aslida, bir tushunchani - fonemaning nutqdagi turli ko'rinishlarini ifodalaydi. Ulardan biri (*ottenka* atamasi) **L.V. Shcherba nazariyasiga**, ikkinchisi (*variatsiya* atamasi) esa **Moskva fonologiya maktabi nazariyasiga** xosdir. Masalan, "d" ning *odam* va *ozod* so'zlaridagi ikki xil ko'rinishi (jarangli "d" va jarangsiz "t") bir fonemaning ikkita *ottenkasi* (L.V. Shcherba nazariyasiga ko'ra) yoki ikkita *variatsiyasi* (Moskva fonologiya maktabi nazariyasiga ko'ra) hisoblanadi. *Variant* - atamasi tilshunoslikda ikki xil ma'noda qo'llanmoqda: **Moskva fonologiya maktabi vakillari ishlarida** *variant* ikki fonemaning **kuchsiz pozitsiyada** mo'tadillashuvidan (neytralizatsiyasidan) yuzaga kelgan bir xil ko'rinishidir. Masalan, "*tub*" ("masalaning *tub* mohiyati") va "*tup*" ("bir *tup* olma") so'zlari oxiridagi "b" va "p"larning ikkalasi bir xil talaffuz qilinadi: "*tup*" ("masalaning *tup* mohiyati") va "*tup*" ("bir *tup* olma") kabi. Bunda "b" va "p" fonemalarining so'z oxirida **mo'tadillashuvi** sodir bo'lgan: b-p>P kabi. Bu ko'rinish *variant* deb nomlanadi, u "b" va "p" fonemalariga nisbatan **giperfonema** ("fonemalar guruhi") deb ham yuritiladi.

Praga tilshunosligi vakillari ishlarida *variant* atamasi ko'proq *ottenka* (bir fonemaning ikki-uch xil korinishi) ma'nosida qo'llaniladi. O'zbek tilshunosligida ham bu atama ko'proq shu ma'noda ishlatilmoqda.

Tilshunoslikda fonema *ottenkalari*, *variatsiyalari* va *variantlari*, *neytralizatsiya* va *giperfonema* kabi tushunchalarning kashf etilishi faqat nazariy jihatdangina emas, balki amaliy jihatdan ham e'tiborga loyiqdir. Bunday kashfiyot lisoniy va nutqiy hodisalarni, tilning moddiy va mavhum birliklarini farqlash bilan birga, fonemalar bilan *ottenkalar* o'rtasidagi umumiylik, xususiylik va alohidalik munosabatlarini anglab olish, ko'p sonli tovushlarni ma'lum miqdordagi fonemalarga birlashtirish, shu asosda alifbodagi harflar miqdorini ham cheklash imkonini beradi. Ayni shu jihatlarining o'tmishda yetarli hisobga olinmaganligi uzoq yillar davomida ko'pchilik xalqlarning adabiy til me'yorlarini belgilashda,

alifbo tarkibini shakllantirishda, imlo qoidalarini tuzishda qator qiyinchiliklarga sabab bo'lganligi tarixdan ma'lum. O'zbek tilshunosligi ham bundan mustasno emas (qarang: 11. 2-bob. 17-§, 74-77-betlar).

Xulosa

1.Fonologiya tilshunoslikning bir bo'limi yoxud fonetikaning yuqori bosqichi bo'lib, u tilning tovush materiyasi taraqqiyotini va shu materiyaning fonologik sistemaga uyushish qonuniyatlarini hamda tildagi vazifalarini tadqiq qiladi. Uning ikki turi- segmental fonologiya va supersegmental fonologiya deb nomlanuvchi turlari mavjud. Segmental fonologiyaning asosiy birligi *fonemadir*, shuning uchun bu tur *fonemika* deb ham yuritiladi. Supersegmental fonologiyaning birliklari *prosodemalar* - sillabema, aksentema va intonemalardir. Shuning uchun u *prosodiya* (*prosodika*) deb ham ataladi.

2.Fonemalar til mexanizmidagi muhim ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan mustaqil birliklardir: a) ular soʻz va morfemalarning tovush qobigʻini (ifoda jihatini) shakllantiradi, shu soʻz va morfemalarning maʼnolarini farqlash vazifasini ham bajaradi; b) fonemalarda **differensial** (farqlanadigan) va **integral** (farqlanmay-digan) belgilar mavjud boʻlib, ulardan *birinchisi* (*differensial* belgi) fonologik jihatdan relevant belgi, *ikkinchisi* (*integral* belgi) esa fonologik jihatdan norelevant belgi hisoblanadi; d) ikki fonemaning qarama-qarshi qoʻyilayotgan differensial belgilari shu fonemalarni bitta oppozitsiyaga birlashtiradi. bir farqlanish belgisiga asoslangan ikki va undan ortiq oppozitsiyalar esa korrelatsiyalarga uyushadi. Demak, oppozitsiyalardagi farqlovchi belgilar korrelatsiyada birlashtiruvchi belgiga aylanadi, bunda **oppozitsiya** sistemaning quyi pogʻonasi (yadrosi), **korrelatsiya** esa uning yuqori pogʻonasi boʻladi. Fonemalarning fonologik sistema ichidagi strukturasi belgilaydigan munosabatlar esa ularning paradigmatic aloqalari deb qaraladi.

Eslatma tilning fonologik tizimida korrelatsiya hodisasi borligini aniqlagan olimlardan biri (ehtimol, birinchisi) bizning yurtdoshimiz **Abu Ali ibn Sino** boʻlgan. U oʻzining fonetika doirasi bir risolasida "*dol*" "*to*"ga qanday munosabatda boʻlsa, "*zod*" "*sin*" ga shunday munosabatda boʻladi," - degan edi. Qiyos qiling: "*dol*"

(jarangli "d") - "to" (jarangsiz "t"), "zod" (jarangli "z") - "sin" (jarangsiz "s"). Bunda jarangtilik va jarangsizlik belgilariga asoslangan **d-t**, **z-s** oppozitsiyalarining bir korrelatsiyaga uyushayotganligi nazarda tutilganligi shubhasiz.

O'zaro zidlanishda (oppozitsiyada) bo'lgan fonemalardan birini ikkinchisi bilan almashtirish qonuniyatiga oid ayrim ma'lumotlar **Z.M. Boburning** "Boburnoma" sida ham qayd etilgan. Unda, xususan, shunday deyilgan: «*So'ngra ma'lum bo'ldikim, turki lafzida mahal iqtizosi bila to va dol, yana g'ayn va qof va kof bir-birlari bila muhaddal bo'lurlar emish*» (Boburnoma // Bobur. Asarlar. Uch jildlik, 2-jild.- Toshkent, 1965, 145-bet).

3.Fonemalarning talaffuzda o'zaro farqlanuvchi turli ko'rinishlari ham bor, ular *majburiy ottenkalar (kombinator, pozitsion ottenkalar), fakultativ ottenkalar, individual ottenkalar deb nomlanuvchi turlarga ajratiladi.*

Fonema bilan ottenkalar o'rtasida umumiylik, xususiylik va alohidalik munosabatlari mavjud.

4.Morfologik fonema nazariyasiga ko'ra fonema morfema tarkibida turli pozitsiyada (har xil tovushlar bilan yondosh holatda yoki urg'uli, urg'usiz bo'g'inlarda) qo'llanadi, shuning uchun morfemaning talaffuzi turlicha bo'ladi. Bu hol fonemalarning *kuchli va kuchsiz pozitsiyalari* haqidagi ta'limotni yuzaga keltirgan. Kuchli pozitsiyada fonema o'zining *tipik ottenkasida*, kuchsiz pozitsiyada esa *notipik ottenkasida* namoyon bo'ladi.

5.Prosodemalar- prosodik fonemalar, ikkilamchi fonemalar (semiologik relevant xarakterda bo'lgan urg'u, pauza, ritm, nutqning sur'ati va sifati, ovoznining ko'tarilishi, kuchi va cho'ziqligi).Ular bog'in, urg'u va intonatsiyani tarkiblantiruvchi uzvlar (prosodik elementlar) sanaladi hamda nutqda perseptiv va tanituvchi vazifalarni bajaradi, demak ijtimoiy qiymatga ega bo'ladi. Sillabema, aksentema va intonemalarning *supersegment fonemalar* deb yuritilishi ham shundan.

Tekshirish savollari

1.Fonema nima?

2.Fonemalarning differensial va integral belgilarini qanday tushunasiz? Bu belgilarning tilda qanday roli bor?

3.Fonologik oppozitsiya (zidlanish) nima? Korrelatsiya-chi?

4.Korrelatsiyaning yadrosini nima tashkil qiladi?

5.Korrelatsiya hodisasini dastlab kim aniqlagan?

6.O'zbek tili konsonantizmida korrelatsiyaning qanday turlari bor?

7.O'zbek tili vokalizmida korrelatsiyaning qanday turlari mavjud?

8.Vokalizm sistemasining shakllanishida tilning ko'tarilishi, tilning yotiq harakati va lablarning ishtiroki qanday rol o'ynaydi? Ulardan qaysilari unli fonemalarning fonologik belgilarini shakllantiradi?

9.Fonema ottenkalari va fonema qatori nima?

10.Fonema ottenkalari haqidagi tushunchaga kim asos solgan?

11.Fonema bilan uning ottenkalari o'rtasidagi umumiylik va xususiylik dialektikasini qanday tushunasiz?

12.Majburiy, fakultativ va individual ottenkalar qanday farqlanadi?

13 Majburiy ottenkalarning qanday turlari bor?

14.Fonema ottenkalaridan birining o'rnida ikkinchisini qo'llab bo'ladimi?

15.Fonemalarning kuchli va kuchsiz pozitsiyalarini qanday tushunasiz?

16.Fonemalarning variatsiya va variantlari haqidagi qarashlar xususida nimalarni bilasiz?

17.Fonemalarning mo'tadillashuvi (neytrallashuvi) va arxifonema, giperfonema tushunchalarini qanday izohlaysiz?

18.Tilshunoslikda fonema ottenkalari (variatsiya) va variantlarining kashf etilishi nazariy va amaliy jihatdan qanday ahamiyatga ega bo'ldi?

19.Fon va allofon tushunchalari qanday farqlanadi?

Tayanch tushunchalar

Fonema – soʻzlar, morfemalar va grammatik shakllarning tovush qobigʻini, binobarin, maʼnolarini ham farqlash uchun xizmat qiladigan eng kichik segment birlik.

Fonemalarning differensial belgilari - oʻzaro qarama-qarshi qoʻyilayotgan ikki fonemaning farqlanadigan belgilari.

Fonemalarning integral helgilari - oʻzaro qarama-qarshi qoʻyilayotgan ikki fonemaning farqlanmaydigan belgilari.

Fonologik oppozitsiya - differensial belgilar asosida ikki fonemaning bir-biriga qarama-qarshi qoʻyilishi (fonologik zidlanish).

Gradual oppozitsiya - pogʻonali zidlanish.

Korrelatsiya - bir farqlanish belgisi asosida tarkib topgan ikki va undan ortiq oppozitsiyalar qatori.

Artikulatsiya oʻrni - talaffuzda ishtirok etuvchi faol va nafaol aʼzolar orasida hosil boʻlgan toʻsiq oʻrni.

Artikulatsiya usuli – nutq aʼzolari hosil qilgan toʻsiqdan havo oqimining portlab, sirgʻalib yoki titrab oʻtishi.

Jaranglilik-jarangsizlik farqlanish belgisiga asoslangan oppozitsiyalar - undosh tovushlarning jaranglilik va jarangsizlik belgilari asosida zidlanish hosil qilishi.

Lahlanish va lablanmaslik farqlanish belgisiga asoslangan oppozitsiyalar - unli fonemalarning lahlar ishtirokiga koʻra hosil boʻladigan zidlanishlari.

Tilning uch darajali koʻtarilishi - unli fonemalarning hosil boʻlishida tilning tanglay tomon koʻtarilish darajasi: quyi koʻtarilish, oʻrta koʻtarilish, yuqori koʻtarilish kabi.

Fonema ottenkalari - fonemalarning nutqda voqelangan real koʻrinishlari.

Majburiy ottenkalar- fonemaning soʻz tarkibidagi yoki nutq oqimidagi fonetik qurshov taʼsirida yoxud maʼlum fonetik pozitsiya talabi bilan oʻzgargan koʻrinishlari.

a) **kombinator ottenkalar** – fonemaning soʻz tarkibidagi tovushlarning bir-biriga taʼsiri natijasida yuzaga keladigan koʻrinishlari.

Fonemalarning kuchli pozitsiyalari – fonemalarning asosiy koʻrinishlariga jiddiy taʼsir oʻtkazmaydigan holatlar. Bunday pozitsiyada har bir fonema oʻzining asosiy (tipik) ottenkasida namoyon boʻladi.

Fonemalarning kuchsiz pozitsiyasi- fonemalarning notipik koʻrinishlarini yuzaga keltiruvchi pozitsiyalar. Bunday notipik koʻrinishlar tilshunoslikda kombinator ottenkalar, pozitsion ottenkalar, variatsiya va variantlar deb nomlanib kelinmoqda.

Pozitsion ottenka - fonemaning soʻz yoki boʻgʻindagi pozitsiya talabiga moslashgan koʻrinishi.

v) **kombinator-pozitsion ottenkalar-** fonemaning har ikki omil (kombinator va pozitsion omillar) birga taʼsir oʻtkazishi natijasida yuzaga keladigan murakkab koʻrinishlari.

Fakultativ ottenkalar (fakultativ variantlar) - fonemaning bir xil fonetik qurshovdagi ikki xil koʻrinishi.

Individual ottenkalar -kishilarning anatomik-biologik jihatlari bilan bogʻliq ravishda yuz beradigan talaffuz koʻrinishlari (erkak va ayollardagi ovoz tafovutlari yoki nutq aʼzolaridagi nuqsonlar sababli yuzaga keladigan oʻzgarishlar).

Variatsiya - fonema ottenkasining Moskva fonologlari maktabida qabul qilingan nomi.

Variant –Moskva fonologiya maktabi nazariyasiga koʻra oʻzaro zidlanish munosabatida boʻlgan ikki fonemaning kuchsiz pozitsiyada moʻtadillashuvi (neytrallatsiyasi) natijasida yuzaga keladigan bir xil koʻrinishi.

Allofonlar- fonemalarning nutq oqimida oʻzgargan barcha koʻrinishlari .

Giperfonema-neytralizatsiya mahsuli bo'lgan variantga aloqador ikki fonema (fonemalar guruhi). Masalan, *qad* ("kishining bo'y-basti") va *qat* ("qatlam-qatlam narsalarning har bir qavati") so'zlari o'xiridagi d/t fonemalari talaffuzda yuzaga kelgan "T" variantiga nisbatan giperfonema sanaladi.

Segmental fonologiya -fonologiyaning segment fonemalar bilan shug'ullanuvchi turi.U fonemika (yoki fonematika) deb ham yuritiladi.

Supersegmental fonologiya -fonologiyaning supersegment fonemalar (sillabema, aksentema va intonemalar) bilan shug'ullanuvchi turi.U *prosodiya* (yoki prosodika) deb ham yuritiladi.

Adabiyotlar: 1 (7-18, 55-63-b.),10 (33-45, 45-48-b.), 11(90-92, 99-102-b).
21 (5-15)

2.3. Transkripsiya, uning turlari

Transkripsiya fonemalarning nutq oqimidagi turli ottenkalarini(variatsiya va variantlarini), shuningdek mahalliy lahja va shevalarning fonetik xususiyatlarini (tovushlarning cho'ziq-qisqaligi, o'zak va morfemalar o'rtasidagi uyg'unlik kabi hodisalarni) yozuvda aniq ifodalash uchun qo'llanadigan maxsus grafik (dialektografik) belgilar tizimidir. Bunday tizimdan xalq og'zaki ijodi namunalarini, o'zga til matnlarini yozib olishda ham foydalaniladi.

Transkripsiyaning xalqaro miqyosda va milliy tillar doirasida qo'llanadigan turlari bor:

1.Xalqaro transkripsiya.U lotin alifbosi asosida tuzilgan bo'lib, barcha xalqlar uchun xizmat qiladi.

2. Milliy transkripsiya. U har bir tilning o'z yozuviga tayanib tuziladi.

Har ikki holda ham transkripsiya allfbodagi harflardan tashqari qo'shimcha belgilar bilan to'ldiriladi. Shuning uchun transkripsiya tizimidagi belgilar miqdori (ayniqsa, fonetik transkripsiya) muayyan alifbodagi harflar miqdoridan ko'p bo'ladi.

Milliy transkripsiyaning o'zi ham fonetik transkripsiya va fonologik (fonematik) transkripsiya kabi turlarga bo'linadi.

1.Fonetik transkripsiya. Transkripsiyaning bu turi fonetik prinsip asosida tuziladi-fonemaning talaffuzdagi har bir ko'rinishiga (variatsiya va variantlariga) mos holda alohida belgilar bilan to'ldiriladi.

O'zbek dialektologiyasi va dialektografiyasida ko'proq rus grafikasi asosida tuzilgan transkripsiyadan foydalanib kelinmoqda.Bu transkripsiya prof.V.V. Reshetov tomonidan tuzilgan bo'lib, unda u n l i l a r uchun quyidagi belgilar olingan (jadvalga qarang):

Tilning koʻtarilish oʻliga koʻra		Oldingi qator (til oldi)		Indifferent (ovoliq) tovushlar		Orqa qator (til ortiq)	
Labning ishtirokiga koʻra		Lablanmagan	Lablangan	Lablanmagan	Lablangan	Lablanmagan	Lablangan
Tilning koʻtarilish darajasiga koʻra							
Yuqori koʻtarilish							
Yuqori koʻtarilish		e	ə	ʔ		o	y
Oʻrta koʻtarilish	Yuqori-oʻrta koʻtarilish	e	ə		<ʔ>		o
	Quyi-oʻrta koʻtarilish	ɤ					
		e					
Quyi koʻtarilish		ɔ				a(ɔ)	

Demak, unilarning shevalardagi funksional turlarini yoki adabiy tildagi unli fonemalarning variatsiy va variantlarini yozma matnda aniq ifodalash imkoniga ega bo'lish uchun mazkur transkripsiyaga 15 ta belgi kiritilgan. Biroq amalda (dialektografik matnlarni tuzishda) mualliflar bu belgilar tizimiga doimo izchil

yondashavermaydilar: matbaa, bosmaxona, komputer imkoniyatlaridagi cheklanishlar ularning mavjud transkripsiya tizimidan chetga chiqishlariga sabab bo'layotgan hollar ham yo'q emas.

Undoshlar uchun rus grafikasiga asoslangan o'zbek alifbosidagi е, ё, ю, я, grafemalaridan boshqa barcha harflar ishlatiladi: "е", "ё", "ю", "я"lar esa transkripsiyada quyidagicha ifodalanadi:

е- йе, йэ, йє .

ё-йѐ .

ю-йѳ, йу.

я-йѧ, йа.

Transkripsiyada undoshlarning yumshoqligi ham alohida belgi bilan ifodalanadi. Masalan, "л' -yumshoq"л" kabi.²⁰

2.Fonematik transkripsiya (fonologik transkripsiya). Transkripsiyaning bu turi faqat fonemalarni ifodalashga asoslangan, unda har bir fon (allofon) uchun maxsus belgi (harf) ishlatilmaydi. Masalan, *кыр, қир* (fonematik transkripsiya) -*кър, қър* (fonetik transkripsiya), *карам, қарам* (fonematik transkripsiya), *кэрэм, қарам* (fonetik transkripsiya). Fonematik transkripsiyada bir fonema uchun bir belgi qo'llanadi, fonetik transkripsiyada esa fonemaning har bir foni (ottenkasi) uchun alohida belgi ishlatiladi, shuning uchun fonetik transkripsiyada harflar va diakritik belgilar miqdori ko'p bo'ladi.

I z o h: 1) fonematik transkripsiya adabiy-orfografik yozuvga juda yaqindir(ba'zi o'rinlarda hatto farqlanmaydi), shunga qaramay ular o'zaro teng emas. Qiyos qiling; *юлдуз* (adabiy-orfografik yozuv) -*йулдуз* (fonematik transkripsiya), *елкан* (adabiy-orfografik yozuv)-*йелкан* (fonematik transkripsiya), *яхши* (adabiy-orfografik yozuv) - *йахши* (fonematik transkripsiya), *буюк* (adabiy-

²⁰ Bu haqda qarang: V V Reshetov, Sh Shobdurahmonov. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent: O'qituvchi, 1978, 9-b

orfografik yozuv)- *бўйук* (fonematik transkripsiya) kabi;2) **transkripsiya** bilan **transliteratsiyani** qorishitirmaslik kerak: *transkripsiya*, yuqorida aytib o'tilganidek, tildagi fonemalarning nutqdagi turli ko'rinishlarini, shuningdek, shevalardagi tovushlar tizimini matnda aniq ifodalash uchun maxsus shakllantirilgan harfiy va noharfiy belgilar tizimidir (yuqoridagi ma'lumotlar va misollarga qarang); *transliteratsiya* esa bir grafik tizim vositasida yozilgan matnni boshqa yozyvga (boshqa tilga emas) o'girishdir. Masalan, لاتن ئالڧبەسى ئۈچۈن كۆرسەت (‘‘Maorif va o‘qutg‘uchi’’ jurnalining 1926-yil 3-soni,5-betidagi maqola nomi) – *Латин алфбеси учун кўраи* (shu maqola nomining kirill-o‘zbek yozuviga o‘girilgan nusxasi-transliteratsiyasi).

Tekshirish savollari

- 1.Transkripsiya qanday tizim?
- 2.Transkripsiyaning qanday turlari bor?
- 3.Xalqaro va milliy transkripsiylar qanday farqlanadi?
4. Fonetik va fonematik (fonologik) transkripsiylar qanday farqlanadi?
- 5.O‘zbek tilshunosligida qanday transkripsiya dan foydalanib kelinmoqda?
- 6.prof. V.V. Reshetov transkripsiyasida unli va undoshlar uchun qanday belgilar qabul qilingan?
- 7.Transkripsiya adabiy-orfografik yozuvdan qanday farqlanadi?
- 8.Transkripsiya va transliteratsiyani qanday tushunasiz?

Tayanch tushunchalar

Transkripsiya - fonemalarning nutq oqimidagi turli ottenkalarini(variatsiya va variantlarini), shuningdek mahalliy lahja va shevalarning fonetik xususiyatlarini yozuvda aniq ifodalash uchun qo‘llanadigan maxsus grafik belgilar tizimi.

Xalqaro transkripsiya –barcha xalqlar uchun umumiy bo‘lgan transkripsiya.

U lotin alifbosi asosida tuzilgan.

Milliy transkripsiya- har bir tilning o‘z yozuviga tayanib tuzilgan transkripsiya.

Fonetik transkripsiya-muayyan til fonemalarining turli ottenkalarini (variatsiya va variantlarini) yozuvda aniq ifodalash maqsadida tuzilgan transkripsiya.Uning tuzllishi fonetik prinsipga asoslanadi.

Fonematik transkripsiya (fonologik transkripsiya) -transkripsiyaning “bir fonemaga bir belgi” prinsipida tuzilgan turi. Unda har bir fon (allofon) uchun maxsus belgi (harf) ishlatilmaydi, balki har bir fonema (fonemaning har bir variatsiyasi yoki varianti emas) alifbodagi tegishli harf bilan ifodalanadi, demak, fonematik transkripsiyaning tuzilishi yozuvning fonematik (fonologik) prinsipiga asoslanadi.

Transliteratsiya - bir grafik tizim vositasida yozilgan matnni boshqa yozyvga o‘girish.

Adabiyotlar: 10(48-50), Y a n a q a r a n g Ashirboyev Samixon. O‘zbek dialektologiyasi Toshkent-2011, 8-11-b. Reshetov V V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi -Toshkent: "O‘qituvchi", 1978, 9-12-b

2.4. Hozirgi o‘zbek adabiy tili vokalizmi

Vokalizm –muayyan tildagi unli fonemalar tizimidir.

O‘zbek tilshunosligida hozirgi o‘zbek adabiy tili unilari **miqdori masalasida** ikki xil fikr mavjud:

Birinchi fikrga ko‘ra adabiy til unilari 6 ta: **l, e, a, u, o‘, o**. (Bu fikr tarafdorlari qatorida Y.D. Polivanov, A.K. Borovkov, V.V. Reshetov, A.G. G‘u-lomov, Sh. Shoabdurahmonov, F. Kamolov, A. Mahmudov, S. Otamirzayeva, A. Abduazizov, A. Nurmonov, Sh. Rahmatullayev va boshqalar bor).

Ikkinchi fikrga ko‘ra hozirgi o‘zbek adabiy tili vokalizmida 8-9 unli (**l, e, a, u, o, e**) mavjud bo‘lib, ular eski o‘zbek adabiy tilida va hozirgi qipchoq lahjalarida bo‘lganidek kontrast juftliklarni (**l-yl, a-a, u-u, o-o** zidlanishlarini) hosil qiladi, shundan kelib chiqib, adabiy til vokalizmi va alifbo masalalari qayta ko‘rib chiqilishi - alifboga qo‘shimcha harflar kiritilishi kerak (Bu fikr tarafdorlari qatorida X.Doniyorov, B. To‘ychiboyev, M. Valiyev va boshqalar bor).

Unli fonemalar tasnifi

Unli fonemalar tasnifi aksariyat hollarda (ta‘lim tizimining barcha bosqichlari uchun yaratilgan o‘quv adabiyotlarida) birinchi fikrga - *olti unlili vokalizm tizimiga* asoslangandir. Ularda uniilar quyidagi belgilar asosida tasniflanadi:

1. Lablarning ishtirokiga ko'ra:

a) *lablangan unlilar - u, o', o*. Bu unlilarning talaffuzida lablar doira shakliga kirib, oldinga cho'ziladi;

b) *lablanmagan unlilar - i, e, a*. Bu unlilarning talaffuzida lablar doira shakliga kirmaydi va chozilmaydi.

Demak, bu belgilar asosida hozirgi o'zbek adabiy tili unlilari **i-u** (lablanmagan - lablangan), **e-o'** (lablanmagan - lablangan), **a-o** (lablanmagan-lablangan) oppozitsiyalarini hosil qiladi va qator minimal juftliklarda (kvaziomonimlarda) fonologik ahamiyatga ega bo'ladi *bir-bur, ber-bo'r, bar-bor, in-un, en-o'n, ana-ona kabi*.

2. Tilning vertikal (tik) barakatiga ko'ra:

a) *tor unlilar - i, u*. Bu unlilarning talaffuzida og'iz tor ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham tor bo'ladi;

b) *o'rta keng unlilar - e, o'*. Bu unlilarning talaffuzida og'iz o'rta darajada ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham o'rtacha kenglikda (yuqori ko'tarilish bilan quyi ko'tarilish orasida) bo'ladi;

d) *keng unlilar - a, o*. Bu unlilarning talaffuzida og'iz yuqoridagi har ikki holatdan kengroq ochiladi.

Tasnifning bu belgisiga ko'ra lablanmagan unlilar **i-e** (yuqori tor va o'rta keng), **e-a** (o'rta keng va quyi keng), **i-a** (yuqori tor va quyi keng) oppozitsiyalarini, lablangan unlilar esa **u - o'** (yuqori tor va o'rta keng), **o' - o** (o'rta keng va quyi keng), **u-o** (yuqori tor va quyi keng) oppozitsiyalarini hosil qiladi va qator minimal juftliklarda fonologik vazifa bajaradi: *bir-ber, ber-bar, bir-bar; bur-bo'r, bo'r-bor, bur-bor kabi*.

3. Tilning gorizontaal (yotiq) harakatiga ko'ra:

a) *old qator unlilar - i, e, a*. Bu unlilarning talaffuzida tilning uchki qismi oldinga tomon cho'zilib, pastki tishlarga tiriladi;

b) *orqa qator unlilar - u, o', o*. Bu unlilarning talaffuzida tilning uchki qismi biroz orqaga tortiladi (demak, u pastki tishlarga tirilmaydi).

Tasnifning bu turi ko'pchilik adabiyotlarda quyidagi jadvallar tarzida beriladi:

№	Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra	Tilning gorizontal (yotiq) harakatiga va lablarning ishtirokiga ko'ra	
		Old qator, lablanmagan	Orqa qator, lablangan
1.	Tor unililar	i	u
2.	O'rta keng unililar	e	o'
3.	Quyi keng unililar	a	o

2-jadval²²

Lablarning ishtirokiga ko'ra	Tilning gorizontal harakatiga ko'ra		Tilning vertikal harakatiga ko'ra (rezonator hajmi)
	old qator unililar	orqa qator unililari	
Lablanmagan unli	i		tor unililar
Lablangan unli		u	
Lablanmagan unli	e		o'rta keng unililar
Lablangan unli		o'	
Lablangan unli		o	

Yuqoridagi tasniflarda keltirilgan **uch belgidan ikkitasi** (*lablangan va lablanmagan hamda tilning vertikal harakatiga asoslangan belgilar*) fonemalarning fonologik xususiyatini ifodalaydi (ular tegishli kvaziomonimlar misolida yuqorida izohlandi), **uchinchi belgi** (*tilning gorizontal harakati*) esa, prof. A. Abduazizov va prof. A. Nurmonovning ta'kidlashicha, fonologik jihatdan ahamiyatsiz bo'lib, fonemaning asosiy belgilari qatoriga kirmaydi, chunki unilarning old qator va orqa qator bo'lishi lablarning ishtirokiga va turli kombinator-pozitsion omillarga bog'liqdir: lablanmaslik tilning tishlar tomon siljishini, lablanish esa tilning tishdan orqaga tortilishini taqozo qiladi. Demak, *old qator* (i,e,a) va *orqa qator* (u,o',o) unililarining fonologik xususiyatlari lablar ishtirokisiz namoyon bo'lmaydi. Bu fikrga prof. Sh.U. Rahmatullayev e'tiroz bildirib, shunday deydi: "Ayrim adabiyotlardagi bir fikrga - ovoz tovushlarni tavsiflashda tilning yotiq yo'nalishidagi harakati belgisi ahamiyatsiz degan fikrga qat'iy e'tiroz bildirish lozim. Ovoz

²¹ Qarang: Jamolxonov H. O'zbek tilining nazariy fonetikasi - T. Fan, 2009, 108-109-b

²² Qarang: Otamirzayeva S. Yusupova M. O'zbek tili - Toshkent, 2004, 19-b

tovushlarda (fonema nomi bilan atagan holda) bu belgi asosida zidlanish (oppozitsiya) hosil etish yoʻq deyish haqiqatga toʻgʻri kelmaydi". Bu fikrni prof. Sh. Rahmatullayev quyidagicha asoslashga harakat qiladi: "...Lablarning qatnashishi darajasiga va tilning yotiq yoʻnalishdagi harakatiga koʻra ovoz tovushlar ketma-ket bir xil oʻrin oladi, chunki bu ikki nuqtayi nazarining negizi bir-biri bilan bogʻliq: til oldga tomon harakatlansa, lablar choʻchchaymaydi, orqaga tomon harakatlansa, lablar choʻchchayadi, masalan, i, u tovushlarida boʻlgani kabi. Koʻrinadiki, yetakchi, hal qiluvchi deb tilning yotiq yoʻnalishdagi harakatini koʻrsatish toʻgʻri". Shu asosda *prof. Sh. Rahmatullayev* hozirgi adabiy oʻzbek tili unlilarining tasnifini quyidagi jadval shaklida beradi:²³

Til oʻlchamagan		u	Til orqaga lablangan	Tor
	i			Tordan kengroq
		o		Oʻrtadan tor
	e			Oʻrtadan keng
		a		Kengdan torroq
	a			Keng

prof. Sh.U. Rahmatullayevning fikriga, oʻz navbatida, prof. A. Abduazizov qoʻshilmaydi. Uningcha, "lablanish tilning orqa tomon tortilishi natijasida hosil boʻladi,- deyish toʻgʻri emas. chunki koʻpgina tillarda tilning orqaga tortilishi yordamida hosil boʻluvchi til orqa unlilaridan baʼzilari lablanmagandir"

Bizningcha, bu fikr haqiqatga ancha yaqindir. Chunonchi, rus tilidagi "ы" fonemasining talaffuzida til orqaga tortiladi, ammo lablanish yuz bermaydi. Kontrast juftliklar saqlangan ayrim oʻzbek shevalarida old qator unlilar orasida lablangan "(ü)" va "(ø)" fonemalarining, orqa qator unlilar orasida esa lablanmagan "(ы)" va "a" fonemalarining mavjudligi ham bu fikrning toʻgʻriligini isbotlaydi.

Koʻrinib turibdiki, fonologiya uchun muhim boʻlgan bu masalalar oʻzbek tilshunosligida hozircha munozarali boʻlib qolmoqda.

²³ Qarang: Rahmatullayev Shavkat Hozirgi adabiy oʻzbek tili. – T: Universitet, 15-b.

prof. V.V. Reshetov o'zbek adabiy tilining olti unlisini quyidagicha tasnif qiladi:²⁴

По месту образования		Передние		Индифферентные		Задние	
По участию губ		Нерубные	Губные	Нерубные	Губные	Нерубные	Губные
По степени подъема языка (степень язычно-нёбного сужения)	Верхнего подъема (узкие)			<и>	<у>		
	Верхне-среднего подъема (полуузкие)	э			<у* >		
	Нижнего подъема (широкие)			<а>		о	

Bu jadvalda и (i) , у(u) , ў (o') , а(a) unilari artikulatsion-akustik xususiyatlariga ko'ra indifferent (aralash qator) tovushlar tarzida tasniflangan, chunki ular old qator э(e) va orqa qator о(о) unilari orasida joylashadi.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, prof. V.V.Reshetov o'zbek tilining keng о (о) unlisini lablanmagan deb hisoblaydi. Biroq S. Otamirzayeva va A. Mahmudov tomonidan olib borilgan eksperimental tadqiqotlar natijasida bu unlining kuchsiz lablangan ekanligi aniqlangan. Xususan, A. Mahmudov bu haqda shunday deydi: "о (о) unlisini lablangan yoki lablanmagan unli tovushlarga solishtirsak, bu unlida qandaydir yakkalik, ayrimlik bor deyiladi. Lekin о (о) unlisini talaffuz qilganda 1) lab chekkalarining yopishishi natijasida lablar yonining (masofasining) qisqarishi; 2) quyi (keng) va orqa talaffuz lab orqasining kengayishi bilan

²⁴ Решетов В.В. Узбекский язык -Т.: Учпедгиз, 1959, с.113

bog'langanligini nazarda tutsak, tahlil qilingan ob'ektiv eksperimental ma'lumotlar o
(o) unli tovushining talaffuzida lab ishtirok etadi, degan xulosaga olib keladi".

Kontrast juftliklar tarafdorlari ishlarida unlilar quyidagicha tasnif qilinadi:

*I. B. To'ychiboyev tasnifi.*²⁵

Lablarning ishtirokiga ko'ra		Lablanmagan		Lablangan	
Tilning tik harakatiga ko'ra	Tilning to'g'ri yo'nalishiga ko'ra	Til oldi	Til orqa	Til oldi	Til orqa
Tor		i	ɤ	ü	u
O'rta keng		e		ə	o
Keng		ə		a	

Bu jadvaldan ko'rinib turibdiki: a) hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida unlilarning kontrast juftliklari mavjud: i-ɤ, ə-a, ü-u, ə-o kabi; b) lablanmagan unlilar uchta emas, to'rtta (i, e, a, ɤ); v) lablanganlar esa beshta (ü, u, ə, o, a), biroq muallifning o'zi, negadir, to'rtta lablangan unli (ü, u, ə, o) haqida gapiradi. U shunday deydi: "Darhaqiqat, manbalarga murojaat etadigan bo'lsak, adabiy til qonuniyatiga amal qilib gapiruvchi har bir o'zbek bu to'rt lablangan unlini juda yaxshi farqlaydi. Masalan, *qol* (qo'l), *qozil* (qo'zi), *qorilq* (qo'riq), *g'oza* (g'o'za) so'zlaridagi o(o') til orqa, *kol* (ko'l), *kəz* (ko'z), *kərik* (ko'rik), *gəzal* (go'zal) so'zlarida o(o') til oldi talaffuz qilinadi. Yoki *qul*, *quch*, *qut*, *butoq* so'zlarida u til orqa, *kul*, *kuch*, *kut*, *bütün* so'zlarida ü til oldi talaffuz qilinadi. Ayni paytda hozirgi o'zbek adabiy tilida shunday so'zlar borki, garchi ular talaffuzda, eshitilishda va ma'noda farqlansa-da, imlo qonun-qoidasiga asosan bir xil yoziladi va ularni leksikologiyada omofonlar deh o'rgatiladi. Qiyoslang: *ot* (o't) - unli til orqa - olov, o'simlik ma'nosida, *et* (o't) - unli til oldi - o'tishga buyruq, organizmning bir qismi, *or* (o'r) - til orqa - bedani o'rish, *er* (o'r) (unli til oldi) - sochni o'rish. Shundan so'ng muallif *tor* (to'r) - *tər* (to'r), *oz* (o'z) - *əz* (o'z), *boz* (bo'z) - *bəz* (bo'z), *üch* -

²⁵ Qarang: To'ychiboyev B. O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari - T. O'qituvchi, 1996, 25-b.

uch, tür-tur... kabi soʻzlarda ham maʼnolar unilarning *til oldi va til orqa* differensial belgilari bilan farqlanayotganligini aytadi.

2. *Prof. X. Doniyorov tasnifi* (muallif taʼbiricha, ogʻzaki adabiy nutq vokalizmi tasnifi):²⁶

Фонема	Неогубленные гласные		Огубленные гласные	
	переднерядные	заднерядные	переднерядные	заднерядные
Узкая	и [i]	ы	ÿ(ü)	у [u]
Средняя	э [e]		õ(ө)	ү [oʻ]
Широкая	а [a]	о [a]		

Muallif yuqoridagi jadvalni izohlab shunday deydi:

1. Odatda, oʻzbek adabiy tilida 6 ta unli fonema bor deb hisoblanadi. Aslida esa ularning soni 7-8 taga yetadi (biroq bu hol orfografiyada oʻz ifodasini topmagan). Shuning uchun lahjalar bilan adabiy til unilarini miqdor (son) jihatdan qarama-qarshi qoʻyish toʻgʻri emas.

2. Bir tomondan orfografiya bilan adabiy talaffuz oʻrtasida, ikkinchi tomondan esa, adabiy tilga asos boʻlgan lahjalarning talaffuz meʼyorlari bilan orfografiya oʻrtasida jiddiy tafovutlar bor. Shundan kelib chiqib, oʻzbek tili orfografiyasi masalalari hal qilingan deb boʻlmaydi.

3. Oʻzbek tili meʼyorlari, ayniqsa adabiy talaffuz meʼyorlari muammosi, shuningdek, lahjalarning oʻzbek adabiy tiliga munosabati masalalari kun tartibiga qoʻyilishi kerak.

Yuqoridagi maʼlumotlardan shu narsa anglashiladiki: a) tilshunosligimiz-da hozirgi oʻzbek adabiy tili vokalizmining ayrim jihatlari (ayniqsa, unli fonemalarning fonologik belgilarini tanlash masalasi) hozircha munozarali boʻlib qolmoqda. Tilshunoslarimizning fonema va uning ottenkalariga, adabiy tilning tayanch shevalari masalasiga boʻlgan munosabatlari ham har xil. Xususan, kontrast juftliklarni tiklash tarafdorlarining qarashlarida fonema va uning ottenkalarini qorishtirish hollari hamon

²⁶ Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. - Т. ФАН, 1975, с. 103

davom etib kelmoqda. Buning uchun *qol* va *kol*, *qul* va *kul*, quch va kŭch kabi misollarga murojaat etilgan holatlarni eslashning o'zi kifoya; b) ayrim shevalargagina xos bo'lib, millat vakillarining ko'pchiligi uchun me'yor darajasiga ko'tarilmagan sanoqli so'zlarga (*ot* - "o'simlik", *ot* - "o'tmoq" fe'li, *or* - "bedani o'r", *or* - "sochni o'r", *oz* - "o'zishga buyruq", *oz* - "o'zlik olmoshi"ga) tayanib, adabiy til vokalizmiga kontrast juftliklarni kiritish, shu asosda alifbo va imloni ham qayta ko'rish ijobiy natija berishiga ishonish qiyin. Adabiy tilning o'ziga xos belgilaridan biri undagi me'yornarning barqarorligi va barcha uchun umumiyligidir: **o-o, i-ɨ, ə-a, ū-u** kabi kontrast juftliklarni adabiy til vokalizmiga olib kirish ana shu barqarorlik va umumiylik talablariga ham mos bo'lmas deb o'ylaymiz (buning uchun XX asrning 20-30-yillaridagi tortishuv-bahslarni eslashning o'zi kifoya).

Qisqacha xulosa

1. Vokalizm unli fonemalar tizimidir. Bu tizim quyidagi 6 unlini o'z ichiga oladi: **i, e, a, o, o', u**.

2. Hozirgi o'zbek adabiy tili unli fonemalari quyidagi belgilari asosida tasnif qilinadi:

a) lablarning ishtirokiga ko'ra: lablashgan (**u, o', o**) va lablashmagan (**i, e, a**) unililari;

b) tilning vertikal harakatiga (tilning uch darajali ko'tarilish belgisiga) ko'ra: yuqori tor (**i, u**), o'rta keng (**e, o'**) va quyi keng (**a, o**) unililari;

d) tilning gorizontal (yotiq) harakatiga ko'ra: old qator (**i, e, a**) va orqa qator (**u, o', o**) unililari.

3. Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmiga oid quyidagi masalalar munozarali bo'lib qolmoqda:

a) unli fonemalarning fonologik belgilari masalasi;

b) lablar ishtiroki va tilning yotiq (gorizontal) harakati o'rtasidagi munosabatlar masalasi;

d) vokalizmga oid terminlar masalasi;

e) adabiy til vokalizmi uchun asos bo'lgan dialekt va shevalar masalasi.

Tekshirish savollari

1. Vokalizm nima?
2. O'zbek adabiy tili vokalizmi qaysi fonemalarni o'z ichiga oladi?
3. Unli fonemalar undoshlardan qanday farqlanadi?
4. Unli fonemalar tasnifi nimalarga asoslanadi?
5. Lablarning ishtirokiga ko'ra unilarning turlari?
6. Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra unilarning turlari?
7. Tilning gorizontal harakatiga ko'ra unilarning turlari?
8. Tasnifga asos bo'lgan qaysi belgilar fonologik xarakterda?
9. Qaysi belgi o'z holicha fonologik xususiyatga ega emas?
10. O'zbek tilshunosligida hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmiga oid qanday masalalar munozarali bo'lib qolmoqda?
11. Unli fonemalarning kombinator va pozitsion o'ttenkalari qanday farqlanadi? Ularning har biri alohida fonema deb qaraladimi?

Tayanch tushunchalar

Vokalizm- unli fonemalar tizimi.

Fokus - talaffuzda faol va nofaol nutq a'zolari orasida hosil qilingan to'siq. O'pkadan kelayotgan havo oqimining portlab yoki sirg'alib o'tishidan shovqinning yuzaga kelishi ana shu fokusda sodir bo'ladi.

Bo'g'in cho'qqisi – bo'g'in markazi, yadrosi. Odatda unli tovush bo'g'in cho'qqisi sanaladi.

Lablar ishtiroki - unli tovushning hosil qilinishida lablarning faol yoki nofaol ishtiroki.

Tilning vertikal (tik) harakati - tilning uch darajali ko'tarilishida yuzaga keladigan belgilar.

Tilning gorizontal (yotiq) harakati - fonemalar artikulyatsiyasida tilning pastki tishlar tomon cho'zilishi yoki orqaga tortilishi.

Adabiyotlar: 1 (44-63-betlar), 10 (51-57-betlar), 11 (106-117-betlar). A.Махмудов
Гласные узбекского языка. Т.:ФАН,1968. (13-34-betlar), 15 (16-22-betlar), 16 (39-43-betlar), 21

Unli fonemalarning paradigmatic va sintagmatik tavsiflari

Unlu fonemalarning paradigmatic tavsifi fonemalarning vokalizm sistemasi ichidagi strukturasi (aloqa-munosabatlaridan) kelib chiqadi. Bunday tavsif ko'pincha unli fonemaning bir xil fonetik qurshovdagi funksional jihatlarini qiyoslashga asoslanadi.

Unlu fonemalarning sintagmatik tavsifi fonemalning nutq oqimidagi o'rni, bo'g'in, so'z yoki morfema tarkibidagi taqsimoti, kuchli va kuchsiz pozitsiyalardagi holatlari (variantlanishi) bilan bog'liq tavsifidir.

Vokalizm sistemasidagi har bir fonema tavsifi ana shu ikki jihatdan kelib chiqib belgilanadi. Masalan:

1. **"I" fonemasi** - old qator, tor, lablanmagan unli. Bu fonema so'zning barcha bo'g'inlarida uchraydi: *ikki* (birinchi va oxirgi bo'g'inlarda), *bilimli* (birinchi, ikkinchi va oxirgi bo'g'inlarda) kabi. U chuqur til orqa q, g', x undoshlari bilan yonma-yon kelganda yo'g'on (orqa qator) unli tarzida, boshqa barcha pozitsiyalarda ingichka (old qator) unli ko'rinishida talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kir va qir, gir-gir va g'ir-g'ir, tish va qish, himmat va xilvat* kabi. Urg'usiz bo'g'inda kuchsizlanadi (reduksiyalanadi): *biroq* (bʁɒq), *bilan* (bʁlən) kabi. Urg'uli bo'g'inda yoki "y", "h" undoshlari bilan yondosh qo'llanganda biroz cho'ziladi: *o'rik* (o'ri:k), *kiy* (ki:y), *chiy* (chi:y), *hid* (hi:d) kabi.

Ruscha o'zlashmalarda uchraydigan "i" unlisi etimologik jihatdan o'zbekcha "i"ning o'zi emas, uni o'zbekcha "i"ning ruscha leksik o'zlashmalarda uchraydigan fakultativ varianti sifatida baholash mumkin. Ularning sintagmatik va pozitsion tavsiflarida ma'lum tafovutlar ham bor. Xususan, so'z oxiridagi urg'uli to'la yopiq bo'g'inda o'zbekcha "i" ruscha "i"dan ancha qisqa talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *metin* (o'zbekcha)-*nikotin* (rus: nikoti:n), *ollin* (o'zb.)-*karantin* (rus: karanti:n), *ovsin* (o'zb.)-*apelsin* (rus: apelsi:n) kabi. O'zbek tilida "i" unlisi so'zning so'nggi ochiq

bo'g'inida bir oz kengayadi (tor "i" bilan o'rta keng "e" orasidagi unli tarzida talaffuz qilinadi). Masalan, *ketdi* (kette), *bordi* (borde) kabi. Ruscha o'zlashmalarda esa "i" unlisi torligicha qoladi: *taksi* (*takse* emas). Undosh+unli+undosh sxemasidagi bir bo'g'inli so'zlarda o'zbekcha "i" ruscha o'zlashmalardagi "i"dan qisqaroq va kengroq talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *biz* (olmosh) - bis (bi:s: "bis"ga chaqirmoq), *tib* (o'zb.<ar-"tib qonunlari")-tip (rus: ti:p - "adabiy tiplar") kabi.

So'z boshidagi berkitilmagan yoki to'la ochiq, urg'usiz bo'g'inda o'zbekcha "i" ruscha "i"dan deyarli farqlanmaydi. Qiyos qiling: *ivimoq-Ivan*.

O'zbek tilida "i" unlisi so'z boshida urg'uli bo'g'in hosil qilmaydi. Demak, "i" unlisining bunday pozitsiyada urg'uli bo'g'in hosil qilib kelishi faqat ruscha o'zlashmalarda uchraydi. Bunday paytda ruscha "i" o'zbekcha "i" ga nisbatan torroq, cho'ziqroq va kuchliroq talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *imlo-impuls*, *ildiz-indeks* kabi.

"I" unlisi qadimiydir.

2."E" fonemasi - o'rta keng, old qator, lablanmagan unli. Bu fonema bir bo'g'inli so'zlarning boshida va o'rtasida (*en, es, men, sen, besh* kabi), ko'p bo'g'inli so'zlarning birinchi bo'g'inida (*etik, teshik, beshik* kabi) ko'proq qo'llanadi. Turkiy so'zlarda birinchi bo'g'indan keyingi bo'g'inlarda ishlatilmaydi (*bor-e, yog'-e* kabi holatlarda so'zga qo'shilgan "e" yuklamasi bundan mustasno). Biroq, boshqa tillardan o'zlashtirilgan *tobe, tole, voqe, foye, telefon, televizor* kabi so'zlarda "e" fonemasi so'zning keyingi bo'g'inlarida qo'llanadi, chunki bu so'zlardagi "e" etimologik jihatdan o'zbekcha "e"ning o'zi emas. O'zbekcha "e" *ekin, eshik* so'zlarining boshidagi to'la ochiq bo'g'inda, shuningdek, *ertak, ellik* kabi so'zlar boshidagi berkitilmagan bo'g'inda ochiqroq talaffuz etiladi. *Begzod, mergan* kabi so'zlar boshidagi to'la yopiq bo'g'inda esa yumuqroq bo'ladi; *xesh, xesh-agrabo* kabi so'zlarda (chuqur til orqa x undoshi ta'sirida) orqa qator unli tarzida talaffuz etiladi. Ammo bu holat juda kam uchraydi. *E'tibor, e'tiroz, e'lon, me'yor, me'mor* kabi arabcha o'zlashmalarda bu unli o'zbek tilida talaffuz qilinmaydigan ayn yoki hamza hisobiga biroz cho'ziladi.

O'zbek tiliga rus tilidan o'zlashgan so'zlarning urg'usiz bo'g'inidagi "e" unlisi "i"ga yaqinroq (torroq) talaffuz etiladi: *emal>imal, emotsiya>imotsiya*,

energiya>*inergiya*, *meditsina*>*miditsina* kabi. O'zbek tilining o'z so'zlarida bu hodisa yuz bermaydi: *eman*, *eshik*, *etik* so'zlaridagi "e" toraymaydi (*ehtiyot*, *ehtimol*, *mehmon* kabi ayrim o'zlashma so'zlar bundan mustasno).

"E" unlisi tarixan keyin paydo bo'lgan. U asosan "a" unlisidan kelib chiqqan.

3. "A" **fonemasi** - keng (quyi keng), old qator, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi: *anor* (birinchi bo'g'inda), *telpak* (oxirgi bo'g'inda), *nafaqa* (barcha bo'g'inlarda) kabi. Bu fonema ham, boshqa unilarda bo'lganidek, chuqur til orqa q, g', x undoshlari bilan yondosh qo'llanganda orqa qator (yo'g'on) unli tarzida talaffuz qilinadi, sayoz til orqa k, g, ng, til o'rta y va faringal h undoshlari bilan yonma-yon qo'llanganda til oldi (ingichka) unli sifatida aytiladi. Qiyos qiling: *kasal* va *qasam*, *kamar* va *qamar*, *taka* va *taqa*, *mahal* va *shag'al*, *so'gal* va *nag'al*, *nasihat* va *tilxat*, *dangal* va *dag'al* kabi. Arab tilidan o'zlashgan so'zlarning o'rtasida va oxirida "a" ning qator kelish holatlari ham mavjud: taassurot, matbaa, mutolaa, taajjub kabi. Bunday hollarda "a"ning talaffuziga ketgan vaqt bir yarim hissa bo'ladi.

Ma'no, *da'vo*, *ta'na*, *a'lo* kabi arabcha o'zlashmalardagi "a" unlisi ayn hisobiga cho'ziqroq talaffuz etiladi.

"A" unlisining "v" undoshi ta'sirida "o" tarzida talaffuz qilinish hollari ham uchraydi: *Mavluda* > *movluda*, *mavsum* > *movsum*, *gavda*>*govda*, *kavlamog*>*kovlamog* kabi.

Ruscha o'zlashmalardagi "a": a) o'zbekcha "a"dan biroz qattiqroq, yo'g'onroq eshitiladi: *avval* (o'zb.) - *Avrora* (rus.), *abadiy* (o'zb.) - *abajur* (rus.), *astar* (o'zb.) - *asteroid* (rus.), *banda* (o'zb.) - *banda* (rus.) kabi; b) bir bo'g'inli so'zlarda "a" unlisi o'zbekcha so'zlarda ingichkaroq va qisqaroq, ruscha o'zlashmalarda esa yo'g'onroq va kengroq talaffuz qilinadi: *bas* (o'zb.) - *bas* (rus.), *vaj* (o'zb.) - *val* (rus.) kabi. Bunday holatlarda ham ruscha "a" o'zbekcha "a"ning fakultativ varianti sifatida tavsiflanishi mumkin.

Bu fonema ham o'zbek tilida qadimiyydir.

4. "U" **fonemasi** - tor (yuqori ko'tarilish), orqa qator, lablangan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida qo'llanadi: *uka* (birinchi bo'g'inda), *uzum* (birinchi, ikkinchi bo'g'inlarda), *ko'zgu* (oxirgi ochiq bo'g'inda) kabi. Urg'uli bo'g'inda kuchli, bi-

roz cho'ziq; urg'usiz bo'g'inda esa qisqa, kuchsiz talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *butun, uchun, tuzuk* (birinchi bo'g'inlar urg'usiz, oxirgi bo'g'inlar - urg'uli) kabi. Bu unli ham q, g', x bilan yondosh qo'llanganda yo'g'onlashadi (orqa qator ottenkaga aylanadi), k, g, ng, y, h undoshlari bilan yonma-yon kelganda esa old qator, ingichka ottenka tarzida aytiladi. Qiyos qiling: *kul* va *qul*, *tugun* va *turg'un*, *ko'zgu* va *qayg'u*, *buyuk* va *burg'u*, *hukm* va *xulq*, *guv-guv* va *g'uv-g'uv*, *mangu* va *urg'u* kabi.

"U" unlisi arabcha o'zlashmalarda ketma-ket qo'llanishi mumkin: *shuur* kabi.

Ruscha o'zlashmalardagi "u": a) so'z boshidagi urg'usiz bo'g'inda o'zbekcha "u" dan yo'g'onroq talaffuz etiladi: *uzun* (o'zb.) - *uzual* (rus.), *uxla* (o'zb.) - *uklad* (rus.) kabi; boshi yopiq va to'la yopiq bo'g'inlarda: urg'usiz bo'g'inda o'zbekcha "u" ruscha "u" dan qisqaroq bo'ladi: *dushman* (*dʁshmʌn*) - *turbina*, *muzday* (*mʉzdʌy*) - *muzey* kabi; urg'uli bo'g'inda ruscha "u" ancha cho'ziqroq va yo'g'onroq talaffuz etiladi: *mangu* (o'zb. < mo'g'.) - *mangusta* (rus.), *mavzu* (o'zb. < ar.) - *meduza* (rus.) kabi; v) undosh+unli+undosh sxemasidagi bir bo'g'inli so'zlarda "u" fonemasi o'zbekcha so'zlarda ingichkaroq, qisqa va tor, ruscha o'zlashmalarda esa yo'g'onroq, cho'ziqroq va kengroq bo'ladi: *dud* (o'zb. < f-t.) - *dub* (rus.), *pul* (o'zb. < f-t.) - *pul's* (rus) kabi; g) ruscha o'zlashmalarda yumshoq undoshdan so'ng qo'llangan "u" o'zbekcha "u" dan ham ingichka va yumshoq talaffuz qilinadi: *byuro* (*b'uro*), *salyut* (*sal'ut*) kabi. Bunday holatlarda ham ruscha "u" o'zbekcha "u" ning fakultativ varianti sifatida tavsiflanishi mumkin.

"U" unlisi o'zbek tilida qadimiydir.

5. **"O" fonemasi** - o'rta keng, orqa qator, lablangan unli. Sodda so'zning birinchi bo'g'inida qo'llanadi: *o'n*, *bo'r*, *zo'r*, *mo'l* (bir bo'g'inli so'zlarda), *o'tin*, *to'lqin*, *bo'g'in* (ikki bo'g'inli so'zlarda) kabi. Birinchi bo'g'indan keyin kelishi ayrim qo'shma so'zlarda (*urto'qmoq*, *ochko'z*, *qirqbo'g'in*) yoki tojikcha o'zlashmalarda (*obro'*, *xudogo'y*, *xudojo'* so'zlarida) uchraydi. Bu unli ham k, g, h, y undoshlari yonida ingichkalashadi (old qator ottenka bilan aytiladi), q, g', x undoshlari yonida esa yo'g'onlashadi. Qiyos qiling: *ko'l* va *qo'l*, *go'r* va *go'r*, *ho'l* va *xo'r*, *yo'l* va *xo'sh*, *go'zal* va *g'o'za* kabi. Bu tovush arabcha *mo'jiza*, *mo'tadil* kabi so'zlarda ayni hisobiga cho'ziqroq talaffuz etiladi.

Ruscha o'zlashmalardagi "o" o'zbekcha "o'"ga yaqin xususiyatga ega bo'lsa-da, undan kengroq va yo'g'onroq talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *to'n* (o'zb.) va *ton* (rus. "tovush"), *to'rt* (o'zb.) - *tort* (rus. "konditer mahsuloti") kabi.

Rus tilida bu fonema yo'qligi uchun ruslar uni ko'pincha yuqori tor "u" unlisi sifatida talaffuz qiladilar: o'rik-uryuk, o'zbek-uzbek, O'ktam-Uktam kabi.

"O'" fonemasi uncha qadimiy emas .

6. "O" fonemasi - quyi keng, orqa qator, kuchsiz lablangan unli. Bu fonema ham so'zning barcha bo'g'inlarida uchraydi: *ota, bola, buloq, bobo, qirmoch* (o'zb.), *baho, anor, bodom* (f-t.), *bahodir* (mo'g'), *qiroat, matbuot* (ar.) kabi. Bu fonema ham k, g, h, y undoshlari yonida ingichka (old qator unli tarzida), q, g', x undoshlari yonida esa yo'g'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *komil va qobil, gov va g'ov, yosh va qosh, hol va xol* kabi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Fonemalar tasnifi va tavsifini qanday tushunasiz?
2. Fonemalarning paradigmatic va sintagmatic tavsifi qanday farqlanadi?
3. "I" fonemasining paradigmatic va sintagmatic tavsiflarini misollar tahlili asosida tushuntiring.
4. "E" fonemasining paradigmatic va sintagmatic tavsiflarini misollar tahlili asosida tushuntiring.
5. "A" fonemasining paradigmatic va sintagmatic tavsiflarini misollar tahlili asosida tushuntiring.
6. "U" fonemasining paradigmatic va sintagmatic tavsiflarini misollar tahlili asosida tushuntiring.
7. "O'" fonemasining paradigmatic va sintagmatic tavsiflarini misollar tahlili asosida tushuntiring.
8. "O" fonemasining paradigmatic va sintagmatic tavsiflarini misollar tahlili asosida tushuntiring.
9. Qanday holatlarda old qator unlilar orqa qator tarzida (yo'g'on) talaffuz

qilinadi?

10. Qanday holatlarda orqa qator unlilar old qator tarzida (ingichka) talaffuz qilinadi?

Tayanch tushunchalar

Unli fonemalarning paradigmatic tavsifi – unli fonemalarning vokalizm sistemasini ichidagi strukturasini (aloqa-munosabatlarini) belgilaydigan tavsifi.

Unlu fonemalarning sintagmatik tavsifi – fonemalning nutq oqimidagi oʻrni, boʻgʻin, soʻz yoki morfema tarkibidagi taqsimoti, kuchli va kuchsiz pozitsiyalardagi holatlari (variantlanishi) bilan bogʻliq tavsifi.

Adabiyotlar: 1 (57-63), 10 (55-57-betlar), 11 (113-117-betlar), 23 (21-35, 33 (62-65))

2.5. Hozirgi oʻzbek adabiy tili konsonantizmi

Konsonantizm haqida umumiy maʼlumot

Konsonantizm undoshlar tizimidir. Hozirgi oʻzbek adabiy tili undoshlari tizimi 24 fonemani oʻz ichiga oladi: b, v, g, d, j, dj, z, y, k, l, m, n, ng, p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, gʻ, h. Biroq manbalarda hozirgi oʻzbek adabiy tili undoshlari miqdoriga oid boshqa fikrlar ham bor: 22 ta (S. Otamirzayeva, Y. D. Polivanov), 23 ta (A. K. Borovkov, I. A. Kissen), 25 ta (A. N. Kononov, V. V. Reshetov, A. Abduazizov), 27 ta (M. M. Mirtojiev). Demak, hozirgi oʻzbek adabiy tili undosh fonemalari miqdori masalasida tilshunoslikda tugal bir fikr yoʻq. Bu hol oʻzbek tili undoshlarining fonologik belgilariga munosabat hozircha har xil boʻlib qolayotganligidan kelib chiqmoqda.

S. Otamirzayeva va M. Yusupovalar fikricha, hozirgi oʻzbek adabiy tilida **f** va sirgʻaluvchi **j** undoshlari, shuningdek qorishiq **ts** (u) undoshi fonologik darajaga koʻtarilmagan: **f** va **j** undoshlari portlovchi "p" ning va qorishiq "dj" ning variantlari darajasidadir. Qorishiq "ts" esa " oʻzbek tilida fonemalik darajasiga koʻtarila

olmagan". Shundan kelib chiqib, mualliflar undoshlarning quyidagi tasnifini berishadi.

I. Paydo bo'lish o'rniga ko'ra:

1. Lab undoshlari: p-b, f-v, m;

a) lab-lab: p, b, m;

b) lab-tish: f, v.

2. Til undoshlari: t-d, s-z, ch-dj, sh-j, k-g, x-g', q, n, r, y, ng, l;

a) til oldi undoshlari: t-d, s-z, ch-dj, sh-j, r-n;

b) til o'rta undoshi: y;

d) til orqa undoshlari: k-g, ng;

e) chuqur til orqa undoshlari: q, x, g';

f) tilning yonida paydo bo'ladigan undosh: l.

3. Bo'g'iz undoshi: h

II. Paydo bo'lish usuliga ko'ra:

1. Portlovchi undoshlar: p-b, m, t-d, n, k-g, ng, q;

a) *sof portlovchilar:* p-b, t-d, k-g, q (bularda portlash kuchli bo'ladi);

b) *nazal (burun) portlovchilari:* m, n, ng (bularda portlash kuchsiz bo'ladi).

2. Sirg'aluvchi undoshlar: f-v, s-z, sh-j, y, x-g', h.

3. Qorishiq undoshlar: ch (t+sh), dj (d+j);

4. Titroq undosh: r.

III. A. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra:

1. Jarangsizlar: p, f, t, s, sh, ch, k, q, x, h.

«H» undoshi jaranglilik va jarangsizlikka ko'ra ham, turkiy bo'lmagani tufayli, alohida xususiyatga ega. Uning jarangsizlar safida turishi shartlidir.

2. Jaranglilar: b, d, z, j (sirg'aluvchi), dj (qorishiq), g, g'.

B. Ovoz ishtiroki darajasiga ko'ra:

1. Shovqinlilar: p-b, f, t-d, s-z, sh-j, ch-dj, k-g, q, x, g', h.

2. **Sonorlar:** m, v, n, r, l, y, ng.

I.A. Kissen hozirgi o'zbek adabiy tili undosh fonemalarining miqdori 23 ta deydi va ularni quyidagi jadval tarzida tasniflaydi:

			Lab-lab	Lab-tish	Til oadi	Til ytra	Til orqa	Chaquq til orqa	Ba'g'ir un doshi
Shoqinillar	Porbo uchila		p		t		k	q	
		J - li	b		d		g		
	Siga- (uvchilar, frikativlar)	J - siz		f	ch			x	h
		J - li	v		z	y		g	
	Qorishiq (affrikatlar)	J - siz			ch				
		J - li			J(dj)				
Sonorlar	Yumug-sirg'a-uvchilar	Burun tovush-lari	m		n		ng		
		Yon tovush			l				
	Titreq				r				

Ko'rinib turibdiki, I.A. Kissen jadvalida sirg'aluvchi "j" va qorishiq "ts" undoshlariga o'rin berilmagan, ammo ishda muallif o'zbek tili konsonantizmiga oid ayrim masalalar yetarli tadqiq etilmaganligini ham ta'kidlab o'tadi. Uningcha: 1) *geminatalarning* (qavatlangan undoshlarning) o'zbek tilida fonologik ahamiyati barga o'xshaydi: *moda* va *modda*, *tilla* va *tilla*, *yala* va *yalla*, *taqa* va *taqqa*, *dara* va *darra*, *qatiq* va *qattiq* so'zlarida *geminatalar* ayni bir xil fonologik qurshovda odatdagi fonemaga qarama-qarshi qo'yilishi mumkin; 2) sayoz til orqa "ng" ning mustaqil fonemaligi ham shubhalidir, chunki "n" va "g" lar qo'shilmasi barcha pozitsiyalarda doimo bitta til orqa tovush tarzida talaffuz qilinadi: menga, burungi, ilingan kabi. *Intervokal holatda* (ikki unli orasida) ularning ikkita tovushga ajralib ketishi hatto bir fonema deb tasavvur qilinayotgan "ng"da ham yaqqol sezilib turadi: *yangi*, *rangi*, *ongi*, *tongi*, *tanga* kabi; 3) hozirgi o'zbek adabiy tilida *surat* (rasm) - *sur'at* (temp).

sanat (sanatmoq) - *san'at* (badiiy ijodiyot), *qala* (qalamoq) - *qal'a* (qasr), *nasha* (o'simlik) - *nash'a* (*lazzat*) so'zlaridagi bo'g'in ajratilishi (tutuq holat) ham fonemaning alohida bir turi deb qaralishi kerakdir, chunki bu holat so'zlar ma'nosini farqlash vazifasini bajarmoqda.

I.A. Kissenning bu fikrlari o'zbek tili fonetikasi va fonologiyasida munozarali bo'lib qolayotgan talaygina masalalar borligidan dalolat beradi.

Prof. A. Mahmudov undoshlar miqdorini 24 ta deb hisoblaydi va ularni quyidagicha tasniflaydi.

Akusti tavsif	homi bo'lish o'ri	Lab undoshlar		Alveolar undoshlar				Til o'na	Til orqa				Farangal			
									velar		uvular		yuqori		qiyi	
		jarangsiz	jarangli	jarangsiz	jarangli	jarangsiz	jarangli		jarangsiz	jarangli	jarangsiz	jarangli	jarangsiz	jarangli		
Shavqandoshlar	Portlovchilar	p	b	t	d				k	g	q					
	Sirg'aluvchilar	f	v	s	z	sh	j					h	x		n	
	Sillindoshlar					ch	(H W)									
Sanoqlar	Burun tovushlari	m		n				y			ng					
	Yom tovush				l											
	Tilroq				r											

Bu tasnifda sirg'aluvchi "f" va "j" undoshlari mustaqil fonemalar sifatida berilgan, ammo qorishiq "ts" o'zbek tili undoshlari qatoriga kiritilmagan. Ishda "v" va "f" tovushlarining jarangli va jarangsizlik belgilari asosida korrelatsiya hosil qilishi, shunga ko'ra mustaqil fonemalar sanalishi aytiladi. Bunda korrelatsiya tarkibidagi v-f oppozitsiyasi nazarda tutilgan bo'lsa kerak, chunki "v-f oppozitsiyasining yakka o'zi korrelatsiyani tashkil etmaydi"(A. Abduazizov). Shuningdek, "s" va "z"

undoshlarining rus tilidagidek dorsal emas, balki alveolar (apikal) ekanligi ham ta'kidlanadi.

Muallif **f** va **v** fonemalarini bilabial (lab-lab) undoshlar deb hisoblaydi.

prof. A. Nurmonov ham hozirgi o'zbek adabiy tilidagi undosh fonemalarning miqdorini 24 ta deb hisoblaydi, ularning kuchli oppozitsiyadagi asosiy belgilari sifatida shovqin va ovozning ishtirokini, paydo bo'lish o'rni va usulini, palatalizatsiyaning bor-yo'qligini ko'rsatadi, bularni quyidagi jadval tarzida tasniflaydi.

	FONEMALAR																							
	p	b	f	v	t	d	s	z	ch	j	sh	dj	k	g	g'	q	x	h	m	n	ŋ	y	i	r
shovqinli	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+							
sonor																			+	+	+	+	+	+
jarangli		+		+		+		+		+		+		+	+				+	+	+	+	+	+
jarangsiz	+		+		+		+		+		+		+			+	+	+						
portlovchi	+	+			+	+					+	+	+		+									
sirg aluvchi			+	+			+	+		+	+				+		+	+				+		
Affrikata									+			+												
titroq																								+
humon																			+	+	+			
yon																							+	
labial	+	+	+	+															+					
til oldi					+	+	+	+	+	+	+	+								+			+	+
Til o'rti																						+		
til orqa													+	+							+			
Chuqur til orqa															+	+	+							
ho'g'iz																		+						

Yuqoridagi tasnifga izoh berar ekan, A. Nurmonov shunday deydi:

"Fonemaning asosiy belgilari korrelativ va korrelativ bo'lmagan belgilar bo'lishi mumkin. Kamida ikki fonemaning asosiy belgilari umumiy bo'lib, birida bor, ikkinchisida yo'qligi bilan ajralib turadigan belgi korrelativ belgi hisoblanadi. Ma'lum belgilar majmuasi faqat birgina fonemaning o'ziga xos bo'lsa, bunday belgilar korrelativ belgi hisoblanadi. Masalan, "p" fonemasida jarangsizlik belgisi asosiy va korrelativ belgidir. Chunki xuddi shu fonemaning asosiy belgilariga ega

bo'lgan, ammo undan boshqa korrelativ belgisining borligi bilan (jaranglilik belgisining borligi bilan) farq qiladigan "b" fonemasi bor. Bundan farqli ravishda "x" fonemasining jarangsizlik belgisi asosiy, ammo korrelativ bo'lmagan belgidir, chunki uning jarangli belgiga ega bo'lgan ziddi yo'q".

Shunday qilib, jaranglilik-jarangsizlik belgisiga ko'ra korrelativ juftliklar hosil qiladigan qatorga A. Nurmonov p-b, t-d, k-g, s-z, ch-dj, q-g', f-v oppozitsiyalarini kiritadi, ammo x-g' juftligi borligini u inkor etadi.

Bu ishdan ma'lum bo'ladi: 1) sirg'aluvchi f, j undoshlari mustaqil fonemalardir; 2) o'zbek tili konsonantizmida x-g' zidlanishi yo'q (bunda, negadir, o'zbek tilida *xor-g'or*, *xo'r-g'o'r*, *xam-g'am* kabi minimal juftliklarning mavjudligi hisobga olinmagan; 3) qorishiq "ts" o'zbek tili undosh fonemalari qatoriga kiritilmagan (demak, u o'zbek tili fonemasi darajasiga ko'tarilmagan deb hisoblangan); 4) "v" fonemasi sonor emas, jaranglilar qatorida berilgan, shuning uchun u jarangsiz "f" bilan zidlanish hosil qilgan: f-v kabi.

prof. Sh.U. Rahmatullayev ham o'zbek tili undoshlarini 24 ta deb hisoblaydi va ularni *shovqin tovushlari* (p, f, t, s, sh, ch, k, q, x, h, q = 10 ta), *ovoqli tovushlar* (b, v, d, z, j, dj, g, g' = 8 ta) hamda *ovozdor tovushlar* (y, m, n, ng, l, r = 6 ta) degan guruhlariga ajratadi. Qorishiq "ts" undoshi bu tizimda ham hisobga olinmagan.

Sh.U. Rahmatullayev yuqoridagi guruhlarini quyidagicha tavsiflaydi: shovqin tovush tarkibida faqat shovqin qatnashadi. Ovozli tovushning asosini shovqin tashkil qilib, biroz ovoz ham qatnashadi; ovozdor tovushda esa ovoz shovqindan ustun bo'ladi.

Tovushlarning shovqin tovush va ovoqli tovush turlari hosil bo'lish usuliga ko'ra portlovchi, sirg'aluvchi, qorishiq (portlovchi-sirg'aluvchi) deb uchga guruhlanadi; ovozdor tovushlar ham ("y" sirg'aluvchisidan tashqari) asli portlovchi tovush bo'lib, har birining o'ziga xos qo'shimcha belgi-xususiyati mavjud.

Bu tovushlardan beshtasi - lab tovushlari, qolganlari - og'iz tovushlari; og'iz tovushlaridan bittasi - og'iz-bo'g'iz tovushi, uchtasi - og'iz-burun tovushi; qolganlari - sof og'iz tovushlari; og'iz tovushlarining bittasi - til o'rta, beshtasi - til orqa (ikkitasi - sayoz til orqa, uchtasi - chuqur til orqa) tovushlari; qolgan ko'pchilik

tovushlar - til oldi tovushlari. Ko'rinadiki, tovushlarning hosil bo'lishida tilning old qismi, aniqrog'i - tilning uch qismi faol qatnashadi.

Shovqin to'sig'i jihatidan ikki tovushda (j,sh) asosiy to'siqdan tashqari, qo'shimcha to'siq ham mavjud.

Tarkibi jihatidan ch, dj, ng tovushlari qorishiq (ikki tovush qotishmasiga teng: ch = tsh, j=dj, η=ng).

Undosh tovushlarning yuqoridagi tasnifini Sh.U. Rahmatullayev quyidagi jadval tarzida ifodalaydi:

Tarkibiga ko'ra	Hosil bo'lish usuliga ko'ra	Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra	Hosil bo'lish o'rniga ko'ra					
			Og'iz tovushlari					Og'iz-bo'g'iz tovushlari
			Lab tovushlari	Til tovushlari				
				oldi	o'rt	orqa		
					sayoz	chuqur		
Sodda	purlatuvchi	Shovqin tovush	p	t	-	k	q	-
		Ovozli tovush	b	d	-	g	-	-
		Ovozlar tovush	(m)	(n) l, r	-	-	-	-
	Simg'aluvchi	Shovqin tovush	f	s [ʃ]	-	-	x	h
		Ovozli tovush	v	z [ʒ]	-	-	g'	-
		Ovozlar tovush	-	-	y	-	-	-
Qorishiq		Shovqin tovush	-	Ch	-	-	-	-
		Ovozli tovush		Dj				
		Ovozlar tovush		(ŋ)				

I z o h: qo'shimcha to'siqli tovushlar o'rta qavslarga, og'iz-burun tovushlari kichik qavslarga olingan.

Sh. Rahmatullayevning fikriga ko'ra, jadvalda aks ettirilgan tovushlar bir butun holda tizim ham, tuzum ham hosil etmasligi ochiq ko'rinib turibdi. Shunga qaramay ikki a'zoli mikrotuzum hosil etuvchi tovushlar mavjud: p-b, f-v, t-d, s-z, sh-j, k-g, x-g', ch-dj. Bu juft tovushlar o'zaro bir jihatdan - tarkibida ovoz qatnashmasligi yoki qisman qatnashuvi jihatidan farqlanadi, boshqa belgi-xususiyatlari o'zaro bir xildir.

prof. V.V. Reshetov o'zbek tili undoshlarini 25 ta deb hisoblaydi va ularni quyidagi belgilar asosida tasnif qiladi.

1. Lab undoshlari: f, v, p, b, m (barchasi lab-lab undoshlar, ammo "v" ning lab-tish ko'rinishi ham bor, u asosan ruscha o'zlashmalarda qo'llanadi).
 2. Til oldi undoshlari: s, z, sh, j, t, d, ch, n, l, r.
 3. Til o'rta undoshi: y
 4. Til orqa undoshlari :
 - a) sayoz til orqa undoshlari: k, g, ng.
 - b) chuqur til orqa undoshlari: q, g', x.
 5. Bo'g'iz undoshi: h.
 6. Qorishiq "ts".
- Bu undoshlar jadvalda quyidagi tartibda joylashtirilgan:

Artikulyatsiya ushiga ko'ra		Lab undoshi		Til oldi undoshlari				Til o'rta undoshi	Til orqa undoshlari				Bo'g'iz undoshi
		Jarangli	Jarangli	Jarangli	Jarangli	Jarangli	Jarangli	Jarangli	Sayoz til orqa		Chuqur til orqa		
									Jarangli	Jarangli	Jarangli	Jarangli	
Sovg'ulalar	sirg'aluvchilar	f	v	s	z	sh	j	y			x	g'	k
	postovchilar	p	b	t	d				k	g	q		
	affrikatlar					Ts sh	ch						
Sovg'ulalar	harakatlovchilar		m		n					ng			
	yoqituvchilar				l								
	Yitqituvchilar				r								

V.V. Reshetov tavsniyida: 1) lab undoshlarining barchasi lab-labdir, ammo ruscha o'zlashmalarda "v"ning lab-tish ko'rinishi ham mavjud: *vagon, vino, velosiped* kabi so'zlarda; 2) sirg'aluvchi "f" va "v"lar mustaqil fonemalar sanaladi; 3) o'zbek tili fonemalari qatorida qorishiq "ts" ham bor; 4) "m" tovushi "b" ning fakultativ varianti tarzida ham uchrab turadi: *bunday > munday. bo'yin > mo'yin, burun > murun* kabi; 5) "b" intervokal holatda "v" ga o'tib turadi: *toboq > tovoq, chibin > chivin* kabi; 6) jarangli "b" so'z oxirida jarangsizlanadi: *kitob > kitop, javob > javop. olib > olip* kabi; 7) "q" undoshi ko'p bo'g'inli so'zlar oxirida intervokal holatda bo'lsa, sirg'aluvchi

"g'" ga o'tadi: o'rtoq> o'rtog'im, qishloq>qishlog'imiz kabi; 8) "ts" undoshi faqat ruscha o'zlashmalar tarkibida qo'llanadi.

Prof. A. Abduazizovning ishlarida ham o'zbek tili konsonantizmida 25 ta undosh borligi ta'kidlanib, shulardan f, j, ts fonemalari rus tilidan o'tganligi aytiladi. *"Tildagi fonemalar sonini ularning bir o'rinda ikki so'z yoki morfemani bir fonologik birlik yordamida farqlay olishi (L.V. Shcherba, bunday so'zlarni "kvaziomonim"lar, boshqalar esa, "minimal juftlikdagi so'zlar" deb atashadi) orqali belgilash doim aniqlikka olib kelmaydi... Agar tilda fonemalar oppozitsiyasini namoyon etuvchi minimal juftlikdagi so'zlar topilmasa, u fonemalarni fonologik sistemadan o'chirish mumkin emas",*- deydi u o'z ishlaridan birida. Bunday xulosaga kelishda A. Abduazizov prof. L.R. Zinderning fonemaning vazifasi faqat so'z va so'z formalarini farqlashda emas, balki tildagi birliklarni "tanib olishda" hamdir, degan fikriga tayanadi. Shundan kelib chiqib, A. Abduazizov rus tilidan o'tgan so'zlarning strukturasi ular tarkibidagi f, j, ts fonemalari orqali tanib olish mumkinligini aytadi. Shu asosda bu undoshlarni o'zbek tili fonemalari qatoriga kiritadi.

A. Abduazizov o'z ishida undoshlarning fonologik tasnifini beradi. Bunday tasnifda undoshlarning barcha artikulasion-akustik xususiyatlari ichidan bir fonemani boshqa fonemadan farqlash uchun xizmat qiluvchilarini (ya'ni farqlanish belgilarini) tanlab oladi. Ma'lumki, fonologik tasnifda fonemalar paradigmatic va sintagmatic jihatdan qaraladi. Paradigmatic tomondan fonemalar bir-biriga oppozitsiya (zidlanish) sifatida qarama-qarshi qo'yiladi. Ayni shu zidlanishga asos bo'lgan farqlovchi belgilar tildagi birliklarni (so'zlarni, morfemalarni) ham farqlash uchun xizmat qiladi. A. Abduazizov fonemalardagi paradigmatic xususiyatlardan kelib chiqib, o'zbek tili undoshlarining quyidagi oppozitsiyalari borligini ko'rsatadi:

I. Artikulyasiya o'rni ga ko'ra :

1. Labial (lab-lab, lab-tish) va til oldi, tish (dorsal) undoshlari oppozitsiyalari: p-t, b-d, m-n, f-s, v-z.

2. Tish-alveolar oppozitsiyalari: s-sh, z-j, ts-ch, d-dj. Keyingi ikki oppozitsiyada (ts-ch, d-dj zidlanishlarida) yana bir belgi - portlovchi affrikata ham farqlanadi.

3. Labial-til orqa undoshlari oppozitsiyalari: p-k, b-g, f-x, v-g', p-q (oldingi ikki oppozitsiyada, velar emas-velar, keyingi uchtasida uvular emas-uvular belgilar fonologikdir).

4. Tish-til orqa undoshlari oppozitsiyalari: t-k, d-g, s-x, z-g', n-ng. Bu oppozitsiyalarning birinchi ikkitasi velar emas-velar, keyingi uchasi uvular emas-uvular belgilari bilan farqlanadi.

5. Alveolyar-til orqa (uvular) undoshlari oppozitsiyalari: sh-x, j-g' (*jurnal* so'zidagi sirg'aluvchi "j"). Bu oppozitsiyalarda uvular emas - uvular belgilari fonologikdir. Til orqa (uvular)-faringal (uvular emas) oppozitsiyasiga yakkalangan x-h kiradi: xol-hol, xam-ham kabi. Yuqoridagi oppozitsiyalar zanjirsimon ulangandek bog'lanishda bo'lib, umumiy bir butunlikni tashkil etuvchi belgi, ya'ni integrativ belgi bilan izohlanadi. Fonemaning sistema yasovchi faol birlik ekanligi uning bir butunlikda ushlab turuvchi integrativ funksiyasi tufaylidir. O'zbek adabiy tili undoshlari quyidagi zanjirsimon oppozitsiyalarni tashkil etadi: p-t-k, b-d-g, f-s-x-h, v-z-g'. Bu oppozitsiyalarda labial-til oldi (tish va alveolar) - til orqa (velar, uvular) - bo'g'iz undoshlari ishtirok etgan. Boshqa zanjirsimon oppozitsiyalar m-n-ng, f-s-sh-x, v-z-j-g' bo'lib, ular ham yuqoridagi artikulyatsiya o'rniga ko'ra farqlanish belgilariga asoslanadi. Zanjirsimon oppozitsiyalar uch yoki to'rt guruhdan (a'zodan) iborat. O'zbek tilida artikulyatsiya o'rni, usuli va jarangliligiga ko'ra "y" yakka qoladi va hech qanday oppozitsiyaga kira olmaydi, chunki "y" dagi "til o'rta palatallik (yumshoqlik)", "jarangli-jarangsiz jufti yo'q" belgilari boshqa biror fonemada uchramaydi. "Y" so'z boshi va o'rtasida aniqroq, lekin so'z oxiri va intervokal holatda "i" unlisiga yaqinlashadi, ya'ni vokalizatsiya qilinadi: *yo'l, oydin, uyim, Navoiy* kabi.

II.Hosil bo'lish usuliga ko'ra Bu belgi asosida undoshlarning quyidagi korre-latsiyalari ko'rsatiladi:

1. Portlovchi-sirg'aluvchilar korrelyatsiyasi: p-f, b-v, t-s, d-z, k-x, g-g', q-h. Keyingi uch oppozitsiyada (k-x, g-g', q-h zidlanishlarida) velar-velar emas, uvular-uvular emas belgilari bor. Bu belgi bo'yicha tuzilgan boshqa oppozitsiyalar ekvipolent, ya'ni ikki belgiga asoslangandir: t-sh, d-j. Bular "tish-alveolar" hamda

"portlovchi-sirg'aluvchi" belgilar bilan farqlanadi. Portlovchi-affrikata oppozitsiyalari quyidagilar: t-ch, t-ts, d-dj.

2. Sirg'aluvchi-affrikata oppozitsiyalari: sh-ch, j-dj.

3. Portlovchi-og'iz sonantlari: d-l, d-r.

4. Portlovchi-burun sonantlari: b-m, d-n, g-ng.

5. Sirg'aluvchi-og'iz sonantlari: z-l, j-r.

6. Og'iz sonanti-burun sonanti: v-m, l-n, r-n.

7. Yon sonant-titroq sonant: l-r (yakkalangan oppozitsiya. U ko'pgina tillarda shunday holatdadir).

III. Jarangli-jarangsiz (kuchli-kuchsiz) belgisiga ko'ra:

Bu belgi asosida o'zbek tilida sakkiz nafar (sakkiz juft) fonema quyidagi korrelatsiyani hosil qiladi: b-p, f-v, t-d, k-g, s-z, sh-j, ch-dj, x-g'.

Korrelatsiyaning barcha jarangsiz a'zolari - markersiz, hamma jarangli a'zolari esa markerli qatorlarni hosil etadi. Sonantlar (m, n, r, l, y tovushlari) aslida jarangli hisoblansa ham, bu korrelatsiyadan chetda turadi, chunki ularning jarangsiz juftlari yo'q.

Sintagmatik jihatdan qaralganda o'zbek tilidagi jarangli va jarangsiz undoshlarning oppozitsiyalari so'z boshidagi holatda aniq farqlanadi: *dong - tong, bol - pol* kabi. Demak, bunday holat jarangli va jarangsiz undoshlar oppozitsiyasidagi fonemalar uchun kuchli pozitsiya sanaladi. So'z o'rtasida va so'z oxirida esa jaranglilik va jarangsizlik belgilariga asoslangan oppozitsiya yo'qolishi mumkin. Masalan, *obkash - optik* (talaffuzda *opkash - optik*: b/p = P), *tub* ("masalaning tub mohiyati") - *tup* ("bir tup olma"), talaffuzda *tup* va *tup* (b/p = P) kabi.

Neytralizatsiya natijasida tildagi ba'zi so'zlar omofonlarga to'g'ri kelib qoladi: *tuz - tus, sud - sut, ek - eg* kabi. Biroq bu omofonlar o'zbek tillning leksik va grammatik strukturalarida o'zgarish yasamaydi, balki kontekst yordamida ularning farqlanish funksiyasi oydinlashib turadi.

Shunday qilib, A. Abduazizov o'zbek tili undoshlarining oppozitsiyalarga va korrelatsiyalarga birlashishi ulardagi turli farqlanish belgilariga asoslanishini aytadi.

Muailifning ko'rsatishicha, o'zbek tili konsonantizmidagi fonemalarning deyarli yarmi "markaz"da (lab undoshlari bilan til orqa undoshlari o'rtasida) joylashgan til oldi undoshlaridir. Lab, chuqur til orqa, b o'g'iz undoshlari, shuningdek til o'rta undoshi (p, b, f, v, m, y, q, x, g') "periferiya"da joylashadi.

"Markaz"dagi fonemalarning boshqa fonemalar bilan oppozitsiyaga kira olishi, ya'ni integrativ kuchi va valentligi ancha yuqori. Shu sababli fonologik oppozitsiyalarning ko'pchiligi ana shu nuqtada hosil bo'ladi.

A. Abduazizov o'z ishida yakka tovush bilan geminatalar o'zaro qisqa va cho'ziq undoshlar oppozitsiyasini hosil qilishi, bu oppozitsiyalar *intensivlik korrelyatsiyasiga* birlashishi mumkinligini aytadi (*taqa* va *taqqa* so'zlarida bo'lgani kabi). Bu fikr, ma'lumki, I.A. Kissen ishlarida ham uchraydi (mavzuning I.A. Kissenga oid qismiga qarang). Undoshlardagi qisqa va cho'ziqlik belgilari masalasi D. Nabiyeva ishlarida ancha izchil yoritilgan. Shunga qaramay bu masala uzil-kesil hal qilingan deb bo'lmaydi.

Prof. M. Mirtojiyev fikricha, o'zbek tili konsonantizmida quyidagi 27 undosh fonema bor: m, n, ng, ng', r, l, b, p, v, f, d, t, z, s, j, sh, dj, ch, ch (ts bo'lsa kerak - J. H.), y, x, g dz,, k, q, g', h. Bu tizimda ng' (*vang'illamoq, do'ng'illamoq, to'ng'* so'zlaridagi chuqur til orqa sonant) va dz (chetdan olingan familiyalarda qo'llanadigan affrikata) tovushlarining fonema darajasidagi birliklar qatoriga qo'shilganligini ko'ramiz.

Undosh fonemalarning fokuslari: bir fokusli va ikki fokusli undoshlar

Fokus talaffuzda faol va nofaol nutq a'zolari orasida hosil qilingan to'siqdir. O'pkadan kelayotgan havo oqimining portlab yoki sirg'alib o'tishidan shovqinning yuzaga kelishi ana shu fokusda sodir bo'ladi. Shovqin esa undoshlarni tarkib toptiruvchi asosiy fizik-akustik komponentdir.

Talaffuzdagi to'siqlar miqdoriga ko'ra undosh fonemalar ikki turga bo'linadi:

1) **bir fokusli undoshlar**. Bunday undoshlar artikulatsiyasida faqat bitta to'siq yuzaga keladi. Masalan, **b, p** undoshlari artikulatsiyasida to'siq ikki lab orasida, **d, t** undoshlari artikulatsiyasida to'siq til uchi bilan ustki tishlar orasida, **k, g** undoshlari

artikulatsiyasida esa to'siq tilning orqa qismi bilan yumshoq tanglay orasida hosil bo'ladi. Bu undoshlar artikulatsiyasida boshqa to'siqlar ishtirok etmaydi;

2) ikki fokusli undoshlar. Bunday undoshlar artikulatsiyasida bir yo'la ikki to'siq yuzaga keladi. Masalan, sirg'aluvchi **sh** va **j** undoshlari artikulatsiyasida shovqin bir yo'la ikki to'siqda yuzaga keladi: birinchi to'siq til uchi bilan qattiq tanglay orasida, ikkinchi to'siq esa til o'rtasining orqaroq qismi bilan yumshoq tanglay orasida hosil bo'ladi. Har ikkala to'siqdan havo oqimining sirg'alib o'tishi shu tovushlar uchun zarur bo'lgan shovqinni shakllantiradi (A. Mahmudov). O'zbek tilining qorishiq **ch** va **dj** undoshlari artikulatsiyasida ham ikki to'siq – til uchi bilan qattiq tanglay va tilning o'rta qismi bilan qattiq tanglay orasidagi to'siqlar ishtirok etadi (Sh. Rahmatullayev). Demak, hozirgi o'zbek adabiy tilining **sh**, **j**, **ch**, **dj** undoshlari ikki fokusli, qolgan barcha undoshlar esa bir fokuslidir.

Undoshlar tizimidagi munozarali masalalar

Yuqoridagi ma'lumotlardan quyidagilar ma'lum bo'ladi:

1. O'zbek tilshunosligida undosh fonemalar miqdori xususida hozircha tugal bir fikr yo'q.

2. **f**, **j**, **ts** undoshlarining o'zbek tilida fonema deb qaralishi masalasi o'ta munozarali bo'lib qolmoqda:

a) *S. Otamirzayeva* bu uch undoshni o'zbek tili fonemalari darajasiga ko'tarilmagan deb hisoblaydi. Uningcha, sirg'aluvchi "f" va "j"lar o'zbek tilining "p" va "dj" fonemalarining fakultativ variantlari darajasida qo'llanadi, xolos.

b) *I.A. Kissen* ham bu uch undoshni o'zbek tili fonemalari qatoriga qo'shmaydi.

d) *A. Mahmudov*, *Sh. Rahmatullayev*, *M. Mirtojiyev* ishlarida sirg'aluvchi "f" va "j" undoshlari fonemalar sirasiga kiritilgan, ammo qorishiq "ts" bu siraga kiritilmagan;

e) *V.V. Reshetov* "f", "j", "ts" undoshlarini fonemalar deb qaraydi.

j) *A. Abduazizov* ham shu pozitsiyada turadi. Bunda u "f", "j", "ts" undoshlarining ruscha o'zlashmalarni tanib olish uchun xizmat qiluvchi funksiyasi borligiga tayanadi.

Tekshirish savollari

1. Konsonantizm nima?

2. Hozirgi o'zbek adabiy tili konsonantizmi qanday undoshlardan tarkib topgan?

Ularning soni nechta?

3. Tovush fokusi nima? Uning ahamiyati?

4. O'zbek tilining qaysi tovushlari ikki fokusli? Sababi?

5. Undosh fonemalar qaysi belgilar asosida tasnif qilinadi?

6. Artikulatsiya o'rniga ko'ra undoshlar tasnifi?

7. Artikulatsiya usuliga ko'ra undoshlar tasnifi?

8. Un paychalari ishtirokiga ko'ra undoshlar tasnifi?

9. Ovoz ishtiroki darajasiga (ovoz va shovqin munosabatiga) ko'ra undoshlar tasnifi?

10. O'zbek tili konsonantizmidagi munozarali masalalar?

Tayanch tushunchalar

Konsonantizm - undosh fonemalar tizimi.

Labial undoshlar - lab-lab va lab-tish undoshlari.

Til-tish undoshlari (dorsal va alveolyar undoshlar)- tilning uchki qismi bilan pastki yoki yuqori tishlarning milki orasidagi to'siqda hosil bo'ladigan undoshlar.

Til oldi- tanglay undoshlari - til oldi qismining qattiq tanglay tomon ko'tarilishidan hosil bo'lgan to'siqda yuzaga keladigan undoshlar.

Til o'rta undoshi - tilning o'rta qismi bilan tanglay orasidagi to'siqda hosil bo'lgan "y" undoshi.

Sayoz til orqa undoshlari - k, g, ŋ(ng) fonemalari. Ular velar (qattiq) undoshlar sanaladi.

Chuqur til orqa undoshlari - q, g', x fonemalari. Ular uvular (kichik til ishtirokida hosil bo'lgan) undoshlar sanaladi.

Bo'g'iz undoshi - "h" fonemasi. U faringal undosh deb ham ataladi.

Yumuq fokusli burun tovushlari (nazal tovushlar) - m,n,ŋ sonantlari.

Fokus – talaffuzda faol va nafaol nutq aʼzolari orasida hosil qilingan toʻsiq.

Adabiyotlar: 1 (19-44-betlar), 10 (57-72-betlar), 11 (117-150-betlar), A-9 (6-9-betlar), 15

(22-34-betlar), 16 (44-53-betlar), 21 (17-21-betlar), 23 (2002 – yil nashri, 47-51-betlar, 2004-yil

nashri, 40-44-b), 28 (16-21-betlar), 29 (18-23) 630 (18-23). Y n a q a r a n g: Решетов

В.В.Узбекский язык - Т.: «Учпедгиз», 1959 (212-225-b); Махмудов А. Согласные узбекского литературного языка -Т.: «ФАН» 61986. (8-9-b.)

Undosh fonemalarning paradigmatic va sintagmatik

tavsiflari

Unlilarda bo'lganidek, undoshlarda ham fonemalar paradigmatic va sintagmatik jihatdan tavsiflanadi.

Undosh fonemalarning paradigmatic tavsifida ularning konsonantizm sistemasi ichidagi strukturasi (aloqa-munosabatlari) va shu munosabatlardan kelib chiqadigan funksional xususiyatlari(soʻz va morfemalarni farqlash jihatlari) izohlanadi. Bunday tavsif fonemalarning kuchli pozitsiyalardagi yoki bir xil fonetik qurshovdagi belgi-xususiyatlarini va vazifalarini qiyoslashga asoslanadi.

Undosh fonemalarning sintagmatik tavsifida fonemalarning nutq oqimidagi oʻrni, boʻgʻin, soʻz yoki morfema tarkibidagi taqsimoti bilan bogʻliq ravishda ularning kuchsiz pozitsiyalardagi variantlanishi kabi holatlar izohlanadi.

Labial undoshlar tavsifi

1. "B" fonemasi - lab-lab, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh. Soʻz boshida (*bodom*), unli yoki jarangli undosh bilan yonma-yon qoʻllanganda (*tabrik*) jarangli boʻladi, demak, bunday oʻrin "b" undoshi uchun kuchli pozitsiya hisoblanadi. Bu fonema soʻz oʻrtasida jarangsiz undoshlar bilan yonma-yon qoʻllanganda assimilyatsiyaga uchrab, jarangsiz "p" tarzida talaffuz etiladi: *ibtidoiy* > *iptidoiy*, *obkash* > *opkash*, *jabha* > *japha* kabi. Bunday oʻrin "b" fonemasi uchun kuchsiz pozitsiya hisoblanadi, jarangsiz "p" esa jarangli "b"ning kombinator ottenkasi (variatsiyasi) sanaladi, chunki jarangsizlanish kombinator omil taʼsirida - yonma-yon kelgan tovushlar assimilyatsiyasi tufayli sodir boʻlmoqda. Jarangli "b" undoshi soʻz oxirida

ham jarangsizlashadi: *maktab* > *măktăp*, *g'azab* > *g'ăzap*, *asab* > *ăsap*, *qassob* > *qassăp* kabi. Demak, soʻz oxiri ham "b" fonemasi uchun kuchsiz pozitsiyadir. Bunday oʻrinda jarangsiz "p" jarangli "b" ning pozitsion ottenkasi (variatsiyasi) sanaladi, chunki jarangsizlanish yondosh joylashgan tovushlar taʼsirida emas, "b" ning soʻz oxirida kelishi (pozitsion omil) tufayli sodir boʻlmoqda.

Jarangli "b"ning soʻz oxirida jarangsizlanishi "b" va "p" fonemalarining moʻtadillashuviga - neytralizatsiyasiga ham olib keladi. Qiyos qiling: *tub* va *tup*. Bunda birinchi soʻz oxiridagi "b" jarangsizlashib, "p"ga oʻtadi ("*masalaning tup mohiyati*" kabi), natijada har ikkala soʻz oxiridagi undosh bir xil talaffuz qilinadi - b/p=P holiga keladi. Bundagi "P" tilshunoslikda arxifonema deb ham yuritiladi.

"B" fonemasi ikki unli orasida (intervokal pozitsiyada) koʻpincha sirgʻaluvchi "v" ga oʻtadi: *chivin* < *chibin*, *qovoq* < *qoboq*, *tovoq* < *toboq* kabi. Bunday oʻzgarish ikki soʻz birikkanda ham sodir boʻladi; *boraver* < *bora ber*, *Joʻravoy* < *Joʻraboy*, *toshvaqa* < *toshbaqa* kabi.

"B" fonemasining kuchli pozitsiyadagi koʻrinishi asosiy ottenka hisoblanadi, chunki bu ottenka "b" fonemasi uchun tipikdir. Uning kuchsiz pozitsiyadagi koʻrinishlari oʻzgargan ottenkalar (allofonlar) sanaladi, demak, "b" fonemasi soʻz tarkibida asosiy ottenka va allofonlar shaklida namoyon boʻladi.

2. "P" fonemasi - lab-lab, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu undosh soʻzning barcha pozitsiyalarida - soʻz boshida (*paxta*), oʻrtasida (*opa*), oxirida (*qop*) keladi. Deyarli barcha holatlarda asosiy ottenkasi saqlanadi.

3. "V" fonemasi - lab-lab, sirgʻaluvchi, jarangli, shovqinli undosh (E.V.Sevortyan uni sonor tovushlar sirasiga kiritadi, S.Otamirzaeva esa bu fonemani lab-tish undoshi deb hisoblaydi Lab-lab). Soʻz oʻrtasida (*gavda*, *tovuq*), oxirida (*ov*, *suv*) ishlatiladi. Oʻzbek tiliga tojik-fors va arab tillaridan oʻzlashgan soʻzlarda ham qoʻllanadi: *navo* (toj.), *navodir* (arabcha).

"V" fonemasining lab-tish varianti ham bor. Bu variant oʻzbek tiliga arab va rus tillaridan oʻzlashgan soʻzlarda koʻproq qoʻllanadi: soʻz boshida (*vaqt*, *vaʼda*, *vagon*), oʻrtasida (*navbat*, *aviatsiya*) va oxirida (*afv*, *ustav*) uchraydi. Ruscha

o'zlashmalarda lab-tish "v" jarangsiz undosh ta'sirida yoki so'z oxirida jarangsiz "f" tarzida talaffuz etiladi: *avtomat* > *aftomat*, *ustav* > *ustaf* kabi. Lab-lab "v" da esa bu hol yuz bermaydi.

4. "F" fonemasi - lab-tish, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh. Bu undosh sof turkiy so'zlarda qo'llanmaydi, fors, arab, rus tillaridan o'zlashgan so'zlardagina uchraydi: *farzand* (toj.), *farq* (arab.), *fabrika* (rus.) kabi. Lablashgan unlilar bilan yonma-yon qo'llanganda lab-tish "f" ning lab-lab ottenkasi yuzaga keladi: *fazl-fozil-fuzalo*; *faqir-fuqaro* kabi. Bunday holat *firma* va *funksiya* kabi ruscha o'zlashmalarda ham uchraydi.

Jonli so'zlashuvda lab-tish "f" ning lab-lab, portlovchi, jarangsiz "p" tarzida talaffuz qilinish holatlari uchrab turadi: *faqat* > *paqat*, *qafas* > *qapas*, *ulfat* > *ulpat* kabi. Bunday "p" undoshi sirg'aluvchi "f" ning kombinator yoki pozitsion ottenkasi emas, fakultativ ottenkasidir, u turkiy til vakillarida "f" ga xos artikulyatsiya bazasining (psixofiziologik ko'nikmaning) o'tmishda bo'lmaganligi ta'sirida sodir bo'ladi. Demak, bundagi f > p holati *diafonik variativlik* deb qaralishi mumkin.²⁷

"F" fonemasi qadimgi turkiy tilda bo'lmagan.

5. "M" fonemasi - lab-lab, sonor, burun tovushi. So'zning barcha qismlarida - so'z boshida (*moy*, *mana*), o'rtasida (*amaki*, *osmon*), oxirida (*tom*, *xum*) qo'llanadi. Qadimgi turkiy tilda so'z boshida "b" ning fakultativ ottenkasi sifatidagina uchragan (ming/bing so'zida), so'z o'rtasi va oxirida mustaqil fonema sifatida qollangan: *qamug'* (*hamma*), *qum* kabi.

Til oldi undoshlari tavsifi

1. "T" fonemasi - til oldi-alveolar, portlovchi (sof portlovchi), jarangsiz, shovqinli undosh. Bu undosh so'zning barcha pozitsiyalarida uchraydi: so'z boshida (*tosh*, *tog'*), so'z o'rtasida (*ota*, *botir*) va so'z oxirida (*ot*, *qavat*) kabi. Bu undosh tojik tilidan o'zlashgan *daraxt*, *do'st*, *go'sht*, *musht*, *mast*, *past* kabi so'zlar oxirida (sirg'aluvchi x, s, sh undoshlaridan so'ng qo'llanganda) talaffuz etilmasligi ham mumkin. Bunday hodisa turkiy so'zlarda, shuningdek, ruscha-baynalmilal

²⁷ Allofonik va diafonik variativliklar haqida qarang Abduvazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi - T O'qituvchi, 1992 - B. 58.

o'zlashmalarda kamroq uchraydi: *to'rt>to'r* (son turkumidagi turkiy so'z), *yurist>yuris*, *aferist>aferis*, *avgust>avgus*, *artlst>artis* kabi. Ammo *ost*, *ust*, *tort* (tortmoq), *yurt* kabi turkiy so'zlarda va *port*, *post*, *tort* ("konditer mahsuloti") kabi ruscha o'zlashmalarda so'z oxiridagi "t" tushirib qoldirilmaydi.

"T" fonemasi qadimiydir.

2."D" fonemasi - til oldi-alveolar, sof portlovchi, jarangli, shovqinli undosh. So'z boshida (*daryo*), o'rtasida (*odam*), oxirida (*ozod*) qo'llanadi. So'z boshi (*daraxt*), intervokal holat (*odat*), jarangli yoki sonor bilan yondosh holat (*gijda*, *sajda*, *banda*, *onda-sonda*) bu undosh uchun kuchli pozitsiyadir. Bu pozitsiyada "d" undoshining asosiy ottenkasi qo'llanadi, boshqa holatlar "d" uchun kuchsiz pozitsiya hisoblanadi, bunda jarangli "d"ning jarangsizlashgan ottenkasi qatnashadi. Masalan: *ketdi > ketti* (*d>t*), *tushdi>tushti* (*d>t*), *asad > asat* (*d>t*) *savod>savot* (*d>t*) kabi. Bular jarangli "d"ning kombinator va pozitsion ottenkalari (allofonlari) sanaladi.

"D" fonemasi qadimgi turkiy tilda so'z boshida qo'llanmagan.

3."S" fonemasi - til oldi-apikal, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. So'z boshida (*savat*), o'rtasida (*qasam*), oxirida (*olmos*) qo'llanadi. Deyarli barcha pozitsiyalarda o'zining asosiy ottenkasini saqlaydi: *asbob*, *asta*, *osdi*, *o'sdi*, *qafas*, *asos* kabi.

"S" fonemasi qadimiydir.

4."Z" fonemasi - til oldi-apikal, sirg'aluvchi, jarangli, shovqinli undosh. So'z boshida (*zamon*, *zafar*), o'rtasida (*bozor*, *ozod*) va oxirida (*oz*, *aziz*, *mayiz*) qo'llanadi. Jarangsiz undosh ta'sirida "s"ga o'tadi: *iztirob>istirob*, *mazkur>maskur* kabi. Bundagi "s" jarangli "z" fonemasining jarangsizlashgan kombinator ottenkasi sanaladi ("t" va "k"ning ta'sirida bo'lganligi uchun). Ba'zan so'z oxirida ham bir oz jarangsizlashadi: *sakki>sakkis* (*z>s*), *tannoz>tannos* (*z>s*) kabi. Bundagi "s" jarangli "z" fonemasining pozitsion ottenkasi hisoblanadi (so'z oxirida bo'lganligi uchun). Demak, so'z boshi (*zamon*), ikki unli orasi (*go'zal*) va jarangli yoki sonor bilan yonma-yon bo'lgan holat (*jonzot*, *tuzdon*) "z" uchun kuchli pozitsiya, boshqa holatlar esa kuchsiz pozitsiya sanaladi. Qadimgi turkiy tilda so'z boshida qo'llanmagan.

5."L" fonemasi - til oldi-alveolar, sirg'aluvchi, sonor tovush. So'z boshida (*lagan*), o'rtasida (*olam*) va oxirida (*qamal*) qo'llanadi. Orqa qator unidan so'ng qattiqroq (*ol, bol* kabi), old qator unidan song esa yumshoqroq (*il, el, bel* kabi) talaffuz etiladi. Fe'lining shart mayli va sifatdash shakllarida ("sa", "-gan" qo'shimchalaridan oldin qo'llanganda) jonli so'zlashuv nutqida o'zak oxiridagi "l" tushib qolishi ham mumkin: *kelsa>kesa, kelgan>kegan* kabi.

Qadimgi turkiy tilda "l" fonemasi so'z boshida qo'llanmagan.

6."N" fonemasi - til oldi-alveolar, sonor, burun tovushi. So'z boshida (*nok, narsa*), o'rtasida (*ona, anor*) va oxirida (*burun, tugun*) ishlatiladi. Lab undoshidan oldin qo'llanganda assimillatsiyaga uchrab, lab-lab "m" tarzida talaffuz qilinadi: *shanba > shamba* (n > m), *tanbur > tambur* (n > m) kabi.

"N" undoshi qadimiydir.

7."R" fonemasi - til oldi-tanglay, titroq, sonor tovush. So'zning boshida (*raqs, ro'mol*), o'rtasida (*darak, guruch*) va oxirida (*xabar, agar, zarar*) kela oladi. Toshkent shevasida otning "-lar" bilan qo'llangan shaklida shu qo'shimcha oxiridagi "r"ning tushib qolishi keng tarqalgan: *kitoblar > kitobla, bolalar > bolala, akamlar > akamla, oyimlar > oyimla* kabi. Talaffuzning bu shakli adabiy til me'yori sanalmaydi.

Qadimgi turkiy tilda "r" fonemasi so'z boshida qo'llanmagan.

8."Sh" fonemasi - til oldi-tanglay, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. So'zning boshida (*shamol, sholi*), o'rtasida (*tushuncha, o'sha*) va oxirida (*naqsh, ravish*) kela oladi. Deyarli barcha pozitsiyada asosiy ottenkasi saqlanadi *go'sht, g'isht, tovushlar, tovushni, tovushdan, tushgin, tushkunlik* kabi.

"Sh" fonemasi qadimiydir.

9."J(ж)" fonemasi - til oldi-tanglay, sirg'aluvchi, jarangli, shovqimli undosh. So'z boshida, o'rtasida va oxirida qo'llanish holatlari faqat ruscha-baynalmilal o'zlashmalarda uchraydi: *janr, jeton, jemper, jurnal* (so'z boshida); *major, barja,*

birja (soʻz oʻrtasida); *blindaj, peyzaj, drenaj, ekipaj, personaj, garaj, tiraj, massaj, sabotaj, staj* (soʻz oxirida) kabi. Soʻz oʻrtasida qoʻllanishi tojik tilidan oʻzlashgan bir necha soʻzda ham uchraydi: *mujda, gijda, ajdaho (ajdarho)* kabi. Bunday pozitsiyada sirgʻaluvchi "j" qorishiq "dj" ning "d" taʼsirida oʻzgargan ottenkasi boʻlishi ham mumkin. Bu undosh soʻz oxirida jarangsizlashadi: *mas-saj>massash, drenaj>drenash, ekipaj>ekipash* kabi.

10. "J(ж)" fonemasi - til oldi-tanglay, qorishiq portlovchi (affrikata), jarangli, shovqinli undosh. Bu fonema soʻzning boshida (*joy, jiyda, joʻra*), oʻrtasida (*majlis, ojiz, ijozat*) va oxirida (*haj, avj, boj, toj, ilinj*) kela oladi. Soʻz oxirida bir qadar jarangsizlashib, "ch" ga yaqin talaffuz etiladi: *lunj>lunch, vaj>vach, iloj>iloch, xiroj>xiroch, dilxiroj>dilxiroch* kabi. Soʻz ichida jarangsiz undosh bilan yonma-yon boʻlganda ham jarangsizlashadi (assimilyatsiya qilinadi): *ijtimoiy>ishtimoiy (j>sh)* kabi. Demak, qorishiq "j(ж)" assimilatativ holatda yoki soʻz oxirida oʻzining asosiy boʻlmagan (notipik) ottenkasi bilan qatnashadi.

11. "Ch" fonemasi - til oldi-tanglay, qorishiq portlovchi (affrikata), jarangsiz, shovqinli undosh. Bu undosh soʻzning boshida (*choy, chegara*), oʻrtasida (*bechora, koʻcha*) va oxirida (*omoch, tilmoch, kech, soch*) kela oladi. Jarangsiz undosh taʼsirida baʼzan "sh"ga oʻtadi: *uchta>ushta (ch>sh)* kabi.

"Ch" undoshi qadimiydir.

Til oʻrta undoshi tavsifi

"Y"fonemasi - til oʻrta, sirgʻaluvchi, sonor undosh (ogʻiz sonanti). Bu undosh soʻz boshida (*yil, yoʻq*), oʻrtasida (*bayram, vayrona*) va soʻz oxirida (*boy, toy*) qoʻllanadi, "i" unlisidan soʻng qoʻllanganda, shu unli bilan singishib, fonetik diftong hosil qiladi: *vodiy>vodi:, dohiy>dohi:* kabi.

"Y" undoshi yumshoq (palatal) tovushdir, shuning uchun u bilan yondosh qoʻllangan unlilar akkomodatsiyaga uchraydi - orqa qator unlilar old qator (ingichka) ottenka bilan talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *qoʻl (qol) - yoʻl (yol), quvmoq (quvmɔq)- yuvmoq (yuvmɔq)* kabi.

Sayoz til orqa undoshlari tavsifi

1 "K" fonemasi – sayoz til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema soʻz boshida (*katta, kiyim*), oʻrtasida (*aka, tikan*) va oxirida (*oʻrdak, goʻdak*) kela oladi. Koʻp boʻgʻinli soʻzlarga egalik affiksi qoʻshilganda, asosdagi "k" jarangli "g" ga otadi: *kovak > kovagi (k>g)*, *telpak > telpagim (k>g)*, *yurak > yuraging (k>g)* kabi. Bir boʻgʻinli soʻzlarda va ayrim oʻzlashma soʻzlarda bunday oʻzgarish yuz bermaydi: *yuk-yukim, yuking, yuki; ishtirok-ishtirokim, ishtiroking, ishtiroki; idrok-idroking, idroki* kabi. Demak, koʻp boʻgʻinli soʻzlarning baʼzi grammatik shakllarida jarangsiz "k" ning jaranglashgan ottenkasi qatnashadi.

"K" dan soʻng unli tovushlarning faqat old qator ottenkalari qoʻllanadi: koʻl (køl), kul (kül), kitob (kɪtɒp) kabi.

"K" undoshi ancha qadimiydir.

2. "G" fonemasi - sayoz til orqa, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh. Bu fonema soʻz boshida (*gul, goʻzal*), oʻrtasida (*tegirmon, agar*) va oxirida (*barg, juvonmarg*) kela oladi. Qadimgi turkiy tilda soʻz boshida qoʻllanmagan. Soʻz oxirida kelishi koʻproq oʻzlashma soʻzlarda uchraydi, bunday pozitsiyada u jarangsiz "k" tarzida talaffuz etiladi: *barg > bark, pedagog > pedagok* kabi; "g" dan soʻng unli fonemalarning faqat old qator ottenkasi qatnashadi: goʻzal (gəzəl, gul (gúl), gilam (gɪləm) kabi.

3. "ŋ" ("ng") fonemasi - sayoz til orqa, burun sonanti. Bu fonema soʻz boshida qoʻllanmaydi, soʻz oʻrtasida (*koʻngil, singil*) va oxirida (*ong, ming*) ishlatiladi. Bu fonema bilan yonma-yon qoliangan unlilar doimo ingichka talaffuz etiladi: *jang - jəŋ, koʻngil - kəŋil* kabi. Bu fonema qattiq oʻzakli soʻzlar yoki soʻz shakllarida chuqur til orqa ottenka bilan talaffuz etilishi ham mumkin: *gʻing (gʻəŋ), xoʻng - xoʻng (xoŋ-xoŋ)* kabi.

"ŋ" fonemasi qadimiydir.

Chuqur til orqa undoshlari tavsifi

1. "Q" fonemasi - chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema soʻz boshida (*qozon, qor*), oʻrtasida (*toʻqay, soqol*) va oxirida (*buloq, oziq*) kela oladi. Koʻp boʻgʻinli soʻzlarga unli bilan boshlangan affiks qoʻshilganda, asos oxiridagi "q" undoshi "gʻ" ga oʻtadi: *tarog* - *tarogʻim, tarogʻing tarogʻi* kabi. Bir boʻgʻinli soʻzlarda (*yoq, yoʻq* soʻzlaridan boshqalarida), shuningdek, ayrim koʻp boʻgʻinli oʻzlashma soʻzlarda asos oxiridagi "q" undoshi "gʻ" ga oʻtmasligi mumkin: *haq-haqim, haqing, haqi, ittifoq-ittifoqimiz, ittifoqingiz, ittifoqi* kabi. Jonli soʻzlashuvda "q"ning dissimilatsiyaga (*maqtanmoq* > *maxtanmoq*) yoki assimilatsiyaga (*toʻqson* > *toʻxson*) uchrash holatlari kuzatiladi.

Koʻp boʻgʻinli soʻzlarning oxiridagi "q" jonli soʻzlashuvda sirgʻaluvchi "gʻ" tarzida talaffuz etiladi: *balig* > *baligʻ, tarog* > *tarogʻ* kabi. Qadimgi turkiy tilda "q-k" tovushlari bitta fonemaning ikki korinishi boʻlgan, keyinchalik bu fonema divergensiyaga uchrab, ikkita mustaqil fonemaga aylangan. Demak, "q" ni "k"ning divergenti deyish mumkin.

2. "Gʻ" fonemasi - chuqur til orqa (*uvular*), sirgʻaluvchi, jarangli, shovqinli (ayrim tilshunoslar fikricha - sonor) undosh. Bu fonema soʻz boshida (*gʻor, gʻalvir*), oʻrtasida (*togʻora, sogʻinch*) va oxirida (*togʻ, yogʻ, mablagʻ*) kela oladi. Qadimgi turkiy tilda "g"ning variatsiyasi boʻlgan va soʻz boshida qoʻllanmagan. Demak, tarixan "g"ning divergensiyaga uchrashi natijasida "gʻ" yuzaga kelgan, shuning uchun uni "g"ning divergenti deyish mumkin. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida "gʻ" bilan tugagan soʻzlarga "g" bilan boshlangan affikslar qoʻshilganda "gʻ" va "g"larning "qq"ga kochish holatlari uchraydi: *togʻ* + *ga* > *toqqa, bogʻ* + *ga* > *boqqa, ogʻ* + *gan* > *oqqan, sogʻ* + *gani* > *soqqani* kabi. Shevalarda soʻz oxiridagi "gʻ" ornida "v"ning qoʻllanish hollari (*gʻ/v* almashinuvi) ham uchrab turadi: *togʻ* > *toʻv, toʻgʻri* > *tuvri, ogʻiz* > *ovuz* kabi. Bunday holatlar adabiy til uchun meʼyor hisoblanmaydi.

3."X" fonemasi - chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema so'z boshida (*xalq, xabar*), o'rtasida (*maxsus, maxfiy*) va oxirida (*do'x, mix, tarix*) kela oladi. Qadimgi turkiy tilda "x" undoshi bo'lmagan. U eski turkiy til davrida paydo bo'lgan: qan>*xan* (xon), qayu>*xayu* (qaysi), yaqshi>*yaxshi* kabi.

Qipchoq lahjasi shevalarida "x"ning o'rnida "q"ning qo'llanish holatlari hozir ham uchraydi: *xabar>qabar, xalq>qalq, xalta>qalta* kabi. "X" undoshidan so'ng qo'llangan unlilar, odatda, orqa qator ottenka bilan talaffuz etiladi (akkomodatsiya hodisasi sodir bo'ladi): *xulq, xavf, xato* kabi.

Bo'g'iz undoshi tavsifi

"H" fonemasi - bo'g'iz undoshi, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli tovush. Bu fonema so'z boshida (*ham, hozir*), o'rtasida (*qahramon, mahsulot*) va oxirida (*shoh, guruh*) kela oladi. Asosan, arab va fors tillaridan o'zlashgan so'zlarda yoki shu so'zlardan yasalgan o'zbekcha yasalmalarda qo'llanadi: *hammol, hammollik, haqiqat, huquq, huquqli, humo* ("humo qushi"), *hunar, hurriyat, jumhuriyat* kabi. Hozirgi o'zbek tilida "h"ning "y"ga o'tish holatlari uchraydi: *shohi>shoyi* (*h>y*), *Rahim>Rayim* (*h>y*), *Sohib>Soyib* (*h>y*), *Mohira>Moyira* (*h>y*) kabi. "H"ning bu xususiyati ba'zan uning so'z tarkibidan tushib qolishiga ham olib keladi: *shahar>sha'ar, Solih>Soli, Tohir>Toir* kabi. Hatto Muhammad Rahim>Muhammad Raim>Mamaraim >Maraim kabi fonetik jarayonlarda ham "h" ning yuqoridagi xususiyatlari ta'siri bor.

"H" qadimgi turkiy tilda bo'lmagan.

Qorishiq "Ts" undoshi tavsifi

"TS(u)" fonemasi - til oldi-alveolar, qorishiq-portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema faqat ruscha leksik o'zlashmalarda qo'llanadi. Dastlab "ts" o'rnida "ch" va "s" tovushlari ishlatilgan: *царизм>Chorizm, цирк>sirk* kabi. Keyingi 60-70 yil davomida o'zbek-rus ikki tilliligidining shakllanishi va mustahkamlanishi tufayli ko'pchilik o'zbek ziyolilarida "ts" ning ruscha artikulyatsiya bazasi (talaffuz ko'nikmasi) ham shakllangan: *konstitutsiya, aviatsiya, evolutsiya, inflatsiya* kabi so'zlarning o'zbeklar nutqidagi qo'llanishi shundan dalolat beradi,

ammo o'zbek tilida "ts" bilan qo'llanadigan birorta so'zga qarama-qarshi qo'yish mumkin bo'lgan boshqa so'zning (kvaziomonimning) yo'qligi bu tovushning o'zbek tilidagi fonemalik darajasini munozarali qilib qo'ymoqda.

Tekshirish savollari

1. Tasnif va tavsif qanday farqlanadi?
2. Labial undoshlardan qaysilarining qanday fonetik pozitsiyada asosiy bo'lmagan ottenkalari qatnashadi?
3. Portlovchi tovushlarning qaysilari intervokal holatda sirg'aluvchiga o'tadi?
4. Jarangli undoshlarning qaysilari qanday pozitsiyada jarangsizlashadi?
5. Lab-lab "v" va lab-tish "v" qanday farqlanadi?
6. Qanday pozitsiyada lab-tish "f"ning lab-lab ottenkasi shakllanadi? Bu hodisa tilshunoslikda nima deb ataladi?
7. Qanday so'zlar oxiridagi "t" talaffuz etilmaydi?
8. Qanday holatlarda "l" undoshi tushib qotishi mumkin?
9. Qanday pozitsiyada til oldi "n" lab-lab "m"ga otadi? Sababi?
10. J(ж) va j(ж) undoshlari qanday farqlanadi? Qanday pozitsiyalarda bu fonemalarning allofonlari yuzaga keladi?
11. Qanday holatda "ch"ning "sh"ga o'tishi uchraydi? Bu hodisa nima deb ataladi?
12. Sayoz til orqa "k", "g" undoshlari qanday pozitsiyada o'zgaradi? Chuqur til orqa undoshlari-chi?
13. "H" undoshi talaffuzida qanday o'zgarishlar kuzatiladi?
14. "TS(u)" undoshining qaysi jihatlari o'zbek tilshunosligida munozaraga sabab bolmoqda?
15. Divergent nima?
16. Jarangli undoshlarning kuchli va kuchsiz pozitsiyalarini qanday tushunasiz? Buni bilishning qanday amaliy ahamiyati bor?
17. Variativlik nima?
18. Allofonik va diafonik variativliklar qanday farqlanadi?

Tayanch tushunchalar

Kuchli pozitsiya - fonemaning asosiy ottenkasi saqlanadigan pozitsiya.

Kuchsiz pozitsiya - fonemaning asosiy ottenkasi o'zgarishiga olib keladigan pozitsiya.

Intervokal holat - undosh fonemaning ikki unli orasidagi holati.

Assimilativ holat - nutq oqimida fonemalar assimilatsiyasiga olib keluvchi vaziyat.

Dissimilativ holat - nutq oqimida fonemalar dissimilatsiyasiga olib keluvchi vaziyat.

Divergent - divergensiya yo'li bilan bir fonemaning ottenkalaridan o'sib chiqqan yangi fonema.

Variativlik - bir fonemaning fizik-akustik va artikulyatsion jihatdan farqlanadigan ko'rinishlarga ega bo'lishi.

Allofonik variativlik - fonemalarning pozitsiyaga bog'liq ravishda o'zgarishi sifatida qaraladigan variativlik.

Diafonik variativlik - fonemalarning pozitsiyaga bog'liq bo'lmagan holda yuz beradigan almashinuvi.

Adabiyotlar: 10 (64-72-betlar), 11 (143-151-betlar), 23 (2002 – yil nashri, 52-103-betlar; 2004-yil nashri, 44-83-betlar), 33 (62-65).

2.6. Fonologik sistemalar taraqqiyotidagi jarayonlar

Ma'lumki, har qanday tilning fonetik-fonologik tizimlari uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida u yoki bu o'zgarishlarga uchrab turadi. Bunga bir qator omillar sabab bo'ladi: til va nutq o'rtasidagi aloqalar, bilingvizm sharoitida yuz beradigan tillar substratsiyasi, uning asos tilga ta'siri va hokazolar shular jumlasidandir. Bular

orasida konvergensiya, divergensiya va kompensatsiya jarayonlari alohida o'rin tutadi.

Konvergensiya, divergensiya va kompensatsiya

1. Konvergensiya - tarixiy taraqqiyot jarayonida ikki fonemaning qo'shilib ketishi va bir fonemaga aylanishi. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilda 8 ta, eski turkiy tilda esa 8-9 ta unli fonema bo'lgan, bu fonemalar tilning yotiq harakatiga ko'ra old qator (ingichka) va orqa qator (yo'g'on) zidlanishlarni hosil qilib, so'zlarni va ularning ma'nolarini farqlash vazifasini bajargan: **yig** (yaxshi)-**yig'** (yig'-), **sən**(sen) - **san** (son), **üch** (son turkumidagi "üch" so'zi) - **uch** (biror predmetning uchki qismi), **ot**(o't, o'simlik) - **ot** (olov) kabi²⁸ Demak, qadimgi turkiy va eski turkiy tillarda unli fonemalarning old qator (ingichka) va orqa qator (yo'g'on) farqlanish belgisiga asoslangan **i -ı, ə -a, ü -u, o -o** oppozitsiyalari bo'lgan. Bu oppozitsiyalar eski o'zbek tili davrida ham ma'lum darajada saqlangan, ammo keyinroq bunday zidlanish asta-sekin o'zining fonologik xususiyatini yo'qota borib, fonologik jihatdan ahamiyatsiz holga kelgan.²⁹ Natijada hozirgi o'zbek tili davriga kelib **"i -ı"** > **"i"**, **"ə -a"** > **"ə"** (adabiy-orfografik **"a"**), **"ü -u"** > **"u"**, **"o -o"** > **"o"** (adabiy-orfografik **"o"**) konvergensiya o'z nihoyasiga yetgan: **"i"** fonemasi **"i -ı"** ning, **"ə"** fonemasi **"ə -a"** ning, **"u"** fonemasi **"ü -u"** ning, **"o"** fonemasi esa **"ö -o"** ning konvergentlariga (birlashgan fonemalariga) aylangan.

2. Divergensiya - til strukturasidagi o'zgarishlar ta'sirida bir fonemaning ikki fonemaga bo'linishi. Masalan, eski turkiy tildagi chuqur til orqa **"x"** undoshi qadimgi turkiy tildagi **"q"** va **"g"** undoshlarining fonetik o'zgarishga uchrashi orqali paydo bo'lgan, u turkiy tillar uchun yangi tovushdir: **q>x** (*burqan* > *bur-xan*),³⁰ **qag'an** > *xaqan*),³¹ **g>x** (*o'g'sha* > *o'xsha*, *syg'da* > *syxta*)³² kabi. Bundagi **"x"** dastlab **"q"** va **"g"** larning variantlari (ottenkalari) sifatida yuzaga kelgan,

²⁸ Abdurahmonov G., Rustamov A. Qadimgi turkiy til - T.: O'qituvchi, 1982, 7-8-b.

²⁹ Hozirgi o'zbek adabiy tili unllilarining qator belgisi fonologik jihatdan ahamiyatsiz ekanligi prof. A. Abdurazizov, prof. A. Mahmudov, prof. A. Nurmonovlar tomonidan ham maxsus ta'kidlangan. Qarang: I(65-b), 21 (15-b); Mahmudov A. Гласные узбекского языка - Т. Фан.-С. 33.

³⁰ Bu haqda qarang Mahmudov Qozoqboiy. O'zbek tilining tarixiy fonetikasi - T.: "Ijod" nashriyot uyi, 2006, 59-b.

³¹ Bu haqda qarang Mahmudov Qozoqboiy. O'zbek tilining tarixiy fonetikasi - T.: "Ijod" nashriyot uyi, 2006, 73-b.

³² Mahmudov Qozoqboiy. Ko'rsatilgan asar, 75-b.

keyinchalik esa “q-x” va “g-x” zidlanishlari shakllanib, “x” undoshi ham mustaqil fonema darajasiga ko’tarilgan: hozirgi o‘zbek tilida **qor** va **xor**, **taqir** va **taxir**, **g‘or** va **xor**, **g‘o‘r** va **xo‘r** kabi kvaziomonimlarning borligi shundan guvohlik beradi. Professor A. Rustamovning ta’kidlashicha, qadimgi turkiy tildagi “k” va “q” tovushlari ham bir xil pozitsiyada kela olmagan: “k” faqat ingichka so‘zlarda til oldi unlilari bilan, “q” esa faqat qalin o‘zaklarda til orqa unlilari bilan yondosh qo‘llangan. Shuning uchun bu tovushlar qadimgi turkiy tilda bir fonemaning ikki varianti bo‘lgan. “G’ ” bilan “g” ham qadimgi turkiy tilda hir fonemaning ikki varianti sifatida reallashgan. Hozirgi o‘zbek tilida esa bu variantlarning har biri alohida (mustaqil) fonemalar sanaladi, chunki ular bir xil fonetik qurshovda qo‘llanib, so‘zlarni farqlay olish darajasiga ko’tarilgan: **toq** – **tok**, **qon** – **kon**, **g‘o‘r** – **xo‘r** kabi³³. Demak, qadimgi turkiy tildagi “k(q)” va “g(g’)” fonemalarida keyinchalik parchalanish (**divergensiya**) sodir bo‘lgan: ularning har bir varianti alohida mustaqil til birliklariga – k-q va g-g’ fonemalariga aylangan. Bunday parchalanish (divergensiya) portlovchi “b”ning sirg‘aluvchi “v”ga o‘tishida ham kuzatiladi: **sub** (qadimgi turkiy tilda)- **suv** (eski o‘zbek va hozirgi o‘zbek tillarida), **ab**(qadimgi turkiy tilda)- **av** (eski turkiy va eski o‘zbek tillarida). Mazkur so‘zlardagi **b/v** almashinuvi keyinchalik “b” va “v” larning ikkita mustaqil fonemaga aylanishi bilan yakunlangan: “boy” va “voy” so‘zlarining farqlanishi “b” va “v” fonemalarining farqlanish belgisiga asoslanganligi shundan dalolat beradi;

Divergensiya yo‘li bilan bir fonemaning ottenkalaridan o‘sib chiqqan yangi fonema tilshunoslikda **divergent** deh yuritiladi: “q”ning divergenti “x”, “b”ning divergenti esa “v” bo‘lgani kabi.

3. Kompensatsiya – fonologik tizimda yo‘qotilgan strukturaviy imkoniyatlarning o‘rmini to‘ldirish. Buni yuqorida keltirilgan konvergensiya va divergensiya jarayonlari o‘rtasidagi aloqadorlikda ko‘rish mumkin. Chunonchi, qadimgi va eski turkiy tillar vokalizmidagi *i – bi, ə – a, u – u, o – o* zidlanishlarining keyinchalik yo‘qolishi (ular o‘rnida i, a, u, o divergentlarining paydo bo‘lishi) undoshlar tizimida yangi

³³ Abdurahmonov G., Rustamov A. Qadimgi turkiy til –T: O‘qituvchi, 1982, 10-b

zidlanishlarning shakllanishiga turtki bo'lgan deyish mumkin. Qiyos qiling: *kir*(*kirikti* –“kir bo'ldi”: MK, II, 132)- *qir* (“yassi tog’ –MK,I,314): bu so'zlardagi “i” va “r” ikkita mustaqil fonemadir, “k” va “q”tovushlari esa bir fonemaning ikki varianti, xolos. Bu variantlar til orqa, jarangsiz,portlovchi undoshning ingichka so'zda old qator “i”ga(birinchi misolga qarang), yo'g'on so'zda esa orqa qator “r”ga (ikkinchi misolga qarang) moslashuvi natijasida yuzaga kelgan: *kir* va *qir* (*кѣр* va *кѣр*) kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida “ i va ĩ ” fonemalari birlashib, bir fonema holiga kelib qolgan, natijada yuqoridagi ikki so'z ma'nolarini farqlash vazifasi “k” va “q” tovushlariga yuklangan (kompensatsiya yuz bergan: *kir* va *qir* kabi).Demak, bu ikki tovush “k-q” zidlanishi munosabatiga kirishib, ikkita mustaqil fonemaga aylangan.Bunday holni *karam* va *qaram*(hozir *karam* va *qaram*), *kũch* va *quch* (hozir *kuch* va *quch*), *køl* va *qol* (hozir *ko'l* va *qo'l*) so'zlari tarkibidagi fonemalarning strukturaviy-funksional xususiyatlarida yuz bergan o'zgarishlar misolida ham kuzatish mumkin, Demak, qadimgi va eski turkiy tillarning vokalizm tizimidagi qator belgisining hozirgi o'zbek adabiy tilida fonologik jihatdan ahamiyatsiz holga kelishi o'zbek tili konsonantizmida ayrim strukturaviy o'zgarishlarning yuz berishiga sabab bo'lgan: jarangsiz, til orqa, portlovchi fonemaning k(q) variantlari ikki mustaqil fonema darajasiga ko'tarilgan,shu asosda vokalizm tizimida yo'qotilgan imkoniyat konsonantizmdagi yangi zidlanishlar hisobiga to'ldirilgan. Bu faktlar kompensatsiya qonuniyati tirik organizmlardagi reaksiya sifatidagina namoyon bo'lib qolmay, ijtimoiy hodisa sanalgan tilda ham o'z o'rniga egaligidan dalolat beradi.

Divergensiya, konvergensiya jarayonlarining va kompensatsiya qonunining fonologik tizim taraqqiyotidagi roli

Divergensiya, konvergensiya jarayonlarining va kompensatsiya qonunining fonologik tizim taraqqiyotidagi roli shundaki , ular shu tizimdagi strukturaviy – sistemaviy o'zgarishlar tarixini belgilaydi, hozirgi fonetik-fonologik tizimlarning tarixiy ildizlarini ochib beradi.Bunday jarayonlarni va qonunlarni o'rganmay turib, biror bir tilning tarixiy fonetikasi va diaxron fonologiyasi haqida ilmiy mushohada yuritish mumkin emas.

Tilshunoslikda fonologik tizimlarning tarixiy taraqqiyotida sodir bo'ladigan divergensiya va konvergensiya jarayonlariga oid nazariyani prof. Y.D. Polivanov ishlab chiqqan, bu jarayonlar o'rtasidagi munosabatdorlik qonuni ham Y.D. Polivanov tomonidan kashf etilgan.³⁴

E s l a t m a: O'zbek tilining tarixiy fonetikasi bo'yicha olib borilgan kuzatishlardan shu narsa ayon bo'ladiki, konvergensiya jarayoni ko'proq vokalizm tizimida, divergensiya esa ko'proq konsonantizm tizimlarida yuz bergan. Bunday holatni kompensatsiya qonuniyatining fonetik-fonologik tizimlar taraqqiyotidagi ko'rinishi deb baholash mumkin, zero, vokalizm tizimidagi o'zgarishlar (masalan, unlilardagi old qator va orqa qator farqlanish belgilarining fonologik jihatdan ahamiyatsiz bo'lib qolishi) shu tizim fonemalari bajargan ayrim vazifalarning undoshlar zimmasiga yuklanishini taqozo qilgan, natijada bir undosh fonemaning old qator (ingichka) va orqa qator (yo'g'on) variantlari alohida fonemalarga aylanib, so'z ma'nolarini farqlash vazifasini bajara boshlagan. Qiyos qiling: **kir** (iflos) – **kyır** (adir) -qadimgi va eski turkiy tillarda; **kır** (iflos) va **qır** (adir) - eski o'zbek va hozirgi o'zbek tillarida.

Tekshirish savollari

1. Konvergensiya nima?
2. Divergensiya qanday tushunasiz?
3. Konvergensiya va divergensiya jarayonlari qanday farqlanadi?
4. Kompensatsiya qonunini qanday izohlaysiz?
5. Bu jarayonlardan xabardor bo'lishning qanday amaliy ahamiyati bor?
6. Konvergensiya va divergensiya o'ld nazariyani kim ishlab chiqqan?

Tayanch tushunchalar

Konvergensiya - tarixiy taraqqiyot jarayonida ikki fonemaning qo'shib ketishi va bir fonemaga aylanishi.

³⁴ Bu haqda qarang: История языкознания. Хрестоматия -М Высшая школа, 1988 -С 163.

Konvergent-konvergensiya mahsuli sifatida yuzaga kelgan fonema. Masalan, hozirgi o'zbek tilidagi lablangan, orqa qator "u" fonemasi qadimgi "ü-u" fonemalari birlashuvidan hosil bo'lgan, demak, u shu ikki fonemaning konvergenti sanaladi.

Divergenziya - til strukturasiidagi o'zgarishlar ta'sirida bir fonemaning ikki fonemaga bo'linishi.

Divergent-divergensiya mahsuli tarzida yuzaga kelgan fonemalar. Masalan, "k/q" (qadimgi turkiy tilda bir fonemaning ikki varianti) – "k" va "q" shu ikki variantning mustaqil fonemalarga aylangan divergentlari.

Kompensatsiya –fonologik tizimda yo'qotilgan strukturaviy imkoniyatlarning o'rnini to'ldirish qonuni.

Adabiyotlar: 3 (52-53-b.), 10 (17 va 72-b.), 11 (18—21 va 151-b.), 43 (*divergent, divergenziya , konvergent, konvergensiya* maqolalariga qarang), 47 (*divergent, divergenziya, konvergentlar, konvergensiya* maqolalariga qarang)

2.7.Fonetik hodisalar

Fonetik hodisalar—nutq oqimida so'z yoki morfemalar tarkibida yuz beradigan turli fonetik o'zgarishlar.Bunday o'zgarishlarning yuzaga kelishida kombinator, pozitsion yoki aralash (kombinator- pozitsion) va boshqa omillar ishtirok etadi.

Kombinator omillar ta'sirida yuz beradigan fonetik hodisalar

1.Assimilatsiya -bir xil kategoriyadagi tovushlarning (mas, undosh bilan undoshning) so'z tarkibida o'zaro moslashuvi.

O'zaro ta'sirda bo'lgan tovushlarning bir-biriga nisbatan oldin yoki keyin kelishiga ko'ra assimilatsiya quyidagi ikki turga bo'linadi:

a) *progressiv assimilatsiya* - oldingi tovushning keyingi tovushni o'ziga moslashtirishi: *ketdi>ketti* (td>tt), *ekgan>ekkan* (kg>kk), *qishloqqa>qishloqqa* (qg>qq) kabi;

b) *regressiv assimilatsiya*. Keyingi tovushning oldingi tovushni o'ziga moslashtirishi: *tuzsiz>tussiz* (zs>ss), *birta>bitta* (rt>tt) kabi.

Tovushning o'zgarish darajasiga ko'ra dissimilatsiya yana ikki turga bo'linadi:

a) *to'liq assimilatsiya*. Bunda kuchli va kuchsiz pozitsiyadagi tovushlar bir-biriga aynan moslashadi: *nonvoy>novvoy* (nv>vv), *terakga>terakka* (kg>kk) kabi;

b) *to'liqsiz assimilatsiya*. Bunda kuchli va kuchsiz pozitsiyalardagi tovushlar bir-biriga qisman moslashadi: *tanbur>tambur* (nb>mb), *shanba>shamba* (nb>mb) kabi. Bu so'zlarda "n" (til-tish undoshi) lab-lab "b"ga faqat artikulyatsiya o'rni jihatdan moslashgan (lab-lab "m"ga o'tgan), ammo boshqa belgilari moslashmagan. Qiyos qiling: "m"-sonor, "b"- shovqinli; "m"- yuqori fokusli burun tovushi (nazal tovushi), "b"- sof portlovchi kabi.

Tovushlar o'rtasidagi masofaga nisbatan ham assimilatsiya ikki xil bo'ladi:

a) *kontakt assimilatsiya* - ketma-ket joylashgan tovushlarning o'zaro moslashuvi (yuqoridagi misollarga qarang);

b) *distant assimilatsiya* - so'z tarkibida bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning o'zaro moslashuvi: *sichqon>chichqon*, *soch>choch* kabi.

O'zbek tilida o'zak bilan affiksda unililar assimillatsiyasi ham uchraydi. Assimillatsiyaning bu turi singarmonizm (unililar uyg'unlashuvi) deb ham nomlanadi. Bunda unililarning uyg'unlashuvi lab garmoniyasi va til garmoniyasi (lingval garmoniya) shaklida namoyon bo'ladi.

Til garmoniyasida o'zak bilan qo'shimcha (affiks morfema) tarkibidagi unililar tilning gorizontal harakatiga (qator belgisiga) ko'ra moslashadi. Masalan:

keldi(o'zakdagi-"e" old qator unli bo'lgani uchun, qo'shimchadagi "i" unlisi ham old qatordir); *qoldi*(o'zakdagi-"o" orqa qator unli bo'lgani uchun, qo'shimchadagi "i" unlisi ham orqa qatordir(*qoldi* kabi).

Lab garmoniyasi ko'proq shevalarda uchraydi: o'g'lim (adabiy tilda)- *ulum* (qipchoq lahjasi shevalarida), ko'zim (adabiy tilda)- *ko'zum* (kəzym: qipchoq lahjasi shevalarida). Bunda o'zak va qo'shimchalardagi unlilarning lablanish jihatdan moslashuvi sodir bo'lgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida assimillatsiyaning bu turi deyarli uchramaydi.

Assimillatsiyada fonemaning kombinator ottenkasi yuzaga keladi (o'zgarish tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida bo'lganligi uchun).

2. Akkomodatsiya—turli kategoriyalardagi tovushlarning, masalan, unli bilan undoshning o'zaro ta'siri tufayli yuzaga keladigan moslashuv. Masalan: *kisht* ("i"ning old qator ottenkasi, u sayoz til orqa "k" undoshiga moslashgan)- *qish* (qısh: "i"ning orqa qator ottenkasi, u chuqur til orqa "q" undoshiga moslashgan). Ba'zan unli undoshga emas, aksincha, undosh unliga moslashadi. Masalan, lab-tish (labio-dental) "f" undoshi lablashgan "u" unlisi ta'sirida lab-lab "f"ga aylanishi mumkin. Qiyos qiling: *faqat* ("f"- lab-tish), *nufuz*("f" —lab-lab), *aft* ("f"- lab-tish)- *ufq* ("f"- lab-lab), *saf*("f" —lab-tish)- *tuf* ("f"- lab-lab) kabi.

O'zaro ta'sirda bo'lgan tovushlarning bir-biriga nisbatan oldin yoki keyin kelishiga ko'ra akkomodatsiya quyidagi ikki turga bo'linadi:

a) *progressiv akkomodatsiya*. Bunda oldingi tovush keyingi tovushga ta'sir qiladi: *kulmoq* so'zida sayoz til orqa "k" undoshi orqa qator "u"ni old qator "Y" ga aylantirgani kabi. Qiyos qiling: *qul* ("u"- orqa qator unli)- *kul* ("Y"- old qator unli), *qo'l* ("o"- orqa qator)- *ko'l* ("o"- old qator "ə" unlisi);

b) *regressiv akkomodatsiya*. Bunda keyingi tovush oldingi tovushga ta'sir qiladi. Masalan: *to'k* so'zida sayoz til orqa "k" undoshi orqa qator "o" unlisini old qator "ə"ga aylantiradi. Assimillatsiyada bo'lganidek, akkomodatsiyada ham fonemaning kombinator ottenkasi yuzaga keladi.

3. **Dissimilatsiya** - soʻz tarkibidagi bir xil (yoki oʻxshash) tovushlardan birining boshqa tovushga koʻchishi: *birorta>bironta* (ror>ron), *kissa-kista* (ss>st) kabi. Bu hodisani assimilatsiyaning aksi deyish mumkin.

Dissimilatsiya hodisasi yoʻnalishiga qarab ikki xil boʻladi:

a) *progressiv dissimilatsiya*. Bunda keyingi tovush oʻzgaradi: *zarur>zaril* kabi;

b) *regressiv dissimilatsiya*. Bunda oldingi tovush oʻzgaradi: *maqtnmoq>maxtanmoq* kabi.

Tovushning oʻzgarish darajasiga koʻra dissimilatsiya yana ikki turga boʻlinadi:

a) *toʻliq dissimilatsiya*. Bunda ikkita bir xil tovushdan biri nooʻxshash tovushga aylanadi: *kissa>kista* (ss>st) kabi;

b) *toʻliqsiz dissimilatsiya (qisman dissimilatsiya)*. Bunda tovushning artikulyatsion xususiyatlaridan ayrimlarigina oʻzgaradi. Masalan, *uchta>ushta* (ch>sh) kabi: "ch" va "t" undoshlarining ikkalasi ham portlovchi, ammo "t"ning taʼsirida "ch" sirgʻaluvchi "sh" ga oʻtgan.

Tovushlar oʻrtasidagi masofaga nisbatan ham dissimilatsiya ikki xil boʻladi:

a) *kontakt dissimilatsiya*. Bunda yonma-yon turgan tovushlardan biri oʻzgaradi: *kissa>kista* kabi;

b) *distant dissimilatsiya*. Bunda dissimilatsiyaga uchrayotgan tovushlar bir-biridan uzoqroqda joylashgan boʻladi. Masalan: *birorta>bironta* kabi.

4. **Nazalizatsiya** – soʻz tarkibidagi burun sonantlari taʼsirida shu sonantlar yonida qoʻllangan unlining rezonator ton bilan aytilishi: *non nok, men, meng* kabi. Bunday hollarda ham fonemaning kombinator ottenkasi (unlining koʻrinishi) paydo boʻladi.

Pozitsion omillar taʼsirida sodir boʻladigan hodisalar

1. **Reduksiya** - unli fonemaning urgʻusiz boʻlgʻinda kuchsizlanishi: *bilan-b:lan, bi oq- b r oq* kabi. Bunda "i" unlisining kuchsizlangan, qisqa (bilinar -bilinmas) talaffuz etiladigan pozitsion ottenkasi yuzaga keladi.

Reduksiyaning quyidagi ikki turi bor: a) *sifat reduksiyasi*. Bunda urg'usiz bo'g'indagi unlining kuchsizlanishi shu unliga xos sifat belgilarining o'zgarishiga olib keladi. Bu xususiyat ko'proq rus tilida kuzatiladi. Qiyos qiling: *gorod* (bosh kelishik, birlik son) - *garada* < *goroda* (bosh kelishik, ko'plik son). Ushbu so'zning birinchi bo'g'indagi o'rta keng, lablangan "o" unlisi urg'usiz bo'g'inda reduksiyaga uchrab, quyi keng, lablanmagan, kuchsiz "a" shakliga kirgan (sifati o'zgargan): o > a kabi; b) *miqdor reduksiyasi*. Bunday reduksiyada urg'usiz bo'g'indagi unli kuchsiz va qisqa talaffuz qilinadi, ammo uning temбри (sifat belgisi) deyarli o'zgarmaydi. Masalan, *bozor* so'zining birinchi (urg'usiz) bo'g'indagi "o" unlisi qisqa, ikkinchi (urg'uli) bo'g'indagi "o" esa kuchli va biroz cho'ziq talaffuz qilinmoqda (unilardagi cho'ziq yoki qisqalik ularning miqdor belgisidir), ammo "o" unlisining quyi keng, kuchsiz lablangan, orqa qator belgilari har ikki holatda ham to'la saqlangan (o'zgarmagan).

2. So'z oxiridagi ochiq bo'g'inda tor unilarning biroz kengayishi: *bordi* > *borde* kabi. Bunda ham tor "i" unlisining biroz kengaygan pozitsion ottenkasi yuzaga keladi;

3. Jarangli "b" va "d" undoshlarining so'z oxirida jarangsizlanishi: *maktab* > *maktap* (b > p), *savod* > *savot* (d > t) kabi. Bunday holat jarangli j(ж), j(ж), z undoshlarida ham uchraydi: *massaj* > *massash* (j > sh), *dilxiroj* > *dilxiroch* (j > ch), *sakkiz* > *sakkis* (z > s) kabi. Yuqoridagi barcha holatlarda b, d, j(ж), j(ж), z fonemalarining jarangsizlashgan pozitsion ottenkalari qo'llangan. O'zbek tilida ko'p bo'g'inli so'zlarda portlovchi, jarangsiz "q" ning so'z oxirida

sirg'aluvchi, jarangli "g'" tarzida talaffuz qilinish hollari ham uchraydi: *baliq>balig'*, *o'rtog>o'rtog'*, *tarog>tarog'* kabi.

O'zlashma so'zlarda turkiy tillarning fonetik qonuniyatlari ta'sirida yuz beradigan o'zgarishlar

O'zbek tilida bunday moslashishning quyidagi turlari uchraydi:

1. Proteza – so'z boshida tovush orttirilishi:

a) *rus>o'ris*, *ro'za>o'raza*, *ro'mol>o'ramol* kabi. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilda sonor "r" tovushi so'z boshida qo'llanmagan, demak, uni so'z boshida qo'llash ko'nikmasi ham bo'lmagan, bu hol boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar boshidagi sonor "r"dan oldin bir unlining orttirilishiga olib kelgan, shu tariqa olinma so'zning fonetik tarkibi turkiy so'zlar tarkibidagi tovushlar taqsimoti qonuniyatiga moslashtirilgan;

b) *shkaf>ishkop*, *stakan>istakan* kabi: turkiy tillarda so'z yoki bo'g'in boshida (pozitsion omil) undoshlar o'zaro birika olmaydi (sintagmatik omil), ayni shu qonuniyat yuqorida keltirilgan ruscha o'zlashmalar boshida bir unlining orttirilishiga, demak, shu so'zlarning turkiy til qonuniyatiga moslashtirilgan shaklining yaratilishiga olib kelgan.

2. Epenteza – so'z o'rtasida tovush orttirilishi. Bu hodisa ham asosan boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar tarkibida yuz beradi – ularning fonetik tarkibi turkiy til qonuniyatlariga moslashtiriladi (so'z yoki bo'g'in boshida qatorlashib kelgan ikki undosh orasida bir unli orttiriladi: *plan>pilon*, *klubnika>qulupnay*, *traktor>tiraktir* kabi).

Ma'lumki, turkiy so'zlar tarkibida ikki unli ham yonma-yon qo'llanmaydi. Bu hol *Said*, *oila*, *soat* kabi arabcha o'zlashmalarning jonli tilda *Sayid*, *oyila*, *sog'at* deb (ikki unli orasida bir undoshning orttirilib) talaffuz qilinishiga sabab bo'ladi.

3. Epiteza (austeza)- so'z oxirida tovush orttirilishi: Bu hodisa ko'proq so'z oxirida qatorlashib kelgan *sk*, *nk* undoshlaridan so'ng yuz beradi: *otpusk>otpuska*, *kiosk>kioska*, *tank>tanka*, *blank>blanka* kabi. Bunda ham pozitsion-sintagmatik omil (turkiy so'z oxirida *sk*, *nk* undoshlari birikmasining uchramasligi) ko'proq darajada asos bo'lgan.

Fonetik hodisalarning hoshqa turlari

1. Tovush tushishi. Soʻz oʻzagidagi yoki unga qoʻshilgan qoʻshimchalar tarkibidagi ayrim tovushlarning maʼlum fonetik qurshov yoki pozitsiya taʼsirida talaffuz etilmasligi. Bu hodisaning quyidagi turlari uchraydi:

a) prokopa, ankopa – soʻz boshidagi tovushning tushib qollishi: *yilon>ilon*, *yagʻoch>agʻoch>ogʻoch*, *yigna>igna* kabi. Bunda til oʻrta "y"da ovozning ustunligi, demak, uning unliga yaqinligi, oʻzidan keyingi unliga singib ketishi kabi omillar taʼsiri bor. Prokopa, asosan, tarixiy jarayon mahsuli boʻlib, hozirgi oʻzbek adabiy tilida uchramaydi;

b) sinkopa – soʻz oʻrtasidagi tovushning tushib qolishi. Bu hodisa reduksiyaning davomi sifatida koʻproq uchraydi-oʻzak morfemaga affiks morfema qoʻshilganda, urgʻu oxirgi boʻgʻinga koʻchib, oʻzakdagi unli kuchsizlanadi va tushib qoladi: *burun>burnim, burning, burni*, *oʻgʻil>oʻgʻlim, oʻgʻling, oʻgʻli* kabi. Soʻz oʻrtasidagi unlining tushib qolishi baʼzan tarixiy (diaxron) planda sodir boʻlgan boʻlib, hozir sezilmasligi ham mumkin: *olcha<olicha, kelyapti<kelayapti* kabi. Oʻzbek tilida undosh tovushlar sinkopasi ham uchraydi: *pastqam>pasqam, pastda>pasda* kabi. Ularning baʼzi turlari tarixiy plandagina qaralishi mumkin: *erdi>edi* kabi;

d) apokopa – soʻz oxiridagi tovushning yoki qoʻshma soʻz komponentining tushirib qoldirilishi: *baland>balan, xursand>xursan, gʻisht>gʻish, goʻsht>goʻsh, obroʻy>obroʻ, podshoh>podsho* kabi. Qoʻshma soʻz komponentining tushirib qoldirilishi asosan ruscha leksik oʻzlashmalarda uchraydi: *metropoliten>metro, kilogramm>kilo, taksomotor>taksi* kabi.

Tovush yoki komponentning tushib qolishiga olib keladigan sabablar qatorida pozitsion (urgʻusiz boʻgʻindagi reduksiya) va sintagmatik (yonma-yon qoʻllangan tovushlarning singishib ketishi) bilan birga fonatsion energiyani tejash, ixchamlikka erishish kabi omillar ham qatnashadi.

2. Eliziya – unli tovush bilan tugagan soʻzga unli bilan boshlangan soʻzning qoʻshilishi natijasida oldingi unli tovushning tushishi. Masalan, *ayta oldi>aytoldi*,

Dili orom> Dilorom kabi. Bu hodisa unlilar singishuvining bir ko'rinishidir. Yana qarang: *sinerezis*.

3.Sandxi hodisasi - analitik shakllarning ixchamlashuvi natijasida sodir bo'ladigan fonetik o'zgarishlar. Masalan: *ishlar edi>ishlardi, borgan emtsh>borganmish* kabi. Bu hodisa o'z tabiatiga ko'ra eliziyaga juda yaqin turadi.

4. Aferezis - oldingi so'zning so'nggi tovushi (yoki tovushlari) ta'sirida keyingi so'z boshidagi tovushning (yoki tovushlarning) tushishi: *ne uchun>nechun, mulla aka>mullaka* kabi. Bu hodisa sandxining bir ko'rinishi, xolos.

5. Gaplologiya - yasama so'z tarkibida birin-ketin kelgan ikkita bir xil bo'g'indan birining tushirib qoldirilishi. Bu hodisa ham ko'proq ixchamlashtirish, energiyani tejash asosida sodir bo'ladi. Masalan, *tragikomediya<tragikokomediya*: bu so'zning tarkibida ikkita blr xil bo'g'in ("ko"- uchinchi bo'g'in va "ko"-to'rtinchi bo'g'in) birin-ketin kelganligidan talaffuzda ulardan biri tushirib qoldirilgan va so'zning ana shu ixchamlashtirilgan shakli adabiy til uchun me'yor bo'lib qolgan. Bunday hodisa *mineralogiya<mineralologiya, morfonologiya<morfofonologiya* so'zlarida ham kuzatiladi.

6.Tovushlarning o'rin almashinuvi (metateza). Bu hodisa ko'proq jonli so'zlashuvga, ayniqsa, shevalarga xos bo'lib, adabiy tilda kam uchraydi: *tuproq>turpoq* (Toshkent shevasida), *daryo>dayro* (qipchoq lahjasi shevalarida), *to'g'ramoq>to'rg'amoq* (ayrim shevalarda) kabi.

O'rin almashinuviga uchragan tovushlar so'z tarkibida bir-biriga yaqin yoki uzoq joylashgan bo'llshi mumkin, shunga ko'ra metatezaning ikki turi farqlanadi:

a)*kontakt metateza*- yonma-yon joylashgan tovushlarning o'rin almashinuvi: *tuproq>turpoq* (pr>rp), *ahvol>avhol* (hv>vh) kabi;

b) *distant metateza* - bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning o'rin almashinuvi: *aylanayin>aynalayin* (bunda ikkinchi bo'g'in boshidagi "l" bilan uchinchi bo'g'in boshidagi "n" tovushlari orasida "a" unlisi bor).

Tarkibida metateza hodisasi yuz bergan ayrim so'zlar hozirgi adabiy tilda me'yor darajasiga ko'tarilgan: *yog'mir* (etimologik shakli)>*yomg'ir* (hozirgi adabiy tildagi shakli) kabi.

7. Geminatsiya - ikkita bir xil undoshning soʻz tarkibida qavatlanishi: *muddat*, *izzat* kabi. Bunday qavatlanish maʼlum uslubiy maqsadlarda yuzaga keltirilishi ham mumkin: Masalan, *maza* (bitta "z", bunda uslubiy boʻyoq yoʻq.)- *mazza* (ikkita "z". Soʻzning bu shaklida maʼno kuchaytirilgan). Yana qiyos qiling: *yashamagur*>*yashshamagur*, *uchalasi*>*uchchalasi*, *rosa*>*rossa*, *juda*>*judda* kabi. Geminatsiya hodisasi soʻz yasashida ham uchraydi: *achimoq* (feʼl)- *achchiq* (sifat), *isimoq* (feʼl)- *issiq* (sifat), *qotmoq* (feʼl)- *qattiq* (sifat) kabi. Sifatlarning kuchaytiruv (intensiv) formalarida ham geminatsiya hodisasi uchraydi: *oq*>*oppoq*, *sogʻ*>*soppa-sogʻ* kabi.

Degeminatsiya-soʻz tarkibidagi geminatsiyaning yoʻqolishi: *men+ning*>*mening*, *sizni*>*sizzi*>*sizi*; *qayyer*>*qayer* kabi.

8. Sinerezis-soʻz tarkibida yondosh qoʻllangan ikki unlining fonetik diftonglashuvi- bir choʻziq unli holiga kelishi: *mutolaa*>*mutola*: *matbaa*>*matba*: *saodat*>*so:dat* kabi. Bu hodisa ikki unli orasidagi undoshning tushib qolishi hisobiga yuz berishi ham mumkin: *zahar*>*za:r*, *shahar*>*sha:r* kabi(bundagi diftonglashuv fonologik emas, fonetik xarakterdadir).

9. Spirantizatsiya - ayrim portlovchi undoshlarning ikki unli orasida (intervokal pozitsiyada) sirgʻaluvchi undoshga oʻtishi: *bora ber*>*boraver* (b>v), *kabob*>*kavob* (b>v), *poʻstloq*>*poʻstlogʻi* (q>gʻ), *taroq*>*tarogʻi* (q>gʻ) kabi. Bu hodisada pozitsion omil (intervokal holat) bilan birga kombinator omil (unlilarning undoshga taʼsiri) ham ishtirok etgan.

Tekshirish savollari

- 1.Fonetik hodisalar deganda nimani tushunasiz?
- 2.Kombinator omillar nima? Ular fonemaning qanday ottenkasini yuzaga keltiradi?
- 3.Assimilatsiya, akkomodatsiya va dissimilatsiya qanday farqlanadi? Ularning qanday turlari bor?
- 4.Pozitsion omillarga nimalar kiradi? Ular fonemaning qanday ottenkalarini shakllantiradi?
- 5.Pozitsion oʻzgarishlarning qanday turlari bor?

6.Kombinator va pozitsion omillar fonetik jarayonda aralash ishtirok etishi mumkinmi?

7.Spirantizatsiya nima?

8.Sintagmatik omillarga nimalar kiradi? Bu omil ta'sirida qanday fonetik jarayonlar sodir bo'ladi?

9.Qanday holatlarda va nima sababdan so'z boshida, o'rtasida yoki oxirida ba'zan tovush orttiriladi?

10.Proteza, epenteza va epiteza nima?

11.Qanday holatlarda va nima sababdan so'z tarkibidagi ayrim tovushlar tushib qoladi?

12.Tovush tushishining qanday turlari bor?

13.Metateza nima?

14.Geminatsiya nima? Degeminatsiya-chi?

15.Nazalizatsiya nima? U qanday omillar ta'sirida yuz beradi?

16.Sandxi qanday hodisa? Aferezis-chi?

17.Sinerezis nima? U qanday holatda yuz beradi?

Tayanch tushunchalar

Assimilatsiya- bir xil kategoriyadagi tovushlarning so'z tarkibida o'zaro moslashuvi.

Akkomodatsiya- turli kategoriyadagi tovushlarning so'z tarkibida o'zaro moslashuvi.

Nazalizatsiya- unli tovushlarning so'z tarkibidagi burun sonantlari ta'sirida rezonator ton bilan aytilishi.

Reduksiya- urg'usiz bo'g'indagi unlining kuchsizlanishi.

Spirantizatsiya- portlovchi undoshning intervokal holatda sirg'aluvchi undoshga o'tishi.

Proteza- so'z boshida tovush orttirilishi.

Epenteza- so'z o'rtasida tovush orttirilishi.

Epiteza- so'z oxirida tovush orttirilishi.

Prokopa – so'z boshidagi tovushning tushib qolishi.

Sinkopa- soʻz oʻrtasidagi tovushlardan birining tushib qolishi.

Apokopa- soʻz oxirida tovush tushish hodisa.

Sandxi- soʻzning analitik shakllarida birinchi soʻz oxiridagi tovush bilan ikkinchi soʻz boshidagi tovush oʻrtasidagi singlishuv natijasida sodir boʻladigan oʻzgarishlar.

Aferezis- sandxining bir koʻrinishi.

Metateza- soʻz tarkibidagi ayrim tovushlarning oʻrin almashinuvi.

Dissimilatsiya- soʻz tarkibidagi ikkita bir xil (yoki oʻxshash) tovushlardan birining nooʻxshash tovushga koʻchishi.

Geminatsiya- soʻz tarkibida bir xil undoshlarning qavatlanishi.

Degeminatsiya- soʻz tarkibidagi geminatsiyaning yoʻqolishi.

Sinerezis- soʻz tarkibidagi ikki unlining fonetik diftonglashuvi.

Adabiyotlar: 10 (72-77-b.), 11 (151-156-betlar), 10[67-74], A-11 (74-88-betlar), A-12 (88-99-betlar), 15[74-88], 16(88-99), 33 (65-68), 34(28-31].

2.8. Bogʻin (sillabema)

Boʻgʻin nutqning bir havo zarbi bilan aytiladigan segment birligidir. Bunday birlk bir yoki bir necha tovushdan tarkib topishi mumkin. Masalan: *ona(o-na)*, *ota(o-ta)*, *bola(bo-la)* kabi. U nutq oqimining segmentlanishida tovushdan katta, soʻzdan kichik (baʼzan bir soʻzga teng) qism boʻladi. Fonologik nuqtayi nazardan boʻgʻin *sillabema* deyiladi, uni oʻrganadigan soha esa *sillabika* deb nomlanadi.

Boʻgʻin unlisiz tuzilmaydi, shuning uchun unli tovush boʻgʻinning markazi hisoblanadi- u undoshlarni oʻziga tortib, bir havo zarbi bilan aytiladigan fonetik boʻlakni (boʻgʻinni) hosil qiladi. Undoshlar oʻzicha boʻgʻin hosil qilmaydi (sonorlar bundan mustasno). Ular(undoshlar) unidan oldin kelganda kuchsiz boshlanib, kuchli tugaydi; *kitob* soʻzidagi "ki-" boʻgʻini boshida kelgan "k" undoshi shunday. Undosh tovush unidan keyin kelganda, kuchli boshlanadi, soʻng kuchsizlanib tugaydi: *kitob*

soʻzidagi "-tob" boʻgʻini oxirida kelgan "b" undoshi shunday. Baʼzan ikki boʻgʻin orasida ikkita bir xil undosh yonma-yon kelib qoladi: *muddat* (*mud-dat*) kabi. Bu hodisa geminatsiya sanaladi. Bunda ikkala "dd" bir tovushdek talaffuz etiladi, binobarin, kuchli boshlanib, kuchli tugaydi, oraligʻida esa biroz pasayish kuzatiladi. Bular *ikki balandlikka ega undoshlar* sanaladi. Demak, boʻgʻin tuzilishida undoshlar kuchsiz boshlanuvchi, kuchli tugovchi va ikki balandlikka ega xarakterida boʻladi. (15, 36-bet). Shunga koʻra boʻgʻin uch qismga boʻlinadi: a) boʻgʻin boshi- boʻgʻin yasovchi tovushning (unlining) balandligigacha boʻlgan qism; b) boʻgʻin markazi (boʻgʻin balandligi); v) boʻgʻin markazidan keyingi qism (boʻgʻin balandligidan soʻnggi qism).

Unli (V) yoki unli +undosh (VC) tipidagi boʻgʻinning boshi nulgaga teng boʻladi: *o+ta* (birinchi boʻgʻin boshi nulgaga teng), *ol+ma* (birinchi boʻgʻin boshi nulgaga teng); undosh+unli (CV) tipidagi boʻgʻinning oxiri ham nulgaga teng: *ol+ma* ("ma" boʻgʻinining oxiri nulgaga teng) kabi. Oʻzbek tilidagi umumturkiy soʻzlarda: a) boshi nulgaga teng boʻgʻin faqat soʻz boshida uchraydi: *o+ta*, *uch+ta* kabi; b) boshi nulgaga teng boʻlgan boʻgʻin birinchi boʻgʻindan keyin qoʻllanmaydi. Bu tipdagi boʻgʻinning soʻz oʻrtasida yoki oxirida kelishi faqat arabcha va ruscha leksik oʻzlashmalarda uchraydi: *ma-o-rif* (arabcha), *a-or-ta* (ruscha-baynalmilal) kabi; d) oxiri nulgaga teng (CV tipidagi) boʻgʻin soʻzning barcha qismlarida qoʻllanishi mumkin: *bo+la*, *da+la* kabi; e) boʻgʻin boshida undoshlarning qatorlashib kelishi faqat ruscha-baynalmilal soʻzlarda uchraydi: *traktor* (birinchi boʻgʻin sxemasi- CCVC) kabi.

Boʻgʻin tiplari

1) *berkitilgan boʻgʻin*. U undosh bilan boshlanadi: *olti* soʻzining ikkinchi boʻgʻini (-ti);

2) *berkitilmagan boʻgʻin*. U unli tovush bilan boshlanadi: *olti* soʻzining birinchi boʻgʻini (ol-);

3) *yopiq boʻgʻin*. U undosh bilan tugaydi: *olti* soʻzining birinchi boʻgʻini (ol-);

4) *ochiq boʻgʻin*. U unli bilan tugaydi: *olti* soʻzining oxirgi boʻgʻini (-ti).

Tasnifning bu turida *o-ta*, *o-na* soʻzlaridagi bir unlidan iborat boʻgʻin, shuningdek, *tartib*, *maktab* soʻzlaridagi "undosh+unli+undosh" (CVC) tipidagi boʻgʻinlar nazardan chetda qolgan. Shuning uchun mavjud adabiyotlarda boʻgʻin tiplari tasnifining boshqa koʻrinishlari ham uchraydi. Masalan, M.M. Mirtojiev boʻgʻin tiplarini shunday tasnif qiladi:

1)*ochiq boshlanuvchi ochiq boʻgʻin*: *a+na*, *o+na*, *i+liq* kabi soʻzlarning birinchi boʻgʻini;

2)*ochiq boshlanuvchi yopiq boʻgʻin*: *ol+tin*, *il+gak*, *as+liy*, *ars+lon* kabi soʻzlarning birinchi boʻgʻini;

3)*yopiq boshlanuvchi yopiq boʻgʻin*: *bor+moq*, *qiy+shiq*, *non+voy*, *ras+som* kabi soʻzlarning barcha boʻgʻinlari;

4)*yopiq boshlanuvchi ochiq boʻgʻin*: *da+la*, *qo+ra*, *sa+ra* kabi soʻzlarning barcha boʻgʻinlari.

M.M.Mirtojiev unli va undoshlardagi ovoz va shovqin miqdori har xil boʻlishini nazarda tutib, boʻgʻinning akustik tasnifini ham beradi. U shunday deydi: "Unli va undosh tovushlar tarkibida, bizga maʼlumki, un va shovqin miqdori turlichadir. Agar ularni ball tizimiga asoslangan shkala boʻyicha hisoblasak, unlilar 4 ball, sonorlar 3 ball, jaranglilar 2 ball, jarangsizlar esa 1 ball deb qaralishi mumkin. Shunga koʻra boʻgʻin tovushlarini tavsiflasak, boʻgʻinlar har xil turlarga boʻlinadi. Albatta, bunda boʻgʻinning boshi va oxiri nazarda tutiladi:

1)*silliq boʻgʻin* (boʻgʻin boshi va oxiri yoʻq, kesilgan holatda). Masalan, *a+e+ro+plan* soʻzining birinchi va ikkinchi boʻgʻinlari shunday;

2)*kuchayuvchi boʻgʻin* (yopiq boshlanuvchi ochiq boʻgʻin tiplari. nazarda tutiladi). Masalan, *ma*, *de*, *shu*, *bu* soʻzlarini tarkib toptirgan boʻgʻin shunday;

3)*pasayuvchi boʻgʻin* (ochiq boshlanuvchi yopiq boʻgʻin tiplari nazarda tutiladi). Masalan, *ot*, *ol*, *it*, *et* kabi;

4)*kuchayuvchi-pasayuvchi boʻgʻin* (yopiq boshlanuvchi yopiq boʻgʻin tipi nazarda tutiladi). Masalan, *koʻz*, *non*, *bir*, *tur* kabi.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, *bri+ga+dir* so'zining birinchi bo'g'ini ham kuchayuvchi bo'g'in deb qaraladi. Ammo uning bo'g'in boshi ikki undoshdan iborat. Shunga qaramay ular hall shkalasiga ko'ra har xil, ya'ni 2-3-4 deb olinadi. Unda tovushlar kuchayib borganligi kuzatiladi..."(15,43-44).

Ilmiy adabiyotlarda bo'g'in tiplari tasnifining yana boshqa turlari ham bor. Xususan, taniqli fonetist A. Mahmudov bo'g'inlarni quyidagicha tasnif qiladi:

1) *to'la ochiq bo'g'in*. U faqat unidan iborat bo'ladi: *a+na*, *a+ka*, *o+pa* so'zlarining birinchi bo'g'ini;

2) *to'la yopiq bo'g'in*. Bunday bo'g'in undosh bilan boshlanib, undosh bilan tugaydi: *tar-tib*, *tar-vuz* so'zlaridagi barcha bo'g'inlar;

3) *boshi yopiq bo'g'in*. Bunday bo'g'in undosh bilan boshlanib, unli bilan tugaydi: *bo+la*, *ta+na* so'zlaridagi barcha bo'g'inlar;

4) *oxiri yopiq bo'g'in*. Bunday bo'g'in unli bilan boshlanib, undosh bilan tugaydi: *or+tiq*, *o'r+ta* so'zlarining birinchi bo'g'inlari.

Muallif to'la yopiq bo'g'in strukturasi 7 xil bo'lishini ta'kidlaydi: 1)CVC -bet,kuch; 2)CCVC-Qrim,plan; 3)CVCC- qirq, hind; 4)CCVCC – Dnepr,sport; 5)CVCCS–tekst,punkt; 6)CCCVC– shtraf,skver; 7)CCVCCC– Dnestr,Bratsk.

Boshi yopiq bo'g'in uchga bo'linadi: 1)CV–bu; 2) CCV–*drama*, *smena* so'zlarining birinchi bo'g'ini; 3) CCCV–*Brno* kabi.

Oxiri yopiq bo'g'inning to'rt xil bo'lishi aniqlanadi: 1)VC–o'q, el,uy; 2)VCC–ayt,ilm,ark; 3)VCCC– Omsk; 4)VCCCC– Ernst.

Shunday qilib, muallif o'zbek tilidagi bo'g'inlar o'n besh strukturada ifodalanayotganligini ko'rsatadi³⁵ Bunda o'zbek tilining o'z va o'zlashgan qatlam so'zlari birga qaralgan.

³⁵ Qarang: Mahmudov Ahmadjon. O'zbek adabiy tilida so'zlarning fonetik strukturasi // "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1984. 2-son, 30-34-b

Bo'g'inning til va nutqdagi ahamiyati

Bo'g'inning til va nutqdagi ahamiyati quyidagilardan iborat:

1. So'zning, xususan, fonetik so'zning shakllanishida "qurilish materiali" va qollplovchi vazifalarni bajaradi. Ayrim tillarda bo'g'inning distinktiv (tafovutlash, farqlash) funksiyasi ham bor. Masalan, koreys, vyetnam, xitoy tillarida bo'g'in ohang turiga qarab so'z ma'nosini farqlaydi, ayni shu xususiyati bo'lgan tillarda u **sillabema** hisoblanadi. O'zbek tilida bo'g'inning bu funksiyasi nihoyatda kuchsizdir.

2. Bo'g'inning pedagogik-metodik ahamiyati ham bor: birinchi sinf o'quvchilarini to'g'ri o'qish va to'g'ri yozishga o'rgatishda, ularda to'g'ri talaffuz va imlo ko'nikmalarini shakllantirishda bo'g'inlab o'qitish va bo'g'inlab yozdirish yaxshi natija beradi.

3. Orfografiya qoidalarining bir qismi bo'g'in ko'chirilishiga asoslanadi.

4. Bo'g'inning she'riyatda turoqlarni, ohangdoshlik va musiqiylikni ta'minlovchi vosita sifatidagi roli ham katta. U she'riy misralardagi ritmni yuzaga keltiruvchi asosiy unsurlardan biri, ayni paytda vazn o'lchovi bo'lib xizmat qiladi.

Quyidagi she'riy parchalarni qiyoslab ko'raylik:

1. Kuy avjida uzilmasin tor,
She'r yarmida sinmasin qalam.
Yashab bo'lmay umrini zinhor,
Bu dunyodan ketmasin odam.

(E. Vohidov. "Kuy avjida uzilmasin tor").

2. She'rlarim- chechagim, hayotim,
She'rlarim boylikdir, bisotim,
Yomg'irdan namlanmas qanotim,
Oshaman bulutlar tog'idan!

(A. Umariy. "Yomg'irda").

Keltirilgan bu ikki she'riy parchani bir-biriga ohang jihatdan solishtirsak, ularning to'qqizlik turkumiga mansubligi ma'lum bo'ladi, shunga qaramay bu ikki

she'ning ritmik xususiyatlari bir xil emas. Buning sababi shuki, ularning har birida bo'g'inlar turlicha guruhlanib kelmoqda. Qiyos qiling:

1.Kuy avjida⁴ / uzilmasin tor⁵=9
She'r yarmida⁴ /sinmasin qalam⁵=9
Yashab bo'lmay⁴/umrini zinhor⁵=9
Bu dunyodan⁴/ketmasin odam⁵=9

2.She'rlarim³ /chechagim³,/ hayotim³=9
She'rlarim³ / boylikdir³,/bisotim³=9
Yomg'irdan³ / namlanmas³ / qanotim³=9
Oshaman³/ bulutlar³ / tog'idan³=9

Tekshirish savollari

- 1.Bo'g'in nima?
- 2.Bo'g'in tuzilishining qanday xususiyatlari bor?
- 3.Bo'g'in markazi nima?
- 4.Bo'g'inning qanday tiplari bor?
- 5.Bo'g'inga oid qanday tasniflarni bilasiz?
- 6.Bo'g'inning tll va nutqdagi ahamiyati nimalardan iborat?
- 7.Sillabema va sillabika deganda nimalar anglashiladi?

Tayanch tushunchalar

Bo'g'in- nutq oqimining tovushdan katta, so'zdan kichik (ba'zan bir so'zga teng) segment birligi.

Sillabema- bo'g'inning fonologik birlik sifatidagi nomi.

Sillabika- bo'g'in (sillabema) haqidagi ta'limot.

Bo'g'in markazi- bo'g'in balandligi, u bo'g'in tarkibidagi unliga to'g'ri keladi.

Berkutilgan bo'g'in- CV, CVC tipidagi bo'g'inlar.

Berkitilmagan bo'g'in- V,VC tipidagi bo'g'inlar.

Ochiq bo'g'in- V,CV tipidagi bo'g'inlar.

Yopiq bo'g'in- VC. CVC tipidagi bo'g'inlar.

To'la ochiq bo'g'in- faqat hir unlidan iborat (V tipidagi) bo'g'in.

To'la yopiq bo'g'in- CVC tipidagi bo'g'in.

Boshi yopiq bo'g'in- CV tipidagi bo'g'in.

Oxiri yopiq bo'g'in- VC tipidagi bo'g'in.

Silliqlik bo'g'in- faqat bir unlidan iborat (V tipidagi) bo'g'in.

Kuchayuvchi bo'g'in- CV tipidagi bo'g'in.

Pasayuvchi bo'g'in- VC tipidagi bo'g'in.

Kuchayuvchi-pasayuvchi bo'g'in- CVC tipidagi bo'g'in.

Adabiyotlar:10(79-83),11(158-163),15(35-49),16 (56- 67), 23 (100-102),34(25-26]

2.9. Urg'u (aksentema)

Urg'u so'z tarkibidagi bo'g'inlardan birining boshqasiga nisbatan kuchliroq ovoz bilan aytilishi yoki gaplardagi ayrim bo'laklarning, nutq oqimidagi ayrim frazalarning maxsus ohang bilan ta'kidlanishidir. Urg'u muayyan til fonetik-fonologik tizimining supersegment birligi sanaladi. Tilning qaysi sathidagi birliklarga aloqador bo'lishiga ko'ra urg'uning **quyidagi tiplari** o'zaro farqlanadi: 1) so'z urg'usi; 2) sintagma urg'usi; 3) ayiruv (ta'kidlov) urg'usi.

LS o'z u r g' u s i (leksik urg'u) bevosita so'zga aloqador bo'lgan, so'z tarkibidagi bo'g'inlardan biriga tushadigan urg'udir. Fonetik tabiatiga, tushadigan o'rniga va harakat qilish belgisiga ko'ra so'z urg'usi har xil bo'ladi.

Fonetik tabiatiga ko'ra so'z urg'usi dinamik, kvantitativ, tipik ottenkali va tonik (musiqiy) xarakterlarda bo'lishi mumkin:

a) *dinamik urg'u* (zarb urg'usi). Urg'uning bu turi so'z tarkibidagi bo'g'inlardan birining, ayniqsa, undagi unli tovushning kuchli zarb bilan talaffuz qilinishiga asoslanadi. Kuchli zarb va baland ovoz dinamik urg'uning akustik belgisi bo'lsa, shu ovozni yuzaga keltiruvchi nutq a'zolari muskullarining kuchlanishi (tortilishi, taranglashishi) bunday urg'uning fiziologik belgisi sanaladi. Dinamik urg'uli bo'g'inda kuchli zarbnmg bo'lishi uning shu so'z tarkibidagi boshqa bo'g'inlardan ajralib turishini ta'minlaydi;

b) *kvantitativ urg'u*. Urg'uning bu turi urg'uli bo'g'indagi unli tovushning cho'ziq (davomli) talaffuz etilishi bilan xarakterlanadi;

d) *tipik ottenkali urg'u* (sifat urg'usi). Urg'uning bu turi bo'g'indagi unlining o'ziga xos tipik ottenkasi (sifat belgisi) saqlangan bo'lishi bilan xarakterlanadi, shu belgisiga ko'ra u urg'usiz bo'g'indagi unlining notipik ottenkasidan farqlanadi;

e) *tonik (musiqiy) urg'u*. Urg'uning bu turini olgan bo'g'in ovoz tonining o'zgarishi bilan urg'usiz bo'g'inlardan farq qiladi. Demak, tonik urg'uda un psichalari chastotasi tezlashadi, ovoz toni esa balandlashadi.

Ko'pchilik tillarning so'z urg'usida yuqoridagi fonetik (fizik-akustik) belgilardan bir nechasi birga ishtirok etadi, ammo ulardan bittasi, ba'zan, ikkitasi shu til uchun yetakchi belgi hisoblanadi. Masalan: rus tilidagi so'z urg'usida tonik (musiqiy) urg'u belgisi yo'q, qolgan belgilarning barchasi bor: cho'ziqlik mavjud , bo'g'indagi unlining asosiy sifat (akustik) belgilari saqlangan, zarb ham ishtirok etadi. Quyidagi misollarning qiyosida buni yaqqol anglab olish mumkin: a) *oltin* (o'zb.) va *karantin* (rus.), ovsin (o'zb.) va *apelsin* (rus.) so'zlarining barchasida oxirgi bo'g'in urg'ulidir, barcha urg'uli bo'g'inlarda "i" unlisi qatnashgan, ammo ruscha *karantin*, *apelsin* so'zlaridagi "i" unlisi o'zbekcha *oltin*, *ovsin* so'zlaridagi "i" dan cho'ziqroq talaffuz etilmoqda. Bunday tafovutni *mavzu* (o'zb.) va *meduza* (rus.),

mangu (o'zb.) va *mangusta* (rus.) so'zlarining urg'uli bo'g'inlaridagi "u" unlisi qiyosida ham ko'ramiz. Rus tili fonetistlarining ta'kidlashicha, ruscha unli fonemalarning urg'uli bo'g'indagi cho'ziqlik darajasi urg'usiz bo'g'indan bir yarim barobar ortiqdir⁴²; b) *gorod* (im.padej,ed.chislo)- *goroda* (im.padej, mn.chislo), *voda* (im.padej,yed. chislo)- *vodbi* (im.padej,mn.chislo)- *vodü* (rod. padej, yed.chislo). Keltirilgan so'zlarning barcha grammatik shakllarida lab-lab, o'rta keng "o" unlisi qatnashgan, ammo u o'zining ana shu sifat belgilarini (lab-lab, o'rta keng "o" uchun tipik ottenkalarni) faqat urg'uli bo'g'inda saqlagan, urg'usiz bo'g'inlarda esa bu belgilar o'zgarib, "o" unlisi qisqa "a" (lablanmagan, quyi keng unli) tarzida talaffuz qilinmoqda: *garada*, *vada*, *vadbi* kabi. Unli fonemaning asosiy (tipik) ottenkasi namoyon bo'lishi uchun so'z urg'usining qanday ahamiyati borligini shu misollar tahlilidan anglab olish mumkin. Shuning uchun ham so'z urg'usining fonetik tabiatini baholashda rus tilshunoslari birinchi o'ringa sifat belgilarini (unli fonemadagi asosiy ottenkalarning saqlanish darajasini), ikkinchi o'ringa cho'ziqlik belgisini va, nihoyat, uchinchi o'ringa zarb belgisini qo'yadilar⁴³.

O'zbek tilida ham musiqiy urg'u yo'q, ammo unda cho'ziqlik belgisi va zarb bor. Bu belgilar urg'uli bo'g'inni shu so'zdagi urg'usiz bo'g'inlardan ajratish imkonini beradi. Bunda shuni ham ta'kidlash kerakki, so'z urg'usining cho'ziqlik darajasi rus va o'zbek tillarida bir xil emas: rus tilidagi so'z urg'usining cho'ziqlik belgisi o'zbek tilidagidan ko'proq darajada seziladi. Buni yuqorida *oltin* va *karantin*, *ovsin* va *apelsin* so'zlari qiyosida ham ko'rib o'tdik. Demak, o'zbek tilidagi so'z urg'usida zarb birinchi o'rinda turadi, shunga ko'ra uni dinamik urg'u deb baholash maqsadga muvofiqdir.

⁴² Bu haqda qarang: Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика.-М.: "Просвещение", 1976, с.226

⁴³ Qarang Матусевич М.И., Ko'rsatilgan asar 225-бет

Musiqiy (tonik, melodik) urg'u yapon, xitoy, koreys tillariga xosdir. Urg'uning bu turi boshqa fonetik belgilar, xususan, zarb urg'usi bilan aralash holda shved, norvej, serb, xorvat va litva tillarida ham uchraydi.

O'rniga ko'ra so'z urg'usi ikki xil bo'ladi: bog'langan urg'u va erkin urg'u:

a) *bog'langan urg'uli* tillarda urg'u so'zdagi biror bo'g'inga doimiy bog'langan bo'ladi. Masalan, turkiy tillarda urg'u so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. Bu xususiyat o'zbek tiliga ham xos: *bolā, otā, onā, aka, uka, togā* kabi. Venger va chech tillarida so'z urg'usi birinchi bo'g'inga, polyak tilida esa so'zning oxiridan bitta oldingi bo'g'inga tushadi. Bunday xususiyat yuqorida keltirilgan tillarning urg'u tizimiga xos doimiy va asosiy belgilardir;

b) *erkin urg'uli* tiliarda urg'u so'zning turli bo'g'inlariga tushadi. Rus till ana shunday erkin urg'uli tillar tipiga kiradi. Unda urg'u so'zning birinchi bo'g'iniga (*магний, завуч*), ikkinchi, uchinchi bo'g'inlariga (*опатор, бактерия, одуванчик, бархалка*) va oxirgi bo'g'iniga (*бандероль, пейзаж*) tushishi mumkin.

Erkin urg'uli tillarda urg'uning o'rni so'z ma'nolarini farqlash funksiyasini (fonologik vazifani) ham bajaradi, ana shu funksiyasida u *aksentema* hisoblanadi: *замок (qulf)* va *замок (qal'a, qasr, saroy, qo'rg'on)*, *пару́ть (bug'lamoq) - парить (parvoz qilmoq)* kabi. Bog'langan urg'uli tillarda bu holat juda kam uchraydi: rus tilidan o'zlashgan so'z bilan o'zbek tili so'zlari o'rtasida shunday munosabat paydo bo'lganda (*átlas va atlas* kabi), sifatlar ravishga ko'chganda (*yangí va yangi* kabi) urg'uning o'rni ma'no farqlash xususiyatiga ega bo'lishi mumkin, ammo bu xususiyat bog'langan urg'uli tillar uchun yetakchi va doimiy belgi hisoblanmaydi.

Harakat qilish belgisiga ko'ra so'z urg'usi ko'chadigan va ko'chmaydigan turlarga bo'linadi:

a) *ko'chadigan urg'u* muayyan tildagi so'zlarda, ayniqsa, ularning turli grammatik shakllarida bir bo'g'indan boshqa bo'g'inga o'tib turadi, demak, harakatda bo'ladi. Bu xususiyat rus tilida ko'proq uchraydi. Masalan: *загна́ть-*

загнан-загонять; задать-задал-задала; рана-ранение kabi. Rus tilidagi urg'uning turli o'rinlarga ko'chishi hatto bir so'zning o'zida ham uchraydi: *докрасна-докрасна, залитый-залитый, казак-казаки, иначе иначе, загиб-загиб* kabi. Bu xususiyat rus tilidagi erkin urg'uning xarakatchanlik belgisidir.

Bunday belgi (harakat qilish, ko'chish) o'zbek tilidagi bog'langan urg'uda ham uchraydi. Masalan: *temir-temirchi-temirchilik* kabi. Demak, so'z urg'usining harakat qilish, ko'chish belgisi erkin urg'uli tillarda ham, bog'langan urg'uli tillarda ham bor, ammo ulardan birida (masalan, rus tilida) ko'chish turli yo'nalishda— oldingi bo'g'indan keyingi bo'g'inga yoki, aksincha, keyingi bo'g'indan oldingi bo'g'inlarga qarab bo'ladi. Masalan: *травá* (urg'u so'zning oxirgi bo'g'inida)- *травы* (urg'u oxirgi bo'g'indan oldingi bo'g'inga ko'chgan), *видно* (urg'u birinchi bo'g'inda)- *видать* (urg'u oxirgi bo'g'inga ko'chgan) kabi. O'zbek tilidagi ko'chish esa asosan bir yo'nalishda sodir bo'ladi: urg'u o'zak oxiridan qo'shimchalarga tomon harakat qiladi. Masalan, *ozod-ozodlik, bo'yoq-bo'yoqchi-bo'yoqchilik, ora-oralik* kabi.

Demak, o'zbek tilidagi so'z urg'usining harakat qilishi bu tildagi urg'uning oxirgi bo'g'inga bog'langanlik belgisiga xilof emas, aksincha, u ayni shu me'yor talabi asosida oxirgi bo'g'inga ko'chmoqda. O'zbek tilida so'z urg'usining oldingi bo'g'inga qarab ko'chishi juda kam uchraydi: *yangi (yangi uy) va yangi (yangi kelib-keidi)* kabi. Bulardan tashqari, so'z ma'nolari kuchaytirilganda, bu ma'nolarga uslubiy bo'yoq qo'shish zarurati bo'lganda yuzaga keltiriladigan geminatsiya (bir xil undoshlarning qavatlanishi) hodisasida ham urg'uning oldingi bo'g'inlarga ko'chirilishi kuzatiladi: *maza qilmoq - mazza qilmoq, yashamagur- yashshamgur* kabi. Bunday paytlarda urg'u fonostilistik vositaga (fonostilemaga) aylanadi;

b) ko'chmaydigan urg'u so'z tarkibidagi bitta bo'g'inga bog'langan bo'lib, u boshqa bo'g'inlarga o'tmaydi: rus tilidagi *завод, народ, работать* so'zlarining turlanishi va tuslanishida bu hodisa kuzatiladi: *народ-народы - народов - народами - для народа; работать - работаю - работаешь - работает - работают - проработай - проработали* kabi. O'zbek tilida bu xususiyat ayrim olmoshlarning

turlanishida kuzatiladi: *hâmma-hammani- hammaning - hâmmaga- hâmmada-hâmmadan; bârcha – bârchani- bârchaning – bârchaga- bârchada – bârchadan* kabi.

O'zbek tilidagi qo'shma va juft so'zlarda urg'u ikki va undan ortiq bo'lishi ham mumkin. Bunday paytlarda oxirgi bo'g'indagi zarb kuchliroq bo'ladi va asosiy urg'u sanaladi, qolgan urg'ular ikkinchi darajali hisoblanadi: *kaltâkesak, temirbetôn, gultôjxo róz, akâ-ukâ, qo=ân-tovôq* kabi. Bunday ikkinchi darajali urg'ular, rus tilida ham uchraydi: *железбетон, самопроизвольность, тёмно-синий* kabi.

So'z urg'usining til va nutqdagi roli: a) so'zning fonetik qobig'ini bir butun (kompleks) holatda ushlab turuvchi markaz bo'ladi; b) nutq oqimida so'zni boshqa so'zdan ajratib olishga yordam beradi; d) so'z urg'usining harakatchan turi so'zlarning leksik va grammatik ma'nolarini farqlashi ham mumkin; e) nutqda fonostilistik vosita(fonostilema) bo'la oladi. Keyingi ikki holat urg'uning fonologik va aksentologik xususiyatlari sanaladi.

II. Sintagma urg'usi – nutq oqimining ma'no jihatdan muhim bo'lgan qismini (sintagmani) alohida ta'kidlash, ajratish uchun qo'llangan urg'u. Sintagmani aniqlash mezonlari ikkitadir: a) semantik mezon; b) sintaktik mezon. Bu mezonlar sintagmaning grammatik-semantik jihatdan yaxlit bir butun konstruksiya ekanligidan kelib chiqadi. Sintagma urg'usi fraza (gap) ichidagi mazmunan yaxlit, grammatik jihatdan bir butun bo'lgan qismni maxsus ta'kidlash, uni shu fraza (gap) ichidagi boshqa sintagmalardan ajratish uchun xizmat qiladigan fonetik vositadir. Buni quyidagi nutqiy parcha tahlilida ko'rib chiqaylik: "Iqtisodiy va siyosiy sohalaridagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir. Aynan shuning uchun ham ma'naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, ta'lim va maorifni yuksaltirish, milliy uyg'onish g'oyasini ro'yobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga yetkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri bo'lib qoladi."

(Prezident I. Karimovning 1995-yil fevral oyidagi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasidagi ma'ruzasidan).

Yuqoridagi nutqiy parchada ikkita sodda yoyiq gap bor: 1. "Iqtisodiy va siyosiy sohalardagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi yurtimizda yasha-yotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir". 2. "Aynan shuning uchun ham ma'naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, ta'lim va maorifni yuksaltirish, milliy uyg'onish g'oyasini ro'yobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga yetkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri bo'lib qoladi". Har bir gap nutqning fonetik bo'linishida bir frazaga teng bo'lishini hisobga olsak, keltirilgan nutqiy parchada ikkita fraza borligi ma'lum bo'ladi. Frazalar, ma'lumki, katta pauzalar bilan bir-biridan ajratiladi (pauza ham fonetik vosita – intonatsiyaning tarkibiy uzvlaridan biri). Har bir fraza taktlarga (sintagmalarga) bo'linadi. Demak, sintagmalar frazaning kichikroq (qisqaroq) pauzalar bilan ajratiladigan parchalaridir. Yuqoridagi ikki frazadan birinchisida quyidagi parchalar – sintagmalar bor: a) "Iqtisodiy va siyosiy sohalardagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi"; b) "yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir". Bu sintagmalardan birinchisi alohida urg'u (sintagma urg'usi) bilan yakunlangan bo'lib, uning fonetik tabiati quyidagi belgilarga ega: sintagma oxiridagi "maqsadi" so'zining so'nggi bo'g'ini ochiq bo'lib, bu bo'g'indagi "i" unlisi cho'ziq talaffuz etilmoqda (kvantitativ urg'u), tovush toni ko'tarilgan (ton belgisi), kuchi esa intensivlashgan (zarb belgisi), bu hol shu sintagmaning ma'nosini alohida ta'kidlash imkonini bergan. Sintagma urg'usidan so'ng kelgan qisqa pauza birinchi va ikkinchi sintagmalarni bir-biridan ajratish vazifasini bajargan. Sintagma urg'usining o'rni kuzatilgan maqsad va nutq situatsiyasiga qarab o'zgartirilishi ham mumkin. Bunday paytda u gapning grammatik jihatlariga ham ta'sir qiladi. Qiyos qiling: *Bu shifokor – Dilbarning onasi.* (*Bu shifokor*-ega sostavi; *Dilbarning onasi* – kesim sostavi). *Bu - shifokor Dilbarning onasi.* (*Bu* – ega, *shifokor Dilbarning onasi* – kesim sostavi).

III. A y i r u v u r g ' u s i – gap bo'laklaridan birini alohida ta'kidlash uchun

yoki soʻzlovchining his-hayajoni, voqelikka munosabatini maxsus ifodalash maqsadida qoʻllanadigan urgʻu. U ikki turga boʻlinadi: logik urgʻu (mantiq urgʻusi) va emfatik urgʻu.

1. *Logik urgʻu(mantiq urgʻusi)* - tinglovchining eʼtiborini gap boʻlaklaridan biriga alohida jalb etish, shu boʻlak orqali ifodalangan maʼnoni maxsus taʼkidlash uchun qoʻllanadigan urgʻu. Gapning logik urgʻu olgan boʻlagi odatda boshqa boʻlaklardan kuchllroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: 1) *Men universitetda oʻqiyman (boshqa birov emas, men..)*. 2) *Men universitetda oʻqiyman (litseyda emas, universitetda..)*. 3) *Men universitetda oʻqiyman (ishlamayman, oʻqiyman...)* kabi.

Logik urgʻu obʼyekt boʻlgan boʻlakning leksik urgʻuli boʻgʻini boshqa boʻgʻinlardan kuchllroq, undagi unli esa ancha choʻziq talaffuz etiladi.

2. *Emfatik urgʻu* (emotsional urgʻu). Urgʻuning bu turi hain biror gap boʻlagini alohida taʼkidlashga asoslanadi, ammo logik urgʻuda boʻlakning (soʻzning) maʼno tomoni taʼkidlansa, emfatik urgʻuda shu maʼno bilan birga soʻzlovchining his-hayajoni, voqelikka boʻlgan subyektiv munosabatini ifodalash ham maqsad qilinadi: bu urgʻu gapdagi soʻzning taʼsirchanligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Masalan: *"Eh, qanday goʻzal manzara! Tabiat shu daraja goʻzalki, koʻrib bahridiling ochiladi!"* Bu gapda *qanday* va *goʻzal* soʻzlariga, aniqrogʻi, shu soʻzlardagi "qan-" va "-zal" boʻgʻinlariga emfatik urgʻu tushgan: shu boʻgʻinlardagi unli tovush ancha choʻziq va maxsus ton bilan talaffuz etilgan.

Tekshirish savollari

1. Urgʻu nima? Uning qanday tiplari bor?
2. Qanday hollarda urgʻu aksentema sanaladi?
3. Soʻz urgʻusining fonetik tabiatiga nimalar kiradi? Bu belgilariga koʻra soʻz urgʻusining qanday turlari farqlanadi?
4. Oʻrniga koʻra soʻz urgʻusining qanday turlari bor?
5. Erkin va bogʻlangan urgʻular qanday farqlanadi?
6. Harakat qilish belgisiga koʻra soʻz urgʻusining qanday turlari bor?

7.Ko'chadigan va ko'chmaydigan urg'ular qanday farqlanadi?

8.Sintagma urg'usi nima?

9.Ayiruv urg'usining asosiy belgilari nimalardan iborat?

10.Urg'uning til va nutqdagi rolini qanday tushunasiz?

Tayanch tushunchalar

Urg'u - muayyan til fonetik-fonologik tizimidagi supersegment birliklardan biri.

Aksentema - urg'uning so'z yoki nutq oqimidagi fonologik-aksentologik xususiyatlariga nisbatan nomlanishi.

Dimanik urg'u - zarb urg'usi.

Kvantitativ urg'u (miqdor urg'usi)- cho'ziqlik belgisiga ega bo'lgan urg'u.

Tipik ottenkali urg'u - bo'g'in tarkibidagi unlining asosiy ottenkasini saqlash imkonini beradigan urg'u.

Tonik (musiqiy) urg'u - ovoz tonining o'zgarishi, tovlanishiga asoslangan urg'u.

Bog'langan urg'u - muayyan tilda so'zdagi biror bo'g'inga doimiy bog'langan urg'u.

Erkin urg'u - muayyan tilda so'zning turli bo'g'inlarida uchraydigan urg'u.

Ko'chadigan urg'u - muayyan tilda so'zning bir bo'g'inidan boshqa bo'g'iniga ko'chib turadigan urg'u.

Ko'chmaydigan urg'u - so'z tarkibidagi bir bo'g'inga doimiy bog'langan bo'lib, boshqa bo'g'inga ko'chmaydigan urg'u.

Sintagma urg'usi - nutq oqimining ma'no jihatidan muhim bo'lgan qismini (sintagmani) alohida ta'kidlash, ajratish uchun qo'llanadigan urg'u.

Ayiruv urg'usi - gap bo'laklaridan birini alohida ta'kidlash uchun yoki so'zlovchining his-hayajoni, voqelikka munosabatini maxsus ifodalash maqsadida qo'llanadigan urg'u.

Fonostilemlar - нуткнинг таъсирчанлигини,экспрессивлигини таъминлашда ishtirok etadigan prosodik birliklar va elementlar.

Fonostilistika - fonetik-fonologik birliklarning, shu jumladan urg'uning ham matndagi uslubiy xususiyatlariga oid ta'limot. U stilistikaning bir bo'limi sanaladi.

Adabiyotlar: 1[13-14],10[83-90],11 (164-170), 15(49-62), 16[68-78],34[26-28].

2.10. Intonatsiya (intonema)

Intonatsiya - og'zaki nutqning ritmik-melodik tomoni, undagi ovoz (ton) tovlanishlari. Intonatsiya bir qator supersegment elementlar (*ovoz toni, melodika, ritm, tembr pauza, temp* va boshqalar) ishtirokida tarkib topadi va gap mazmunining, undagi emotsional-ekspressiv jihatlarining ifodalanishida muhim rol o'ynaydi. Demak, intonatsiya og'zaki nutqning majburiy fonetik komponentidir, usiz gap yoki nutq shakllanmaydi va ifodalanmaydi. Tilshunoslikning intonatsiya yoki intonema bilan shug'ullanuvchi sohasi *intonologiya* deyiladi.

Har qanday nutq harakatdir, bu harakat esa albatta ma'lum intonatsiya bilan qo'shib, qorishib yuzaga keladi: nutqning toni, sur'ati, pauzalari, tonning balandligi va kuchi gapning mazmuni va emotsionalligi talablaridan kelib chiqqan holda o'zgarib, tovlanib turadi. Demak, intonatsiyasiz gap ham bo'lmaydi: har bir gapning o'ziga xos intonatsiyasi borligi ham shundan. Intonatsiya, yuqorida aytib o'tilganidek, bir qator prosodik elementlardan tarkib topadi. Bunday elementlar fizik-akustik va fonologik jihatdan o'zaro quyidagicha farqlanadi:

1. *Nutq melodikasi*. Bunda nutqda ishtirok etgan gaplardagi ovozning ko'tarilishi va pasayishi nazarda tutiladi. Bu jarayon gap tarkibidagi so'zlarning bo'g'inlarida qo'llangan unli tovushlarning baland yoki past talaffuz etilishiga asoslanadi. Tabiiyki, gapdagi barcha so'zlarning bo'g'inlari bir xil balandlikda talaffuz etilmaydi, ular gapning mazmun planiga (fikir, his-tuyg'u va hokazolarga) qarab o'zgarib boradi. Shuning uchun ham darak, so'roq va buyruq gaplarning yoxud emotsional va emotsional bo'lmagan gaplarning intonatsiyalari bir xil emas.

2. *Nutq ritmi* - urg'uli va urg'usiz, cho'ziq va qisqa bo'g'inlarning qo'llanishida vazndoshlik, ohangdoshlikning mavjud bo'lishi. Nutq ritmining badiiy yoki ifodali o'qishda, shuningdek, she'riy misralardagi qofiyadoshlik, ohangdoshlikni ta'minlashda ahamiyati katta: band ritmi, alliteratsiya ritmi, anafora, emfaza kabilar nutq ritmini ta'minlovchi muhim vositalar sanaladi.

3. *Temp* – sur’at, daraja, tezlik. Bunday tezlik gap tarkibidagi tovushlar talaffuziga sarflangan vaqt bilan belgilanadi. Bunday vaqt gap bo‘laklari, ularning o‘rni, gapning turi, situatsiya kabi omillar ta’sirida har xil bo‘ladi. Masalan, darak gaplarda gap boshida kelgan ega talaffuzida temp sekinroq bo‘ladi, bu temp kesim sostavida tezlashadi. Agarda ega logik urg‘u olsa, uning talaffuzidagi temp kuchayadi.

So‘roq gapda eganing talaffuzidagi tezlik darak gapdagi eganikidan bir oz ortiq bo‘ladi, kesim talaffuzidagi tezlik esa nisbatan kamayadi. Buyruq gaplarda temp gap oxiriga tomon tezlashib boradi, ammo oxirgi so‘z talaffuzidagi tezlik keskin pasayadi.

4. *Nutq intensivligi* - talaffuzning kuchli va kuchsiz bo‘lishi. Nutq intensivligi, odatda, nafas chiqarishning kuchayishi yoki kuchsizlanishiga asoslanadi. Masalan, xonadagi nutq ochiq maydondagi nutq intensivligidan kuchsizroq bo‘ladi.

5. *Nutq tembri* - tovushning bo‘yoqdorligi. Bunday bo‘yoqdorlik asosiy ton va qo‘shimcha tonlar (obertonlar, parsial tonlar, rezonator tonlar) nisbatidan kelib chiqib, nutqning ta’sirli, quvnoq, o‘ynoqi yoki, aksincha, ma’yus, g‘amgin bo‘lishini ta’minlaydi.

6. *Pauza* - nutq oqimidagi ayrim to‘xtalishlar. Pauzaning sintaktik va nosintaktik turlari bor: sintaktik pauza gap bo‘laklarini belgilash funksiyasini bajaradi; nosintaktik pauza esa so‘zlovchining nafas olishini rostlash ehtiyoji bilan yuzaga keladi.

I z o h: Logik urg‘u va emfatik urgular ham, aslida, intonatsiya bilan bog‘liq hodisalardir, ammo ular urg‘ular tizimiga ham dahldor, shu bois ularni darslikning aksentuatsiyaga oid bo‘limida ko‘rish ma’qul topildi.

Intonatsiyaning turlari va tildagi ahamiyati

Intonatsiya turlari - intonatsiyaning yuqorida sanab ko‘rsatilgan prosodik elementlar ishtirokida shakllangan maxsus ko‘rinishlari. Ularga quyidagilar kiradi:

1. *Tugallangan intonatsiya*. Har bir gap nisbiy tugal intonatsiyaga ega bo‘ladi.

2. *Tugallanmagan intonatsiya*. Ayrim so‘z yoki so‘z birikmasining gap emasligini bildiradigan intonatsiya. Masalan: *A lochi talaba* (aniqlovchi-aniqlanmish

qolipidagi birikma. Bunda intonatsion tugallik yoʻq). *Talaba* – *a'lochi*: ega+kesim=gap. (Bunda gapga xos intonatsion tugallik bor).

3. *Darak intonatsiyasi* - tinch ohang.

4. *So'roq intonatsiyasi* - ko'tariluvchi ohang.

5. *Undov intonatsiyasi* - fikrni kuchli his bilan ifodalashda qo'llanadigan ohang. Bu ohang emotsional gaplarda qo'llanadi.

6. *Chaqiruv yoki undash intonatsiyasi* - undalmalarga, vokativ gaplarga, buyruq gaplarga xos intonatsiya.

7. *Sanash intonatsiyasi* - teng grammatik munosabatda bo'lgan so'zlarni - uyushiq bo'laklarni bog'lovchi fonetik vosita.

8. *Emfaza* - nutqning emotsional jihatdan ifodalanish darajasining kuchayishi.

Intonatsiyaning til va nutqdagi roli: a) gapning intonatsion tugalligini ifodalovchi muhim vosita sifatida xizmat qiladi; b) gapning ifoda maqsadiga va emotsionallikka ko'ra turlarini farqlashda ishtirok etadi; v) sintaktik aloqalarni ifodalovchi muhim fonetik vosita sanaladi.

Tekshirish savollari

1. Intonatsiya nima?
2. Intonatsiyaning qanday prosodik elementlari bor?
3. Intonatsiyaning turlari?
4. Intonatsiyaning til va nutqdagi roli?
5. Fonetikaning intonatsiyani o'rganuvchi bo'limi qanday nomlanadi?

Tayanch tushunchalar

Intonatsiya - og'zaki nutqning ritmik - melodik tomoni, undagi ovoz (ton) tovlanishlari.

Nutq melodikasi - gapda ovozning ko'tarilishi va pasayishi.

Nutq ritmi - urg'uli va urg'usiz bo'g'nlarning qo'llanishida, ulardagi unllarning cho'ziq va qisqa talaffuz etilishida vazndoshlik, ohangdoshlikning mavjud bulishi.

Temp - nutq oqimining sur'ati , tezlik darajasi.

Nutq intensivligi - talaffuzning kuchli yoki kuchsiz bo'lishi.

Nutq tembri - nutq oqimida asosiy ton va qo'shimcha tonlar nisbatidan kelib chiqadigan tovush bo'yoqdorligi(sifat ko'rsatkichi).

Pauza - nutq oqimidagi ayrim to'xtalishlar.

Tugallangan intonatsiya - gapga xos intonatsiya.

Tugallanmagan intonatsiya - so'z birikmasiga xos intonatsiya.

Darak intonatsiyasi - tinch ohang.

So'roq intonatsiyasi - ko'tariluvchi ohang.

Undov intonatsiyasi - emotsional gaplarga xos intonatsiya.

Chaqiruv yoki undash intonatsiyasi – undalmali gaplarga, vokativ va buyruq gaplarga xos intonatsiya.

Sanash intonatsiyasi - uyushiq ho'laklarni bog'lash vazifasini bajaruvchi intonatsiya.

Emfaza - nutqning emotsional jihatdan ifodalanish darajasining kuchayishi.

Adabiyotlar: 1(15-18),10(90-93),11 (170-173), 15(62-74), 16(78-88)

3.Hozirgi o'zbek adabiy tilining yozma shakli

3.1.Til va yozuv munosabatlari

1.Til -yozuvning lisoniy asosi, chunki yozuv tilga nisbatan ikkilamchi hodisadir. U til va nutqqa tobe bo'ladi, ularni (til va nutqni) og'zaki shakldan yozma shaklga-fizik-akustik asosdan optik-grafik asosga ko'chirish uchun xizmat qiladi. Qiyos qiling: *kitob* =so'z, leksema (til birligi, keksik birlik). Shu birlik tilda "k"+ "i"+ "t"+ "o"+ "b" tovushlari qo'shilmasidan, yozuvda esa k+i+t+o +b harflari qo'shilmasidan tarkib topgan, bu harflarning har biri *kitob* so'zidagi tovushlarni yozuvda ifodalash vazifasini bajargan. Uni *китоб* (kirill-o'zbek alifbosi harflari) *yoki* **كيتوب** (arab alifbosi harflari) vositasida ifodalash mumkin, ammo bu bilan so'z ma'nosi o'zgarib qolmaydi, chunki harflar til birligi bo'lgan tovushlarga (fonemalarga) nisbatan ikkilamchi (shartli) belgilardir, ularning til va nutqqa tobeligi, ayni paytda tovush va harf (aniqrog'i, fonema va grafema) o'rtasidagi izomorfizm ham shu holat bilan izohlanadi. Biroq bu holatning o'ziga yarasha ijtimoiy-vazifaviy qiymati borligi ham shubhasizdir: u tilning kommunikativ va kumulativ funksiyalarini amalga oshirish imkoniyatlarini behad darajada kengaytiradi: og'zaki nutqdagi zamon va makon (vaqt va masofa) cheklanishlariga chek qo'yadi, insoniyat tomonidan yaratilgan madaniy, ilmiy-ma'rifiy va boshqa boyliklarning yozma matnlar orqali ajdodlardan avlodlarga yetib borishini ta'minlaydi, nihoyat, jamiyatning ilmiy-texnikaviy taraqqiyotmi tezlashtiradi (zamonaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalari keng qo'llanayotgan hozirgi davrda ham yozuv o'zining amaliy ahamiyatini yo'qotgani yo'q, aksincha, bunday texnologiyalar faoliyatida yozuvning ham o'ziga yarasha ishtiroki bor).

2. Yozuv tizimining nollsoniy (ekstralingvistik) asoslari ham bor: bu asos yozuv mashinkalari, matbaa, faks, computer imkoniyatlari, yozuv estetikasi, pedagogika (metodika), psixologiya, semiotika kabi sohalar bilan bog'liq masalalar guruhini o'z ichiga oladi. Alifbo va imloni shakllantirishda bunday omillarning nazardan chetda qoldirilishi yozuv amaliyotida ma'lum nuammolarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Shu o'rinda **Abdurauf Fitratning** 1921 yilda birinchi O'lka o'zbek tili va imlosi qurultoyida o'qigan ma'ruzasida aytgan quyidagi gapi e'tiborga loyiqdir: "Butun millatlar yozuni o'qimog'och, ma'noni onglay olmaylar. Ma'noni onglamoq uchun yozuni o'qiylar. Biz esak ma'noni onglayolmasak yozuni o'qiyolmaymiz...", -degan edi u o'z ma'ruzasida.³⁶ Bunda u arab alifbosidagi harflarning ko'p shaklliligi, ularni qo'llash qoidalaridagi noizchiliklar (qisqa unilarning yozuvda ifodalanmasligi, bir harf bilan turli tovusblarning ifodalanishi) tez va ravon o'qish ko'nikmalarining shakllantirilishiga, demak, yozuvning pedagogik-psixologik aspektiga salbiy ta'sir qilayotganligini nazarda tutgan edi.

Yuqoridagi kabi fikrlar o'z vaqtida Elbek (Mashriq Yunusov) va R. Inomovlar tomonidan ham bildirilgan. **Elbek** bu baqda shunday degan edi: "...Eski imlo atag'on imlomiz burun choqlardan beri bir yo'sunsiz, negizsiz yozilib kelmoqda bo'lg'on bir imlodurkim, buning bilan bir narsani ochiq onglov juda qiyindir, chunku bir so'zni bir necha turli o'qimoq mumkin bo'lg'onliqdan kishi ko'b yanglishadir. ... Demak, eski imlo yo'lsizligi uchun tashlamoqdan boshqa chora yo'qdir."³⁷ **R. In'omov** esa e'tiborni ko'proq yozuv mashinkalari va bosmaxona texnikasi bilan alifbo o'rtasidagi mutanosiblik buzilganligiga qaratadi. Xususan, "Maorif va o'qutg'uchi" jurnalida chop etilgan bir maqolasida u shunday deydi: "Nima uchun arabdan lotlnga o'tish kerak? Shu so'roqqa qisqa qilib javob beramiz:

- 1) arab alifbosi turk tilidagi tovushlarning shaklini tamomila bera olmaydir;
- 2) arab alifbosi texnika tomonidan lotindan quyi turadir. Arabda nuqtalar, alomatlar, bosh , o'rta va so'nggi bartlar bordir. Lotin esa bulardan uzoqdir;

³⁶ Qarang 1921 yil yanvarida bo'lg'on birinchi O'lka o'zbek til va imlo qurultoyining chiqorg'on qarorlari - T. Turkiston Jumhuriyatining davlat nashriyoti -1922.-R.-13-16.

³⁷ Elbek Imlo masalasi - Ishitirokiyun, 1920, 18-sentabr, №3

3) arab alifbosi o'qitish, o'rganish ishida lotindan ortda turgani, texnika tomonidan buzuvchiligi ustiga yerlashtirish ishida ham to'sqinlik qiladir. Masalan: yozu mashinalari, stenografiya, telegraf va shunga oxshashlar".³⁸

Professor **A.K.Borovkov** turkiy tillar alifbolarini uyg'unlashtirish (unifikatsiya qilish) masalasi haqida gapirar ekan, bunday unifikatsiya ishlari murakkab bosmaxona texnikasining imkoniyatlariga mos ravishda olib borilishi lozimligini ham alohida uqtiradi.³⁹

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, alifbo va imloni shakllantirishda faqat lisoniy (lingvistik) omillarni hisobga olishning o'zi yetarli emas. Buning uchun yozuv tizimining pedagogik-psixologik, texnikaviy, estetik omillar bilan bog'liq jihatlari ham hisobga olingan bo'lishi kerak.

3.2.Grafika- yozuv tizimining birinchi komponenti

Grafika yozuv sistemasining birinchi va yetakchi komponentidir.Uning lisoniy (lingvistik) asosini o'zbek tilining fonologik sistemasi va ma'lum darajada shu tilning leksik sathi tashkil qiladi.Grafik tizim tilning ana shu sathlariga mansub birliklar bilan *grafemalar* vositasida aloqaqa kirishadi⁴⁰.

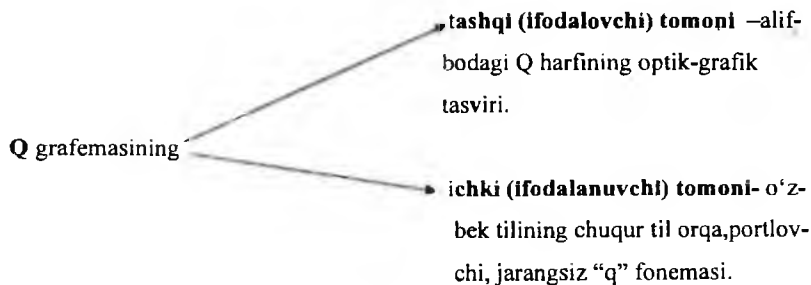
Grafema tashqi (moddiy) va ichki (mavhum) tomonlari bor bo'lgan bilateral birlikdir.⁴¹ U shu ikki tomonning - *ifodalovchi va ifodalanuvchilarning* uzviy bog'liq bo'lishiga asoslanadi. Uni quyidagi chizmalar shaklida tavsiflash mumkin:

³⁸ In'omov K. Lotin alifbosi uchun kurash - "Maorif va o'qitg'uchi" - 1926 - №3 - B - 5-7

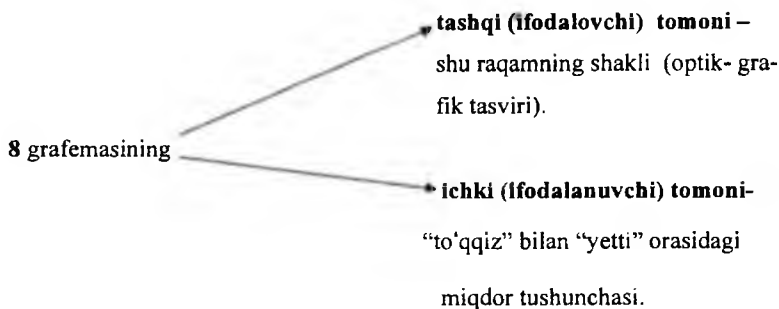
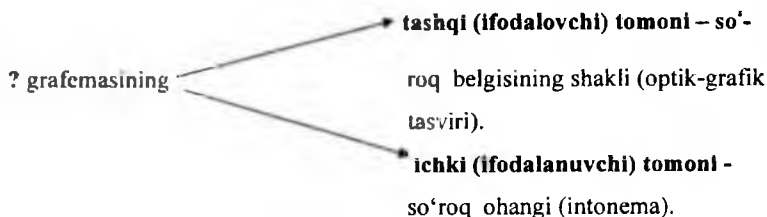
³⁹ Боровков А.К. К вопросу об унификации перских алфавитов.// Востокосведение.-1956.-№4.-С.101-110.

⁴⁰ "Grafema" termini fanga I A Boduen de Kurlene tomonidan kiritilgan. Qiyatig' Bodуэн де Куртэнэ И.А. Об отношении русского письма к русскому языку - СПб. 1912 -С 27.

⁴¹ Зиндер Л.Р. Очерк общей теории письма - Ленинград Наука (Ленинградское отделение), 1987 -С 82-83

E s l a t m a: grafemaning bosma va yozma, bosh va kichik shakllari uning allograflari sanaladi.

Chizmalarda ko‘rsatilgan grafemalarning birinchisi (**Q** grafemasi) alifbodagi harfga, ikkinchisi (**?** grafemasi) tinish belgisiga, uchinchisi (**8** grafemasi) raqamga asoslangan. Shunga ko‘ra birinchi tip grafemalar harfiy belgilar guruhini, ikkinchi va uchinchi tip grafemalar esa noharfiy belgilar guruhini tashkil etadi. Yozuvda ishlatiladigan *defis*, *apostrof* (tutuq belgisi) ham noharfiy belgilar guruhiga

mansubdir. Muayyan til yozuvining grafik tizimi ana shunday grafemalar va yana bir qator yordamchi vositalar (*signalizatorlar, diakritik belgilar*)dan tarkib topadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, grafema y o z u v b i r l i g i, fonema. intonema, aksentema va leksemalar esa til birliklaridir. Binobarin, **grafema bilan fonema** (yoki **intonema, leksema**) o'rtasidagi aloqa to'ppa-to'g'ri (bevosita) bo'lishi mumkin emas, bunga tovush tilming fizik-akustik asosga, yozuvning esa optik-grafik asosga tayanganligi yo'l qo'ymaydi. Shuning uchun yozuv birligi (**grafema**) bilan til birligi (**fonema, intonema yoki leksema**) o'rtasidagi aloqa kodlashtirish orqali ta'minlanadi: kod turli informatsiyalarni uzatish, ishlash, saqlash va xotirlab qolish uchun mo'ljallangan shartli belgilar, simvollar sistemasidir. Har qanday grafema ana shu sistemaning bir a'zosi hisoblanadi.

I z o h: Grafema bilan harf o'zaro o'xshashdir, ammo ularning farqli jihatlari ham bor: a) grafema o'z referenti bo'lgan fonemaning akustik-artikulyatsion va funksional xususiyatlariga mos ravishda alifbodagi boshqa harflar yoki belgilar bilan birikib, digraf shakliga kirishi mumkin. Masalan, rus tili alifbosidagi **а, у, о, ы** harflari qattiq undoshlar (твёрдые согласные) bilan yondosh pozitsiyada o'zidan oldin kelgan harf referentining (fonemasining) qattiqqligiga, **и, е, ё, ю, я** harflari esa ayni shu harflar bilan yondosh pozitsiyada o'zidan oldin kelgan harf referentining (fonemasining) yumshoqligiga ishora qiladi, demak signalizatorlik funksiyasini bajaradi. Yozuvdagi bunday holatlarni grafemika (alifbo emas) boshqaradi. Qiyos qiling: лось(ло)-лёсс(лѐ), плот (ло,т)-плеть(ле,ть), рад(ра)-ряд(ря), быть(бы)-бить (би), флот(ло)-слёт(лѐ), лук (лу)-люк(лю) kabi. Bunda alifbodagi ayrim harflarning so'z tarkibidagi pozitsiyalari ularning funksiyalarini ham belgilaydi: **е, ё, ю, я** harflari yumshoq undoshlarni ifodalashda signalizatorlik funksiyasini bajaradi (yuqoridagi misollar), **а, у, о, ы** harflari esa qattiq undoshlarni ifdalashda signalizatorga aylanadi (yuqoridagi misollar), bu hol rus yozuvi tizimida **ль, лѐ, ле, лю, ря, ть, бы, би** kabi digraflarning shakllantirilishiga olib kelgan, bunday digraflar tarkibidagi ikkinchi harflar shu pozitsiyada o'z referentiga egaligini saqlab qolish bilan birga qo'shimcha vazifani-signalizatorlik funksiyasini ham

bajarmoqda. Bunday holat faqat grafemalarga xos bo'lib, alifboda o'z ifodasini topmagan; b) harf faqat alifbo birligidir, grafema esa harflardan tashqari tinish belgilari va raqamlarga asoslangan bo'lishi ham mumkin. Demak, grafema bilan harf, raqam va tinish belgilari o'rtasida umumiylik, xususiylik va alohidalik munosabatlari bor. Grafemalarning fonografema, prosodemografema va logografema kabi tiplarga bo'linishi ham shundan. Bularning barchasi grafemalarning struktural-funksional jihatlarga ega birliklar ekanligini ko'rsatadi. Harflarda esa bu xususiyat bir qadar cheklangandir.

Grafemalarning yozuvdagi lingvistik-funksional xususiyatlarini reallashtirishda ularning **differensial belgilari** (shakli yoki tasviridagi tafovutlar) muhim rol o'ynaydi. Bu jihatdan **grafemalar** tovush tilidagi *fonemalarga o'xshaydi*, chunki **fonemalar** ham, ma'lumki, differensial belgilar tufayli so'z yoki morfemalarning moddiy qobig'ini va ma'nolarini farqlaydi, *farqi skundaki, fonemalardagi differensial belgilar akustik-artikulyatsion omillarga, grafemalardagi differensial belgilar esa optik-grafik omillarga asoslanadi*. Masalan, **tovuq** va **sovuq** so'zlarining ma'nolarini farqlashda "t" va "s" fonemalaridan birinchisining portlovchi, ikkinchisining esa sirg'aluvchi bo'lishi (*akustik-artikulyatsion tafovuti*) tovush till uchun qanchalik ahamiyatli bo'lsa, shu tovushlarni yozuvda ifodalovchi **t** va **s** grafemalarining shakllaridagi tafovutlari (**optik-grafik tasvirdagi farqlar**) tilning yozma shakli uchun shunchalik ahamiyatlidir.

Grafema tiplari va turlari

G r a f e m a l a r o'zlarining tildagi muqobili (kodlashtirilgan referenti) va yozuvdagi vazifalariga ko'ra **fonografema, prosodemografema, logografema va morfografema** kabi tiplarga bo'linadi.

Fonografemalar

Grafemalarning bu tipi tovush tilidagi fonemalarni ifodalaydi: **i** fonografemasi "i" fonemasini, **b** fonografemasi "b" fonemasini ifodalagani kabi.

Fonografemalarning tashqi (ifodalovchi) tomoni bitta harfga teng bo'lishi (masalan, **n**) yoki ikki harf qo'shilmasidan tarkib topishi (masalan, **ng**) mumkin. Grafik lingvistikada *tashqi (ifodalovchi)* tomoni bir harfga teng bo'lgan grafemalar

monograflar deb, ikki harf birikmasiga teng grafemalar esa **digraflar** deb nomlanadi. Yozuv tizimida grafemalarning uch yoki to'rt harf birikmasiga teng turlari ham uchraydi. Masalan, neinis yozuvida "**sh**" fonemasi uchun uch harf birikmasidan iborat grafema (**sch** trigrafi), "**ch**" fonemasi uchun esa to'rt harf birikmasidan iborat grafema (**tsch** poligrafi) belgilangan. Ikki yoki undan ortiq harflar qo'shilmasidan tarkib topgan grafemalar poligraflar deb ham nomlanadi.

Fonografemalarning ichki (ifodalanuvchi) tomonida bitta yoki bir necha fonema kodlashtirilgan bo'lishi mumkin. Masalan, o'zbek yozuvidagi **g'** fonografemasining ichki tomonida o'zbek tilining bitta fonemasi - chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangli "**g'**" "*undoshi*, **j** fonografemasining ichki tomonida esa ikkita fonema - sirg'aluvchi "**j**" (*jurnal* so'zi boshidagi undosh) va qorishiq "**dj**" (*juda* so'zi boshidagi undosh) kodlashtirilgan. Grafemalarning ichki tomonida kodlashtirilgan fonemalar shu grafemalarning *ifodalanuvchilari* yoki *réferentlari* deb ham yuritiladi. **Ifodalanuvchisi (referenti)** bitta bo'lgan grafemalar *monofonemali grafemalar*, ifodalanuvchisi ikkita bo'lgan grafemalar *bifonemali* yoki *polifonemali grafemalar* sanaladi.

Fonografemalarning monograf, poligraf, monofonemali, bifonemali va polifonemali xarakterda bo'lishi ularning ma'lum grafemalar guruhiga mansubligidan kelib chiqsa, yozma nutq oqimida (sintagmatik planda) ularning strukturaviy-funksional jihatlari o'zgarib turishi ham mumkin. Masalan, *ong, ming* so'zlarida **n** va **g** harflari birikib, bitta tovushni (sayoz til orqa "**ŋ**"ni), *menga, senga* so'z shakllarida esa shu ikki harf alohida-alohida tovushlarni ("**n**" va "**g**" fonemalarini) ifodalamoqda. Shunga ko'ra, *ong, ming* so'zlaridagi **ng** digrafi sintagmatik planda **analitik grafema** (yozma nutq oqimida ikki harf bir tovushni ifodalagani uchun), *menga, senga* so'z shakllaridagi **n** va **g** harflari esa **oddiy grafemalar** (yozma nutq oqimida ikkita boshqa-boshqa tovushni ifodalagani uchun) hisoblanadi: bunda *ong, ming* so'zlaridagi **n** va **g** harflari **ng** grafemasining uzvlari (elementlari) sanaladi, *menga, senga* so'zlari tarkibida esa bu ikki harfning har biri alohida (mustaqil) grafemalar sifatida qo'llangan; rus-o'zbek yozuvidagi **e**

monografida esa boshqacharoq holat (grafik qoida) kuzatiladi: u soʻz yoki boʻgʻin boshida bir yoʻla ikki fonemani - "й+э"ni ifodalaydi, demak, **sintetik xarakterdagi grafema** sanaladi (mas., *елкан* soʻzida), boshi yopiq yoki toʻla yopiq boʻgʻin tarkibida esa rus-oʻzbek alifbosidagi **е monografi** bitta "э" unlisining oʻzini ifodalaydi, demak, **oddiy grafema** xarakterida (*bir tovushga bir harf munosabatida*) boʻladi (mas., *мен* soʻzida). Bu hol turli fonetik-grafik pozitsiyada qoʻllangan **е** va **э** grafemalari oʻrtasida **sinonimik munosabatni** ham shakllantiradi. Qiyos qiding: *экин* (э = "э")-*текин* (е="э"). Bu ikki soʻzda ifoda plani (shakli) har xil boʻlgan э va е grafemalari bitta "э" unlisini ifodalagan. Bunday holni *наряд* va *наряд*(а va я ="а"), *суд* va *салют* (у va ю="у"), *флот* va *слёт* (о va ё="о") soʻzlari tarkibidagi grafemalar sinonimiyasida ham koʻramiz. Bular rus grafikasiga asoslangan oʻzbek yozuvi fonografemalarining strukturaviy va funksional, paradigmatic va sintagmatik xususiyatlari ancha murakkabligidan dalolat beradi.

Prosodemografemalar

Grafemalarning bu tipi tovush tilining ohang, melodika, pauza, urgʻu kabi ritmik-intonatsion yoki aksentologik vositalarini yozuvda ifodalash uchun xizmat qiladi. Xususan, **urgʻu belgisi** soʻzning urgʻuli boʻgʻinini yozuvda koʻrsatish zarur boʻlgan paytlarda ishlatiladi. U urgʻuli boʻgʻindagi unli tovushni ifodalagan harf (grafema) ustiga qiya chiziq tarzida qoʻyiladi: *atlás* ("matoning bir turi"), *átlas* ("geografik atlas") kabi. **Tinish belgilari** esa gap va nutqning mazmun mundarijasini shakllantirishda muhim rol oʻynaydigan fonetik-fonologik vositalarni (*koʻtariluvchi ohang, pasayuvchi ohang, toʻlqinli ohang, sanash ohangi, pauza* kabi supersegment birliklarni) yozuvda ifodalash uchun qoʻllanadi. **Bunday belgilar quyidagi vazifalarni bajarish uchun ishlatiladi:**

- a) **ijtimoiy aloqani (fikir almashuvi jarayonini)** yozuvda toʻgʻri ifodalash uchun;
- b) **maqsad, mazmun yoki maʼnoni, ularning oʻziga xos "rang" va "tus"larini** yozuvda aniq ifodalash uchun;
- v) **gapning tarkibini hamda shu tarkib elementlari (komponentlari) oʻrtasidagi grammatik-semantik munosabatlarni** ifodalash uchun;

g) *yozma nutqning ixcham va ravonligini* ta'minlash uchun;

d) *yozma nutqdagi murakkab fikriy munosabatlarni* ifodalash uchun.

O'zbek tilshunosligida tinish belgilarining quyidagi 10 ta turi grafikaning markaziy sistemasiga kiritiladi:

Nuqta ----- (.)

So'roq belgisi ----- (?)

Undov belgisi ----- (!)

Nuqtali vergul ----- (;)

Ko'p nuqta (uch nuqta) ----- (...)

Vergul (qo'sh vergul) ----- (,yoki ,,)

Ikki nuqta (bayon belgisi) ----- (:

Tire (qo'sh tire) ----- (-yoki- -)

Qavs (qo'sh qavs) ----- (,[]

Tirnoq (qo'sh tirnoq) ----- (" ")(" ")

Izoh: tinish belgilarining yuqorida sharhlangan xususiyatlari va shu asosda yaratilgan klassifikatsiyalar ularning **grafik belgi (prosodemografema)** sifatidagi xarakteristikasi hisoblanadi, ammo tinish belgilarining qo'llanishini me'yorlaydigan qoidalar tizimi esa grafikada maxsus ko'rilmaydi, chunki "qoidalar" "Grafika"ning emas. "Punktuatsiya"ning predmeti sanaladi.

Yuqorida sanab ko'rsatilgan tinish belgilarining misra balandligiga nishatan joylashtirilishi ham bir xil emas: **nuqta (.)**, **vergul (,)**, **ko'p nuqta (...)** misranning pastki chizig'i bo'yicha qo'yib boriladi; qolgan belgilar, masalan, **qavs ()**, **nuqtali vergul (;)**, **undov belgisi (!)**, **so'roq belgisi (?)**, **ikki nuqta (:)**, **qo'sh tirnoq («...»)** misranning ustki chizig'idan ostki chizig'igacha bo'lgan masofa hajmida yoziladi.

Qo'sh tirnoqning asosan qo'lyozmada qo'llanadigan turi

so'z yoki gap boshida misranning ostki chizig'i bo'ylab, shu so'z yoki gap oxirida esa misranning ustki chizig'i bo'ylab joylashtiriladi („ ...” kabi) .

Logografemalar (logogrammalar)

Grafemalarning bu tipi tushunchalarni yoki tushuncha nomi bo'lgan so'zlarni yozuvda ifodalashga asoslanadi. Bunday belgilar aslida **ideografik (semasiografik) yozuv** tipiga mansub birliklar sanaladi, ammo ulardan **fonografik yozuv tarkibida ham** foydalaniladi. Yozuv tizimining murakkab optik-grafik sistema ekanligi ham shundan.

Hozirgi **o'zbek yozuvning grafik tizimida logografemalarning quyidagi turlari ishlatiladi:**

Raqamlar - son turkumiga mansub so'zlarning ma'nolarini ifodalovchi logografemalar. Ular o'z navbatida ikki turga bo'linadi:

a) g'arbiy arab (g'ubor) raqamlari: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 100, 1000, 100000, 1000000, 1000000000 kabi.

Arab raqamlari aslida Hindistonda (5-asrga yaqin) kashf etilgan bo'lsa-da, Arabistonga buyuk o'zbek olimi Muhammad Xorazmiyning arab tilida yozilgan "Hisob al-hind" ("Hind arifmetikasi haqida kitob") asari orqali kirib kelgan, bu asar lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropaga (10-asrda Ispaniyaga, 12-asrda Yevropadagi boshqa mamlakatlarga) tarqalgan. Demak, Hindistonda yuzaga kelgan yuqoridagi raqamlarning "arab raqamlari" nomi bilan ommalashib ketishida hamyurtimiz Muhammad Xorazmiyning ulkan xizmati bor;

b) rim raqamlari - qadimgi rimliklar ishlatgan raqamlar bo'lib, ular quyidagi belgilardan tarkib topgan: I (bir), V (besh), X (o'n), L (ellik), C (yuz), D (besh yuz), M (ming). Qolgan raqamlar shu belgilar kombinatsiyasiga asoslanadi: I(1), II(2), III(3), IV(4), V(5), VI(6), VII(7), VIII(8), IX(9), X(10), XI(11), XII(12), XIII(13), XIV(14), XV(15), XVI(16), XVII(17), XVIII(18), XIX(19), XX(20), XXX(30) XL(40), L(50), LX (60), LXX(70), LXXX(80), XC(90), C(100), CD(400), D(500), DC(600), CM(900), M (1000), MC(1100), MD(1500) va boshqalar.

Rim raqamlari miloddan oldingi 500-yillarda etrusklar tomonidan kashf qilingan.

Morfografemalar

Grafemalarning bu tipi soʻz tarkibidagi maʼnoli qismlarni (morfemalarni) ifodalaydi. Masalan, *defies* (chiziqcha) raqamdan keyin qoʻllanganda tartib son takibidagi “-nchi” (“-inchi”) morfemasini ifodalaydi – shu morfema defisning referenti boʻladi: *5-uy* (beshinchi uy), *20-xona* (yigirmanchi xona) kabi. Biroq, *qozon-tovoq*, *aka-uka* kabi juft soʻzlarning yozuvdagi shakllarida defis *morfografema* emas, **orfografik belgi** vazifasida qatnashadi (juft soʻzlar orfogrammasiga tegishli boʻlganligi uchun).

Har qanday tilning grafik tizimida grafema tiplaridan tashqari simvollar, signaizatorlar kabi yordamchi belgilar ham bor.

Simvollar - qoʻllanishi muayyan soha bilan cheklangan grafemalar. Bu tipdagi grafemalarning tashqi (shakl) tomoni ham, ichki (ifodalanuvchi) tomoni ham ilm-fanning maʼlum turlari uchungina *ixtisoslashtirilgan* boʻladi: a) matematik simvollar - $\sqrt{}$ (ildiz), - (oluv), + (qoʻshuv), $\times$ (koʻpaytiruv), : (boʻluv), X (iks) va boshqalar; b) astronomik simvollar - $\odot$ (Quyosh), $\circ$ (Oy), $\mars$ (Mars), $\jupiter$ (Yupiter), $\saturn$ (Saturn) va boshqalar; d) kimyoviy simvollar - Au (oltin), Cu (kumush), Fe (temir) va boshqalar; e) botanik simvollar - A (androtsey, changchilar), $\odot$ (bir yillik oʻsimlik), $\odot$ (ikki yillik oʻsimlik), h (buta), G (ginetsey, urugʻchi), () gul boʻlaklari qoʻshilib oʻsgan), $\perp$ (daraxt), Θ (kuzgi oʻsimlik) va boshqalar.

Signalizatorlar-oʻz referentiga (tovush tilidagi fonemasiga) ega boʻlmagan, ammo sintagmatik planda oʻzidan oldin qoʻllangan harf bilan birikib, shu harf referentining u yoki bu jihatiga ishora qiladigan belgilar. Oʻzbek tilining rus alifbosiga asoslangan yozuvida ikkita signalizator- yumshatish (ь) va ayirish (ъ) belgilari - diakritik harflar bor: ayirish belgisi *таъна, меъмор, муътабар* kabi arabcha leksik oʻzlashmalarda *аъ, еъ, ўъ* kabi digraflar tarkibiga kiradi va “a”, “(э)e”, “y” unlilarining orqaroq artikulyatsiya bilan choʻziqroq talaffuz etilishiga ishora qiladi; yumshatish belgisi esa *альбом, вольт, ультратовуш, отябрь, сентябрь* kabi soʻzlarda *ль* va *рь* digraflari tarkibida qoʻllanib, “л” va “р” undoshlarining (rus tili fonemalarining) yumshoqligiga ishora qiladi. Ularning signalizatorlar deyilishi ham shundan.

Ba'zan o'z referentiga ega bo'lgan monograflar ham digraph tarkibida qo'shimcha vazifani- signalizatorlik funksiyasini bajarishi mumkin. Masalan, rus-o'zbek alifbosidagi и,е,ё,ю,я monograflari *тун, телеграф, сюрприз, сентябрь* kabi ruscha leksik o'zlashmalarda *му, те, сю, мя* digraflari tarkibiga kiradi va o'z referentlarini ("и", "э", "у", "а" fonemalarini) ifodalash bilan birga, o'zidan oldin qo'llangan **т** va **с** hatflari orqali ifodalangan tovushlarning yumshoqligiga ham ishora qiladi, shuning uchun bu tipdagi grafemalar faqat tuzilishiga ko'ra emas, balki struktural-funksional jihatdan ham murakkab belgi sanaladi.

Harflarning bosma turlariga xos shrift ranglari (qora, yarim qora, och rang), shakllar (masalan, kursiv) va usullar(masalan, harflarning razradka bilan terilishi) ham grafikada signalizatorlar deb baholanishi mumkin, chunki ular bosma matnning ayrim elementlari yoki qismlarini alohida ta'kidlash funksiyasini bajaradi.

O'z xususiyatiga ko'ra apostrof (tutuq belgisi) ham signalizatorlarga yaqin turadi, chunki unda "ishora qilish" funksiyasi ustundir.

Tekshirish savollari

1. Nima uchun yozuv tilga nisbatan ikkilamchi hodisa sanaladi?
2. Til va nutqning og'zaki shakldan yozma shaklga- fizik-akustik asosdan optik-grafik asosga ko'chirilishini qanday tushunasiz?
3. Tilning kommunikativ va kumulativ funksiyalarini voqelantirishda yozuvning qanday ahamiyati bor?
4. Grafikaning lisoniy(lingvistik) asosini nimalar tashkil qiladi?
5. Yozuvning nolisoniy asoslari ham bormi?
6. Abdurauf Fitrat, Elbek, R.In'omov va A.K. Borovkovlarning yozuv tizimiga oid qanday fikrlari va takliflari bo'lgan?
7. Grafema nima? Nima uchun u bilateral hodisa sanaladi?
8. Grafemaning tashqi (ifodalovchi) va ichki (ifodalanuvchi) tomonlarini qanday tushunasiz?
9. Grafema bilan til birligi o'rtasidagi bog'lanish qanday yo'l bilan amalga oshiriladi?

10. Grafemalarning integral va differensial belgilari qanday xususiyatlarga ega?
11. Fonetik birliklardagi akustik-artikulyatsion belgilar bilan grafemalardagi optik-grafik belgilar qanday farqlanadi?
12. Grafemalarning qanday tiplari va turlari bor? Tip va turlar farqlanadimi?
13. Fonografema, prosodemografema va logografemalar qanday farqlanadi?
14. Fonografemaning tashqi (ifodalovchi) tomoniga ko'ra qanday turlari bor?
15. Fonografemalarning ichki (ifodalanuvchi) tomoniga ko'ra turlarini qanday tasavvur qilasiz?
16. Fonografik va ideografik (semasiografik) yozuvlar qanday farqlanadi?
17. Fonografema yozuvning qaysi tipiga mansub? Logografemalar-chi?
18. Logografemalarning qanday turlari bor?
19. Arab raqamlarining dunyoda ommalashuvida hamyurtimiz Muhammad Xorazmiyning qanday xizmati bor?
20. Hozirgi o'zbek yozuvida morfografemalar bormi?
21. Simvollar nima? Ular qanday xususiyatlarga ega?
22. Qanday belgilar signalizatorlar sanaladi?

Tayanch tushunchalar

Hozirgi o'zbek adabiy tilining yozma shakli –hozirgi o'zbek adabiy tilining fizik-akustik asosdan optik-grafik asosga ko'chirilgan yozma formasi.U grafika, orfografiya va punktuatsiya qoidalariga tayangan holda jamiyatga xizmat qiladi.

Grafika(yunoncha **grafo** –“yozaman”)- muayyan tilning fonetik-fonologik, leksik- semantik va morfologik birliklarini yozuvda ifodalash uchun maxsus shakllantirilgan optik-grafik belgilar va bu belgilarni qo'llash qoidalari tizimidir. Bu tizim yozuv sistemasining birinchi va yetakchi komponenti sanaladi.

Yozuvning lisoniy (lingvistik) asoslari - til va nutq.Yozuv tizimi ana shu “poydevor”ga tayanadi.Til va nutqning birlamchi,yozuvning esa ikkilamchi hodisa ekanligi, yozuvning til va nutqqa tobeligini ham shundan.

Yozuv tizimining nolisoiniy (ekstralingvistik) asoslari –yozuvning tildan tashqarida bo'lgan omillar (texnika, ilm-fan,pedagogika, psixologiya, ta'lim, estetika

va boshqalar) bilan bog'liq jihatlari. Alifbo va imlo qoidalarining shakllantirilishida bunday omillarning ham hisobga olinishi talab etiladi.

Grafema – yozuv tizimining asosiy grafik birligi. U tashqi (ifodalovchi) va ichki (ifodalanuvchi) tomonlarning uzviy bog'liq bo'lishiga asoslangan bilateral birlik sanaladi.

Grafemika- tilshunoslikning, xususan, grafik lingvistikaning grafema masalalari bilan shug'ullanuvchi sohasi.

Kod turli informatsiyalarni uzatish, ishlash, saqlash va xotirlab qolish uchun mo'ljallangan shartli belgilar, simvollar sistemasidir. Har qanday grafema ana shu sistemaning bir a'zosi hisoblanadi.

Grafemalarning integral va differensial belgilari- grafemalar shaklidagi farqlanmaydigan va farqlanadigan belgilar. Masalan, **k** va **l** fonografemalarining har ikkalasida tik chiziq bor, u shu ikki grafema uchun umumiydir (integral belgi), ammo "k"ning o'ng tomonidagi yuqori va pastki chiziqchalar "l"da yo'q. Bunday ko'rinish shu ikki grafemaning differensial (farqlanadigan) belgilari sanaladi, ular o'z navbatida so'zlarni yoki morfemalarni yozuvda farqlash imkonini beradi: *tik* va *til*, *uka* va *ula* kabi..

Fonografemalar – grafemalarning fonemalarni ifodalaydigan tiplari: **i** fonografemasi "i" fonemasini, **h** fonografemasi "b" fonemasini ifodalagan kabi.

Monograflar-tashqi tomoni (ifodalovchisi) bir harfga teng bo'lgan grafemalar: a, b, d, f, g... kabi.

Digraflar- tashqi tomoni (ifodalovchisi) ikki harf qo'shilmasidan tarkib topgan grafemalar: ng, sh, ch kabi.

Trigraflar- tashqi tomoni (ifodalovchisi) uch harf qo'shilmasidan tarkib topgan grafemalar: nemis yozuvidagi **sch** grafemasi bunga misol bo'ladi (trigraflar hozirgi o'zbek yozuvida yo'q).

Poligraflar-ikki yoki undan ortiq harflar qo'shilmasiga teng grafemalarning umumiy nomi: **sh**, **sch**, **shch** (*meshchan*-ruscha «ш») fonografemasining hozirgi o'zbek yozuvidagi shakli) kabi.

Monofonemali grafemalar-ichki tomonida bir fonema kodlashtirilgan grafema : q grafemasi faqat bitta “q”fonemasini ifodalaydi.Demak. uning ifodalanuvchisi bittadir.

Bifonemali grafemalar- ichki tomonida ikki fonema kodlashtirilgan grafema: kirill-o‘zbek yozuvidagi **е,ё,ю,я** grafemalari shu xususiyatga ega: **е**= й+э, **ё**=й+о, **ю**=й+у, **я**=й+а kabi

Polifonemali grafemalar- ifodalanuvchusi ikki va undan ortiq bo‘lgan grafemalar(bifonemali grafemalar ham shi turning ichki bir ko‘rinishidir).

Analitik grafemalar- digraf va poligrafalarning yozma nutq oqimidagi sintagmatik tavsifiga oid atama: *shahar* (“sh” paradigmatic planda-digraf, sintagmatik planda esa-analitik grafema)

Sintetik grafemalar- ifodalanuvchisi ikkita bo‘lgan monograflar: Bunday grafemalar rus alifbosiga asoslangan o‘zbek yozuvida bor: **е**=й+э (*елкан*), **ё**=й+о (*ёмзур*), **ю**=й+у (*юлдуз*), **я**=й+а (*яшул*) kabi. Lotin-o‘zbek yozuvining grafik tizimida sintetik grafemalar yo‘q.

Prosodemografemalar tovush tilining ohang, melodika, pauza, urg‘u kabi ritmik-intonatsion vositalarini yozuvda ifodalash uchun xizmat qiladigan grafemalar: .(nuqta), ,(vergul), ? (so‘roq belgisi), ! (undov belgisi) va boshqalar (jami 10ta).

Logografemalar (logogrammalar) –tushunchani yoki tushuncha nomi bo‘lgan so‘zni ifodalashga asoslangan grafemalar. Asosan raqamlar logografemalar funksiyasini bajaradi: 1,2,3,4,5 ... kabi. Bu raqamlar “bir”, “ikki”, “uch”, “to‘rt”, “besh” so‘zlari anglatgan miqdor tushunchalarini ifodalaydi. Bunday belgilar aslida ideografik (semasiografik) yozuv tipiga mansub birliklar sanaladi, ammo ulardan fonografik yozuv tarkibida ham foydalaniladi.

Morfografemalar so‘z tarkibidagi ma‘noli qismlarni (morfemalarni) ifodalovchi belgilar.

Simvollar - ilm-fanning ma‘lum sohalarida qabul qilingan maxsus ideografik belgilar: a) matematik simvollar -√ (ildiz), - (oluv), + (qo‘shuv), x (ko‘paytiruv), :

(bo'luv), X (iks) va boshqalar; b) astronomik simvollar - ☉ (Quyosh), ☾ (Oy), ♂ (Mars), ♀ (Merkuriy), ♃ (Yupiter), ♀ (Venera, Zuhra), ♄ (Saturn) va boshqalar.

Signalizatorlar-digraf tarkibida “ishora qilish” vazifasini bajaruvchi komponentlar.

Fonografik yozuv tipi –tilning fonetik-fonologik birliklarini (fonema, bo'g'in, urg'u va intonatsiyani) fizik-akustik asosdan optik-grafik asosga ko'chirish imkonini beradigan yozuv tipi. Uning alfavitli yozuv va bo'g'inli yozuv turlari bor.

Ideografik yozuv tipi –shartli belgilar asosida tilning ma'noli birliklarini yoki ular nomlagan tushunchlarni ifoda etishga asoslangan yozuv. Bunday yozuvdagi ideogramma va logogrammalar tushunchaning yozuvdagi belgisi bo'ladi: hozirgi yozuvlarda keng qo'llanadigan raqamlar, oluv (-), qo'shuv(+), bo'luv(:) kabi belgilar ana shunday ideogrammalardir.

Fonografik simmetriya-so'z yoki morfemaning yozma shaklida tovushlar va harflar miqdorining o'zaro teng kelishi (“bir tovushga bir harf” munosabatining ta'minlanishi).

Fonografik asimmetriya -so'z yoki morfemaning yozma shaklida “bir tovushga bir harf” munosabatining buzilishi.

Grafik sinonimiya- shakli har xil bo'lgan ikki grafemaning ma'lum fonetik-grafik pozitsiyalarda bir fonemani ifodalashi: *ekin* va *tekin* sozlarining rus-o'zbek yozuvidagi grafik tarkibida shunday holat yuz beradi: *экин* va *текин*. Bu ikki so'zda “э” va “е” grafemalari bitta “е” unisining o'zini ifodalagan, demak, o'zaro sinonimik munosabatga kirishgan (Bunday holatni rus-o'zbek yozuviga xos bo'lgan pozitsion sinonimiya deyish mumkin). Lotin-o'zbek yozuvida grafik sinonimiya uchramaydi.

Diakritik belgilar-hatfga qo'shimcha ravishda birlashtirilgan ishora belgilari. Ular bir umumiy (integral) belgili grafemalarni o'zaro farqlashda muhim ahamiyat kasb etadi, ularni farqlash vazifasini bajaradi, shuning uchun differensial belgilar deb ham yuritiladi: rus o'zbek alifbosidagi к-к, і-і, у-у, lotin-o'zbek yozuvidagi g-g', o-o' harflari bir-biridan ana shunday diakritik belgilar vositasida farqlangan.

Diakritik belgilar signalizatorlik vazifalarini bajaradi.

Diakritik harflar- o'z referentiga ega bo'lmagan, ammo so'z qismlari yoki fonemalarning o'ziga xos belgisiga ishora qilish vazifasini o'taydigan harflar. Rus-o'zbek alifbosidagi ayirish (ь) va yumshatish (ъ) belgilari shu xususiyatga ega.

Adabiyotlar: 10 (93-101, 101-130-b), 12(148-189-b), 33(74-82-b)

3.3. lotin-o'zbek yozuvining grafik tavsifi

1. Lotin-o'zbek yozuvining **fonografemalari** o'zbek tilining segment fonemalarini ifodalaydi: **a** fonografemasi "a" fonemasini, **b** fonografemasi "b" fonemasini, **v** fonografemasi "v" fonemasini ifodalagani kabi.

2. Bu yozuvda fonografemalarning quyidagi turlari mavjud: a) ifoda jihatiga ko'ra *-monograflar* (i, k, l, m, n...) va *poligraflar* (sh, ch, ng, ts...); b) mazmun jihatiga (ifodalanuvchilari miqdoriga) ko'ra *monofonemali grafemalar* (o', q, g'...) va *polifonemali grafemalar* (o, j... kabilar). Qiyos qiling: **q** va **j**. Bu ikki grafemadan birinchisi (**q** fonografemasi) faqat bitta fonemani- chuqur til orqajarangsiz, portlovchi "q" undoshini ifodalaydi, uning boshqa referenti yo'q; ikkinchisi (**j** fonografemasi) esa ikki fonemani- sirg'aluvchi "j" undoshini (*jurnal, jargon* so'zlaridagi "j"ni) va qorishiq "dj" undoshini (*majlis, jahon* so'zlaridagi "dj"ni) ifodalaydi, shunga ko'ra **q** fonografemasi monofonemali, **j** fonografemasi esa polifonemali grafema sanaladi.

3 Lotin-o'zbek yozuvining grafik to'qimasida sintetik va sinonim grafemalar yo'q (bunday grafemalar rus-o'zbek yozuvining grafik tizimida bor), shuningdek rus-o'zbek yozuviga xos bo'lgan yumshatish (ъ) va ayirish (ь) belgilari ham bu yozuvda ishlatilmaydi (ayirish belgisining vazifasi tutuq belgisiga yuklangan).

4. Bu yozuvning grafik tizimida monograflar ko'pchilikni tashkil qiladi, ularning aksariyati yozma nutq oqimida oddiy grafemalar sifatida qatnashib, harf va tovush aloqasida fonetik-grafik (fonografik) simmetriyani - "*bir tovushga bir harf*" munosabatini ta'minlaydi. Qiyos qiling: *maktab* (fonemalar - 6 ta, grafemalar - 6 ta, harflar - 6 ta), *ota* (fonemalar-3 ta, grafemalar-3 ta, harflar-3 ta) kabi.

Fonetik-grafik simmetriya yozuv amaliyotida ijobiy hodisa sifatida baholanishi mumkin, chunki u tez va ravon o'qish ko'nikmasining shakllanishiga yordam beradi.

5.. Lotin- o'zbek yozuvining grafik tizimida poligraflar ancha ko'p: sh, ch, ng, ts, shch, ya, yu, yo kabilar. Alifboda ulardan uchasi (sh, ch, ng) rasman qayd etilgan, qolganlarining yozma nutq oqimida ishlatilishi qoidalashtirilgan: *konstitutsiya* ("ц" o'rnida **ts**), *meshchan* ("щ" o'rnida **shch**), *slavyan* ("я" o'rnida **ya**), *byuro* ("ю" o'rnida **yu**), *aktyor* ("э" o'rnida **yo**) kabi. Ular grafemikada, yuqorida aytib o'tilganidek, digraflar yoki poligraflar sanaladi. Digraf yoki poli-graflarning ko'p bo'lishi yozma matnda fonografik asimmetriyani yuzaga keltiradi. Rus-o'zbek va lotin-o'zbek yozuvlarida berilgan quyidagi so'zlarning fonetik-grafik (fonografik) tarkibiga e'tabor qiling: *xyuchaqchaq* (fonemalar - 9 ta, grafemalar - 9 ta, harflar - 9 ta) - *xushchaqchaq* (fonemalar - 9 ta, grafemalar - 9 ta, harflar - 12 ta), *шошилинч* (fonemalar - 8 ta, grafemalar - 8 ta, harflar - 8 ta) - *shoshilinch* (fonemalar - 8 ta, grafemalar - 8 ta, harflar - 11 ta), *мешчан* (fonemalar - 5 ta, grafemalar - 5 ta, harflar - 6 ta) - *meshchan* (fonemalar - 5 ta, grafemalar - 5 ta, harflar 8 ta: ruscha "щ" fonemasi lotin -o'zbek yozuvida 4 ta harf qo'shllmasi shaklida ifodalangan). Bu tahlildan ko'rinib turibdiki, yozma nutq oqimida yuz berishi mumkin bo'lgan fonetik-grafik asimmetriya hodisasi rus-o'zbek yozuvida kam uchraydi, lotin- o'zbek yozuvida esa u ancha ko'p tarqalgan. Ayniqsa, "sh", "ch" fonemalarining qo'llanish chastotasi behad faol ekanligini hisobga olsak, lotin-o'zbek yozuvidagi fonografik asimmetriyaning keng tarqalishiga sabab bo'lgan va bo'layotgan omillarni bilib olish qiyin emas. Bunday asimmetriya esa, o'z navbatida, tez va ravon o'qish ko'nikmalarining shakllantirilishiga xalaqit bermoqda. Demak, uni (asimmetriyani) yozuv amaliyotining pedagogik-psixologik aspekti uchun ijobiy hodisa deb baholab bo'lmaydi.

6. Rus- o'zbek yozuvining grafik tizimida rus tili orqali o'zlashtirilgan so'zlar tarkibidagi qattiq va yumshoq undoshlarni farqlash sistemasi bor, bu sistema yozma nutq oqimida qattiq undoshni ifodalovchi harflardan so'ng **а, о, у** harflarining, yumshoq undoshlarni ifodalovchi harflardan so'ng esa **и, е, ё, ю, я** harflarining va yumshatish (**ь**) belgisining qo'llanishiga asoslanadi. Lotin- o'zbek yozuvining grafik

tizimida esa bunday sistema yo'q, bunga o'zbek tili konsonantizmida qattqlik-yumshoqlik oppozitsiyasining (zidlanishining) yo'qligi asos qilib olingan. Qiyos qiling: **укол ва пароль** (rus- o'zbek yozuvida) - **ukol** va **parol** (lotin- o'zbek yozuvida), **плаг ва плюс** (rus- o'zbek yozuvida) - **plug** va **plus** (lotin - o'zbek yozuvida), **кислота ва слёт** (rus- o'zbek yozuvida), **kislota** va **slot** (lotin - o'zbek yozuvida) kabi. Lotin - o'zbek yozuvining bu xususiyati o'zbek yozuvining milliy pozitsiyalarini mustahkamlash uchun xizmat qiladi, ammo uning ayrim ruscha-baynalmilal o'zlashmalarning fonetik-orfoepik xususiyatlarini yozuvda to'g'ri ifodalash imkoniyatlarini cheklab qo'yayotganligi ham shubhasiz. *Qiyos qiling:* **мотор ва актёр** (rus- o'zbek yozuvida) - **motor** va **aktor** (lotin - o'zbek yozuvida), **парад ва наряд** (rus - o'zbek yozuvida) - **parad** va **narad** (lotin- o'zbek yozuvida), **футбол ва бюро** (rus- o'zbek yozuvida) - **futbol** va **buro** (lotin- o'zbek yozuvida) kabi. Bu tipdagi o'zlashma so'zlarni ruscha me'yor asosida talaffuz qilish ko'pchilik o'zbeklarda nutqiy ko'nikma holiga kelib qolganligini hisobga olsak, ularni yozuvda ham aks ettirish zarurati borligi ma'lum bo'ladi. Shuning uchun prof. Sh. U. Rahmatuliyev " O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari"ga quyidagi ilovani kiritadi: "... so'zning talaffuzi keskin o'zgarib ketmasligi uchun ba'zan **yo, yu, ya** harflari yoziladi: **боксёр - boksyor, бюро - byuro, славян - slavyan** kabi". Bu ilova yuqoridagi muammoni bir qadar hal qiladi, ammo u **yo, yu, ya** harflarining birikmali qo'llanishini aniq chegaralab bera olmaydi: yozuv amaliyotida **sentabr** va **sentyabr, oktabr** va **oktyabr** kabi so'zlarning ikki xil yozila boshlanganligi ham shundan bo'lsa kerak. Qolaversa, **boksyor, byuro, slavyan, aktyor** so'zlarining yozma shakllarida harflar miqdori fonemalar miqdoridan ortmoqda, demak, yozuvda fonetik-grafik asimmetriya yuz bermoqda, bu holni ham, yuqorida aytib o'tilganidek, ijobiy hodisa sifatida baholab bo'lmaydi.

7. Lotin- o'zbek yozuvida tutuq belgisining (') va **o', g'** kabi bosma harflarda qo'llanadigan diakritik belgilarning mavjudligi so'zlarning yozuvdagi optik-grafik tasvirini bir qadar dag'allashtirayotganligi ham shubhasiz. *Qiyos qiling:* **рып** (rus-

o'zbek yozuvida) - **g' o' r** (lotin- o'zbek yozuvida), **ryza** (rus- o'zbek yozuvida) - **g'o'za** (lotin- o'zbek yozuvida), **byrma** (rus- o'zbek yozuvida) - **bo'g'ma** (lotin- o'zbek yozuvida) kabi.

Yuqoridagi tahlildan shunday xulosa kelib chiqadi: lotin- o'zbek yozuvining grafik tizimini shakllantirishda asosiy e'tibor uning milliylik pozitsiyalarini mustahkamlashga, yozuv texnikasidan, ayniqsa komputer imkoniyatlaridan unumli foydalanishga qaratilgan, ammo yozuvning pedagogik-psixologik va estetik jihatlariга oid ayrim talablar bu jarayonda e'tibordan chetda qoldirilgan.

Tekshirish savollari

- 1.Yozuvning fonografik va ideografik (semasiografik) tiplari qanday farqlanadi?
2. Lotin-o'zbek yozuvining grafik tizimida monograflar bormi? Poligraflar-chi?
- 3.Lotin-o'zbek yozuvidagi monofonemali va polifonemali grafemalardan qaysilarini bilasiz?
- 4.Lotin-o'zbek yozuvining grafik to'qimasida sintetik va sinonim grafemalar bormi?
- 5.Lotin-o'zbek yozuvidagi fonografik simmetriya va asimmetriya hodisalarini qanday tushunasiz?
- 6.Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning fonetik-fonologik tarkibi va orfoepik xususiyatlarini o'zbek yozuvida ifodalashning qanday muammolari bor?
- 7.Lotin-o'zbek yozuvining estetik jihatlari haqida qanday fikrdasiz?
- 8.Lotin-o'zbek yozuvining shakllantirilishida uning pedagogik-psixologik aspektlari yetarli darajada hisobga olinganmi?

Tayanch tushunchalar

Fonografik yozuv tipi –tilning fonetik-fonologik birliklarini (fonema, bo‘g‘in, urg‘u va intonatsiyani) fizik-akustik asosdan optik-grafik asosga ko‘chirish imkonini beradigan yozuv tipi.Uning alfavitli yozuv va bo‘g‘inli yozuv turlari bor.

Ideografik yozuv tipi—shartli belgilar asosida tilning ma'noli birliklarini yoki ular nomlagan tushunchlarni ifoda etishga asoslangan yozuv. Bunday yozuvdagi

ideogramma va logogrammalar tushunchaning yozuvdagi belgisi bo'ladi: hozirgi yozuvlarda keng qo'llanadigan raqamlar, oluv (-), qo'shuv(+), bo'luv(:) kabi belgilar ana shunday ideogrammalardir.

Fonografik simmetriya-soʻz yoki morfemaning yozma shaklida tovushlar va harflar miqdorining oʻzaro tehg kelishi (“bir tovushga bir harf” munosabatining taʼminlanishi).

Fonografik asimmetriya -soʻz yoki morfemaning yozma shaklida “bir tovushga bir hatf” munosabatining buzilishi.

Grafik sinonimiya- shakli har xil boʻlgan ikki grafemaning maʼlum fonetik-grafik pozitsiyalarda bir fonemani ifodalashi: *ekin* va *tekin* sozlarining rus-oʻzbek yozuvidagi grafik tarkibida shunday holat yuz beradi: *экин ва текин*. Bu ikki soʻzda “э” va “е” grafemalari bitta “е” unlisining oʻzini ifodalagan, demak, oʻzaro sinonimik munosabatga kirishgan (Bunday holatni rus-oʻzbek yozuviga xos boʻlgan pozitsion sinonimiya deyish mumkin).Lotin-oʻzbek yozuvida grafik sinonimiya uchramaydi.

Diakritik belgilar-harfga qoʻshimcha ravishda biriktirilgan ishora elementlari.Ular bir umumiy (integral) belgili grafemalarni oʻzaro farqlashda muhim ahamiyat kasb etadi, ularni farqlash vazifasini bajaradi, shuning uchun differensial belgilar deb ham yuritiladi: rus-oʻzbek alifbosidagi к-к, r-r, y-ŷ, lotin-oʻzbek yozuvidagi g-gʻ, o-oʻ harflari bir-biridan ana shunday diakritik belgilar vositasida farqlangan.

Diakritik belgilar signalizatorlik vazifalarini bajaradi.

Diakritik harflar- oʻz referentiga ega boʻlmagan, ammo soʻz qismlari yoki fonemalarning oʻziga xos belgisiga ishora qilish vazifasini oʻtaydigan harflar.Rus-oʻzbek alifbosidagi ayirish (ѣ) va yumshatish (ѡ) belgilari shu xususiyatga ega.

Adabiyotlar: I2 (160-164-b)

3.4.Orfografiya –yozuv tizimining ikkinchi komponenti

Orfografiya (grek. Orthos- "to'g'ri"+grapho - "yozaman") yozuv sistemasining grafikadan keyingi ikkinchi komponenti bo'lib, u to'g'ri yozish me'yorlarini belgilaydigan qoidalar tizimidan tarkib topadi. Bunday qoidalar tizimini o'rganadigan fan (tilshunoslikning bir bo'limi) ham **orfografiya** deb nomlanadi.

Grafikada bo'lganidek, orfografiyaning ham lisoniy asosini til va nutq tashkil etadi, biroq bu ikki tizimning lisoniy asoslarida ma'lum tafovutlar ham bor: orfografiyaning lisoniy asosi zahirida til va nutqning grafika tomonidan boshqarilmaydigan jihatlari yotadi. Masalan, kuchli pozitsiyada "b" fonemasining tipik o'ttenkasi (*bozor, abror, lobar* leksemalaridagi jarangli "b" ko'rinishi), kuchsiz pozitsiyada esa shu fonemaning notipik o'ttenkasi (*obkash > opkash, ketib > ketip* so'zlaridagi "b"ning jarangsizlashgan "p" ko'rinishi) qatnashadi. Birinchi holatning yozuvdagi ifodasi grafika tomonidan boshqariladi (b grafemasining jarangli "b" fonemasini ifodalashi grafikada kodlashtirib qo'yilganligi uchun), ikkinchi holatning yozuvdagi ifodasi esa grafika tomonidan boshqarilmaydi, chunki "b" fonemasining kuchsiz pozitsiyadagi ko'rinishlarini yozuvda ifodalash usullari- orfografiya prinsiplari grafikada nazarda tutilmagan. Bunday usullarni (orfografiya prinsiplarini) tanlash va qo'llash orfografiyaning vazifalari doirasiga kiradi. Bundan tashqari, so'z qismlarini satrdan satrga ko'chirish, bosh va kichik harflarni qo'llash, allomorflardan qaysilarini orfogramma uchun asos (referent) qilib tanlash, qo'shma so'z komponentlarini qo'shib yoki ajratib yozish, juft va takroriy so'zlar imlosini me'yorlashtirish kabi qator masalalar ham borki, ularni boshqarish orfografiya zimmasiga yuklanadi.

Bu ikki tizimning asosiy birliklari ham o'zaro larqlanadi: grafik tizimning asosiy birligi **grafema** bo'lsa, orfografiyaning asosiy birligi **orfogrammadir**.

Orfogramma - soʻzlarning yoki soʻz tarkibidagi fonema va morfemalarning imlo qoidalariga muvofiq yozilgan adabiy-orfografik shakll. Bunday shakllar (orfogrammalar) soʻzlarning yoki soʻz tarkibidagi fonema va morfemalarning til va nutqdagi koʻrinishlaridan birini adabiy-orfografik meʼyor qilib tanlanishiga asoslanadi. Masalan, *arpa*, *asal* soʻzlarining yozma shaklida orfogramma yoʻq, chunki bu soʻzlarning yozilishini grafikaning oʻzi boshqaradi; *maqsad* soʻzining yozma shaklini meʼyorlashtirishda esa ikki xil holatdan birini asos sifatida tanlash zarurati paydo boʻladi: *maqsad* (fonematik prinsipga asoslangan shakl) - *maqsat* (fonetik prinsipga asoslangan shakl). Hozirgi oʻzbek orfografiyasida birinchi holat (fonematik prinsipga asoslangan shakl) imlo uchun asos sifatida tanlangan, demak, bu soʻz tarkibidagi “d” orfogramma sanaladi, uni talaffuziga moslab “t” harfi bilan yozish imloviy xato hisoblanadi. Bunday holatlar oʻzak va affiksalar morfemalarning imlosida ham uchray turadi. Chunonchi, sifatdosh yasovchi “-gan” affiksi nitq oqimida “-gan”, “-kan”, “-qan” shakllarida namoyon boʻladi: *borgan*, *ekkan*, *oqqan* kabi. Bulardan birinchisida (*borgan* sifatdoshida) orfogramma yoʻq (“-gan”ning til va nutqdagi koʻrinishlari oʻzaro farqlanmagani uchun); *ekkan*, *oqqan* soʻzlarining yozma shakllarida esa orfogramma bor: ularda “-kan” va “-qan” allomorflari adabiy-orfografik meʼyor uchun asos qilib belgilangan, demak, til va nutqdagi uchta morfning (“-gan”, “-kan” va “-qan”ning) faqat talaffuzdagi koʻrinishlari orfogrammaga asos qilib tanlangan.

Togʻ+ga, *bogʻ+ga* kabi kelishik shakllarining rus-oʻzbek va lotin-oʻzbek yozuvlaridagi orfogrammali ham oʻzaro farqlidir. Ulardagi oʻzak va affiks morfemalar “*moq-*” va “*-qa*” (rus-oʻzbek yozuvida) hamda “*togʻ-*” va “*-ga*” (lotin-oʻzbek yozuvida) shakllarida yoziladi, demak, rus-oʻzbek yozuvida bu morfemalarning talaffuzdagi koʻrinishlari (*моққа*, *боққа* kabi), lotin-oʻzbek yozuvida esa ularning tildagi asl koʻrinishlari (*togʻ+ga > togʻga*, *bogʻ+ga >*

bogʻga) orfogrammaga asos qilib olingan.

E s l a t m a: orfogramma bilan bog'liq masalalar qo'shma, juft va takroriy so'zlar imlosida ham uchraydi, ammo bu masalalar o'zbek tilshunosligida hali izchil tadqiq etilmagan.

Adabiy tilning og'zaki shaklida so'z tanlash, gap tuzish va to'g'ri talaffuz me'yorlariga amal qilish qanchalik ahamiyatli bo'lsa, uning yozma shaklida orfografiya me'yorlariga (imlo qoidalariga) amal qilish shunchalik muhimdir. Bunday me'yorlarga amal qilish yozma nutq mazmunining to'g'ri va aniq idrok qilinishiga yordam beradi, yozma nutqda anarxiyaning (boshboshdoqlikning) avj olishiga yo'l qo'ymaydi. Adabiy tilning, xususan, yozma nutqning ijtimoiy-madaniy va ma'rifiy rolini mustahkamlashda buning o'ziga yarasha ahamiyati bor.

Orfografiya prinsiplari

Orfografiya prinsiplari - orfografiya qoidalarining tuzilishiga asos bo'lgan tamoyillar. Ularning quyidagi turlari bor:

1.Fonetik prinsip. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra so'z yoki so'z shakllari talaffuzdagi ko'rinishiga mos ravishda yoziladi. Masalan, tojik tilidagi **tanur** so'zining o'zbek tilida **tandir** deb, ruscha **shchetka(щетка)** so'zining esa **cho'tka** deb yozilishi shu so'zlarning o'zbek tilidagi talaffuz me'yorlariga (fonetik prinsipga) asoslanadi. Shuningdek, **ek+gan, ek+guncha** kabi so'z shakllari ham o'zbek yozuvi imlo qoidalariga ko'ra **ekkan, ekkuncha** deb (talaffuziga mos tarzda) yoziladi.

Quyidagi holatlarda ham fonetik prinsipga amal qilinadi:

a)ayrim otlarga egalik affiksi qo'shilganda: *burun>burni, ko'ngil>ko'nglim, og'iz>og'zing, o'g'il>o'g'lim* kabi;

b)ayrim sifatlardan fe'l yasalganda: *ulug'>ulg'aymoq, sariq>sarg'aymoq* kabi;

d) *qotmoq, achimoq, isimoq* fe'llaridan sifat yasalganda: *qot(moq)>qattiq, achi(moq)>achchiq, isi(moq)>issiq* kabi;

e) *son, ot, yosh, ong* so'zlaridan fe'l yasalganda: *son>sana, ot>atamoq, yosh>yashamoq, ong>anglamoq* kabi;

f) *ikki*, *yetti* sonlariga "-ov" affiksi qo'shilganda: *ikki*>*ikkov*, *yetti*>*ettov* kabi;

g) "-a" bilan tugagan fe'llarga "-v" yoki "-q" qo'shilib ot yasalganda:

tanla>*tanlov*, *sana*>*sanov*, *so'ra*>*so'roq*, *bo'ya*>*bo'yoq*, *sayla*>*saylov* kabi.

Orfografiyaning fonetik prinsipi yozuv bilan talaffuzni bir-biriga yaqinlashtiradi va imlo qoidalarining o'zlashtirilishini ham osonlashtiradi.

2. Fonematik prinsip. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra harflar (yoki grafemalar) so'z tarkibidagi fonemalarga moslab tanlanadi. Chunonchi, *kitob*, *omad* so'zlarining oxiridagi "b" va "d" fonemalari jarangsiz "p" (*kitop*) va jarangsiz "t" (*omat*) tarzida talaffuz qilinsa-da, fonemaning asosiy o'ttenkasiga mos ravishda "b" (*kitob*) va "d" (*omad*) harflari bilan yoziladi.

O'zbek tilshunosligida "fonematik prinsip" tushunchasi va atamasi XX asrning oxirrog'idan qo'llana boshlandi, bungacha u morfologik prinsip bilan bir hodisa sifatida izohlanib kelingan.

Rus tilshunosligida yozuvning fonemaga tayanishi haqidagi dastlabki fikr 1928 yilda N.F. Yakovlev tomonidan aytilgan edi, ammo u bu fikrni orfografiyaga nisbatan emas, yozuvning o'ziga nisbatan bildiradi. Orfografiyaga nisbatan bu fikr birinchi marta 1930 yilda R.I. Avanesov va V.N. Sidorovlar tomonidan bildiriladi: ular imloning bu tamoyilini *fonologik prinsip* deb atashadi.

Rus tili imlosining fonematik xarakteriga oid nazariya esa dastlab

I.S. Ilyinskaya va V.N. Sidorovlarning maxsus maqolasida ancha keng yoritilgan. Keyinroq bu prinsip A.A. Reformatskiy tomonidan shunday ta'riflanadi: "Yozuvning fonematik prinsipi shundan iboratki, unga ko'ra har bir fonema qaysi pozitsiyada qo'llangan bo'lishidan qat'i nazar o'ziga birlashtirilgan harf bilan ifodalanadi".

3. Morfologik prinsip yoki analogiya prinsipi. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalari so'zning ma'noli qismlarini (o'zak va affiks morfemalarini), ular qanday talaffuz qilinishidan qat'i nazar, asliga (tipik shakliga) mos ravishda yozishni talab qiladi. Chunonchi, "g" bilan boshlangan "-ga", "-gan", "-gani",

"-guncha" qo'shimchalari "sh", "t", "p", "s" kabi jarangsiz undoshlar bilan tugagan o'zaklarga qo'shilganda "-ka", "-kan", "-kani", "-kuncha" shakllarida talaffuz qilinsa-da, morfemalarning asl shakllariga mos ravishda "-ga", "-gan", "-gani", "-guncha" yoziladi. *Qiyos qiling*: ishga (yozuvda) - ishka (talaffuzda), ketgan (yozuvda) - ketkan (talaffuzda), ketguncha (yozuvda) - ketkuncha (talaffuzda), topgan (yozuvda) - topkan (talaffuzda), misga (yozuvda) - miska (talaffuzda) kabi.

Eslatma: "q", "k" bilan tugagan so'zlarga "g" bilan boshlangan affikslarning qo'shilishida bu qoidaga amal qilinmaydi: ular rus-o'zbek yozuvida ham, lotin-o'zbek yozuvida ham talaffuziga ko'ra (fonetik prinsip asosida) yoziladi. *Qiyos qiling*: oq+ran, oq+gan (asl shakli)-oqqan, oqqan (talaffuzda)-oqqan, oqqan (ad.-orf.yozuvda), xk+ran, xk+gan (asl shakli)-xkkan, ekkan (talaffuzda)-xkkan, ekkan (ad.-orf.yozuvda).

• **4.Grafik prinsip.** Bu prinsip, aslida, orfografiya qoidalarini emas, grafika qoidalarini belgilaydi - grafemalarning grafikada kodlashtirilgan fonemalarini ifodalashga asoslanadi, shunga ko'ra u, ba'zan, fonemografik prinsip deb ham nomlanadi. Chunonchi, sirg'aluvchi "j" bilan qorishiq "j"(dj) ning yozuvda hitta j grafemasi orqali ifodalanishi, "η" fonemasining esa ng digrafi bilan ifodalanishi grafikada kodlashtirilgan. Yozuvda bu me'yorga amal qilinadi, xolos: jemper (sirg'aluvchi "j"), jang (qorishiq "dj" va sayoz til orqa "η") kabi. Orfografiyaning bunday kodlashtirishga bevosita aloqasi yo'q, bu grafemalarning yozuvda qo'llanishini grafikaning o'zi boshqaradi.

O'zbek tilshunosligida grafik prinsipni etimologik prinsipga asos bo'lgan tamoyil deb yoki hatto bu ikki prinsipni bir hodisa sifatida ta'riflash hollari ham bor. Xususan, o'zbek grafik lingvistikasining yetakchi vakillaridan biri Faxri Kamolov uni ayni shu ma'noda sharhlaydi: "Imloda,-deydi u,- grafik prinsip hir xalqning ikkinchi xalq hilan bo'lgan madaniy aloqasiga va yozuvning qaysi grafik sistema negizida maydonga kelishiga bog'liqdir. Arab alfaviti asosidagi eski o'z-bek yozuvida etimologik prinsipning to'la ravishda amalga oshirilishi uchun o'sha davrning grafik sistemasi asos bo'lgan. Shuning uchun ham arabcha-forscha so'zlar, mahalliy tillarda qanday o'qilishi va qaysi xilda talaffuz etilishidan qat'i nazar, o'zining grafik shakllni to'la ravishda saqlab qolgan, arab imlosida qanday bo'lsa. aynan shu shaklda

yozilgan. Bu esa arab alfavitini qabul qilgan xalqlar yozuvida umumiy qonun sifatida asosiy prinsiplardan biri hisoblangan..." Darhaqiqat, grafik prinsipning yuzaga kelishida bir xalqning ikkinchi xalq bilan bo'lgan madaniy aloqasi, uning yozuv sistemasiga tayanishi kabi omillarning roli bor: arab grafikasidagi eski o'zbek yozuvida qisqa unilarning yozuvda ifodalanmaganligi (با - baqo: "abadiylik", "mangulik"; سيار - sig'or: "yosh bolalar", "go'daklar" kabi), arabcha leksik o'zlashmalarning yozma shakllarida o'zbek tili fonologik tizimiga xos bo'lmagan fonemalarni ifodalovchi ع (ayn), ث (se), ص (sod), ض (zod), ط (to), ظ (zo) kabi harf-grafemalarning qo'rilanganligi (عزم - *azm*: «qat'iy qaror», «jazm»; ثنا - sano: «maqtov»; صابر - sobir: «sabrlı», «bardoshli»; ضيق - zobit: «oqsoqol»; طالع *tole*: «baxt», «taqdir»; ظفر - *zafar*: «g'alaba» kabilar) shundan dalolat beradi. Biroq, grafik prinsipning mohiyatini o'zbek yozuviga asos bo'lgan boshqa til yozuviga xos grafik belgilar va qoidalarining aynan (manba tilning yozuvi va imlosida qanday bo'lsa, shundayligicha) saqlanishi bilan bog'lashning o'zi yetarli emas: bu prinsip manba tildagi harf-tovush munosabatlaridan chetga chiqishi, bevosita o'zbek tilining o'zidagi harf-tovush munosabatlarini qamrab olishi ham mumkin. Masalan, rus-o'zbek yozuvining grafik tizimidagi o grafemasi ruscha leksik o'zlashmalardagi o'rta-keng lablangan "o" unlisini ifodalaydi: *opera*, *tonna* so'zlarining yozilishi o grafemasining shu xususiyatiga asoslangan, bu xususiyat aslida rus tilining grafik tizimidagi harf-tovush munosabatlarining (grafik qoidaning) o'zbek yozuviga aynan (o'zgarisbsiz) ko'chirilishiga tayanadi, Faxri Kamolovning "grafik prinsipi"da shu holat nazarda tutilgan. Biroq o grafemasining mazmun planida o'zbek tili vokalizmining quyi-keng, kuchsiz lablangan "o" unlisi (*ota*, *bola* so'zlarining birinchi bo'g'inidagi "o" fonemasi) ham kodlashtirilgan. Bu holat rus tilining grafik tizimiga xos emas, chunki rus tilida quyi-keng "o" fonemasi ham, uni yozuvda ifodalaydigan grafema ham yo'q: o grafemasining o'zbekcha quyi-keng "o" fonemasini ifodalashi o'zbek tilining grafik tizimida nazarda tutilgan, shunga ko'ra *ota*, *bola* so'zlaridagi o grafemasining qo'llanishi ham grafik prinsipning mahsuli bo'ladi. Faxri

Kamolovning etimologik yoki grafik prinsipga bergan ta'riflari esa ko'proq tarixiy-an'anaviy prinsip talablariga mosdir. Rus tilshunosi A.N. Gvozdevning uni etimologik yoki tarixiy prinsip deb nomlashida ham shu xususiyat hisobga olingan.

5. Tarixiy-an'anaviy prinsip. Bu prinsipga asoslangan imlo qoidalari so'zlarning yoki so'z shakllarining qadimdan odat bo'lib qolgan formada yoki an'anaga mos shaklda yozilishini hozirgi imlo uchun me'yor tarzida belgilaydi. Chunonchi, *hurriyat* so'zi tarkibida ikkita "r"ning mavjudligi hozirgi o'zbek tili uchun me'yor sanaladi, ammo shu so'z ishtirokida yasalgan **Jumhuriyat** so'zida esa bir "r" yoziladi, chunki bu so'zni bir "r" bilan yozish qadimdan odat bo'lib qolgan.

Tarixiy-an'anaviy prinsip so'zning yoki so'z shakllarining haqiqiy tarkibi (fonema yoki morfemalari) yetarli aniqlanmagan holatlarga nisbatan ham qo'llanadi. Masalan, *taqozo* so'zining oxirgi bo'g'inidagi unli ba'zan "o", ba'zan "a" holida (*taqozo* yoki *taqoza* kabi) talaffuz qilinadi, shulardan qaysi biri to'g'ri ekanligi hozircha aniq emas. Biroq, shu narsa ma'lumki, yozuvda *taqozo* shakli aktivroq qo'llanib kelgan, bu omil hozirgi o'zbek yozuvi imlosiga ham asos bo'lgan.

Tarixiy-an'anaviy prinsipga amal qilish holatlari hozirgi paytda yaratilayotgan ayrim badiiy asarlar tilida ham uchray turadi: klassik adabiyot tiliga taqlid tarzida so'zlarning eski o'zbek tiliga xos shakllari ishlatiladi. Masalan:

Gul fasli sanam

Sayr ila gulshanda bo'libdur.

g'uncha ko'z ochib

Gul yuzida xanda bo'libdur.

Gullar ichida

Shohi o'zim der edi lola,

Mag'rurligidan

Ul o'zi sharmanda bo'libdur (E.V.)

(Eski o'zbek tiliga xos birliklar - *ila*, *ul*, "*-dur*")

Demak, imloning tarixiy-an'anaviy prinsipidan uslubiy maqsadlarda foydalanish hollari ham uchraydi.

6. Differensiatsiya prinsipi (simvolik prinsip). Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra, shakli bir xil bo'lgan so'zlar (omonimlar) yozuvda *signalizatorlar (ishora belgilari), diakritik belgilar vositasida yoki bir harf o'rnida boshqa harf ishlatish orqali farqlanadi*: atlas (mato) - atlas (geografik atlas), yangi (sifat) - yangi (ravish), tana (gavda) - ta'na (minnat), banda (qul) - banda (shayka), urish (urmoq) - urush ("jang") kabi. Keltirilgan so'zlarda urg'u (') va aytrish (') belgilari orfografiyaning differensiatsiya prinsipi talabiga ko'ra qo'llangan; *urish va urush* so'zlarida esa "i" va "u" harflarining ishlatilishi ham shu prinsipga asoslangan.

7. Shakliy-an'anaviy yozuv prinsipi. Bu prinsip so'z boshida yoki oxirida ikki undosh qatorlashib kelgan leksik birliklarning imlosini qoidalashtirishga asos bo'ladi. Ma'lumki, o'tmishda turkiy tillarda so'z boshida ikki undosh qatorlashib kelmagan. Shuning uchun boshqa tillardan o'zlashtirilgan ayrim so'zlarning boshida ikki undoshning yonma-yon qo'llanishi uchrasa, ulardan oldin yoki shu ikki undosh orasida bir unlini orttirish odati bo'lgan. Bu odat hozirgi jonli so'zlashuvda ham uchrab turadi: shka<f>ishkop, staj< >istaj, drap< >dirap, plan< >pilon kabi. *Ba'zan so'z oxirida ham ikki undosh orasida bir unli orttiriladi yoki undoshlardan biri (so'nggisi) tushirib qoldiriladi*: sabr< >sabir, nasr< >nasir, nashr< >nashir, go'sht< >go'sh, g'isht< >g'ish kabi. Shakliy-an'anaviy yozuv prinsipiga ko'ra bunday paytlarda so'zlar talaffuzi asosida emas, o'zlarining asl shaklini saqlagan holda yoziladi: shka<f>, staj< >, drap< >, plan< >, sabr< >, nasr< >, nashr< >, g'isht< >, go'sht< > kabi.

Bu prinsipning mohiyati Faxri Kamolov tomonidan "etimologik yoki grafik prinsip" deb nomlangan tamoyil mohiyatiga juda yaqin turadi.

8. Semantik-uslubiy prinsip: *a) semantik prinsip* so'z yoki so'z shakllarining imlosini ularning ma'nolariga tayanib belgilaydi. Masalan, lola, po'lat (turdosh otlar) - Lola, Po'lat (atoqli otlar), ishchi ("chi" kasb oti yasovchi) - ish-chi? ("chi"-so'roq yuklamasi), senda ("da"- o'rin-payt kelishigi affiksi)-

sen-da! ("da"- kuchaytiruv va ta'kid yuklamasi) kabi; *b) uslubiy prinsip* asosida tuzilgan imlo qoidalari soʻz yoki grammatik shakllarning semantik tarkibidagi uslubiy semalarning nutqdagi faollashuvini yozuvda ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, ota, ona, vatan, siz, oʻzingiz kabi soʻzlar yoki grammatik shakllar shu soʻzlar (shakllar) orqali ifodalangan shaxslarga yoki tugʻilib oʻsgan yurtga, diyorga alohida hurmat-eʼtibor bildirilganda bosh harf bilan yoziladi: Ota, Vatan, Ona, Siz, Oʻzingiz kabi. Shuningdek, gap ichida tinchlik, ozodlik, mehnat, baxt kabi soʻzlarning baʼzan bosh harf bilan boshlanishi ham uslubiy prinsip talablaridan kelib chiqadi. Masalan, Yashasin Ozodlik, Tinchlik kabi.

Ogʻzaki nutqda soʻz maʼnosini kuchaytirish maqsadida soʻz tarkibidagi ayrim undoshlarni qavatlantirish (geminatsiya) yoki unillarni choʻzish kabi holatlar uchray turadi. Ular yozuvda ham harflarni qavatlantirish orqali ifodalanadi: *maza va mazza, yashamagur va yashshamagur, rosa va rossa, opa va opa-a* kabi. Bunday holatlar negizida ham uslubiy maqsadlar yotadi.

9. Sintaktik prinsip. Bu prinsip bob, abzats, gap boshidagi birinchi soʻzning bosh harf bilan boshlanishi kabi holatlarni meʼyorlashtiruvchi qoidalarni belgilaydi.

Orfografiyaning semantik-uslubiy va sintaktik prinsiplari V.F. Ivanovanning *"Принципы русской орфографии"* monografiyasida maxsus yoritilgan, ammo oʻzbek tilshunosligida bu masala hali yetarli tadqiq etilmagan.

Lotin-oʻzbek yozuvi imlo qoidalarining shakllantirilishida fonetik, fonematik va morfologik prinsiplarga koʻproq amal qilingan.

Tekshirish savollari

- 1.Orfografiya nima? *Orfografiya* atamasining qanday maʼnolari bor?
- 2.Orfografiya bilan grafika oʻrtasida qanday tafovutlar bor?
- 3.Orfografiya prinsiplarining mohiyatini qanday tushunasiz?
- 4.Imlo qoidalarining tuzilishi qanday prinsiplarga tayanadi?
- 5.Fonetik va fonematik (fonologik) prinsiplar qanday farqlanadi?

6.Morfologik prinsipga asoslangan qoidalarining mohiyatini qanday tushunasiz?

7.Grafik prinsip qanday qoidalarga asos bo'lgan?

8.Tarixiy-an'anaviy prinsip asosida qanday qoidalar yuzaga kelgan?

9.Differensiatsiya yoki simvolik prinsip asosida tuzilgan qoidalarining mazmun-nohiyatini qanday tushunasiz?

10.Shakliy-an'anaviy prinsip yozuv me'yorlarini qanday belgilaydi?

11.Semantik-uslubiy va sintaktik prinsiplar haqida nimalarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar

Orfografiya (grek. Orthos- "to'g'ri"+grapho - "yozaman") – muayyan til yozuv sistemasining to'g'ri yozishni belgilaydigan qoidalari tizimi. Tilshunoslik-ning imlo qoidalari xususida bahs yurituvchi bo'limi ham *orfografiya* deb ataladi.

Orfografiya prinsiplari - orfografiya qoidalarining tuzilishiga asos bo'lgan tamoyillar.

Orfogramma- so'zlarning yoki so'z tarkibidagi fonema va morfemalarning imlo qoidalariga muvofiq yozilgan adabiy-orfografik shakli.

Adabiyotlar: 10 (101-108), 12 (164-173), 33(81-82)

3.5. Imlo qoidala

Yangi (lotin) o'zbek yozuvining imlo qoidalari

Yangi (lotin) o'zbek yozuvining imlo qoidalari 1995 -yilning 24 –avgustida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli qarori bilan tasdiqlangan va shu yilning o'zida "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" nomi bilan kitobcha shaklida nashr qilingan. U quyidagi 7 bo'limni o'z ichiga oladi:

1. Harflar imlosi:

Unlilar imlosi (1-7-qoidalar).

Undoshlar imlosi (8-32-qoidalar).

2. Asos va qo'shimchalar imlosi (33-37-qoidalar).

3. Qo'shib yozish (38-50-qoidalar).

4. Chiziqcha bilan yozish (51-56-qoidalar).

5. Ajratib yozish (57-65-qoidalar).

6 Bosh harflar imlosi (66-74-qoidalar).

7. Ko'chirish qoidalar (75-82-qoidalar).

E s l a t m a: Talabaning mazkur qoidalarni tegishli manbalardan topib, o'zlashtirib olishi talab etiladi.

Rus-o'zbek yozuvining imlo qoidalar

Rus-o'zbek yozuvining imlo qoidalar dastlab 1940- yilning 4 -iyulida yangi alifbe hukumat komissiyasi tomonidan tasdiqlangan va shu yilning o'zida "Birlashgan o'zbek alfaviti va orfografiyasi" nomi bilan e'lon qilingan. Keyinchalik bu qoidalar yana bir necha marta qayta ishlandi, shular asosida 1952, 1953,1955-yillarda "O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalar" loyiha tarzida besh marta qayta nashr qilindi, nihoyat, uning 5-nashri 1956-yilning 4-aprelida O'zbekiston Oliy Soveti Prezidiumi tomonidan tasdiqlandi. Bu yozuvning imlosi ana shu "... qoidalar"ga asoslangan. U quyidagi 5 bo'limni o'z ichiga oladi:

1. Ayrim harflar imlosi (1-30-§ qoidalar).

2. O'zak-negiz va qo'shimchalar imlosi (31-55-§ qoidalar).

3. Qo'shma so'z va so'z birikmalari imlosi (56-58-§ qoidalar).

4. Bo'g'in ko'chirilishi (59-62-§ qoidalar).

5. Bosh harflarning yozilishi (63-72-§ qoidalar).

Har ikki yozuvning imlo qoidalaridagi tafovutlar

Rus-o'zbek yozuvi imlo qoidalarining ayrim paragraflari yangi (lotin) o'zbek yozuvi imlo qoidalar tarkibiga kiritilmagan. Masalan:2-paragraf (3-moddasi); 6-paragraf (2 va 3-moddalari); 8-paragraf (1-moddasi); 9-paragraf ("ë" harfi),

10-paragraf ("ю" harfi), 11-paragraf ("я" harfi), 2-paragraf (2-moddasi), 13-paragraf (b>6 kabi holatlar), 21-paragraf, 22-paragraf (2-moddasi), 26-paragraf (1-moddasi), 27-paragraf, 28-paragraf, 31-paragraf, 40-paragraf, 41-paragraf, 48-paragraf, 49-paragraf, 50-paragraf (2-moddasi) "y/ю" ga aloqador qism), 52-paragraf, 58-paragraf va boshqalar. Yuqorida ko'rsatilgan qoidalarining yangi qoidalar to'plamiga kiritilmaganligi bir qator omiliarga asoslanadi: "e" harfining yangi yozuvda faqat "э" unlisini ifodalashi ("й+э" ni emas), ё, ю, я harflarining yangi alitboda yo'qligi, ayrim qoidalarining o'zini oqlamaganligi kabi sabablar shular jumlasidandir.

Bu ikki yozuv imlo qoidalarida yana quyidagi tafovutlar bor:

1. Rus grafikasi asosidagi o'zbek orfografiyasida "-уқ(-uq)" "-нқ" ("-iq") qo'shimchasining imlosi qoidalashtirilmagan, lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi orfografiyasida esa bu qo'shimchaning imlosiga oid maxsus eslatma bor, unda shunday deyiladi: "Undosh bilan tugab, tarkibida **u** unlisi bor fe'lga **-uq** qo'shiladi: *uz-uzuq yut-yutuq* kabi. Lekin *uyushiq, burushiq, uchuriq* (shuningdek, *bulduriq*) kabi so'zlarning uchinchi bo'g'inida "i" aytiladi va shunday yoziladi. (Q.: 33-qoidaning eslatma qismi);

2. Ma'lumki, otlarga egalik qo'shimchalarining qo'shilishida har xil holatlar uchraydi. Masalan, **bobo** va **avzo** so'zlariga egalik qo'shimchasi ikki xil tarzda - **bobo** so'ziga "-m" va "-ng" shakllarida (*bobom, bobong* kabi), **avzo** so'ziga esa "**y+im**", "**y+ing**" shakllarida ("o" dan so'ng bir "**y**" orttirilib) qo'shiladi: *avzo+y+im, avzo+y+ing* kabi. Bunday holatni "**u**" bilan tugagan ayrim so'zlarda ham uchratamiz: *uyqu+m, uyqu+ng*, ammo *mavzu+y+im, mavzu+y+ing* kabi. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvining imlosida bunday holatlarni me'yoriylashtiruvchi qoidalar yo'q edi. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvining imlo tizimida esa yuqoridagi kabi holatlar hisobga olingan. Unda, xususan, shunday qoida berilgan: "**o, o', u, e** unililari bilan tugaydigan so'zlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi:

a) ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchalari **-m, -ng, -si, -miz, -ngiz, -si** (yoki **-lari**) shaklida tovush ortirmay qo'shiladi: *bobom, bobong, bobosi, bobomiz, bobongiz, bobosi* (yoki *bobolari*); *orzum, orzung, orzusi, orzumiz, orzungiz, orzusi* kabi;

b) **parvo, obro', mavqe, mavzu, avzo** so'zlariga I, II shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda bir "y" tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim, parvoying; parvoyimiz, parvoyingiz; obro'yim, obro'ying; obro'yimiz, obro'yingiz* kabi; III shaxs egalik qo'shimchasi **parvo, avzo, obro', mavqe** so'zlariga "-yi" shaklida, **xudo, mavzu** so'zlariga esa "-si" shaklida qo'shiladi: *avzoyi, mavzusi* kabi (*dohiy* kabi "y" undoshi bilan tugagan so'zga ham III shaxsda "-si" qo'shiladi: *dohiysi* kabi). (qarang: 35-qoidaning 3-bandi).

3. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra **шовул, овул, қувур** so'zlarida "в"dan so'ng "y", **шовилламоқ, ловилламоқ, гувилламоқ** fe'llarida esa "в"dan so'ng "н" yoziladi. (q.: 2- va 50-paragraf qoidalari). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvida yuqoridagi ot va fe'llar uchun bitta umumiy qoida berilgan, bu qoidaga ko'ra taqlidiy so'zlardan yasalgan fe'llarda ham "v"dan so'ng "i" emas, "н" yoziladi: *shovulla, lovulla* kabi. (qarang: 37-qoidaning 1-bandi).

4. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida ("...qoidalar"ning 42-paragrafida) fe'llarning orttirma daraja yasovchi "-dir" qo'shimchasi jarangli undosh bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga "-tir" shaklida qo'shilishi aytilgan, aslida esa jarangli "z"dan so'ng "-tir" emas, "-dir" qo'shiladi. Qiyos qiling: *cho'miltirmoq, sevlintirmoq*, ammo *tomizdirmoq, oqizdirmoq* kabi. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida bu kamchilikka barham berilgan. Unda shunday qoida bor: "*nisbat shaklini yasovchi "-dir" qo'shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'inli so'zlarga (kel so'zidan boshqa), shuningdek z undoshi bilan tugagan orttirma nisbat yasovchidan keyin qo'shiladi: quvdır, egdir, kuldir, yondır; o'tkazdir, tomizdir* kabi". (Qarang: 37-qoidaning 2-bandi).

5. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida ("...qoidalar"ning 34-paragrafida) "r" yoki "r" bilan tugagan so'zlarga "r" bilan boshlangan qo'shimchalar qo'shilganda, so'z oxiri va qo'shimcha boshidagi undoshlar, aytilishiga mos holda yozilishi qoidalashtirilgan: *боғ-боққа, моғ-моққа, барз-баркка, тез-теккан* kabi. Lotin grafikasiga asoslangan yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra esa bunday so'zlar talaffuziga (fonetik prinsipga) ko'ra emas, morfemalarning asl holiga mos ravishda

(morfologik prinsip asosida) yoziladi: *bog'ga, tog'ga, sog'ga, og'gan, sig'guncha, bargga, teggan* kabi. (Qarang: 37- qoidaning "v" bandi).

6.1956 -yil "...qoidalarini"ning 43-paragrafiga ko'ra "-гир", "-гин", "-гиз", "-газ" qo'shimchalari jarangsiz undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda aytilishiga muvofiq "-кир", "-қир"; "-кин", "-қин"; "-киз, "-қиз"; "-каз," қаз" shakllarida yoziladi: *уткир, чонқир; кескин, тошқин; еткизмок, ётқизмок; утказмок, ютқизмок* kabi. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra "-gin" qo'shimchasi "-k" yoki "-q" bilan tugagan so'zlardan boshqa so'zlarga qo'shilganda, so'z qanday tovush bilan tugashidan va qo'shimchalarning bosh tovushi **k** yoki **g** aytilishidan qat'i nazar, "**g**" bilan yoziladi. Qiyos qiling: *торткин* (1956 yil qoidasiga ko'ra) - *tortigin* (1995 yil qoidasiga ko'ra), *монкин* (1956 yil qoidasiga ko'ra) - *topgin* (1995 yil qoidasiga ko'ra). Biroq, "-гир" ("**gir**"), "-гиз" ("**giz**"), "-газ" ("**gaz**") qo'shimchalari bu qoida doirasiga kiritilmagan.

7. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvining "...asosiy qoidalarini"da ikki otdan tuzilgan qo'shma sifatlarning ajratib yozilishi aytilgan: *ототр буйи* (ot+ot=qo'shma sifat), *хаво ранг* (ot+ot= qo'shma sifat), *бодом қовоқ* (ot+ot qo'shma sifat), *қўй қўз* (ot+ot= qo'shma sifat), *эъза нўчоқ* (ot+ot= qo'shma sifat) kabi (58-paragraf, 3-qoida). Qo'shma sifatlarning imlosiga oid bu qoida amalda o'zini oqlagani yo'q: *оромбахш, буғдойранг, илҳомбахш* so'zlari "ot+ot= qo'shma sifat" qolipida tuzilgan bo'lishiga qaramay, deyarli barcha imlo lug'atlarida qo'shib yozilgan, *девсифат, одамсифат* so'zlari esa (ular ham "ot+ot= qo'shma sifat " qolipida shakllangan) lug'atlarda har xil berilmoqda. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi "...qoidalarini"da bu tipdagi qo'shma sifatlarning imlosi bir qadar tartibga solingan: "...qoidalarini"ning 38-bandida, **xona, noma, baxsh, rang, mijoz, sifat** kabi so'zlar yordamida yasalgan qo'shma ot va qo'shma sifatlarning qo'shib yozilishi qayd etilgan: *qabulxona, tabriknoma, orombaxsh, kamquvvat, bug'doyrang, sovuqmijoz, devsfat, suvtalab* kabi. (Qarang: 38-qoida). Shu qoida talablaridan kelib chiqqan holda, *havo rang, jigar rang, bodom qovoq, qo'y ko'z* kabi qo'shma sifatlarning komponentlari ham lotin-o'zbek yozuvida qo'shib yozilishi kerak. Qiyos qiling: *ҳаво ранг*(rus-o'zbek yozuvida) - *havorang*(lotin-o'zbek yozuvida), *бодом*

қосоқ (rus-o'zbek yozuvida) - *bodomqovoq*(lotin-o'zbek yozuvida), қўй қўз(rus-o'zbek yozuvida) - *qo'yko'z* (lotin-o'zbek yozuvida), *жузар ранг* (rus-o'zbek yozuvida) - *jigarrang* (lotin-o'zbek yozuvida) kabi.

8.Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlo qoidalariga ko'ra *минг боши, ун боши, сўз боши* kabilar "birikmalik xususiyatini saqlagan so'zlar (?) " sifatida ajratib yoziladi (Qarang: 58-paragraf, 12-qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra esa "qaratuvchili birikmaning bir so'zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo'shma otlar qo'shilib yoziladi: *mingboshi, so'zboshi, olmaqoqi*"(Qarang: 46-qoida).

9.1956-yil "...qoidalari"da ikkinchi komponenti "ë"lashgan tovush bilan boshlangan *шер юрак, муз ёрар, иш ёқмас, қўл ёзма* tipidagi so'zlarning ajratib yozilishi aytilgan (Qarang: 58-paragraf, 14-qoida). Lotin grafikasidagi yangi yozuvda bunday so'zlar qo'shilib yoziladi: *sheryurak, muzyorar, ishyoqmas* kabi (Qarang: 39-qoida).

10.Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *еру осмон, ору номус, туну кун, кечаю кундуз, ёшу қари, қую қўзи* kabi juft so'zlarda defis (chiziqcha) qo'yilmaydi (57-paragraf, eslatma). Lotin grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra ham bunday so'zlar ajratib yoziladi, ammo ularning qismlari orasida **-u(-yu)** bog'lovchisi kelsa, shu elementlardan oldin chiziqcha qo'yiladi:

do'st-u dushman, kecha-yu kunduz kabi (51-qoidadagi eslatmaning 2-bandi).

11.Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra yil va oylarni (chislolarni) ko'rsatuvchi arabcha raqamdan so'ng chiziqcha (defis) yozilmaydi: *1956 йил, 22 сентябрь* kabi (47-paragraf qoidasi). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra bunday o'rinlarda chiziqcha qo'yiladi: *1991-yilning 1-sentabri, 60-yillar* kabi (56-qoida).

12. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra **алла, қай** elementlari so'zga qo'shib yoziladi: *аллаким, аллақандай, қайбир, қайвақт* kabi (58-qoida, 13-bandi). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra **qay** so'zi o'zidan keyingi yoki oldingi so'zdan ajratib yoziladi: *qay kuni*. Agar **qay** so'zi **yoq**,

yer so'zlari bilan ishlatilganda, bir "y" tovushi tushsa, bu so'zlar qo'shilib yoziladi: *qayoqqa, qayerga* kabi (60-qoida).

Izoh: lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek imlosida *alla* komponentli so'zlarga qoida berilmagan, ularga munosabat ham bildirilmagan.

13. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra **бир оз** ravishi tarkibidagi komponentlar ajratib yoziladi. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra **biroz** so'zining komponentlari qo'shib yoziladi (60-qoida).

14. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida **йилдан-йилга, кутдан-күп** tipidagi birliklar juft so'zlar doirasida qaralgan, shu bois ularning komponentlari orasida chiziqchaning (defisning) yozilishi qoidalashtirilgan (57-paragraf, 1-qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi jo'nalish kelishigida bo'lgan birikmalarning komponentlari, shuningdek, belgining ortiq darajasini bildiruvchi *kopdan kop, tekindan tekin, yangidan yangi, ochiqdan ochiq, qizigandan qizigan* kabilar ajratib (chiziqasiz) yoziladi (64-qoida).

15. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida izofali so'zlarning (*нуқтаи назар, ойнаи жаҳон, дарди бедаво* kabilarning) ajratib yozilishi nazarda tutilgan (58-paragraf, 7-qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida bu qoidaga bitta o'zgarish kiritilgan: endilikda (yangi yozuvda) izofa undosh bilan tugagan so'zlarga "i" shaklida (masalan, *dardi bedavo* kabi), unli bilan tugagan so'zlarga esa "yi" shaklida (masalan, *nuqtayi nazar* kabi) qo'shiladi (65-qoida).

16. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi "...qoidalari"ning 69- va 71-paragraflari bir xil hodisaning birikmali nomlarini ikki xil yozishga yo'l ochadi: birikma muhim yig'ilish nomi bo'lganda, undagi har bir so'z bosh harf bilan, birikma muhim tarixiy voqea nomi bo'lganda esa undagi birinchi so'zgina bosh harf bilan boshlanadi (demak, qo'lganlari kichik harf bilan yoziladi): *Крим Конференцияси* (69-paragraf qoidasiga mos) - *Крим конференцияси* (71-paragraf qoidasiga mos).

I z o h : birinchi misolda *Крим Конференцияси*ning muhim yig'ilish nomi ekanligi, ikkinchi misolda esa shu birikmaning muhim tarixiy voqea nomi hisoblanishi nazarda tutilgan.

Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida shu ikki qoidadan faqat bittasi saqlangan, unga ko'ra "Mubim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so'z bosh barf bilan boshlanadi: *Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramazon hayiti, Navro'z bayrami* kabi" (70-qoida). Demak, lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida yuqoridagi ikki qoidaning parallel yashashiga chek qo'yilgan, shu bilan mazkur qoidaning izchil bo'lishi ta'minlangan.

17. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosining "Ko'chirish qoidalari"da rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida berilmagan quyidagi qoidalar bor:

77-qoida: o'zlashma so'zlarning bo'g'inlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha ko'chiriladi:

1) ikki undosh kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko'chiriladi: *dia-gramma, mono-grafiya* kabi;

2) uch undosh kelsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga ko'chiriladi: *silin-drik* kabi.

79-qoida: ...bo'g'inga teng qism va bosh harflardan iborat qisqartmalar satrdan satrga bo'lib ko'chirilmaydi: *YzMU* kabi.

I z o h : 79-qoidaning bosh harflardan tuzilgan qisqartmalarga (AQSh, BMT kabilarga), shuningdek, ko'p xonali raqamlarga (16,245, 1994, XIX kabilarga) aloqador qismi rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida ham bor.

80-qoida: harflardan iborat shartli belgi o'zi tegishli raqamdan ajratib ko'chirilmaydi: 5-"A" sinf, V " V" guruhi, 110gr, 15 ga, 105 m, 25sm, 90 mm kabi.

81-qoida: Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomdan ajratilgan holda keyingi satrga ko'chirilmaydi: "*Navro'z-92*" (festival'), "*O'qituvchi-91*" (ko'rik tanlov), "*Andijon-9*", "*Termiz-16*" (g'o'za navlari), "*Boing-767*" (samolyot), "*Foton-774*" (televizor) kabi.

82-qoida: *A.J. Jabborov, A.D. Abduvaliyev* kabilarda ismning va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartmalar familiyadan ajratib ko'chirilmaydi. Shuningdek,

v.b. (va boshqalar), sh. k. (shu kabilar) singari harfiy qisqartmalar ham oldingi soʻzdan ajratib koʻchirilmaydi.

E s l a t m a: 1995-yilda tasdiqlangan “Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари”га quyidagi ilova kiritilgan: “Ўзбек тилининг имло қоидалари ҳақида. Имло қоидаларини тасдиқлаш ҳақидаги қарорда ушбу қоидаларга дастлаб лотин ҳарфларига асосланган ёзувда амал қилиниши таъкидланди, демак, кирилл ҳарфларига асосланган ёзувда аввалги қоидалар сақланади”. Yozuv amaliyotida har ikki yozuv parallel ravishda qoʻllanib turgan hozirgi paytda ilovadagi bu koʻrsatmaga amal qilishni unutmaslik kerak, aks holda imlodagi anarxiyaga chek qoʻyib boʻlmaydi.

Tekshirish savollari

1. Lotin-oʻzbek yozuvining imlo qoidalari qachon va qanday nom bilan tasdiqlangan?
2. Lotin-oʻzbek yozuvining imlo qoidalari qanday boʻlimlardan tarkib topgan? Boʻlimlarning nomlanishi va mazmuni?
3. Rus-oʻzbek yozuvining imlo qoidalari qachon va qanday nom bilan tasdiqlangan?
4. Rus-oʻzbek yozuvining imlo qoidalari qanday boʻlimlardan tarkib topgan? Boʻlimlarning nomlanishi va mazmuni?
5. Rus-oʻzbek va lotin-oʻzbek yozuvlarining imlo qoidalarida qanday tafovutlar bor?
6. Harflar imlosidagi tafovutlar?
7. Asos va qoʻshimchalar imlosidagi tafovutlar?
8. Qoʻshib yozish qoidalaridagi tafovutlar?
9. Otlardagi egalik qoʻshimchalarining imlosida qanday tafovutlar bor?
10. Feʼllardagi orttirma nisbat shakllari imlosining mazmuni?(Rus-oʻzbek va lotin-oʻzbek yozuvlari imlosining qiyosiy tavsifi).
11. Rus-oʻzbek va lotin-oʻzbek yozuvlarida “ot+ot=qoʻshma sifat” qoʻlipida yasalgan sifatlarning yozilishi qanday qoidalashtirilgan?
12. Qaratuvchili birikmaning bir soʻzga aylanishi bilan yuzaga kelgan

qo'shma otlar qanday yoziladi?

13. Rus-o'zbek yozuvida *шар юрак, муз ёрар, иш еқмас, қул ёзма* tarzida yozilgan so'zlar lotin-o'zbek yozuvida qanday yoziladi?

14. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *еру осмон, ору номус, туну кун, кечаю кундуз, ёшу қари, қую қузи* tarzida yozilib kelgan juft so'zlar hozirgi lotin-o'zbek yozuvida qanday yoziladi?

15. K, g, q, g' tovushlari bilan tugagan so'zlarga "g" bilan boshlangan qo'shimchalarning (-ga, -gan, -gani, -guncha, -gach kabi morfemalarning) qo'shilishidan hosil bo'lgan so'z shakllarining yozilishi har ikki yozuv imlosida qanday qoidalashtirilgan?

16. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra yil va oylarni (chislo-larni) ko'rsatuvchi arabcha raqamdan so'ng chiziqcha (defis) yozilmaydi: *1956 йил 22 сентябрь* kabi. Lotin-o'zbek yozuvida-chi?

17. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra **алла**, **қай** elementlari so'zga qo'shib yoziladi: *аллақим, аллақандай, қайбур, қайвақт* kabi. Lotin -o'zbek yozuvida-ch?

18. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra **бир оз** ravishi tarkibidagi komponentlar ajratib yoziladi. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvida-chi?

19. Birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi jo'nalish kellishigida bo'lgan birikmalar rus-o'zbek va lotin-o'zbek yozuvlarida qanday yoziladi?

20. Belgining ortiq darajasini bildiruvchi *kopdan kop, tekidan tekin, yangidan yangi, ochiqdan ochiq, qizigandan qizigan* kabilarning imlosi rus-o'zbek va lotin-o'zbek yozuvlarida qanday qoidalashtirilgan?

21. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida izofall so'zlarning (*нуқтаи назар, ойнаи жаҳон, дарди бедаво* kabilarning) ajratib yozilishi nazarda tutilgan. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida bu qoidaga qanday o'zgartish kiritilgan?

22. Har ikki yozuvning bosh harflar imlosiga oid qoidalarida qanday tafovutlar bor?

23. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosining "Ko'chirish qoidalari"da rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida berilmagan qanday qoidalar bor?

24. Tilning ijtimoiy-kommunikativ funksiyalari reallashuvida imlo qoidalarining qanday ahamiyati bor?

Tayanch tushunchalar

Imlo qoidalari- o'zbek orfografiyasining mazmunini belgilaydigan qoidalar tizimi.

Imlo qoidalarining amaliy ahamiyati- hozirgi o'zbek adabiy tilining yozma shaklini me'yorlashtirib turishi, bu shaklning faoliyatini turli boshboshdoqliklardan muhofaza qilishi

Adahiyotlar: 10(108-114), 12 (173-181) , 40 (5-21), 41 (1-15)

3.6. Punktuatsiya-yozuv tizimining uchinchi komponenti

Punktuatsiya yozuv sistemasining uchinchi komponentidir. Bu komponent 1930-1940- yillarda (o'sha davrdagi o'zbek yozuvlari bilan bog'liq ravishda) tugal sistema holiga keltirilgan bo'lib, hozir ham shu holicha qo'llanmoqda. Uning lisoniy asosini tilning grammatik qurilishi va, ayniqsa, gap qurilishining ritmik-intonatsion xususiyatlari tashkil etadi. Shu sohaning yetakchi mutaxassisi prof. K. Nazarovning ta'kidlashicha, hozirgi o'zbek punktuatsiyasining yana bir asosi- rus punktuatsiya sisteması ham bor.⁴² Buning dalili sifatida muallif ko'pchilik tinish belgilarining (so'roq, undov, qo'shtirnoq, ko'p nuqta kabilarning) rus tilidan o'zlashtirilganligini, shuningdek, rus punktuatsiyasi ilmiy-nazariy jihatdan ancha ishlangan va sistemalashgan bo'lganligi uchun o'zbek tilidagi punktuatsiya

⁴²Nazarov Karim. O'zbek tili punktuatsiyasi - T. O'qituvchi, 1976, 35-b. Yana shu muallif. Tinish belgilari va yozma nuq - T. FAN, 1974, 8-9-b.

qoidalarining ayrimlari ham rus punktuatsiyasi qoidalariga asoslanib tuzilganligini aytadi. Punktuatsiya asoslari zaminida punktuatsiya prinsiplari va qoidalari ishlab chiqiladi. Ular (prinsiplar va qoidalar) og‘zaki nutqning mazmunini, strukturasi va intonatsion xususiyatlarini yozma nutqqa ko‘chirish imkonini beradi.

Shuni ham alohida ta’kidlash kerakki, tinish belgilari bir yo‘la ikki tizim – grafika va punktuatsiya tizimlari doirasida ko‘riladi: tinish belgilarining prosodemografemalar sifatidagi tavsifi grafikaga (aniqrog‘i, grafemikaga) dahldor bo‘lsa, ularning yozma nutqda qo‘llanish o‘rinlarini punktuatsiya qoidalari belgillaydi.

Tilshunoslikda *puntuatsiya* termini quyidagi ma’nolarni anglatadi: 1) grafik lingvistikaning bir bo‘limi; 2) punktuatsiya qoidalari yig‘indisi; 3) tinish belgilarining o‘zi.

Puntuatsiya tinish belgilarining miqdori, funksiyasi (yozma nutqdagi vazifalari), qo‘llanish tartibini ham o‘rgatadi.

Yozma nutqni mantiqan izchil, aniq va to‘g‘ri ifodalashda punktuatsiyaning ahamiyati katta.

O‘zbek tilining punktuatsiya tizimi quyidagi o‘nta belgini o‘z ichiga oladi:

1. Nuqta (.)
2. So‘roq belgisi (?)
3. Undov belgisi (!)
4. Nuqtali vergul (;)
5. Ko‘p nuqta (...)
6. Vergul, qo‘sh vergul (, yoki , ,)
7. Ikki nuqta (bayon belgisi) (:)
8. Tire va qo‘sh tire (- yoki - -)
9. Qavs va qo‘sh qavs: (), []
10. Tirnoq, qo‘sh tirnoq („ " . « »)

Puntuatsiya prinsiplari

Puntuatsiya prinsiplari tinish belgilarining sistemaga uyushuvini ta’minlaydigan tamoyillardir. Bunday tamoyillarning quyidagi turlari bor:

1. Logik-grammatik tamoyil: Bu tamoyil nutqning semantik-grammatik tomonini yozuvda to'g'ri ifodalashga qaratilgan bo'ladi: nutq mazmuni xabarni anglatasa, gaplar oxirida nuqta qo'yiladi, nutq mazmuni so'roqni anglatasa, gaplar oxirida so'roq belgisi qo'yiladi.

2. Stilistik tamoyil. Bu prinsip tinish belgilarining qo'llanishini nutq stillariga qarab belgilaydi: so'zlashuv uslubi, ilmiy uslub, publitsistik uslub, badiiy uslub, rasmiy uslub qoliplarida yozilgan nutqning(matnning) o'ziga xos jihatlari borki, ularda tinish belgilari shu uslublarga mos ravishda qo'llaniladi.

3. Differentsiatsiya tamoyili. Bu prinsip asosida tuzilgan qoidalar tinish belgilarining qo'sh holda qo'llanishidagi tartibni, gapdagi murakkab mazmunni konkretlashtirish kerak bo'lganda tinish belgilaridan foydalanish yo'llarini belgilab beradi.

O'zbek punktuatsiyasida tinish belgilarining tasnifi

O'zbek punktuatsiyasida tinish belgilari quyidagicha tasnif qilingan:⁴³

1. Tinish belgilarining qo'llanish o'rni ga ko'ra tasnifi.
2. Tinish belgilarining qo'llanish usuliga ko'ra tasnifi.
3. Tinish belgilarining tuzilish jihatidan tasnifi.
4. Tinish belgilarining vazifasiga ko'ra tasnifi.

1. Qo'llanish o'rni ga ko'ra tinish belgilari uch guruhga ajratiladi:

- 1.1. Gap oxirida qo'llanuvchi tinish belgilari.
- 1.2. Gap ichida qo'llanuvchi tinish belgilari.
- 1.3. Aralash holda qo'llanuvchi tinish belgilari.

⁴³ Tinish belgilari haqidagi ma'lumotlarning berilishida prof. K. Nazarovning "O'zbek tili punktuatsiyasi" (1976) qo'llanmasiga va "Tinish belgilari va yozma nutq" (1974) risolasiga asoslandik

Gap oxirida qo'llanuvchi tinish belgilari: nuqta (.),so'roq (?)belgisi, undov (!)belgisi. Bu belgilar quyidagi holatlarga ishora qiladi: a)gapning (fikrning) tugallanganligiga; b)gapda qanday mazmun-ma'no ifodalanganiga; d) gapning tugallanish chegarasiga, keyingi gapdan ajralishiga. Ular ba'zan gap oxiridan boshqa o'rinlarda ham ishlatiladi. Bunday paytda bu belgilar boshqa vazifa bajaradi, maqsad ham har xil bo'ladi: *Bu asar H.M. Abdullayev qalamiga mansub* (nuqta gap o'rtasida kelgan. Bunda u sintaktik vazifani bajarmaydi).

Tinish belgilarining gap oxirida qo'llanishi shu gapning mazmuniga ham ishoradir: nuqta xabar-darak mazmunli gaplarga, so'roq belgisi so'roq mazmunli gaplarga, undov belgisi esa buyruq, tashviq, emotsiya ifodalovchi gaplarga ishora qiladi.

Gap ichida qo'llanuvchi tinish belgisi asosan verguldir. U quyidagi sintaktik vazifalarni bajaradi: a) gap bo'laklarini biriktiradi (*Shahar, qishloqlarimiz yildan yillga obodonlashib bormoqda*); b)gap bo'laklarini bir-biridan ajratadi (*Toshkentda, shaharning markazida, Mustaqillik maydoni joylashgan*); v) gap bo'laklari bilan sintatik jihatdan bog'lanmagan so'z, ibora va gaplarni chegaralaydi (*Do'stim, nega kecha darsga kelmading?*); g) bog'lovchisiz qo'shma gap qismlarini bir-biridan ajratadi.(*Yoz kelib,hamma ta'tilga chiqib kedi*).

Aralash qo'llanuvchi tinish belgilari: ikki nuqta (:), qo'shtirnoq („ "), qavs (), tire (-). Bu belgilar gapning boshida, o'rtasida va oxirida ham qo'llanadi. Xususan, tire gap boshida, o'rtasida; ikki nuqta gap oxirida va o'rtasida; qo'shtirnoq, qavs, ko'p nuqta gap boshida, o'rtasida va oxirida qo'llanadi.

2.Qo'llanish usuliga ko'ra tinish belgilari quyidagicha guruhlanadi:

2.1. Yakka holda qo'llanuvchilar Bunga faqat ikki nuqta kiradi.

2.2.Yakka va qo'sh holda qo'llanuvchilar. Bu tinish belgilari yakka holda (alohida-alohida, mustaqil) qo'llanishi bilan birga, qo'sh holatda ham qo'llana oladi.

Tinish belgilari qo'sh qo'llanganda ikki va undan ortiq tinish belgisi bir o'rinda ketma-ket (birgalikda) ishlatiladi. Bular qo'sh qo'llanganda : a) o'z shaklini to'liq

saqlaydi(so‘roq+undov tipida: ?!); b) o‘z shaklini o‘zgartiradi (qo‘shimoq va qavs kabi); d) bir tinish belgisi ikkinchisining hisobiga qisqaradi (vergul va ko‘p nuqta qo‘sh qo‘llanganda, vergul qisqaradi); e) bir belgining o‘zi (mas., undov belgisi) takrorlanadi.

3. Tuzilishiga ko‘ra tinish belgilari ikki guruhga ajratiladi:

3.1. *Bir elementli tinish belgilari:* vergul, tire, nuqta.

3.2. *Ko‘p elementli tinish belgilari:* a) ikki elementli tinish belgilari: ikki nuqta (:) nuqtali vergul, so‘roq, undov va qavs; b) uch elementli tinish belgilari: ko‘p nuqta (...); d) to‘rt elementli tinish belgilari: qo‘shimoq.

4. Vazifasiga ko‘ra tinish belgilari quyidagi guruhlarga ajratiladi:

4.1. *Chegaralovchi tinish belgilari:* qo‘shimoq, qavs. Bunday belgilar yozma matndagi ayrim qismlarning leksik-semantik farqlanishi va ajralishini, grammatik-stilistik chegaralanishini, ularning boshlanish va tugallanish nuqtasini hamda o‘rinlashuv doirasini ko‘rsatadi.

4.2. *Ayiruvchi tinish belgilari:* nuqta, so‘roq, undov, nuqtali vergul. Bu belgilar yozma matnni yoki ularning qismlarini bir-biridan ajratish va muayyan qismning tugallanishini ko‘rsatish uchun xizmat qiladi.

4.3. *Murakkab vazifali tinish belgilari:* a) " ajratish + biriktirish " vazifasini bajaruvchilar (ikki nuqta); b) "ajratish + chegaralash + biriktirish " vazifasini bajaruvchilar (vergul,tire); c) fikrning bo‘linishi, qisqarishini va turli emotsiyalarni bildiruvchilar (ko‘p nuqta) .

Tekshirish savollari

1. Punktatsiya qanday tizim?

2. **Punktatsiya** atamasining qanday ma‘nolari bor?

3. O‘zbek tilining punktatsiya tizimi qanday belgilarni o‘z ichiga oladi?

4. Punktatsiya prinsiplari nima?

5. Punktuatsiya prinsiplarining qanday turlari bor?

6. Punktuatsiyaning *logik-grammatik tamoyili* nutqning qaysi jihatlariga e'tibor berilishini talab qiladi?

7. *Stilistik tamoyil* tinish belgilarining qo'llanishini nimalarga tayanib belgilaydi?

8. *Differensiatsiya tamoyili* asosida tuzilgan qoidalar tinish belgilarining qaysi jihatlarini belgilab beradi?

9. O'zbek punktuatsiyasida tinish belgilari qanday tasnif qilinadi?

10. Qo'llanish o'rniga ko'ra tinish belgilari qanday guruhlariga ajratiladi?

11. Qo'llanish usuliga ko'ra tinish belgilari qanday guruhlanadi?

12. Tuzilishiga ko'ra tinish belgilari necha guruhga ajratiladi?

13. Vazifasiga ko'ra tinish belgilarining qanday turlari bor?

Tayanch tushunchalar

Punktuatsiya yozuv tizimining grafika va orfografiya bilan bir qatorda turadigan uchinchi komponenti bo'lib, u tinish belgilari tizimini, bu tizim belgilarining ishlatilish qoidalarini o'rganadi.

Punktuatsiya prinsiplari tinish belgilarining sistemaga uyushuvini ta'minlaydigan tamoyillardir: *logik-grammatik tamoyil, stilistik tamoyil, differensiatsiya tamoyili kabi.*

Tinish belgilarining tasnifi-tinish belgilarining qo'llanish o'rniga, qo'llanish usuliga, tuzilishiga va vasifalariga ko'ra guruhlanishi.

Adabiyotlar: 1. Nazarov Karim. Oz'bek tili punktuatsiyasi. Universitetlar va pedagogika institutlarining studentlari uchun qo'llanma - Toshkent: O'qituvchi, 1976(3 -124- b).

2. Nazarov Karim. O'zbek tilida punktuatsiya asoslari. -Toshkent, ToshDU, 1971(5-122-b.)

3. Nazarov Karim. Tinish belgilari va yozma nutq. -Toshkent: Fan, 1974(3-66- b.)

3.7. Hozirgi o'zbek adabiy tili yozuv tizimlari haqida tarixiy-xronologik ma'lumot

Hozirgi o'zbek adabiy tilining shakllanishi arafasida va undan keyin qo'llangan yozuvlar

1. O'zbek adabiy tili tarixini davrlashtirishga oid manbalarda hozirgi o'zbek adabiy tili XIX-XX asrlarda⁴⁴ yoki XX asrning 20-30-yillarida⁴⁵ shakllangan degan qarashlar mavjud. Demak, uning yozuv tizimlarini ham XX asr boshidan to hozirga qadar bo'lgan va bo'layotgan jarayonlar bilan bog'lab o'rganish maqsadga muvofiqdir. Undan oldingi davrlarda qo'llangan yozuvlar (sug'd, turkiy run, uyg'ur va arab alifbolaridagi yozuvlar) esa "Qadimgi turkiy til", "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi", "O'zbek adabiy tili tarixi", "Eski o'zbek tili va yozuvi praktikumi" kurslari doirasida ko'zdan kechiriladi.

2. O'zbek yozuvining XX asr tarixi murakkab jarayonlarga boy bo'ldi: bu davrda o'zbek yozuvi bir necha marta tub isloh qilindi – bir grafik tizimdan boshqa grafik tizimga ko'chirildi. Jahon xalqlarining yozuv tarixida bunday hodisa kamdan-kam uchraydi.

Mavjud manbalar tahlilidan shu narsa ma'lum bo'ladiki, o'zbek yozuvining XX asr tarixi to'rt davrni o'z ichiga oladi:

1-davr – arab grafikasiga asoslangan yillar (1900-1929)⁴⁶.

2-davr – lotin grafikasiga asoslangan yillar (1929-1940).

3-davr – rus grafikasiga asoslangan yillar (1940-1995).

⁴⁴ Щербак А.М. К истории узбекского литературного языка древнего периода // Сб. "Академику В.А. Гордлевскому" - М.: 1953, 323-6.

⁴⁵ Abdurahmonov G. Mamajonov S. O'zbek tili va adabiyoti - T. "O'zbekiston", 2002, 43-b.

Abdurahmonov G. Shukurov Sh. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi - Toshkent, 1973, 19-b.

Abdurahmonov G. Shukurov Sh. Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi - T. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti - 2008, 30-6.

⁴⁶ Bu yozuv O'rta Osiyo adabiy tili (XI-XIV asrlar), eski o'zbek adabiy tili (XIV-XVII asrlar) va yangi o'zbek adabiy tili (XVII - XX asr boshlan) davrlarida ham qo'llangan.

4-davr – ikki yozuvlilikka (rus va lotin grafikalaridagi yozuvlarga) asoslangan yillar (1995-yildan keyingi davr)⁴⁷.

Birinci davr(1900-1929 yillar)

Bu davrning 1917 yilgacha bo'lgan bosqichida yozuvni isloh qilishga qaratilgan jiddiy harakatlar kuzatilmaydi. Bu bosqichda asosiy e'tibor savod chiqarish, o'qish-o'qitish ishlarini tashkil etish kabi masalalarga qaratiladi, shu maqsadda bir qator o'quv-uslubiy kitoblar yaratiladi: "Ustodi avval" (Saidrasul Saidazizov, 1902), «Adibi avval» (Munavvarqori Abdurashidxonov. Toshkent - 1907), «Adibi soniy» (Munavvarqori Abdurashidxonov. Toshkent – 1907), «Kitob ul-atfol» - «Bolalar uchun kitob»(Mahmudxo'ja Behbudiy. Samarqand – 1908, 1914), "Birinci muallim" (Abdulla Avloniy, 1911), "Ikkinchi muallim" (Abdulla Avloniy, 1912), "Turkcha qoida" (M.M. Faxriddinov, 1913), «Savod» (Hevalik muallim Muxtor Bakr. Qozon - 1913), «Ta'limi avval» (Rustambek Yusuf o'g'li. Toshkent – 1912, 1914), «Turkiy alifbe» (Muhammad Abdulxoliq o'g'li. Qo'qon - 1916), "Rahbari soni" (Abdullaxo'ja Saidmuhammadxo'jaev, 1916), "Imlo" (Ashurali Zohiriy, 1916) «Birinci yil» (Saidrizo Alizoda. Samarqand - 1917), «Rahbari avval» (Faxriddinov Muhammadamin.Toshkent- 1917) kabi qo'llanmalar shular jumlasidandir. Bunday kitoblarda yozuvni isloh qilish masalalarini ko'rish maqsad qilinmagan, ammo ularni yaratish, shular asosida savod chiqarish, yozish va o'qish ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida yozuvni soddalashtirish, uning allfbosi va imlosini o'zbek tili xususiyatlariga moslashtirish zarurati borligi sezila borgan, bunday zarurat sezgisi esa, o'ylaymizki, yozuv islohotiga jiddiy zamin hozirlagan.

Yozuv tariximizning 1918-yildan keyingi davrlari alifbo va imloni milliyalashtirish, soddalashtirish, keyinroq esa ularni butunlay boshqa grafik tizimga ko'chirish harakatlarining yuzaga kelganligi bilan xarakterlanadi. Xususan:

1919-yilda Toshkentda til-imlo va adabiyot masalalari bilan shug'ullanuvchi to'garak-seminar – "Chig'atoy gurungi" jamiyati tashkil topadi. Unga Fitrat

⁴⁷ Lotin grafikasidagi o'zbek yozuviga to'la o'tish muddati O'zbekiston Respublikasining 2004-yil 30-apreldagi Qonuniga muvofiq 2005-yilning 1- sentabridan 2010-yilning 1- sentabrigacha uzaytirilgan. (Qarang: «Xalq so'zi», 2004-yil 26-iyun soni), ammo ikkiyozuvlilik jarayoni amalda hozir ham davom etmoqda.

(Abdurauf Abdurahimov) va Qayyum Ramazonov boshchilik qitishadi. Shu yilning o'zida Turkiston Muxtor Jumhuriyati Maorif Xalq Komissarligida "Turk shu'bası" tashkil etiladi. Bu shu'ba o'zbek maktablari ishi bilan shug'ullanadi, xususan, ta'lim dasturlari va maktab darsliklarini yaratish bo'yicha ish olib boradi. Ish jarayonida alifbo, imlo va istiloh (termin) masalalari bilan bog'liq muammolarga duch kelingan, natijada, shu muammolarni hal etish zarurati paydo bo'lgan⁴⁸

1919-1920-yillarda "Chig'atoy gurgungi" jamiyati alifboni isloh qilish bilan bog'liq qator ishlarni amalga oshiradi: "Bitim yo'llari" kitobchasi yaratiladi, unda arab yozuvini o'zbek tili tovushlari tizimiga moslashtirish lozimligi aytiladi, shu maqsadda alifboga **دو** ("u" unlisi uchun), **تو** ("o" unlisi uchun), **لا** ("o" unlisi uchun), **ا** ("a" unlisi uchun), **ئي** ("i" unlisi uchun), **ئي** ("e" unlisi uchun) harflarini kiritish tavsiya etiladi.⁴⁹

1921-yilda Toshkentda 1-5-yanvar kunlari o'zbek alifbosi va imlosi masalalariga bag'ishlangan birinchi O'lka qurultoyi bo'lib o'tadi, unda Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy va Botu (M.Hodiyev) ma'ruzalari tinglanadi.

Fitrat o'z ma'ruzasida arab alifbosining o'zbek tili xususiyatlariga moslashmaganligini, unda unli tovushlarni ifodalash uchun belgilar yetishmasligini, unli va undosh tovushlarni ifodalovchi harflarning shaklan farqlanmaganligini, har bir harfning to'rt shakli borligini yozuvdagi jiddiy nuqson deb baholaydi, bunday nomukammallikdan qutulish uchun esa arab alifbosidagi harflarning to'rt xil shaklidan faqat bittasini (so'z boshidagi shaklini) qoldirish, unli tovushlar uchun 6 ta harf belgilash, so'zlardagi ohangdoshlikni yozuvda aks ettirish imkonini yaratish, chet (olinma) so'zlarni o'zbek tili xususiyatlariga moslab yozish kerakligini aytadi.⁵⁰ Bu

⁴¹ Bu haqda qarang: Abdullaev Yo'ldosh *Moziy va yangi alifbo*. – "O'zbekiston ovozi", 1995, 24-yanvar

⁴⁸ Bu haqda qarang: Faxri Kamol O'zbek orfoqrafiyasi Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya - Toshkent, 1946, 3-b. *Ибрагимов С.И.* Узбекский алфавит и вопросы его совершенствования // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков. Москва "Наука", 1972, с. 159. *Абдуллаев Ф.А.* Камалов Ф.К. *Абдурахмонов Г.А.* Узбекский язык // Закономерности развития литературных языков. Москва: "Наука" 1973, с. 278. *Qurbonova M.* Fitrat – tilshunos – T: "Universitet", 1996-y. 3-4-b. Yana shu muallif: Abdurauf Fitrat va o'zbek tilshunosligi – T: "Universitet", 1997-y., 11-15-b.

⁵⁰ Bu haqda qarang: Qurbonova M.M. Fitratning tilshunoslik merosi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya - Toshkent, 1993, 55-56-b. *Ибрагимов С.* Орфография узбекского языка // Орфография тюркских литературных языков – Москва: "Наука", 1973, с. 22

fikrga Elbek ham qo'shiladi.⁵¹ Asburali Zobiriy esa Fitratning taklifiga e'tiroz bildirib, chet so'zlarning, xususan, arabcha va forsha o'zlashmalarning arab imlosidagi shakllarini o'zgartirmay yozish ma'qulligini, aks holda bunday so'zlarning ma'nolari o'zgarib ketishi mumkinligini aytadi. Shu tariqa imlochilar ikkiga – yangi imlochilar va o'rta imlochilar guruhiga bo'linib ketadi.⁵²

Botu (M. Hodiyev) arab alifbosidan butunlay voz kechib, lotin grafikasi asosida yangi alifbo tuzish kerakligini aytadi. Bu haqda u shunday deydi: "... Butunlay hozirgi arab harflarini tashlab, ko'p millatlar tomonidan qabul qilingan lotin yozuvini tilimizdagi tovushlarga muvofiq bir holg'o keltirib qabul qilish kerakdir".⁵³

Shu ma'ruzasida Botu o'zining lotin harflari asosida tuzilgan alifbosining loyihasini qurultoy ishtirokchilariga ko'rsatadi, muzokaraga chiqqan S.Usmonxo'jayev Botuning fikrini va loyihasini ma'qullaydi, ammo qurultoy qatnashchilarining ko'pchiligi amaldagi (arabcha) alifboni ayrim tuzatishlar kiritish bilan saqlash kerak degan fikrni quvvatlaydi.⁵⁴

Qurultoyda yozuv va alifboga oid quyidagi qaror qabul qilinadi:

1. Bu vaqtga dovur o'zbeklar orasida yurub kelgan yozuvlar yo'lsiz va qoidasiz bo'lg'onligidan, qo'nferans yozuvlarimizni isloh etiluvini tilaydir.
2. Imlomizning islohi uchun olti cho'zg'uli imlo qabul etilsa.
3. Harf-cho'zg'ularimiz ayri-ayri shaklda bo'lur.
4. O'zbek so'zlarida qalinlik va ingichkalik qoidasi qabul etilsun.
5. Harflarning hammasi ikki turli shakldan bir turli shaklga tushirulsin.
6. Tilimiz orasiga kirib qolg'on yot so'zlar o'z harflarimiz bilan yozilsun".⁵⁵

⁵¹ Elbek. Yozuv yo'llari. – Toshkent. Turkiston jumhuriyati davlat nashriyoti, 1921. 29-b.

⁵² Qurbonova M.M. Korsatilgan dissertatsiya, 56 – b.

⁵³ Qarang: 1921 -yil yanvarda bo'lgon birinchi O'lk o'zbek til va imlo qurultoyining chiqorg'on qarorlari. – Toshkent "Turkdo'nashr", 1992, 22–b. Abdullaev Yo'ldosh Ko'rsatilgan maqola Yana shu muallif: Hamuchim (хамроҳим). – T.: "O'qinuvchi", 1996, 9–b.

⁵⁴ Qurbonova M.M. Ko'rsatilgan dissertatsiya, 59–60-b.

⁵⁵ 1921 yil yanvarda bo'lg'on birinchi O'lk o'zbek til va imlo qurultoyining chiqorg'on qarorlari – Toshkent: "Turkdo'nashr" 1922. 19–b

1922-yilda Toshkentda Turkiston Respublikasi "O'zbek madaniyati va maorifi xodimlari qurultoyi" bo'lib, unda imlo masalalari bo'yicha Shokirjon Rahimiy, Ne'mat Hakim va E.D.Polivanov ma'ruzalari tinglanadi. Shokirjon Rahimiy o'z ma'ruzasida til va yozuvning ijtimoiy hayotdagi roli xususida gapirib, shunday deydi: "Har qaysi ulusning adabiyotining tugallashmasi shu ulusning til va yozuvining tartiblik va yo'sunlik bo'lishiga bog'liqdir. Tartibsiz va qoidasiz til, yozuv bo'yicha tuzilgan adabiyotning bir kun emas bir kun bitishiga hech gumon yo'qdir. Til jon bo'lsa, yozuv uning badanidir. Sog' bo'lmag'on bir tanda jonning yashamog'i qiyindir Bizning yozuvimiz kasal. Buning ilojiga tezdan kirishilmasa ish havplidir".

Qurultoyda yozuvni lotin alifbosiga ko'chirish masalasi ham ko'riladi, hatto lotin harflari asosida tuzilgan yangi o'zbek alifbosi (loyiha) kengash ishtirokchilariga ko'rsatiladi.

Yuqoridagi takliflar muhokama qilib bo'lingach, quyidagi qaror qabul qilinadi:

1. O'zbek imlosini isloh qilish zarur: bunda o'qish va yozishga o'rgatishni yengillashtirish nazarda tutilishi, ayni vaqtda tegishli ilmiy asoslar va bu sohadagi yangi yo'nalishlar e'tiborga olinishi kerak.

2. Lotin alifbosi o'zbek tili uchun to'liq yaroqli ekanligini e'tirof qilib, bu ishni hozirda amalga oshirishdagi katta qiyinchiliklarni hisobga olib, bu ish kelajakning vazifasi ekanligi ko'rsatilsin, hozirda esa arab alifbosini isloh qilish bilan kifoyalanilsin. (Bu qarorda o'zbek tili unilalarining soni 6 ta, undoshlarining soni esa 23 ta ekanligi qayd etilgan.⁵⁶)

1922-yilning 5-dekabrida Ozarbayjon turk yangi alifbo qo'mitasi Turkiston Maorif Xalq Komissarligiga yangi (lotincha) turkiy alifbo loyihasini yuboradi.⁵⁷

1923 yilning 9-10 oktabrida Buxoroda O'rta Osiyo o'zbeklarning alifbo va imlo masalalariga bag'ishlangan birinchi konferensiyasi bo'lib o'tadi. Konferensiya

⁵⁶ Abdullayev Yo'ldosh Ko'rsatilgan maqola. Qurbonova M.M. Ko'rsatilgan dissertatsiya, 58-b

⁵⁷ Abdullayev Yo'ldosh Ko'rsatilgan maqola *Yana shu muallif*. Hamrohimi (хамроҳим), Т. "O'qituvchi", 10-b

qaroriga ko'ra alifbodan ط, ظ, ط, ص, ذ, ح, ث harflari chiqariladi, natijada alifbo quyidagi tarkibda tasdislanadi: ⁵⁸

ذ ب پ ت ج چ خ د ر ز ژ س ش غ ف ق ک گ ل م ن و ی

Konferensiyada yangi alifbo bilan birga imlo qoidalari ham qabul qilindi. ⁵⁹ Ular (alifbo va imlo) Turkiston Respublikasi Xalq Maorifi Komissarligi tomonidan 1923 - yilning 18 -oktabrida tasdiqlanib, 1929-1930- yillargacha (lotim-o'zbek grafikasiga to'la o'tgunga qadar) amalda qo'llanib keldi. ⁶⁰ Bu yillar orasida alifbo harflari quyidagi variantlarda ishlatiladi: unli fonemalarni ifodalovchi harflar - ا (a, a), ئ (и), ئو (y), ئا (o), ئۇ (y, y), ئې (э); undosh fonemalarni ifodalovchi harflar - ب (b), ز (v), گ (g), د (d), ژ (sirg'aluvchi j), ج (dj), ز (z), ی (y), ک (k), ل (l), م (m), ن (n), پ (p), ر (r), س (s), ت (t), ف (f), خ (x), چ (ch), ش (sh), ق (q), غ (g'), ه (h), ح (h), ئ (ng). ⁶¹

1924-yilning 11-aprelida Maorif Xalq Komissarligida alifbo masalalariga bag'ishlangan maxsus majlis o'tkaziladi. Unda Moskvadan yuborilgan lotin alifbosi (turkiy xalqlar uchun tavsiya etilgan loyiha) muhokama qilinadi. ⁶²

1925-yilning 29-31-noyabrida Samarqandda til mutaxassislari va o'zbekshunoslar kengashi o'tkaziladi. Unda yozuvga oid quyidagi qaror qabul qilinadi: "Bugun ishlatilmoqda bo'lgan imlomizning yetishmasliklariga qaramasdan aytish mumkinki, ko'p imlolardan mukammaldir... shuning uchun-da boshqadan bir lotin harf va imlosi masalasini ko'tarish ortiqchadir" ⁶³ "Butun turk olamining ko'pchiligi tomonidan arab harflari asrlardan beri ishlatilib kelib, turklarning

⁵⁸ Qarang: Turkiston Jumhuriyati maorif konussarligining Turkiston o'zbeklarining imlolari to'g'risidagi bergan buyrug'i. - 1923 yil, 18 oktabr. № 18 - Toshkent, 1923 // С6: Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР - М.: Наука, 1972 - с. 160.

⁵⁹ Bu haqda qarang Ибрагимов С. И. Узбекский алфавит и вопросы его совершенствования // С6: Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР, - М.: Наука, 1972 - с. 160.

⁶⁰ Ibragimov S. I. Yuqoridagi maqola// Ko'rsatilgan to'plam -B 160

⁶¹ Ibragimov S. I. Yuqoridagi maqola// Ko'rsatilgan to'plam -B 172

⁶² Qarang: Abdullayev Yo'ldosh. Ko'rsatilgan maqola. Yana qarang: O'zDMA, 34-fond, daylanish birligi 1188, 74-b.

⁶³ Qarang "Maorif va o'qutg'uchi" jurnali, 1925, 9-10-son, 121-b.

aksariyatining tartib va adabiyot bilan bog'langanligini e'tiborga olib, biz, turklar uchun arab harflarini olishni muvofiq topamiz".⁶⁴

1926-yilning 26-fevral – 6-mart kunlari Bokuda turkologlarning birinchi Butunittifoq qurultoyi bo'lib o'tadi, unda arab va rus grafiklari asosida ish ko'rayotgan turkiy xalqlarning yozuvlarini lotinlashtirilgan alifbolarga ko'chirish masalasi ko'riladi. Qurultoyda turkiy xalqlarning yozuvlarini lotinlashtirilgan alifbolarga ko'chirish taklifi ma'qullanadi, bu taklifning har bir Respublikada maxsus ko'rib chiqilishi tavsiya etiladi. Ana shu tavsiyadan so'ng O'zbekistonda lotin grafikasiga ko'chirish harakati ancha tezlashadi. Chunonchi, "Maorif va o'qutg'uvchi" jurnalida chiqqan bir maqolada bu haqda shunday deyiladi: "Nima uchun arabdan lotinga o'tish kerak"? Shu so'roqqa qisqa qilib shunday javob beramiz:

1. Arab alifbosi turk tilidagi tovushlarning shaklini tamomila bera olmaydir.

2. Arab alifbosi texnika tomonidan lotindan quyida turadur. Arabda nuqtalar, alomatlar, bosh, o'rta va so'nggi harflar bordur. Lotin esa bulardan uzoqdur.

3. Arab alifbosi o'qitish, o'rganish ishida lotindan ortda turg'oni, texnika tomonining buzuvchiligi ustiga stenografiya, teleografiya ishida ham to'sqinlik qiladur"⁶⁵

1926-yilning 19-21-mayida Samarqandda o'zbek ziyolilarining alifbo muammolariga bag'ishlangan ilmiy kengashi bo'lib o'tadi va kengash qaroriga hinoan yangi alifbo loyihasi tuziladi, u O'zbekiston Maorif Xalq Komissarligi tomonidan tasdiqlanadi.⁶⁶

1926-yilning 10-iyunida O'zbekiston Ijtimoiy Sho'rolar Jumhuriyati Kengashining 1-chaqiriq 4-sessiyasi bo'lib o'tadi. Unda yangi alifboga o'tishni rejali ravishda amalga oshirish maqsadida Ijroiya Qo'mita huzurida O'zbekiston Yangi alifbe Markaziy qo'mitasini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilinadi. Shu qarorga ko'ra yangi alifbe Markaziy qo'mitasining 44 kishidan iborat tarkibi va uning raisi (Y.Oxunboboev) belgilanadi.⁶⁷

⁶⁴ Bu haqda qarang Faxr Kamol O'zbek orfografiyasi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya - Toshkent, 1946, 3-4-b

⁶⁵ *Hi'omov R.* Lotin alifbosi uchun kurash // "Maorif va o'qutg'uchi" jurnali, 1926, 3-son, 5-b.

⁶⁶ Qarang "Maorif va o'qutg'uchi" jurnali, 1926, 5-son, 50-b.

alifboga o'tish yo'lida uchrayotgan to'siqlarni yengib, alifbo islohotini tezlashtirish kerakligi alohida ta'kidlanadi. Butuntitifoq yangi alifbo Markaziy Qo'mitasining ikkinchi plenumidan so'ng yangi o'zbek (lotin) alifbosi Markaziy Qo'mitasi ham o'zining ikkinchi plenumini o'tkazadi, bu plenumda yangi o'zbek alifbosini amalga kiritishning besh yillik rejasi tasdiqlanadi.⁶⁹

1928-yilning 7-martida O'zbekiston Respublikasi 2-chaqiriq Markaziy Ijroiya Qo'mitasi Oliy Kengashining 3-sessiyasi yangi o'zbek alifbosi Markaziy Qo'mitasining hisobotini va 5 yillik rejasi haqidagi axborotini tinglaydi hamda bu ishni amalga oshirishning yangi tadbirlarini ishlab chiqish lozimligini ta'kidlaydi.

Sessiya majlisining bayonnomasida (uning 6-moddasida) qayd etilishicha, O'zbekiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi yangi o'zbek alifbosini Davlat alifbosi deb tan oladi va bu haqda maxsus qaror tayyorlab, uni matbuotda e'lon qilishni Markaziy Ijroiya Qo'mita Prezidiumiga havola qiladi.⁷⁰

1928-yilning 11-avgustida O'zbekiston Respublikasining Markaziy Ijroiya Qo'mitasi shu yilning 7 martida bo'lib o'tgan sessiya topshirig'ini amalga oshirish maqsadida 123-sonli maxsus qaror qabul qiladi. Qarorga binoan yangi (lotinlashtirilgan) o'zbek alifbosi *Davlat alifbosi* deb e'lon qilinadi hamda bu alifboga asta-sekin (bosqichma-bosqich) o'tish tartibining yangi alifbo Markaziy Qo'mitasi rejasiga muvofiq amalga oshirilishi lozimligi ko'rsatiladi. Bu qarorda yangi alifboga to'la o'tishni 1932- yilning oxirigacha yakunlash nazarda tutiladi.⁷¹

1928-yilning 1-dekabrida O'zbekiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi o'zining 209-sonli qarori bilan shu yilning 11-avgustida qabul qilingan 123-sonli qaroriga o'zgartirish kiritadi, bu yangi (209-sonli) qarorda yangi (lotinlashtirilgan) alifboga

⁶⁹ Краткие тезисы для доклада о работе ЦК НУА// Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №1, ед.хр. №2 С 1-6

⁷⁰ Bu haqda qarang: По докладу о пятилетнем плане введения нового узбекского (латинского) алфавита // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед.хр. 14 с 14-16.

⁷¹ Об объявлении в узбекской письменности ново-узбекского (на латинской основе) алфавита – государственным и о порядке перехода на ново-узбекский алфавит всех учреждений, школ и издательства // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед.хр. 14 с.9-10.

o'tish muddatini 2 yilga qisqartirish (uni 1930-yilning 1-yanvarigacha tugallash) nazarda tutiladi.⁷²

Ikkinchi davr(1929-1940 yillar)

Bu davr lotinlashtirilgan o'zbek yozuviga to'la o'tish bilan boshlanadi:

1929-yilning 15-23-mayida Samarqandda Respublika til-imlo konferensiyasi bo'lib o'tadi. Unda asosan 3 ta masala – *adabiy til, istiloh (termin) va imlo* masalalari ko'riladi. Bu konferensiyada adabiy til me'yorlarini helgilashda singarmonizmli qishloq shevalarining xususiyatlarini hisobga olish lozimligi haqida takliflar bo'ladi, shu asosda alifboda ham unilarni ifodalovchi 9 harfning ho'lishi ma'qulianadi; alifboga bosh harflar qo'shiladi va harflar tartibi belgilanadi.⁷³

1929-yilning 10-avgustida O'zbekiston Xalq Maorifi Komissarligi kollegiyasining yig'ilishi bo'lib, unda may oyida bo'lib o'tgan til-imlo konferensiyasi tavsiya qilgan yangi imlo qoidalarini tasdiqlanadi⁷⁴. "Qoidalar" 29 moddadan iborat bo'lib, ularda singarmonizmli sheva xususiyatlarini yozuvda ifodalashga ko'proq o'rin beriladi. Yozuvning ayni shu jihati jamoatchilikda e'tiroz tug'diradi, bu e'tiroz 1933-yilda o'zbek orfografiyasi qoidalarining yangi loyihasi yaratilishiga olib keladi.⁷⁵

1934-yilning yanvar oyida Toshkentda o'zbek orfografiyasining yangi loyihasi muhokamalarini yakunlash maqsadida birinchi Respublika Qurultoyi o'tkaziladi, unda alifbodan 3 ta harf (o,y,ъ) chiqariladi, natijada "o" – "o", "u"-"y", "i" – "ъ" juftliklari o'rnida "o", "u" va "i" harflarining o'zini qo'llash qoidalashtiriladi, biroq bu bilan alifbo va imlodagi qiyinchiliklarga to'la barham berilmaydi: "a" bilan "э" harflarining qo'llanishidagi noizchiliklar, "-ga" va "-σa", "-gan" va "- σan",

⁷² О дополнении постановления Центрального Исполнительного Комитета от 11 августа 1928 года №123 "Об объявлении в узбекской письменности ново-узбекского (на латинской основе) алфавита –государственным и с порядке перехода на ново-узбекский алфавит всех учреждений, школ и издательства" статьей 12-ой // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед хр 14, с.11.

⁷³ Bu haqda qarang Til va imlo konferensiyasining qarorlari. – Toshkent: "O'zdamnashr", 1930. Yana qarang Jomono Ravshan. Bosh harflarning qo'llanishi tarixiga doir // "Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 1998, 5-son, 19-24-b. Faxri Kamol. Ko'rsatilgan dissertatsiya. 6-7-b

⁷⁴ Bu haqda qarang Ибрагимов С. Орфография узбекского языка// Орфография тюркских литературных языков - Москва: "Наука", 1973, с.222

⁷⁵ O'zbek adabiy tilining birlashgan yangi imlo loyihasi – Toshkent, 1933-y.

1938-yilning 12-dekabrida yuqoridagi loyiha A.S.Pushkin nomli Til-adabiyot va tarix instituti ilmiy kengashida muhokama qilinadi, ammo bu muhokama paytida yozuvni rus grafikasiga ko'chirish kerakligi haqida ham takliflar bo'ladi: bunga mamlakatda rus grafikasiga o'tish jarayoni ommaviy tus olganligi asos qilib ko'rsatiladi. Darhaqiqat, 1936-38-yillar orasida 30 ga yaqin xalqning (abazin, avar, adigey, bolqor, buryat, darg'in, yoqut, ingush, cherkes, koryak, lak, lezgin, nanay, nenes, no'g'ay, oltoy, osetin, tatar, xakas, chechen, chukchi, sho'r, even, evenk, eskimos, qorachay, qrim-tatar, qumiq xalqlarining) yozuvlari rus grafikasi tizimiga ko'chirib bo'lingan, boshqa Ittifoqchi Respublikalarda esa bu jarayonga tayyorgarlik boshlangan edi. Institutning ilmiy kengashi shu omilni hisobga olib, rus grafikasiga o'tish bo'yicha takliflar tayyorlashni Olim Usmonovga topshiradi.⁷⁸

1939-yil, aytish mumkinki, rus grafikasi asosidagi o'zbek alifbosini shakllantirish yili bo'lgan: shu yilning boshida bu alifboni (shuningdek, orfografiyani ham) tuzish ishi A.S.Pushkin nomli Til, adabiyot va tarix institutining lingvistika sektori rejasiga kiritiladi, uni bajarish esa F.Kamolov, O.Nosirova va Z.Ma'rufovlarga topshiriladi.⁷⁹

1939-yilning 25-27-mart kunlari shu institutda alifbo va orfografiya masalalariga bag'ishlangan respublika ilmiy sessiyasi bo'lib o'tadi, bu sessiyada garchi lotin grafikasidagi o'zbek orfografiyasining 1938 yil dekabr oyida e'lon qilingan yangi loyihasi va uning muhokamasi yakunlari ko'rilgan bo'lsa-da, unda rus grafikasi asosidagi yangi alifboga o'tish vaqti kelganligi alohida ta'kidlanadi.⁸⁰

1939-yilning 13-oktabrida Toshkentda poytaxt ziyolilarining shahar partiya komiteti tomonidan uyushtirilgan yig'ilishi bo'ladi. Unda rus grafikasi asosidagi yangi o'zbek alifbosiga ko'chish masalasi ko'riladi. Yig'ilish qarorida bu haqda

⁷⁸ Qarang: Протокол совещания научных работников УзНИИЯЛ им А.С.Пушкина // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед.хр. №30, стр. 9-10.

⁷⁹ Qarang: Тематический план работы Института языка и литературы на 1939 год // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ед.хр. №33, -с. 110.

⁸⁰ Qarang: A.S.Pushkin nomidagi Til-adabiyot ilmiy tekshirish instituti huzurida o'zbek yangi orfografiyasi proyekt va uning muhokamasi haqida chaqirilgan sessiyaning stenogrammasi 1939 -yil 25-27- mart Toshkent // O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining markaziy arxivi, fond №4, опись №2, ед.хр. №35 (инвентарь №34). -с. 1-39

shunday deyiladi: "Biz, intelligensiya yig'ilishining qatnashchilari, bu eng muhim masalani mehnatkashlarning keng muhokamasiga qo'yishni tabriklaymiz va o'z vaqtida qilinayotgan ish deb topamiz.

Biz O'zbekiston Hukumatidan lotinlashtirilgan alifbedan rus grafikasi asosidagi yangi alifbega o'tishni tezlashtirishni so'raymiz"⁸¹

1939-yilning 22-oktabrida O'zbekiston Xalq Komissarlari Kengashi Raisining o'rinbosari Qori Niyozov huzurida rus grafikasi asosidagi yangi o'zbek alifbosining proektini muhokama qilishga bag'ishlangan yana bir muhim kengash bo'lib o'tadi. Unda Faxri Kamolov proekt haqida doklad qiladi. Muzokaraga chiqqanlar proektini asosan ma'qullab, uni tezroq omma muhokamasiga qo'yish va joriy qilish zarurligini aytishidi.

1939-yilning 23-oktabrida "O'qituvchilar gazetasi"da "O'zbek adabiy tilining rus grafikasi asosidagi yangi alfaviti" nomli bosh maqola chop etiladi. Unda shunday deyiladi: "Hozirgi kunda RSFSR da 36 millat rus grafikasi asosidagi yangi alfavitga ko'chdi. Ozarbayjon, Tojikiston, Qozog'iston va boshqa qardosh respublikalar yangi alfavitga o'tish oldida turadilar...". "Rus grafikasi asosidagi yangi alfavitga o'tish – kelajakda ham shakl, ham mazmun jihatdan bir... madaniyat va tilga qo'shilib ketuvchi o'zbek halqi madaniyati va tilining taraqqiyotini tezlatish demakdir".

1939-yilning 18-noyabrida matbuotda "Rus grafikasi asosida tuzilgan yangi o'zbek alifbesi" ning proekti muhokama uchun e'lon qilinadi. Unga quyidagi harflar kiritilganligini ko'ramiz; а, б, в, г, д, е (ё), ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, Ё, Ё, Э, Ю, Я, Ө, Ұ, Қ, Ғ, Һ, Ң.

1940-yilning 26–28-martida Toshkentda yangi o'zbek alfaviti va orfografiyasi masalalariga bag'ishlangan Respublika ilmiy kengashi bo'lib o'tadi. Kengash alifbo loyihasi bo'yicha bildirilgan fikrlarni hisobga olib, unga quyidagi o'zgarishlarni kiritadi: a) "ы" va "щ" harflari alifbodan chiqariladi; b) "ү", "һ", "ө" harflari "ж", "х" va "й" bilan almashtiriladi; v) "ё" mustaqil harf deb belgilanadi.

⁸¹ Qarang "O'qituvchilar gazetasi" 1939 23 oktabr

Natijada loyiha quyidagi harflarni o'z ichiga oladi: a, b, v, g, d, e, ё, ж, з, и, й, k, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, ь, ь, э, ю, я, ъ, ъ, к, г, х, н.⁸²

Uchinchi davr(1940-1995 yillar)

1940-yilning 5-8-mayida O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1-chaqiriq III sessiyasi bo'lib o'tadi. Sessiya o'zining 8-maydagi yig'ilishida rus grafikasiga asoslangan yangi o'zbek alifbosining 35 harfdan iborat quyidagi loyihasini tasdiqlaydi: a, b, v, g, d, e, ё, ж, з, и, й, k, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, ь, ь, э, ю, я, ъ, к, г, х.

Oliy Kengash O'zbekistonning barcha Xalq Komissarliklariga, respublika muassasalariga, mehnatkashlar deputatlari kengashlarining oblast ijroiya komitetlariga respublikada lotinlashtirilgan yozuvdan yangi alifbega ko'chish ishlarining hammasini ikki yil ichida o'tkazish, bu ishni 1942-yilning 1-yanvarigacha tugallash majburiyatini yuklaydi.⁸³

1940-yilning 4-iyulida yangi alifbe hukumat komissiyasi yig'ilishida "O'zbek adabiy tillning orfografiyasi" (loyiha) ham ba'zi o'zgarish va tuzatishlar bilan tasdiqlandi⁸⁴. Shunday qilib, o'zbek yozuvi tarixining yangi bosqichi – rus grafikasiga asoslangan davri boshlanadi.

1940-1941-o'quv yilida maktablarning quyi sinflarida o'quv jarayoni yangi yozuvga ko'chiriladi.

1941-1942-o'quv yilida maktablarning yuqori sinflarida ham o'quv jarayoni yangi (kirillcha o'zbek) yozuvga ko'chiriladi.

1943-1946-yillarda alifbe va imlo asoslarini ommaga singdirish ishlari olib boriladi. Shu yillar ichida yozuv amaliyotida imlo qoidalaridan chetga chiqish, ularga g'ayri qonuniy o'zgartirishlar kiritish, adabiy tilning tayanch shevalariga yetarli amal

⁸² Qarang: O'zbekiston maorif xalq komissarligi tomonidan yangi o'zbek orfografiyasini qabul qilish (rus grafikasi asosida) yuzasidan chaqirilgan kengash majlisining stenogramma hisoboti // O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining markaziy arxivi, fond №4, o'pisi №1, ed.xp №19.-c.335

⁸³ Bu haqda qarang: Стенографический отчет заседания 3-ей сессии Верховного Совета на узб.яз.с приложением. т.6 // Центральный Государственный Архив Республики Узбекистан, ОФОР, фонд 2454, № описи 1, ed. xp. 361 –C.1-264

⁸⁴ Qarang Yangi orfografiya proyektu tasdiqlandi //Qizil O'zbekiston, 1940, 9 -iyul soni

qilmaslik kabi nuqsonlarga yo'l qo'yilayotganligi ham ma'lum bo'ladi. Bunday nuqsonlarga barham berish, kamchiliklarni tuzatish maqsadida 1946-yilda orfografiya qoidalarining yangi to'plami yaratiladi, imlo lug'ati va qiyin so'zlar lug'atini tuzishga kirishiladi.

1947-1950-yillarda A.S. Pushkin nomidagi Til va adabiyot institutida maxsus tuzilgan orfografiya komissiyasi ish olib boradi: bu komissiya 1946-yilda tuzilgan va nashr ettirilgan qoidalar to'plamini matbuotda va turli kengashlarda bildirilgan fikrlar asosida qayta ishlaydi, shu asosda yangi loyiha yaratadi.

1950-1952-yillarda til va imlo masalalariga bag'ishlangan bir necha konferensiya va kengashlar bo'lib o'tadi. Ularda orfografiya loyihasi bo'yicha bir qator tanqidiy fikrlar bildiriladi, alifboni takomillashtirish kerakligi aytiladi.

1953-1955-yillarda matbuotda bildirilgan tanqidiy fikrlar va takliflar asosida "O'zbek orfografiyasi asosiy qoidalari"ning bir necha yangi loyihalari yaratiladi, ulardan so'ngisi O'zbekiston Oliy Kengashi Prezidiumiga topshiriladi.

1956-yilning 4-aprelida "O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari" (qayta ishlangan va takomillashtirilgan varianti) O'zbekiston Oliy Kengashi Prezidiumi tomonidan tasdiqlandi (77).

1956-1990-yillarni rus grafikasiga asoslangan o'zbek yozuvi uchun jiddiy sinov yillari bo'ldi deb baholash mumkin: bu yillar ichida alifbo va imlo qoidalarining ijobiy baholanishi mumkin bo'lgan jihatlari bilan birga, anchagina kamchiliklari borligi ham ma'lum bo'lib qoldi: o'zbek tilining ayrim milliy tovushlari uchun maxsus harflarning yo'qligi, grafika va orfografiyaning ortiq darajada rus tili fonologik xususiyatlariga moslashtirilganligi bir qator mutaxassislar tomonidan salbiy hodisa sifatida baholanib kelindi.

1990-93-yillarda o'zbek yozuvi muammolari bilan bog'liq yangi davr boshlandi: bu davrda ruschalashtirilgan o'zbek alifbosini boshqa sistemadagi alifbo bilan almashtirish g'oyasi paydo bo'ladi va shu g'oya atrofida to'rt xil yo'nalish shakllanadi. *Birinchi yo'nalish* tarafdorlari o'zbek yozuvini lotinlashtirilgan alfavitga ko'chirish masalasini o'rta qo'yadi; *ikkinchi yo'nalish* tarafdorlari arab

grafikasidagi eski o'zbek yozuviga qaytishni yoxud uni (eski yozuvni) ma'lum vaqt amaldagi yozuv bilan parallel qo'llashni, shu tarzda bu ikki yozuvdan birining tanlanishini vaqt ixtiyoriga berishni taklif qiladilar; *uchinchi yo'nalish* tarafdorlarining aniq shakllangan xulosa va takliflari bo'lmasa-da, ularning fikrlarida qadimgi turkiy (urxun) alifbosini tiklashga moyillik bordek tuyuladi; *to'rtinchi yo'nalish* tarafdorlari esa amaldagi alifboni ma'lum o'zgarishlar bilan saqlash kerakligini aytishadi.

Yuqoridagi yo'nalishlarning tarafdorlari o'rtasidagi bahslar, oxir oqibatda, o'zbek yozuvini lotinlashtirilgan alifboga ko'chirish g'oyasining ustun kelishi bilan yakunlanadi.

To'rtinchi davr(1993-yildan keyingi davr)

1993-yilning 2-sentabrida o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n uchinchi sessiyasi quyidagi Qonunni qabul qiladi:

ЛОГИН ЁЗУВИГА АСОСЛАНГАН ЎЗБЕК
АЛИФОСНИНИ ЖОРИЙ ЭТИШ ТУҒРИСИДА

1-модель Узбекистон Республикасида лотин ёзулиги асосланган, ҳу-ндаги 21 дарф ва 1 туғуқ белгиси (кхитри)ни аффириқ қабил халф била кириш ишласин.

наш на украині фінансовий учас-
ник. Маркетинг завжди залишався
Українською Республікою
Президент

М. КАРИМОВ.

Телефон вказує,
1993 рік 2 грудня

214

1994-yilda yuqoridagi qarorda nazarda tutilgan tadbirlar bo'yicha ish olib boriladi.

1995 -yilda yozuv texnikasidan, birinchi galda komp'yuterlardan foydalanishni osonlashtirish maqsadida yangi alifboga ma'lum o'zgartishlar kiritish zarurati borligi sezilib qoladi. Natijada 1995 -yilning 6- mayida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Oliy Kengashning 1993-yildagi Qonuniga quyidagi o'zgarishlarni kiritadi:

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ҚОНУНИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING «ЛОТИН ЎЗУВИГА АСОСЛАНГАН ЎЗБЕК АЛИФБАСИНИ ЖОРИЙ ЭТИШ ТЎҒРИСИДА» ГИ ҚОНУНИГА ЎЗГАРТИШЛАР КИРИТИШ ҲАҚИДА

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҚАРОР ҚИЛАДИ:

Ўзбекистон Республикасиники 1993 йил 2 сентябрда қабул қилинган «ЛОТИН ЎЗУВИГА АСОСЛАНГАН ЎЗБЕК АЛИФБАСИНИ ЖОРИЙ ЭТИШ ТЎҒРИСИДА» ГИ ҚОНУНИГА (Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Ақ-боротномаси, 1993 йил, № 9, 331-модда) қуйидаги ўзгаришлар ки-ритилсин:

1. 1-моддадаги "31 ҳарф ва 1 тутук белгиси (апостроф)дан" сўзлари "26 та ҳарф ва 3 та ҳарфлар бирикмасидан" сўзлари билан алмаштирилсин.

2. С с, Ҳ ҳ ҳарфлари мустақил ҳарф белгиси сифатида алиф-босин қўлланилсин.

3. О о ҳарфи О' о' шаклида, Ё ё ҳарфи Ё' ё' шаклида, Ғ ғ ҳарфи Ғ' ғ' шаклида, Ҷ ҷ ҳарфи Ҷ' ҷ' шаклида, Я я ҳарфи Я' я' шаклида, Ҳ ҳ ҳарфи Ҳ' ҳ' шаклида ифодалансин.

4. А а, Ў ў, Ғ ғ, Ҷ ҷ, О' о', Ҳ' ҳ' ҳарфлари ва Ҷ' ҷ' ҳарфлар бирикмасининг бема шакли тўғрисида «А, Ў, Ғ, Ҷ, О', Ҳ'» тарзида ифодалансин.

**Ўзбекистон Республикасининг
Президенти И. КАРИМОВ.**

Тошкент шаҳри,
1995 йил 6 май

Shunday qilib, lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosining o'zgartirilgan yangi varianti quyidagi ko'rinishda tasdiqlanadi:

LOTIN XARFLARI			EN MISOL XARFLARI	LOTIN XARFLARI			EN MISOL XARFLARI
BO'SMA	ISMA	NOVI		BO'SMA	ISMA	NOVI	
A a	au	a	A a	Q q	Qq	qe	X x
B b	bu	be	B b	R r	Rr	er	P p
D d	du	de	D d	S s	Ss	es	C c
E e	eu	e	E e	T t	Tt	te	T t
F f	fu	fe	F f	U u	Uu	u	Y y
G g	gu	ge	G g	V v	Vv	ve	H h
H h	hu	he	X x	X x	Xx	xe	X x
I i	iu	i	I i	Y y	Yy	ye	I i
J j	ju	je	J j	Z z	Zz	ze	Z z
K k	ku	ke	K k	O' o'	O'o'	o'	Y y
L l	lu	le	L l	G' h'	G'h'	h'	F f
M m	mu	me	M m	Sh sh	Shsh	she	U u
N n	nu	ne	N n	Ch ch	Chch	che	U u
O o	ou	o	O o	Ng ng	Ngng	nge	Hi hi
P p	pu	pe	P p				

1995-yilning 24-avgustida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli qarori bilan "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" tasdiqlanadi.

Yuqorida keltirilgan qonun va qarorlardan ko'rinishidagi, yangi yozuvga to'la o'tish muddati dastlab 2000 -yilning 1- sentabriga qadar qilib belgilangan. Alifboga o'zgartishlar kiritilganligi munosabati bilan bu muddat keyinroq 2005- yilning 1- sentyabriga qadar uzaytirilgan.

2004 yilning 30 aprelida O'zbekiston Respublikasining "... ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi qonuni qabul qilinadi. Unga ko'ra lotin-o'zbek yozuviga to'la o'tish muddati 2005- yilning 1- sentabridan 2010 -yilning 1- sentabriga ko'chiriladi, shu tariqa O'zbekistonda ma'lum muddat ichida (1995-2010- yillar orasida) o'ziga xos yangi vaziyat - ikkiyozuvlilik holati yuzaga keltiriladi. Bu holat amalda hozir ham davom etmoqda.

Tekshirish savollari

1.O'zbek xalqi XXasrda qanday yozuvlardan foydalangan?

2. Arab grafikasi asosidagi eski o'zbek yozuviga qaysi yillarda qanday o'zgartishlar kiritilgan?

3. Arab grafikasi asosidagi o'zbek yozuvidan nechanchi yilgacha foydalanildi?

4. Arab grafikasidan lotin grafikasiga ko'chish jarayoni qanday kechdi?

5. Lotin grafikasiga asoslangan o'zbek alifbosiga yo'l-yo'lakay qanday o'zgartirishlar kiritildi?

6. Rus grafikasiga asoslangan o'zbek alifbosi qachon qabul qilindi?

7. Rus grafikasiga asoslangan o'zbek yozuvining imlo qoidalari qachon tasdiqlandi?

8. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvidan yangi yozuvga o'tish g'oyasi qachon yuzaga keldi? Sabablari?

9. Yangi (lotincha) o'zbek alifbosining birinchi va ikkinchi variantlari qachon qabul qilindi?

10. Yangi (lotincha) o'zbek yozuvining imlo qoidalari qachon tasdiqlangan?

Tayanch tushunchalar

Chig'atoy gurungi -1919-yilda Toshkentda Fitrat boshchiligidagi tashkil topgan ma'rifatchilar jamiyati. U o'zbek adabiy tillining me'yorlarini ishlab chiqish, uning alifbosi va imlosini isloh qilish, shuningdek, Turkistondagi eski va yangi turkiy asarlarni jam qilish, turkiy tilning lug'at va adabiyoti dunyosini boyitish ishlari bilan shug'ullangan.

Yangi turk alifbosi Markaziy Qo'mitasi- Sobiq Ittifoqda turkiy xalqlarning alifbolarini uyg'unlashtirish masalalari bilan shug'ullangan komitet. U 1926-1938-yillar orasida faoliyat ko'rsatgan.

O'zbekiston Yangi alifbe Markaziy Qo'mitasi-1926-yilning 10-iyunida O'zbekiston Ijtimoiy Sho'rolar Jumhuriyati Kengashining 1-chaqiriq 4-sessiyasi qarori bilan tashkil etilgan komitet. U yangi (lotincha) o'zbek alifbosiga o'tishni rejali ravishda amalga oshirish vazifasini bajargan.

Alifbe, alifbo –muayyan yozuv tizimi harflarining ma’lum tartibda joylashtirilgan majmui. Soʻzning **alifbo** varianti hozir “harflar majmui” ma’nosida emas, “boshlangʻich savod kitobi” ma’nosida koʻproq ishlatiladi.

Adabiyotlar: 2[3-22], 10[114-127], 54[73-75], 55[71-74], 66[19-24], 67[58-60], 68[23-27].

4. ORFOEPIYA

Orfoepiya haqida ma'lumot

Orfoepiya so'zlarni, ularning tarkibidagi tovushlarni, shuningdek, o'zak va qo'shimchalardan iborat so'z formalarini to'g'ri talaffuz qilish me'yorlari tizimidir. Tilshunoslikning bu tizim haqidagi bo'limi ham *orfoepiya* deyiladi.

Orfoepik me'yorlar aslida xalq jonli tili faktlari asosida yaratiladi –jonli tildagi turlicha talaffuz ko'rinishlaridan adabiy til an'analarga, taraqqiyot traditsiyalariga mos keladiganlari tanlanadi. Masalan, o'zbek shevalarida bir so'z turlicha talaffuz qilinadi: *y o'q - j o'q, k o'z - g o'z, ota -ata, aka -oka, anor – onar* kabi. Hozirgi zamon davom fe'li qo'shimchasi shevalarda *-yap(ti), -op(ti), -ut(ti), -vot(ti)* shakllarida qo'llanadi: *boryapti, boropti, borutti, borvotti* kabi. Adabiy tilda shulardan *yo'q, ko'z, ota, aka, anor, boryapti* variantlari adabiy talaffuz me'yori (orfoepik norma) sifatida saralangan.

To'g'ri talaffuz nutq madaniyatining muhim belgilaridan biri sanaladi. Adabiy tilda to'g'ri yozish qanchalik muhim bo'lsa, to'g'ri talaffuz ham shunchalik ahamiyatlidir. Shuning uchun ham o'quvchi va talabalarda to'g'ri talaffuz ko'nikmalarining shakllantirilishiga ta'limning barcha bosqichlarida jiddiy e'tibor beriladi.

Unli tovushlar orfoepiyasi

“I” unlisi: 1) bir bo'ginli so'zlarda qisqa va ingichka talaffuz qilinadi: *til(tɪl), tish(tɪʃ), sim(sɪm)* kabi; 2) **q, g, x** undoshlari bilan yondosh qo'llanganda yog'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz etiladi: *qish (qɪʃɪʃ), g'isht (g'ɪʃɪʃ), xil (xɪl)* kabi; 3) **y, ng** undoshlaridan oldin ingichka va biroz cho'ziq talaffuz etiladi: *chiy (chi:y), kiy(ki:y), ming (mi:ng)* kabi; 4) **h** bilan yondosh bo'lganda ham biroz cho'ziq va ingichka talaffuz qilinadi: *hid (hi:d), hind (hi:nd), his (hi:s)* kabi; 5) ko'p bo'g'inli

soʻzlarning urgʻusiz boʻgʻinida kuchsiz va qisqa (*bilan*-"bɛlən", *biroq*-"bɛrɔq", *sira*-"sɪrə", *tilak*-"tɛlək", *gilam*-"gɛləm", *gilos*-"gɛləs", *viqor*-"vɛqɔr" kabi), urgʻulu boʻgʻinda esa kuchliroq va choʻziqroq (*nozlik*-"nɔzɪk", *tezlik*—"tezlik", *rostlik*-"rɔstlik" kabi) talaffuz etiladi; b) soʻz oxiridagi ochiq boʻgʻinda biroz kengayadi ("i"dan kengroq, "e"dan torroq unli tarzida talaffuz qilinadi): *tepki* (*tepke*), *bordi* (*bɔrdɔ*), *oftobi* (*ɔftɔbɔ*), *xuddi* (*xuddɔ*), *rozi* (*rɔzɔ*) kabi.

"U" unlisi: 1) bir boʻgʻinli soʻzlarda va koʻp boʻgʻinli soʻzlarning urgʻusiz boʻgʻinida qisqa (*tush*, *tus*, *pul*, *bulɔq*, *bugʻdɔy* kabi), urgʻuli boʻgʻinida esa kuchliroq va choʻziqroq (*bulu:t*, *yetu:k*, *popu:k* kabi) talaffuz etiladi; 2) **k, g, y** undoshlaridan keyin ingichka (old qator unli tarzida), **q, gʻ, x** undoshlaridan soʻng esa yoʻgʻon (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kul* va *qul* (*kyl* va *qu*)/*l*, *atirgul* va *norgʻul* (*atɛrgyl* va *nɔrgʻul*), *yuk* va *xulq* (*yɪk* va *xulq*) kabi; 3) **-uvchi, -uv** affiksleri tarkibida choʻziqroq aytiladi: *yozuvchi* (*yɔzu:vchɔ*) *oʻquvchi* (*oqu:vchɔ*), *toʻquvchi* (*toqu:vchɔ*), *oluv* (*ɔlu:v*). *qoʻshuv* (*qoshu:v*) kabi.

"O" unlisi: 1) bir boʻgʻinli soʻzlarda, shuningdek, koʻp boʻgʻinli soʻzlarning urgʻusiz boʻgʻinida qisqa talaffuz etiladi: *boʻr* (*bor*), *toʻr* (*tor*), *roʻmol* (*romɔ*) kabi; 2) takroriy formalarning birinchi komponentida (urgʻuli boʻgʻinda) choʻziq talaffuz qilinadi: koʻp-koʻp (*kɔ:p-kɔp*), zoʻr-zor (*zoʻr-zoʻr*), moʻl-moʻl (*moʻl-moʻl*) kabi;

3) "o" sayoz til orqa **k, g**, til oʻrta **y** va boʻgʻiz undosbi (**h**) dan soʻng ingichka (old qator) unli tarzida, chuqur til orqa **q, gʻ, x** undoshlaridan soʻng yoʻgʻon (orqa qator) unli tarzida talaffuz etiladi: Qiyos qiling: *koʻl* va *qoʻl* (*kəl* va *qol*), *goʻr* va *gʻoʻr* (*gər* va *gʻor*), *hoʻl* va *xoʻr* (*həl* va *xor*), *yoʻl* va *qoʻr* (*yəl* va *qor*) kabi.

"E" unlisi: 1) soʻz va boʻgʻin boshida kengroq talaffuz etiladi: *erkin* (*erkɛn*), *ekin*

(*ekʁn*), *eslamog(eslʁmʁq)* kabi, boʻgʻin ichida biroz torayadi (*ket, bel, lekin, tezlik* kabi).

“A” unlisi: 1) sayoz til orqa **k, g** undoshlari bilan yonma-yon kelganda ingichka unli tarzida (*kam-“kʁm”, katta-“kʁttʁ”, gap-“gʁp”, gal-“gʁl”, gazlama – “gʁzlʁmʁ”, kayfiyat-“kʁyfiyʁt”* kabi), chuqur til orqa **q, gʻ, x** undoshlari bilan yondosh qoʻllanganda esa yoʻgʻon unli tarzida (*qalam, qargʻa, qasida, gʻam, gʻalvir, xalq, xabar, xat* kabi) talaffuz qilinadi.

“O” unlisi: quyi keng, kuchsiz lablangan unli tarzida talaffuz qilinadi: *tosh(tʁsh), bahor(bʁhʁr), somon(sʁmʁn), shamol(shʁmʁl)* kabi. Shevalarda va jonli tilda bu unlining urgʻusiz boʻgʻinda “a”ga yaqin talaffuz qilinish hollari ham uchraydi: *somon>samon, dovon>davon* kabi, ammo bu hol adabiy talaffuz (orfoepik meʼyor) hisoblanmaydi; 2) sayoz til orqa **k, g** undoshlaridan soʻng ingichka, chuqur til orqa undoshlaridan soʻng esa yoʻgʻon unli tarzida talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *koshin(kʁshʁn)* va *qoshiq(qʁshʁq)*, *kitab(kʁtʁb)* va *qolip(qʁlʁp)*, *komil(kʁmʁl)* va *qobil(qʁbʁl)*, *gov(gʁv)* va *gʻov(gʻʁv)*, *govmish(gʁvmʁsh)* va *gʻovlamog(gʻʁvlʁmʁq)* kabi; 3) urgʻuli boʻgʻinda kuchliroq va biroz choʻziq talaffuz etiladi: *bogʻbʁn, obʁd* soʻzlarining birinchi va oxirgi boʻgʻinlaridagi “o” unlisi talaffuzini qiyoslang; 4) **y** va **h** undoshlari bilan yondosh qoʻllanganda ham “o” unlisi biroz ingichkalanadi. Qiyos qiling: *yʁr* va *qor*, *hʁkim* va *xʁlis* kabi(*ʁ* –quyi keng, ingichka unli, *o* –quyi keng, yogʻon unli).

Undosh tovushlar orfoepiyasi

Undosh tovushlar orfoepiyasi koʻproq kombinator va pozitsion omillar taʼsirida yuz beradigan fonetik hodisalarga bogʻliq boʻadi. Xususan:

1) **b, d** jarangli undoshlari soʻz oxirida jarangsiz **p, t** tarzida talaffuz etiladi, bu hol oʻzbek adabiy talaffuzi uchun meʼyor hisoblanadi : *kitab> kʁtʁp, borib>bʁtʁp, yozib>yʁtʁp, savod>sʁvʁd, obod>ʁbʁd* kabi;

2) **h, d** undoshlari jarangsiz undoshlar bilan yonma-yon qo'llanganda assimillatsiyaga uchrab, **p, t** holida talaffuz etiladi, bu hol ham adabiy talaffuz me'yori hisoblanadi: *ibtidoloy > ʔptʔdʔoy, badxat > batxat* kabi;

3) **j, z** undoshlarining jarangsiz undoshlar ta'sirida **sh, s** deb talaffuz etilishi ham adabiy til uchun me'yordir: *ijtimoiy > ʔshtʔmʔoy, mazkur > mʔskʔr* kabi;

4) **h, q** undoshlarining intervokal holatda (ikki unli orasida) sirg'aluvchi **v, g'** undoshlariga o'tishi ham adabiy talaffuz me'yorlariga xilof emas: *bora ber > bʔrʔver, keta ber > ketʔver, qo'shiq > qoshʔyʔy* kabi.

Yasama so'zlar va grammatik shakllar talaffuzi

1) **“-a”, “-la”** affiksli ayrim fe'llarda tarixan o'zak va affikslar uyg'unlashuvi sodir bo'lgan bo'lib, bu shakllar hozir ham shu holicha talaffuz etiladi: *ong+la > angla(ʔŋlʔ), son+a > sana(sʔnʔ), yosh+a > yasha(yʔshʔ)* kabi;

2) **q, k** bilan tugagan otlarning egalik affikslari bilan turlangan shakllari quyidagicha talaffuz etiladi: a) ko'p bo'g'inli so'zlarda: *qishloq > qishlogʻimiz (qʔshlʔgʻymyz), telpak > telpagim (tʔlpʔgim)* kabi. Bir bo'g'inli so'zlarda bunday o'zgarish bo'lmaydi: *o'q > o'qi(oqʔy) tok > toki(tʔki)* kabi (*yoq, yo'q* so'zlari bundan mustasno);

3) **q, k** bilan tugagan otlarga **“-g”** bilan boshlangan affikslar qoshilganda o'zak oxiridagi va affiks boshidagi undoshlarda to'lliq assimillatsiya yuz beradi, bu hol adabiy til uchun orfoepik me'yor sanaladi: *qishloq+ga > qishloqqa(qʔshlʔqqa), chelak+ga > chelakka (chʔlʔkkʔ)* kabi;

4) **g, g'** bilan tugagan otlarga **“-g”** bilan boshlangan affikslar qo'shilganda o'zak oxiridagi va affiks boshidagi undoshlarda neytralizatsiya va assimillatsiya hodisalarini yuz beradi, bu hol adabiy til uchun orfoepik me'yor sanaladi: *tog'+ga > toqqa*

(*oqqo*), *pedagog+ga > pedagogka*(*pedagokka*); *ek+gan > ekan*(*ekkən*), *ket+gan*

>ketkan(*ketkən*), *ket+gach>ketkach*(*ketkəch*), *oq+gan > oqqan*(*oqqan*), *sog+gan*

>soqqan(*soqqan*), *tush+gan>tushkan* (*tyshkən*) kabi. Boshqa barcha holatlarda

jarangsiz undoshlardan so'ng **-ka**, jarangli undoshlardan va unidan so'ng esa

-ga talaffuz etiladi: *otka, oshka, o'tkan, tushkan, tushkach, tushkani*, ammo *uyga,*

tolga, ovga, tomga, bolaga, akaga, to'ygan, to'ygach, to'yguncha kabi;

5) **olmoshlarda**: *u+da>unda, bu+da>bunda, shu+da>shunda* (bir "n" orttiriladi),

men+ning>mening, sen+ning>sening (bir "n" tushirib qoldiriladi);

6) **bir** so'zidan dona son yasalganda, o'zak oxiridagi "r" undoshi "t" ga o'tadi:

bir+ta>bitta kabi.

Boshqa tillardan o'zlashtirilgan ayrim so'zlar

orfoepiyasi

1. Turkiy tiliarda, ma'lumki, "f" fonemasi bo'lmagan, shuning uchun jonli so'zlashuvda arab, fors va rus tillaridan o'zlashtirilgan so'zlardagi "f" ni "p" tarzida talaffuz qilish hollari uchraydi. *ulfat> ulpat, qafas > qapas, faner> paner, ferma> perma* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida ularni "f" bilan talaffuz qilish me'yor holiga kelgan.

2. So'z yoki bo'g'in boshida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi turkiy tillarga xos bo'lmagan. Bu hodisa keyinchalik boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar talaffuziga ham ta'sir qilgan – jonli so'zlashuvda zo'z yoki bo'g'in boshida yoxud bo'g'indagi ikki undosh orasida bir unlining orttirilishiga olib kelgan: *shkaf> ishkop, stakan>istakon, plan> pilon, traktor>tiraktir* kabi. Bunday holat so'z oxirida ham uchraydi: *aql>aqil, fikr>fikir, ilm> ilim, hukm>hukum* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday so'zlarni asl holicha (unli orttirmay) talaffuz qilish orfoepik me'yor sanaladi. Bunday me'yor shu tipdagi so'zlarning yozuvdagi shaklini(imlosini) to'g'ri belgilashga ham yordam beradi.

3. Umumturkiy soʻzlarda ikki unli yonma-yon qoʻllanmaydi, bu hol arab tilidan oʻzlashgan *oila*, *doir*, *rais*, *maorif*, *saodan*, *mutolaa* kabi soʻzlar talaffuziga taʼsir qiladi: *oila*, *doir*, *rais* soʻzlaridagi ikki unli orasida bir “y” orttiriladi (*oyila*, *doyir*, *rayis* kabi), *maorif*, *saodat mutolaa* soʻzlarida esa unilarning fonetik diftonglashuvu sodir boʻladi (ular *mo:rip*, *so.dat*, *mutola:* kabi talaffuz qilinadi). Keyingi bir asr ichida rus tilidan soʻz oʻzlashtirishning faollashganligi, ruscha oʻzlashmalarning rus tilidagi talaffuz va imlo meʼyorlarini oʻzbek tiliga aynan singdirish tendensiyalarining ustun boʻlganligi oʻzbek tilida ikki unlining soʻz tarkibida yonma-yon kelishini orfoepik va orfografik meʼyorga aylantirdi: *biologiya*, *geometriya*, *geologiya*, *geodeziya* va boshqalar. Bu hol arabcha oʻzlashmalarda (*oila*, *doir*, *rais*, *maorif*, *saodat*, *matbaa*, *mutolaa* kabilarda) ham ikki unlining yonma-yon talaffuz qilinishi va yozilishini meʼor darajasiga koʻtardi.

4. Arab tilidan oʻzlashtirilgan *ta'na*, *da'vo*, *ma'no*, *e'lon*, *me'mor*, *mo'tabar* kabi soʻzlarning birinchi boʻgʻinidagi unililar arabcha “ayn” tovushi taʼsirida boʻgʻiz artikulyatsiyasi bilan choʻziqroq talaffuz etiladi.

5. Rus tilidan oʻzlashgan soʻzlarda “i” unlisi oʻzbek tilining “i” unlisidan torroq va choʻziqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *tish* (oʻzb.) – *tip* > *ti:p* (rus.), *til* (oʻzb.) – *tir* > *ti:r* (rus.) kabi.

6. Rus tilidan oʻzlashtirilgan koʻp boʻgʻinli soʻzlarning urgʻusiz ochiq boʻgʻinidagi “i” oʻzbekcha “i” dan torroq va choʻziqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *bilan* (oʻzb.) – *bilet* (rus.), *bilayin* (oʻzb.: “bilmoq” feʼlining mayl shakllaridan biri)– *bilayn* (“bilayn” kompaniyasi), *kinoya* (oʻzb.) – *kino* (rus.) kabi.

7. Rus tili orqali oʻzlashtirilgan soʻzlarning soʻnggi ochiq, urgʻuli boʻgʻinida “i” unlisi oʻzbekcha “i” dan tor va choʻziq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *maxsi* (oʻzb.)– *taksi* (rus.), *tepki* (oʻzb.) – *konki* (rus.) kabi. Urgʻulu boʻgʻinning boshqa tiplarida (yopiq, toʻla yopiq bogʻinlarda) ham ruscha “i” oʻzbekcha “i” dan choʻziqroq va torroq talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *metin* (oʻzb.) – *nikotin* > *nikoti:n* (rus.), *ovsin* (oʻzb.) – *apelsin* > *apelsi:n* (rus.) kabi.

8. Rus tilidan o'zlashtirilgan bir bo'g'li so'zlarda "u" unlisi o'zbek tilidagi "u"dan cho'ziqroq va kuchliroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *dud* (o'zb.) – *dub* > *du b* (rus.), *pul* (o'zb.)- *puls* > *pu:ls* (rus.), *tush* (uzb.) – *tush* > *tu sh* (rus.) kabi.

9. Rus tilidan o'zlashtirilgan ko'p bo'g'li so'zlarning urg'uli bo'g'inida "u" unlisi o'zbek tilidagi "u" unlisidan ancha cho'ziq va biroz yo'g'onroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *bu-da* (o'zb.) – *budka*(rus.), *mahgu* (o'zb.)- *mangusta* (rus.), *mavzu* (o'zb < arab.) – *meduza* (rus.) kabi.

10. Rus tilidan o'zlashtirilgan ko'p bo'g'li so'zlarning urg'usiz bo'g'inidagi "u" qisqa talaffuz qilinadi, ammo o'zbek tilidagi "u" ayni shu fonetik pozitsiyada ruscha "u"dan qisqaroq bo'ladi. Qiyos qiling: *dushman* > *dʒshman* (o'zb.)- *turbina* (rus.), *muzday* > *mʒday* (o'zb.)- *muzey* (rus.) kabi.

11. So'z boshidagi berkitilmagan, urg'usiz bo'g'ida "u" unlisi ruscha so'zlarda yo'g'onroq, o'zbekcha so'zlarda ingichkaroq (yumshoqroq) talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *uklad* (rus.)- *uxlamoq* (o'zb.), *uzual* (rus.)- *uzum* (o'zb.) kabi.

12. Ruscha leksik o'zlashmalarda "u" unlisi yumshoq undoshdan so'ng o'ta ingichka (old qator unli tarzida), qattiq undoshdan so'ng esa yo'g'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *abajur va manikur* (абажур ва маникюр), *ultimatum va kostum* (ультиматум ва костюм), *plug va salut* (плиз ва салют) kabi. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarda yumshoq undoshdan keyin kelgan "u" o'zbekcha "u"dan ham ingichkaroq va yumshoqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *burro* (o'zb.) – *byuro*(rus) kabi.

13. Ruscha leksik o'zlashmalarning urg'usiz bo'g'inidagi "e" unlisi o'zbekcha "e"dan ancha tor ("i"ga yaqin) talaffuz etiladi: *telefon* > *tilifon*, *televizor* > *tilivizʼr*, *adres* > *adris* kabi.

14. Rus tili orqali o'zlashgan so'zlarda "a" unlisi o'zbekcha "a"dan yo'g'onroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *kana* (o'zb.) – *kanal* (rus) kabi.

15. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlardagi o'rta keng, lablangan "o" unlisi urg'uli bo'g'ida o'zbek tilidagi o'rta keng, lablangan "o" dan kengroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *ton*(rus.) - *to'n*(o'zb.), *tok* (rus.)- *to'k* (o'zb.), *tort* (rus) - *ro'rt* (o'zb.) kabi. Urg'usiz bo'g'ida esa ruscha "o" reduksiyaga uchrab, o'ta kuchsizlanadi va

qisqa “i” yoki “a” tarzida talaffuz qilinadi. traktor > trəktər, samolyot> səməlyot kabi.

16. Jonli tilda “r” bilan boshlangan arabcha, forsha va ruscha soʻzlarning boshida bir “o” tovushining ortirilishi ancha keng tarqalgan: roʻza > oʻraza, rus>oʻris, roʻmol> oʻramol kabi. Adabiy talaffuz meʼyori *sifatida* roʻza, rus, roʻmol shakllari saralangan.

17. Rus tilidan oʻzlashtirilgan soʻzlarning oxirida lab-tish “v” undoshi jarangsiz “f” tarzida talaffuz qilinadi: aktiv> aktif, passiv > passif, ustav> ustaf, kursiv> kursif kabi; “v”ning jarangsizlanishi soʻz ichidagi assimilatativ holatda ham yuz beradi: avtomat> aftomat, stavka> stafka kabi. Bunday talaffuz adabiy til uchun meʼyor sanaladi, ammo oʻzbek tilining oʻz soʻzlarida qoʻllanadigan lab-lab “v” undoshi soʻz oxirida ham, jarangsiz undosh bilan yondosh qoʻllanganda ham “f”ga oʻtmaydi: ov, birov, ovqat, shavkat kabi. (Bu holat ham orfoepik meʼyor sanaladi).

18. Rus tilidan oʻzlashtirilgan soʻzlarning koʻpchiligida urgʻu erkin boʻladi, bu hol oʻzbek adabiy tili va adabiy talaffuziga ham singib bormoqda: atlas, trolleybus, tramvay kabi.

19. Oʻzbek tilidagi urgʻu asosan soʻzning oxirgi boʻgʻiniga tushadi, ammo ayrim oʻzlashgan soʻzlarda urgʻu soʻzning oldingi boʻgʻinlarida boʻlishi ham mumkin: hamma, jami, hamisha, afsuski kabi. Bunday holatlardan xabardor boʻlish adabiy talaffuz meʼyorlariga amal qilish imkonini beradi.

Orfoepiyaning adabiy til faoliyatida tutgan oʻrni

Toʻgʻri talaffuz nutq madaniyatining muhim belgilaridan biri sanaladi. Adabiy tilda toʻgʻri yozish qanchalik muhim boʻlsa, toʻgʻri talaffuz ham shunchalik ahamiyatlidir. Shuning uchun ham oʻquvchi va talabalarda toʻgʻri talaffuz koʻnikmalarining shakllantirilishiga taʼlimning barcha bosqichlarida jiddiy eʼtibor beriladi.

Tekshirish savollari

1. Orfoepiya nima?
2. Orfoepiyaning adabiy tildagi ahamiyati?

3. Unli tovushlar orfoepiyasi haqid nimalarni bilasiz?
4. Unlilar qanday pozitsiyada ingichka talaffuz qilinadi?
5. Unlilar qanday undoshlar ta'sirida yo'g'on talaffuz etiladi?
6. **B, d** undoshlari qanday pozitsiyada jarangsiz **p, t** tarzida talaffuz etiladi?
7. **J, z** undoshlari qanday o'rinlarda jarangsizlanadi?
8. **B, q** undoshlarining sirg'aluvchi "v" va "g" ga o'tishi qanday holatda yuz beradi?

9. Qanday paytlarda o'zak oxiridagi "k" undoshi "g" ga, "q" undoshi esa "g'" ga o'tadi?

10. "G" undoshi bilan boshlangan affiksalar qanday so'zlarga qo'shilganda "-ka", "-kan", "-qa", "-qan" tarzida talaffuz qilinadi?

11. Qanday so'zlar o'zagidagi "o" fe'l yasovchilar qo'shlganda "a" ga o'tadi? Bunday holat jhfoepik me'yor sanaladimi?

12. Boshqa tildan olingan o'zlashma so'zlar orfoepiyasi haqida nimalarni bilasiz ?

Tayanch tushunchalar

Orfoepiya – to'g'ri (adabiy) talaffuz me'yorlarini belgilaydigan qoidalar tizimi. Tilshunoslikning bunday talaffuz me'yorlari haqida ma'lumot beruvchi bo'limi ham shu nom bilan ataladi.

Qisqa talaffuz – urg'usiz bo'g'indagi unlining qisqa va kuchsiz (bilinar-bilinmas) talaffuz etilishi.

Cho'ziq talaffuz– urg'ull bo'g'indagi unlining urg'usiz bo'g'indagi unlidan cho'ziqroq bo'lishi. Bu xususiyat ruscha leksik o'zlashmalarda, ayniqsa, sezilarli bo'ladi. (Qarang: *kvantitativ urg'u*).

Ingichka talaffuz– unli tovushlarning sayoz til orqa "k", "g", "ng", tll o'rta "y" va bo'g'iz undoshi "h" bilan yondosh bo'lganda old qator fonema tarzida ingichka talaffuz etilishi.

Yo'g'on talaffuz – unli tovushlarning chuqur til orqa “q”, “g’,” “x” undoshlari ta'sirida orqa qator fonema tarzida yo'g'onlashuvi.

Jarangsizlanish – ayrim jarangli undoshlarning so'z oxirida yoki assimilatativ holatlarda jarangsiz undosh tarzida talaffuz etilishi.

Intervokal holat –undosh fonemaning ikki unli orasida qo'llanishi.Bunday pozitsiyada (asosan, ko'p bo'g'inli so'zlarda) portlovchi “q” undoshi sirg'aluvchi “g'” tarzida (*qishloq> qishlog'imiz* kabi). jarangsiz “k” undoshi jarangli “g” tarzida (*telpak> telpagim* kabi) talaffuz qilinadi.

Adabiyotlar: 10 (131-136), 16(130-144), 34 (35-41)

5. Leksikologiya

5.1. Leksikologiya haqida umumiy ma'lumot

Leksikologiyaning obyekti, predmeti, maqsadi va vazifalari

Obyekti-tilning lugʻat boyligi va uning asosiy birligi boʻlgan soʻz.

Predmeti: a) soʻz va leksema munosabatlari, leksemaning lugʻaviy birlik sifatidagi belgi-xususiyatlari, lisoniy va nolisoniy omillarga munosabati muammolari bilan shugʻullanish; b) lugʻat boyligining strukturaviy va sistemaviy xususiyatlarini, taraqqiyot qonuniyatlarini, tilning boshqa sathlari (fonetik sath, grammatik sath) bilan aloqalarini, shuningdek til leksikasidagi jarayonlarda lisoniy va nolisoniy omillar ishtirokini tadqiq qilish.

Maqsadi - talabalarda leksikologiya boʻyicha mustahkam bilim darajasini, shuningdek, leksik-semantik tahlil koʻnikmalarini shakllantirish.

Vazifalari: a) soʻz va leksema munosabatlarini, leksemaning asosiy lugʻaviy birlik sifatidagi belgi-xususiyatlarini, maʼno va tushuncha oʻrtasidagi umumiy va farqli jihatlarni, leksik maʼno tiplarini aniqlash; b) turli leksik-semantik guruhlardan har birida shu guruh aʼzolari oʻrtasida shakllangan sistemaviy munosabatlar turini belgilash, shu masalalarga oid fikrlar, qarashlar bilan yaqindan tanishib chiqish; b) muayyan tilning lugʻat boyligidagi eskirish va yangilanish jarayonlari, bu jarayonlarda lisoniy va nolisoniy (lingvistik va ekstralingvistik) omillarning ishtirokini oʻrganish; d) lugʻaviy birliklarning funksional-semantik tavsifini berish, ularning lisoniy birlik va uslubiy vositalar sifatidagi xususiyatlarini yoritish; e) lugʻat boyligidagi eskirgan, yangi va zamonaviy qatlamlarni, tematik guruhlar va mikrosistemalarni aniqlash.

Leksikologiyaning turlari

Leksikologiya barcha tillarning lugʻat boyligi taraqqiyotiga xos umumnazariy masalalar bilan birga, ayrim olingan bir tilning lugʻat boyligi masalalari bilan ham shugʻullanadi. Shunga koʻra uning *umumiy leksikologiya, xususiy leksikologiya, qiyosiy leksikologiya, nazariy leksikologiya va amaliy leksikologiya* kabi turlari oʻzaro farqlanadi:

1.Umumiy leksikologiya. Leksikologiyaning bu turida barcha tillarning lugʻat boyliklariga xos umumiy jihatlar koʻrlladi. Xususan: a)barcha tillarning lugʻat boyligidagi asosiy birlik leksemdir; b) barcha tillarning lugʻat boyliklarida struktura va sistema munosabatlari bor; d)barcha tillarning lugʻat boyliklari rivojida lisoniy va nolisoniy omillar ishtirok etadi;e)barcha tillarning lugʻat boyliklari taraqqiyotida til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlarining taʼsiri bor; f) barcha tillarning lugʻat boyliklarida tadrijiy ravishda eskirish va yangilanish jarayonlari boʻlib turadi, bu hol shu tillarda eskirgan, yangi va zamonaviy leksik qatlamlarning shakllanishiga olib keladi; g)harcha tillarda lugʻaviy birliklarning qoʻllanish doirasi ham har xildir: qoʻllanishi hududga koʻra chegaralangan leksika (dialektizmlar), qoʻllanishi kasb-hunarga koʻra chegaralangan leksika(terminlar), ijtimoiy dialektlatlar (argo va jargonlar), neytral (betaraf maʼnoli) leksika kabi qatlamlanishlar barcha tillarda uchraydi; h)barcha tillarda lugʻaviy birliklar maʼlum tematik va leksik-semantik guruhlariga uyushadi,bunday guruhlar oʻz navbatida sistema va tagsistema yoki makrosistema va mikrosistema munosabatlarida boʻladi.

2.Xususiy leksikologiyada muayyan bir tilning lugʻat boyligi oʻrganiladi: oʻzbek tili leksikologiyasi, rus tili leksikologiyasi, ingliz tili leksikologiyasi kabi.

Xususiy leksikologiya muayyan bir tilning lugʻat boyligini tadqiq qilishda umumiy leksikologiyadagi nazariyalarga, tajribalar tahlilidan kelib chiqqan xulosalarga tayanadi: ularni har bir tilning oʻz materialiga tatbiq etadi, har bir til materialidagi holatdan kelib chiqib voqelikni baholaydi.

Xususiy leksikologiya ham oʻz navbatida ikki turga- tavsifiy (sinxron) va tarixiy(diaxron) leksikologiyalarga boʻlinadi:

a)**tavsifiy leksikologiyada** ayrim olingan bir tilning, masalan, oʻzbek tilining

leksikasi *statik holatda*- shu til leksikasining avvalgi (o'tmishdagi) taraqqiyot dinamikasiga bog'lanmay o'rganiladi, shunga ko'ra u *sinxron leksikologiya* sanaladi;

b) **tarixiy leksikologiyada** ayrim olingan bir tilning leksikasi dinamik holatda-tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bog'lab o'rganiladi, shunga ko'ra u *diaxron leksikologiya* hisoblanadi.

Hozirgi o'zbek tili leksikologiyasi, asosan, tavsifiy (sinxron)leksikologiyadir, ammo unda tarixiy (diaxron) leksikologiyaga murojaat etish hollari ham bo'lib turadi: o'zbek tili lug'at boyligining tarixiy va zamonaviy qatlamlarini, leksemalarning hozirgi va eskirgan ma'nolarini qiyoslash, tavsiflash kerak bo'lganda shunday qilinadi.Masalan: eski turkiy va eski o'zbek tillarida **chechak** leksemasining "gul"ma'nosi, **g'am** leksemasining esa *"sevgi"*, *"muhabbat"* ma'nosi bo'lgan, hozirgi o'zbek adabiy tilida esa ularning bu ma'nolari semantik arxaizmga aylangan(**chechak** leksemasi hozirgi o'zbek tilida kasallikning bir turini,**g'am** leksemasi esa tashvishni anglatadi).Leksemalarning semantik tarkibida yuz bergan bunday jarayonlar dinamikasini aniqlash uchun tarixiy leksikologiyaga murojaat etmay iloj to'q.

3.Qiyosiy leksikologiya-leksikologiyaning qardosh yoki noqardosh tillar leksikasini qiyosiy aspekta tadqiq etuvchi turi.

4.Nazariy leksikologiyada asosan leksikaning lison va nutq bilan bog'liq jihatlari, shuningdek, tilning lug'at boyligidagi struktura va sistema munosabatlari, leksik sathning tizim sifatidagi taraqqiyotini belgilaydigan qonuniyatlar tadqiq qilinadi.

5.Amaliy leksikologiya- leksikologiyaning lug'atchilik, leksik stilistika,nutq madaniyatining leksikaga aloqador tomonlari bilan shug'ullanadigan amaliy turi.

Leksikologiyada lug'at boyligining sistema sifatida o'rganilishi

Leksikologiyada tilning lug'at boyligi sistema sifatida o'rganiladi, chunki bu boylik so'zlar va iboralarning oddiy, mexanik yig'indisi emas, ular (lug'aviy birliklar) bu tizimda ma'no va vazifalaridagi o'xshashliklar va farqlar asosida ma'lum paradigmalarni hosil qiladi, umumiylik-xususiylik-alohidalik, butun-bo'lak va

boshqa shu kabi ma'no munosabatlari asosida ham ma'lum guruhlarga birlashadi, demak, bu tizimdagi so'z va elementlar yaxlit bir "organizm"ning "to'qimalari" va "hujayralari" munosabatida bo'ladi, ulardan birining bo'lishi ikkinchisining bo'lishini ham taqozo qiladi.

Leksikologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi

Leksikologiya tilshunoslikning quyidagi bo'limlari bilan aloqada bo'ladi:

1. Fonetika va fonologiya bilan: leksemalarning tashqi formasi fonemalarning birin-ketin ulanib kellishidan yoxud o'zak va affiks morfemalarning birin-ketin bog'lanishidan tarkib topadi. Bunda ikki yoki undan ortiq leksemalarning tashqi formalarida ishtirok etgan fonemalar leksema ma'nosi bilan kommutatsiya munosabatiga kirishadi. Buning mohiyatini yoritishda leksikologiya fonologiya bilan hamkorlikda ish ko'radi.

2. Semasiologiya bilan: leksemaning ichki formasi sema va sememalardan, ularning turlari, miqdori va o'zaro munosabatlaridan tarkib topadi. Sema va sememalarni aniqlash, shularga asoslangan tahlil va tadqiqotlarni amalga oshirish semasiologiyaning predmetidir. Demak, leksikologiya leksemalarning mazmun jihatini yoritishda semasiologiyaga, xususan, leksik semantikaga ham murojaat etadi. Aslida, leksik semantika leksikologiyaning bir bo'limi sifatida qaralishi ham mumkin, chunki leksemaning bilateral birlik ekanligi uning mazmun tomonini leksikologiya doirasida ko'rishni ham taqozo qiladi.

3. Onomasiologiya bilan: narsa-hodisalarni va tushunchalarni lug'aviy birliklar vositasida nomlash prinsiplari va qonuniyatlarini tadqiq etuvchi soha. Bu sohaning vazifa mundarijasida, bir tomondan, semasiologiya bilan, ikkinchi tomondan esa leksikologiya bilan bog'liq jihatlar bor.

4. Etimologiya bilan: tilshunoslikning bu bo'limida u yoki bu so'zning kelib chiqishiga asos bo'lgan dastlabki shakl va ma'no aniqlanadi, bu jihatdan u leksikologiyaga ham yordam beradi, chunki leksikologiyada leksemalarning shakl va ma'no etimonlari bilan bog'liq masalalar guruhining ko'rilishi ham nazarda tutilgan.

5. Frazologiya bilan: tilning lug'at boyligida ikki xil lug'aviy birlikning-lekse-

ma va frazemalarning mavjudligini, ularda o'zaro o'xshash va farqli jihatlarining borligini hisobga olsak, leksikologiya bilan frazeologiyaning o'zaro hamkorlikda ish ko'rishi kerakligi ham ma'tlum bo'ladi.

7.Dialektologiya bilan: adabiy til lug'at boyligining shakllanishida tayanch dialekt va shevalarning bevosita ishtiroki bor.Bundan tashqari, adabiy tilning dialekt va shevalarga munosabati,nutqning u yoki bu turida dialektizmlardan foydalanish masalalari ham borki, ularni hal etishda leksikologiya dialektologiyaga murojaat etadi.

8.Uslubshunoslik bilan: uslubshunoslik tilshunoslikning amaliy sohalaridan biridir. U tilning funksional stillar bilan bog'liq jihatlarini tadqiq qiladi, shu ma'noda tilshunoslikning bir qator bo'limlari (demak,leksikologiya bilan ham) hamkorlik qiladi.

9.Badiiy matnning lisoniy tahlili bilan: bu soha badiiy nutq (matn) lingvopo-etikasi masalalari bilan shug'ullanadi, badiiy matnni esa lug'aviy birliklar ishtirokisiz tasavvur qilib bo'lmaydi, ayni shu nuqtada leksikologiya badiiy matnning lisoniy tahlili fani bilan hamkorlik qiladi.

10.Grammatika bilan: tilning quyi sathidagi birliklari,odatda, yuqori sathidagi birliklarni tarkib toptiruvchi material vazifasini bajaradi, demak,leksikologiya bilan grammatikaning shu nuqtada hamkorlik qilishiga to'g'ri keladi,

11. Sotsiolingvistik bilan:tilshunoslikning bu bo'limi ijtimoiy hayot, ijtimoiy tuzum va boshqa turli ekstralingvistik omillarning til taraqqiyotiga ta'siri masalalari bilan shugullanadi.Tilning lug'at boyligidagi turli o'zgarishlarda, masalalan, ijtimoiy tushuncha nomlarining,ijtimoiy terminlarning o'zgarib turishida bu omilning ta'siri beqiyosdir.Leksikologiya bilan sotsiologiya o'rtasidagi hamkorlik shu nuqtada sodir bo'ladi.

Tekshirish savollari

1. Leksikologiyaning obyekti, predmeti, maqsadi va vazifalari haqida nimalarni bilish kerak?
2. Leksikologiyaning qanday turlari bor?
3. Umumiy leksikologiyada qanday masalalar ko'riladi? Xususiy leksikologiyada-chi?
4. Tavsifiy va tarixiy leksikologiyalar qanday farqlanadi?
5. Nima uchun hozirgi o'zbek tili leksikologiyasi tavsifiy (sinxron) leksikologiya sanaladi? Unda tarixiy leksikologiyaga murojaat etish ho'llari ham bo'ladimi?
6. Lug'at boyligining sistema sifatidagi tavsifini qanday tasavvur etasiz?
7. Leksikologiya tilshunoslikning qanday bo'limlari bilan aloqada bo'ladi? Sabablari?
8. Qiyosiy leksikologiya nimani o'rganadi?

Tayanch tushunchalar

Leksikologiya-tilshunoslikning leksika (tilning lug'at boyligi) bilan shug'ullanuvchi bo'limi.

Leksikologiyaning obyekti-tilning lug'at boyligi va uning asosiy birligi bo'lgan so'z.

Leksikologiyaning predmeti: so'z va leksema munosabatlari masalalarini hamda lug'at boyligining strukturaviy va sistemaviy xususiyatlarini, taraqqiyot qonuniyatlarini tadqiq qilish.

Leksikologiyaning maqsadi -talabalarda leksikologiya bo'yicha mustahkam bilim darajasini, shuningdek, leksik-semantik tahlil ko'nikmalarini shakllantirish.

Vazifalari: a) leksemaning asosiy lug'aviy birlik sifatidagi belgi-xususiyatlarini, ma'no va tushuncha o'rtasidagi umumiy va farqli jihatlarni, leksik ma'no tiplarini aniqlash; b) leksik-semantik guruh a'zolari o'rtasida shakllangan sistemaviy munosabatlar turini belgilash, shu masalalarga oid fikrlar, qarashlar bilan yaqindan tanishib chiqish.

Umumiy leksikologiya-leksikologiyaning barcha tillar leksikasi uchun umumiy boʻlgan masalalar bilan shugʻullanuvchi turi.

Xususiy leksikologiya- leksikologiyaning muayyan bir til lugʻat boyligini tadqiq etuvchi turi.

Tavsifiy leksikologiya –leksikologiyaning ayrim olingan bir til leksikasini, masalan, oʻzbek tili lugʻat boyligini statik holatda tadqiq etuvchi turi.U sinxron leksikologiya deb ham ataladi.

Tarixiy leksikologiya-leksikologiyaning ayrim olingan bir til leksikasini dinamik holatda- tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bogʻlab oʻrganadigan turi. U *diaxron leksikologiya* deb ham nomlanadi.

Qiyosiy leksikologiya-leksikologiyaning qardosh yoki noqardosh tillar leksikasini qiyosiy aspekta tadqiq etuvchi turi.

Nazariy leksikologiya-leksikologiyaning bir turi, u leksikaning lison va nutq bilan bogʻliq jihatlarini, tilning lugʻat boyligidagi struktura va sistema munosabatlarini, leksik sathning tizim sifatidagi taraqqiyotini belgilaydigan qonuniyatlarni tadqiq qiladi.

Amaliy leksikologiya- leksikologiyaning amaliy yoʻnaltirilgan turi. U lugʻatchilik, leksik stilistika kabi sohalarni oʻz ichiga oladi.

Leksik sistemalar – tilning lugʻat boyligida tarkib topgan sistemalar. Ular shu tizim ichidagi lugʻaviy birliklarning oʻzaro oʻxshash va farqli belgilari yoki umumiylik-xususiylik-alohidalik, butun-boʻlak , gradatsiya kabi maʼno munosabatlari asosida tarkib topadi.

Adabiyotlat: 10 (137-140-b)6 16(145-1463-b.) ,28 (22-b.),29 (24-b),33(83-90),

5.2. Leksema

Leksemaning til qurilishidagi maqomi

Ma'lumki, **til qurilishining asosiy birliklari** masalalari tilshunoslikda turlicha talqin etilmoqda . Bunday birliklar sirasini "*fonema, morfema va konstruksiyalar*" tarzida talqin etuvchilar bo'lganidek⁸⁵, ularni "*fonema-morfema-leksema-qolip*" tizmasi sifatida e'tirof etuvchilar ham bor.⁸⁶ *Birinchi qarash tarafdorlari* fikricha,leksema til qurilishining mustaqil birligi emas, balki morfemaning bir turi, xolos⁸⁷. Bu fikr ko'proq flektiv tillar strukturasiga asoslanadi.Masalan, rus tilidagi *хотеть,хочу, хочешь* so'zshakllari tarkibidagi leksik ma'noli qismlar "хоть-", "хоч-" shakllaridagi allomorflar tarzidagina namoyon bo'lib, bunday bog'lanishdan tashqarida (tilning leksik sathida) mustaqil birlik sifatida uchramaydi.Demak,ularni o'zak morfemaning allomorflari sifatidagina qarashga to'g'ri keladi.*Ikkinchi qarash tarafdorlari* leksemani tll qurilishining leksik sathiga mansub alohida birlik deb hisoblaydilar.Ularning fikricha, "leksema tilning lug'at tarkibiga xos birlik, til qurilishining lug'aviy ma'no anglatuvchi unsuri"dir⁸⁸, demak,nutqda leksema va morfologik so'z (so'zshakl) tilning alohida-alohida sath birliklari sifatida o'z variantlari orqali voqelanadi , chunki har bir mohiyat hodisalar orqali voqelangani kabi har qanday hodisa muayyan mohiyatni voqelantiradi, mohiyatsiz hodisa bo'lmaydi.⁸⁹ Bu fikrni anglash uchun rus tilidagi **nana** va o'zbek tilidagi **ota** so'zlarining strukturalarini qiyoslab ko'raylik.Rus tilidagi **nana**: otning bosh kelishikdagi shakli, bu shakl ikki qismdan (ikki morfemadan) tarkib topgan: **nan**

⁸⁵ Qarang: Ne'matov H , Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari.-T.: O'qituvchi, 1995.,12-b.

⁸⁶ Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili.-Toshkent-2009.-B 87.

⁸⁷ Bu haqda qarang Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов -Москва-1966.-С 214 (Лексема в 3-ем значении), С.240-241 (морфема корневая, морфемы лексические).

⁸⁸ Hojiyev Azim.Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati -T "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti"-2002,56-b. Nurmonov A. Tilning asosiy birliklari haqida mulohazalar// O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari.(Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari) ,№3. - Toshkent-2009,11-b.

⁸⁹ Nurmonov A. Tilning asosiy birliklari haqida mulohazalar// O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari (Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari) ,№3 - Toshkent-2009,11-12-b

(o'zak morfema) + “-a” (bosh kelishik-“именительный падеж”, birlik son-“единственное число” ko'rsatkichi). Bu qismlarning ikkalasi ham aslida morfemalardir, o'zak morfema (**nan**) shu holda tilning leksik sathida uchramaydi, uni kelishik, son kabi grammatik ma'nolarni ifoda etgan morfemalar bilan bog'langan holdagina tasavvur qilish mumkin: *nan+a*, *nan+y, c nan+oʻy y nan+ы, o nan+e* kabi. O'zbek tilidagi **ota** leksemasi esa ayni shu holda tilning leksik sathidan o'rin olgan bo'lib, u nutqda ma'lum grammatik va modal ma'noli morfemalar bilan birikadli: *ota+m. ota+ng. ota+si, ota+xon, ota+jon, ota+gina+m* kabi. Demak, o'zbek tilida leksemani til qurilishining alohida (mustaqil) birligi deyishga yetarli asoslar bor.

Funksional jihatdan leksema tilning eng kichik nominativ birligidir, chunki u borliqdagi narsa-buyumlarni, predmet sifatida tasavvur qilinadigan mavhum tushunchalarni, harakat-holatni, rang-tus, maza-ta'm, hajm-miqdor, xislat kabi belgi-xususiyatlarni nomlaydi: *daraxt* (predmet nomi), *ong* (mavhum tushuncha nomi), *yur(moq)* (harakat nomi), *oq* (rang-tus nomi), *shirin* (maza-ta'm nomi). *katta* (hajm nomi), *bash* (miqdor nomi) kabi.

Leksemaning muhim jihatlaridan yana biri shuki, u muayyan til egasining til xotirasida ma'lum shakl va mazmun birligi holiga kelgan birlik sifatida nutqqa chiqarish uchun tayyor turishi kerak. Quyidagi ikki gapda qo'llangan ikki so'zni shu nuqtayi nazardan tahlil qilaylik: 1. *Elmurodning tanish-bilish va sinfdoshlaridan kimlar harbiyga olinganini sanabdi Muharram.* (Shuhrat, Shinelli yillar). 2. *Yasha esa undan baquvvatroq chiqdi. Ko'k o'tlar ustiga uzala tushib yotgan shishadoshga bir qarab qo'ydi-da, boshini egib allaqanday qo'shiqni xirgoyi qila boshladi* (Nuriddin Ismoilov. Mafiya sardori). Bu gaplarda qo'llangan **sinfdosh** va **shishadosh** so'zlarining yasaliş qolipi bir xil, ammo ulardan biri (**sinfdosh**) til ixtiyoriga allaqachon o'tib, leksema holiga kelib bo'lgan. Asar muallifi uni tayyor holda nutqqa olib kirgan. Ikkinchi gapdagi **shishadosh** so'zi haqida bunday deb bo'lmaydi. Asar muallifi uni o'z nutqi jarayonida yasagan, demak, bu so'z asar muallifining uslubiy maqsadi hosilasi sifatida nutqning o'zida yuzaga keltirilgan, uni insonning til xotirasidagi tayyor leksema deb baholab bo'lmaydi. U tayyor ham emas, barqaror

ham emas, umumiy va majburiy ham emas. Demak, bu soʻz individual nutqiy faoliyat mahsili, individual neologizm, xolos.

Leksemalarning paradigmatic munosabatlari

Leksemalar til jamiyati aʼzolarining ongida (til xotirasida) tayyor holda mavjud boʻlar ekan. shu ongning oʻzida ulardan birining borligi ikkinchisining mavjudligini eslatib turadi: **qosh** leksemasining borligi **koʻz**, **burun**, **quloq**, **lab** leksemalarining mavjudligini eslatib turgani kabi. Bunday munosabat **aka**, **uka**, **opa**, **singil** leksemalari maʼnolarida ham bor. Bir-birini eslatib turish munosabati tilshunoslikda **assotsiativ munosabat** deb yuritiladi, u, odatda, leksemalar maʼnosida *oʻxshash* va *farqli* belgi-xususiyatlarning mavjud boʻlishiga tayanadi: oʻxshashlik ularni bir qatorga yoki guruhga birlashtiradi, farqlar esa shu qatordagi har bir leksemaning xususiy jihatlariga ishora qiladi. Masalan, yuqorida keltirilgan **koʻz**, **burun**, **quloq**, **lab** leksemalarining barchasida *“inson gavdasining bosh qismida joylashgan aʼzo”* semasi bor, bu sema ularning barchasi uchun umumiy boʻlgani holda, shu guruhdagi har bir leksema sememasida farqlovchi semalar ham mavjud: *koʻz* sememasida *“koʻrish aʼzosi”* semasi, *burun* sememasida *“hid sezish aʼzosi”* semasi, *quloq* sememasida *“eshitish aʼzosi semasi”*, *lab* sememasida esa *“ogʻiz atrofining yuqori va quyi tomonidagi et-nushakdan iborat harakatchan qism”* semasi bor, ana shu semalar yuqoridagi guruh aʼzolari maʼnolarini bir-biridan farqlaydi. *Maʼnodagi bunday oʻxshash (yoki umumiy) va farqli belgi-xususiyatlar asosida leksemalarning bir qatorga yoki guruhga birlashuvi leksik paradigma deb ataladi.* Leksemalarni shunday paradigmalarning unsuri sifatida tekshirish aspekti esa **paradigmatika** deyiladi va u **sintagmatikaga** qarama-qarshi qoʻyiladi.⁹⁰

Leksemalarning sintagmatik munosabatlari

Sintagmatika -til birliklarini nutq zanjiridagi unsurlar sifatida tekshirish aspekti⁹¹. Leksemalarni bunday aspektda tekshirish shuni koʻrsatadiki, nutq zanjirida leksemaning barcha imkoniyatlari bir yoʻla voqelanmaydi: soʻzlovchi leksema

⁹⁰ Bu haqda qarang: Hojiyev Azim Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati -T. "Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti"-2002.79 -b.

⁹¹ Hojiyev Azim Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati -T. "Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti"-2002.88 -b

paradigmasidagi imkoniyatlardan nutqdagi maqsadga muvofiq bo'lganini tanlaydi, nutq zanjirini ham shunga muvofiq ravishda tuzadi. Bunda leksemalarning o'zaro qo'shnihilik munosabatlariga kirishishlari uchun ularning orasida ma'no o'xshashligi, aloqadorligi, mantiqiy bo'g'lanish bo'lishi shart. Masalan, **xat** leksemasi “yozmoq”, “o'qimoq” fe'l leksemalari bilan nutq zanjirida o'zaro bog'lanishi mumkin, chunki **xat** yozillshi, o'qilishi, yuborilishi mumkin bo'lgan narsa, ayni shu holat *xat yozdi, xatni o'qidi, xatni yubordi* kabi birikmalar tuzish imkonini beradi, biroq **xat** leksemasi “ekmoq”, “sug'ormoq” fe'llari bilan qo'shnihilik munosabatida bo'la olmaydi, chunki **xat** ekiladigan, sug'oriladigan narsa emas. Bundan anglashiladiki, leksemalarning nutq zanjirida o'zaro birikishi, bir-biri bilan bog'lanib kelishi ularning lug'aviy konteksti, valentlik imkoniyatlari, hatto grammatik tabiati kabi omillar bilan uzviy bo'g'liqdir. (Bu haqda “Leksik ma'noning lug'aviy konteksti”, “Leksik ma'noning grammatik tabiati”, “Leksik ma'nolarda semantik bog'lanish” mavzulariga qaralsin).

Leksemalarning ierarxik munosabatlari

Leksemalarning ierarxik munosabatlari, odatda, shu leksemalarning ma'nolaridagi “keng va tor” yoki “butun va bo'lak” tafovutlanish belgilariga asoslanadi. Masalan, **qovun** leksemasining ma'nosi *amiri, tarraki, handalak* kabi tur nomlarining ma'nolarini o'z ichiga oladi (ma'nolar turkum nomidan tur nomiga qarab torayib bormoqda), **amiri, tarraki, handalak** kabi tur nomlarining ma'nolari esa *bo'rikalla, bosvoldi, obinovvot, ko'kcha, asati, zamcha* kabi nav nomlarining ma'nolarini o'z ichiga oladi (ma'nolar tur nomidan nav nomiga qarab torayib bormoqda). Demak, turkum nomining ma'nosi tur nomlarining ma'nolarini, tur nomining ma'nosi esa nav nomlarining ma'nolarini o'z ichiga oladi. Ana shunday keng va tor ma'nolar o'rtasidagi pog'onali munosabatlar *ierarxik munosabatlarning bir turi sanaladi*.

Leksemalardai ierarxik munosabatlarning ikkinchi turi “butun va bo'lak” yoki “butun va qism” tafovutlanish belgisiga asoslanadi: *daraxt* (butun nomi), *tana* (qism nomi), *ildiz* (qism nomi), *shox-shabba* (qism nomi), *novda* (qism nomi), *barg* (qism nomi) kabi.

Tilda ierarxik munosabatlarning turli sath birliklari o'rtasida yuz beradigan ko'rinishlari ham mavjud. Chunonchi, tilning fonetik-fonologik sathidagi birliklar (fonema, bo'g'in, urg'u, ohang) o'zidan yuqori pog'onalarga tegishli birliklarning (morfema, leksema va gapning) shakllanishida "qurilish material" vazifasida qatnashadi; ayni paytda morfemalar ysama leksemaning (*ishchi, tadbirkor, kasbdosh*) va grammatik shakllarning (*ishni, ishning, ishga, ishdan*) kabilarning ichki va tashqi formalarini borliq tusiga kiritadi; gap esa leksema va leksemashakllarning nutq oqimidagi sintagmatik munosabatlariga asoslanadi. Tilning murakkab strukturaga asoslangan sistemaligi ham ana shunday munosabatlardan kelib chiqadi.

Leksikologiyada va leksik semantikada ierarxik munosabatlarning ko'proq leksik sathdagi ko'rinishlari ustida fikr yuritiladi, ammo o'rni bilan ularning turli sath birliklari orasidagi ko'rinishlariga ham e'tibor qaratiladi.

Leksemalarning paradigmatic, sintagmatik va ierarxik munosabatlarini o'rganishning ahamiyati shundaki, bu masalalar haqida tegishli bilimga ega bo'lish lug'at boyligining tizim (sistema) sifatida shakllanish qonuniyatlarini ochish, leksik birliklarning leksik sathning o'zidagi munosabatlarini va turli sath birliklari munosabatlarida tutgan o'rni (ishtiroki)ni to'g'ri baholash imkonini beradi, demak, talabalarning mazkur masalalarga oid bilim darajasini shakllanti-rishga xizmat qiladi.

Leksema -ikki jihatli birlik

Har qanday leksema ikki tomonning - **tashqi**(ifodalovchi) va **ichki** (ifodalanuvchi) tomonlarning birligidan tarkib topadi.

Leksemaning ifodalovchi va ifodalanuvchi tomonlari dialektikaning shakl va mazmun birligi qonuniga asoslanadi: shakl mazmunning bo'lishini taqozo qiladi, mazmun esa shaklsiz yuzaga kelmaydi, ifodalanmaydi ham. **Qiyos qiling:** *shahar, hashar* leksemalarining ikkalasida bir xil fonemalar qatnashgan, ammo bu fonemalarning har ikki leksemadagi joylashish tartibi, demak, **leksemalarning shakllari** har xil. Bu hol shu ikki leksema ma'nolarining tilda farqlanishini ta'minlaydi. Ulardagi fonemalar tartibini o'zgartirish esa shaklning yo'qolishiga olib keladi: *shahar* (leksema)- *ashhar* (leksema emas), *hashar* (leksema) – *rashah* (leksema emas). Demak, tovushlarning har qanday yig'indisi leksemaning tashqi

formasi bo'lavermaydi: bunday yig'indi til birligining (leksik birlikning) tashqi formasi darajasiga ko'tarilishi uchun u albatta mazmun bilan tarixan bog'langan bo'lishi kerak.

Yuqoridagi ma'lumotlardan shunday xulosa qilish mumkin: har qanday leksema shakl va ma'no butunligiga ega. Leksemaning shakli uning *tashqi formasi*, mazmun tomoni (ma'nosi yoki ma'nolari) esa shu leksemaning *ichki formasi* bo'ladi. Shakl ma'noni borliq tusiga kiritadi, shu orqali ma'noning tilda va inson xotirasida yashashini ta'minlaydi.

Savollar va topshiriqlar

1. Leksemaning til qurilishidagi maqomi xususida qanday fikrlr bor?
2. Leksemaning qaysi xususiyatlari uni til qurilishi birliklari qatoridan o'rin olishiga asos bo'ladi?
3. Leksemaning asosiy belgi-xususiyatlarini sanab ko'rsating.
4. Leksemalarning paradigmatic munosabatlarini qanday tushunasiz?
5. Paradigma va paradigmatica haqida ma'lumot bering.
6. Paradigmatika va sintagmatika qanday farqlanadi?
7. Leksemalarning sintagmatik munosabatlarini misollar tahlili asosida tushuntiring.
8. Leksemalarning ierarxik munosabatlari haqida ma'lumot bering.
9. Ierarxik munosabatlarning qanday turlari bor?
10. Leksemalarning paradigmatic, sintagmatik va ierarxik munosabatlarini bilishning qanday ilmiy va amaliy ahamiyati bor?
11. Nima uchun leksema ikki jihatli (bilateral) birlik sanaladi?
12. Leksemaning tashqi va ichki formallari haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

Leksema tilning eng kichik nominativ birligidir, u muayyan til egasining til xotirasida ma'lum shakl va mazmun birligi holiga kelgan birlik sifatida nutqqa chiqarish uchun tayyor holda saqlanadi.

Leksik paradigma -ma'nodagi o'xshash (yoki umumiy) va farqli belgi-xususiyatlar asosida leksemalarning bir qatorga yoki guruhga birlashuvi.

Paradigmatika- tilshunoslikning tadqiqot aspektlaridan biri, unda til birliklari, shu jumladan leksemalar ham, ma'lum paradigmalarning unsuri sifatida tekshiriladi.

Sintagmatika -tilshunoslikning tadqiqot aspektlaridan biri, unda til birliklari (shu jumladan, leksemalar ham) nutq zanjiridagi unsurlar sifatida o'rganiladi.

Leksemalarning ierarxik munosabatlari - leksemalarning ma'nolaridagi "keng va tor" yoki "butun va bo'lak" tafovutlanish belgilariga asoslangan munosabatlar.

Leksema -ikki jihatli birlik -leksemaning tashqi (ifodalovchi) va ichki (ifodalanuvchi) jihatlarga ega butunlik sifatida nomlanishi.

Leksemaning tashqi tomoni-leksemaning fonema,bo'g'in va urg'udan (tub leksemalarda) yoki morfema, fonema, bo'g'in va urg'udan (yasama leksemalarda) tarkib topgan tashqi formasi. Bu forma *fonetik so'z*, *nomema* nomlari bilan ham ataladi.

Leksemaning ichki tomoni -leksemaning leksik ma'no yoki ma'nolardan hamda har bir ma'no tarkibidagi ma'no uzvlari (semalar)dan tarkib topgan ichki formasi. U leksemaning mazmun jihatini hosil qiladi.

Adabiyotlar: 7(31-34, 68-75), 10 (144-150), 16 (174-183),17 (3-25), 20 (12-13, 15-27), 28(82-88), 29(89-95), 47 (79 va 88-b.)

5.3.Leksemaning tashqi (ifodalovchi) tomoni

1.**Leksemaning tashqi tomoni (ifodalovchisi)** deyilganda,uning fonetik qobig'i(fonemalar, bo'g'inlar va so'z urg'sidan tarkib topgan **moddiy-material shakli**) nazarda tutiladi.Masalan, *quloq* leksemasining tashqi tomoni 5 ta fonema (**q,u,l,o,q**) , 2 ta bo'g'in (**qu-loq**) va 1 ta so'z urg'sidan(**qul^ooq**) tarkib topgan.

2.Tashqi tomoniga ko'ra leksemalar o'zbek tilida bir bo'g'inli (*bir. uch, osh, tosh, oq* kabi), ikki bo'g'inli (*ota, ona, tog'a,ikki,olti, asta, sekin* kabi) va ko'p bo'g'inli (*adabiyot, madaniyat, payshanba, yakshanba* kabi) bo'lishi mumkin. Ko'p

bo'g'inli leksemalarning ko'pchiligi o'zlashgan leksik qatlamga mansubdir. (Bu haqda o'z va o'zlashgan qatlam leksemalariga oid mavzularga qarang).

3. Yasama so'zlar ham leksemalashgan bo'llishi mumkin. Masalan, *ish* (tub leksema), *ishchi* (yasama leksema), *paxta* (tub leksema), *paxtakor* (yasama leksema) kabi. Bunda yasama so'z leksik sathga o'tib, barqaror lug'aviy birlikka aylangan bo'lishi shart. Yasama leksemalarda o'zak morfema va so'z yasovchi moefemalar leksemaning tashqi tomoni (ifodalovchisi) sanaladi: *ish+chi* > *ishchi*, *bosh+la* (moq) > *hoshla*(moq) kabi. Fonemalar esa o'zak va affikslarning tashqi (ifoda) tomonini shakllantiradi : *ish* (<i+sh)+ *chi* (<ch+ i) kabi.

4. Leksik mazmunli *juft va takroriy* so'zlar ham yaxlitlangan bir leksema hisoblanadi: *katta-kichik* (bitta leksema), *bola-chaqa* (bitta leksema), *qozon-tovoq* (bitta leksema) kabi.

5. Leksemaning tashqi (ifodalovchi) tomoni uning **tashqi formasi** sanaladi. Bu forma tilshunoslikda *fonetik so'z*. *nomema* nomlari bilan ham ataladi.

Tilda leksemalar tashqi(ifodalovchi) jihatiga ko'ra o'zaro omonimiya va paronimiya munosabatlarida bo'lishlari mumkin.

Leksik омонимия

Leksik omonimiya leksemalarning ifoda tomonidagi (talaffuzi va yozilishidagi) tenglik hodisasidir. Masalan, **o't** ("olov")- **o't** ("maysa"), **kamar**("qayish, ko'ndan ishlangan belbog'") – **kamar** ("daryo, tog'larda suv o'yib ketgan chuqur joy") kabi.

Leksik omonimiyada ikki xil hodisa mavjud: omonimlar va omoformalar.

1.Omonimlar shakli bir xil, ma'nolari har xil (o'zaro bog'lanmagan) leksemalardir. (Yuqoridagi misollar).Ular **omonim omoleksemalar** deh ham ataladi.

Bunday omonimlarning ko'pchiligi bir so'z turkumiga mansubdir, shu sababli ularning nutqdagi grammatik shakllari ham bir xil bo'lish imkoniga ega. *Qiyos qiling: ot* (1) -"ism" – *otim, oting, oti; otni,otning, otga...* kabi va *ot* (2)- "hayvon" – – *otim, otimg, oti; otni,otning, otga...* kabi

Leksemalar ba'zan alohida turkum so'zlari, masalan, modal so'zlar bilan ham omonimik munosabatda bo'lishi mumkin. Bunday paytda omonimik munosabatga kirishayotgan so'zlar shakllanish tizimiga ega bo'lmasliklari kerak. Masalan,

tabiiy(1) –sifat va **tabiiy** (2)-modal soʻz: 1) *U tabiiy fanlarga koʻproq qiziqadi* (**tabiiy** - sifat) -2)*Soʻzamol. badavlat qori togʻaning birdan koʻz yumib sukutga botishining sababini, tabiiy, Yoʻlchi tushunmadi* (**tabiiy** – modal soʻz).

2. **Omoformalar** ayrim grammatik shakllaridagina teng keladigan leksemalardir. Ular **omoforma omoleksemalar** deb ham nomlanadi. Masalan, **sur** (ot: “qorakoʻl teri navi”) va **sur** (sifat: “och kulrang”) leksemalari aynan shu shaklda lugʻatga kiritiladi, biroq ot turkumidagi **sur** leksemasi turlanganda (**surni,urning,surda...** kabi) **sur** (ot) va **sur** (sifat) oʻrtasidagi shakliy tenglik yoʻqoladi. Demak,bu ikki leksema oʻrtasidagi shakliy tenglik ot turkumidagi **sur** soʻzi bosh kelishikda boʻlgandagina saqlanib, boshqa shakllarida yoʻqoladi, shu xususiyati bilan omoforma omoleksemalar omonim omoleksemalardan farq qiladi.

Oʻt (“*olov*”) - **oʻt** (“*oʻtmoq*” feʼlining oʻzagi) munosabatida boshqacharoq holat kuzatiladi: **oʻt** feʼl shakli lugʻatga **oʻtmoq** shaklida kiradi, binobarin, **oʻt** (ot turkumi) va **oʻtmoq** (feʼl turkumi) oʻrtasidagi shakily tenglik yoʻqligi maʼlum boʻladi, shunga qaramay feʼlning ikkinchi shaxs buyruq maylidagi **oʻt** shakli bilan otning bosh kelishikdagi **oʻt** shakli **omoforma omoleksemalar** sanaladi. Bu leksemalardagi **omoforma** munosabati **oʻting** (*sening oʻting*) va **oʻting** (*siz oʻting*) kabi shakliy tenglikda ham yuzaga keladi, ammo **oʻtni,oʻtning** (leksemaning ot turkumidagi kelishik shakllari) va **oʻtgin, oʻtsin** (feʼl leksemaning buyruq mayli shakliari) kabi holatlarda **omoforma paydo boʻlmaydi**. Demak, leksemalarning omoforma munosabatida boʻlishi ularning turli soʻz turkumlariga mansub jihatlaridan biri sifatida voqelanadi.

Omoformalarda negizga qoʻshilayotgan affikslar ham shaklan teng boʻladi, shunga koʻra bunday qoʻshimchalar **omoaffikslar** sanaladi. *Qiyos qiling: oʻting* (“-ing”- otning egalik kategoriyasiga mansub affiks) - **oʻting** (“-ing” - feʼlning buyruq mayliga mansub affiks) kabi.

Omonim omoleksemalarning turlaninish va tuslanish sistemalariga

munosabati

Omonim omoleksemalar nutqda turlanib yoki tuslanib, leksemashakllarni hosil qiladi. *Qiyos qiling: bog' - 1 ("mevazor") va bog' - 2 ("beda bog'lami")* Bu ikki keksema nutqda turlanib, o'zaro teng shakl (grammatik shakllarni) hosil qiladi:

bog' - 1: *bog'ni, bog'ning, bog'ga, bog'lar ... kabi.*

bog' - 2: *bog'ni, bog'ning, bog'ga, bog'lar ... kabi.*

Bunday tenglik *omoforma omoleksemalarga ham xos* (yuqoridagi misollar). Demak, nutqda **omonimlar ham, omoformalar ham so'z formalari omonimiyasini yuzaga keltirish mumkin.**

Omonimlarning yuzaga kelish sababiari

1. Tilda shakli bir xil bo'lgan leksemalar azaldan mavjud bo'ladi: **baqa** ("qurbaqa") va **baqa** ("suv tegirmonining parrakdan harakat olib, tegirmon toshini aylantiruvchi metall qism").

2. Bir ma'noli leksemalarning leksik ma'nosi ko'chishi ko'p ma'noli leksemalarni yuzaga keltiradi, keyinroq bosh ma'no va hosila ma'no o'rtasidagi bog'lanish unutilib, bir leksema negizida ikkita boshqa-boshqa leksema paydo bo'ladi: **kun** ("quyosh") – **kun** ("sutka") kabi.

3. Boshqa tillardan o'zlashtirilgan ayrim leksemalar o'zbek tilidagi u yoki bu leksemaga shaklan teng bo'lib qoladi: **toy** (o'zb. "otning ikki yashardan kichik bolasi") – **toy** (fors-tojikcha: "katta to'p qilib taxlab yoki bosib bog'langan mol va shu tarzda mol o'lchovi").

4. Boshqa tillardan o'zlashtirilgan leksemalar orasida shaklan teng bo'lganlari ham mavjud bo'lishi mumkin, ular o'zbek tili leksikasi tarkibida omonimik munosabatga kirishadi: **rasm** (arabcha: "surat") – **rasm** (arabcha "urf-odat").

5. Leksemalarning yasalishi ham ba'zan omonimlarni keltirib chiqaradi: **qo'noq** ("tariq") - **qo'noq** (*qo'n + oq*: "mehmon") kabi.

Omonimiya va polisemiya

Omonimiya va polisemiya hodisalari o'rtasida ma'lum tafovutlar bor.

1. Omonimiya shakli bir xil bo'lgan bir necha leksema o'rtasida yuz beradi,

polisemiyada esa bir necha ma'noga ega bo'lgan bir leksema nazarda tutiladi. Demak, polisemiyada shakliy tenglik hodisasi yo'q, chunki u bir leksemaning ichki formasiga tegishli hodisadir.

2. **Omonim leksemalarning** ma'nolari har xil bo'ladi, bu ma'nolar o'rtasida bog'lanish yo'q. **Ko'p ma'noli leksemaning** ma'nolari ham har xildir, ammo bu ma'nolar o'rtasida semantik bog'lanish bor. *Qiyos qiling:*

bo'z (1) – “gazlamaning bir turi”.

bo'z (2) – “o'simlikning bir turi”.

Bular shakli bir xil, ammo ma'nolari har xil bo'lgan ikkita leksema (omoleksemalar) hisoblanadi.

Bel-1) “*umurtqa pog'onasining pastki qismi*”; 2) “*odam gavdasining o'rta qismi*”; 3) “*biror predmetning o'rta qismi*” (*tog'ning beli*).

Bunda bitta *bel* leksemasining uchta ma'nosi berilgan, bu ma'nolar o'rtasida bog'lanish mavjud. Demak, polisemiya bir leksemaning semantik takbidagi ma'no munosabatlariga asoslanadi

Leksik omonimiyaga yondosh hodisalar

Omofonlar-talaffuzi bir xil, yozilishi har xil bo'lgan leksemalar: **to'rt** (“miqdor”) – **tort** (“konditer mahsuloti”); **bob** (talaffuzda: bop) – **bop** kabi.

Omograflar-yozilishi bir xil, talaffuzi har xil bo'lgan leksemalar: **soya** (“quyosh nuri tushmagan joy”) – **soya** (“dukkakli o'simlikning bir turi”). Bu so'z “so'ya tarzida talaffuz etiladi”), **rom** (“deraza romi”) – **rom** (“spirtli ichimlikning bir turi”).) kabi.

Tilda urg'usining o'rni bilan farq qiladigan, ammo bir xil yoziladigan leksemalar ham bor: **atlas** (“material, matoning bir turi”) – **atlas** (geografik atlas), **fizik** (“fizik hodisa”) – **fizik** (“fizika mutaxassisi”) kabi. Bular urg'u belgisi qo'ilmay yozilganda omograflar sanaladi (chunki yozuvdagi shakllari farqlanmaydi), urg'u belgisi qo'yilganda (**átlas** va **atlás**, **fízik** va **fizik** kabi grafik shakllarga kiritilganda) esa omograflar hisoblanmaydi (chunki yozuvda ular urg'u belgisi bilan farqlangan). Biroq bunday holatlar tilshunoslikda maxsus nomga ega emas (q.:34,-137; 112.-13).

Omonimlar va omoformalarning uslubiy vosita sifatidagi tavsifi

Omonimlar va omoformalar nutqda o'ziga xos uslubiy vosita rolini ham bajaradi - badiiy matn lingvopoetikasini ta'milaydigan omillar bo'lib xizmat qiladi: she'riy misralardagi qo'fiyalanish, tuyuq(tajnis) va askiya janrlarini shu omillarsiz tasavvur qilish qiyin. Masalan:

Bir parcha o't bo'lib bunda **kun**
Paxtasini ishlaydi har **kun**.

(H.O.)

Uyimda kunduzi vaqt erdi choq **tush**,
Yotib uyqumda ko'rdim bir ajib **tush**.
Qo'pol do'q qildi bir mansabga mag'rur,
Dedim: o'pkangni bos, bir parda past **tush**.

(Hab.)

Yaxshilar insonning ko'nglini **bezar**,
Yomonlar fe'lidan odamlar **bezar**,
Insonga oy olib bergandan ko'ra,
Kishi ko'nglini to'ldir- bekumush **bezar**.

(V Sa'd.)

Tushma qallob **to'riga**,
O'tqizsa ham **to'riga**.
Odam qovun emasdir
Qarab bilsang **to'riga**.

(Z. Sh.)

Tekshirish savollari va topshiriqlar

- 1.Omonimiya nima?
- 2.Lugaviy omonimlarning qanday turlari bor?
- 3.Leksik omonimiyanning turlari haqida ma'lumot bering.

4. Omonimlar va omoformalar (omonim omoleksemalar va omoforma omoleksemalar) qanday farqlanadi?
5. Omonimlarning soʻz turkumlariga munosabati haqida maʼlumot bering.
6. Omonimlar qanday yuzaga kelgan?
7. Omonimiya va polisemiya qanday farqlandi?
8. Omonimlarga yondosh boʻlgan qanday hodisalar bor?
9. Omonim va omoformalarning uslubiy vositalar sifatidagi roli nimalarda namoyon boʻladi?

Tayanch tushunchalar

Omonimiya- til birliklarida shakily tenglik hodisasi.

Leksik omonimiya-omonimiya hodisasining leksemalar doirasidagi koʻrinishi.

Omoformalar-ayrim grammatik shakllari oʻzaro teng boʻlgan leksemalar.

Omonimlar-talaffuzi bir xil, yozilishi har xil boʻlgan leksemalar. Ular omonimlarga yondosh hodisalar sanaladi.

Omonimlar –yozilishi bir xil, talaffuzi har xil boʻlgan leksemalar. Bunday leksemalar ham omonimlarga yondosh hodisalardir.

Leksik paronimiya

Paronimiya (yun. para- “yonida”+ onyma- “nom”)- ikki yoki undan ortiq leksemaning talaffuzda oʻzaro oʻxshash, ohangdosh boʻlishi. Bunday oʻxshashlik, ohangdoshlik, odatda, har ikki (yoki uch) leksemaning tashqi formasidagi bir-biriga yaqinlikdan kelib chiqadi. Masalan, *arqon* va *arkon*. Bu ikki leksema tarkibidagi 5 ta tovushdan 4 tasi ayni bir xil fonemalardir, ularning leksemalar tarkibidagi joylashgan oʻrinlari ham bir xil, ammo ulardan birinchisida “q”, ikkinchisida esa “k” undoshlari qatnashgan. Bu ikki undoshning artikulyatsiya oʻrni, fizik-akustik tabiati ham bir-biriga ancha yaqin (ammo bir xil emas). Ana shu jihatlarda bu ikki leksemaning talaffuzida oʻzaro oʻxshashlik, ohangdoshlik boʻlishini taʼminlagan. *Taqya* (sidirgʻa matodan tayyorlangan doʻppi) va *takya* (“odamlar toʻplanib ulfatchilik qiladigan joy”), *salloh* (“qassob”) va *saloh* (“toʻgʻrilik”, “vijdonlilik”) leksemalarida ham shunday holat kuzatiladi; *bayon* va *boyon* leksemalarida esa “a”

va "o" unlilarining quyi keng ekanligi, urg'usiz bo'g'inda qo'llanganligi bu ikki leksemaning bir-biriga o'xshash talaffuz etilishiga, demak, o'zaro paronimiya munosabatida bo'lishlariga sabab bo'lgan. Ma'lumki, o'zaro zidlanish (oppozitsiya) munosabatida bo'lgan ikki fonema hisobiga farqlangan so'zlar kvaziomonimlar yoki minimal juftlikdagi so'zlar sanaladi. Yuqorida keltirilgan paronimlar ham aslida kvaziomonimlardir, ammo kvaziomonimlarning barchasi paronimlar bo'lavermaydi: paronimlar darajasida bo'lgan kvaziomonimlar o'zaro zidlanishda bo'lgan tovushlar bilan birga bir-biriga yaqin, o'xshash talaffuz belgisiga ham ega bo'lishlari shart (yuqoridagi misollar), kvaziomonimlarning aksariyatida esa bunday xususiyat yo'q. Qiyos qiling: *shox* va *shoh* (paronimlar, chunki talaffuzda o'xshashlik bor)- *tor* va *dor* (paronimlar emas, chunki talaffuzda yaqinlik yo'q), *xol* va *hol* (paronimlar: talaffuzda yaqinlik bor)- *xor* va *bor* (paronimlar emas: talaffuzda yaqinlik yo'q), *bayon* va *boyon* (paronimlar: talaffuzda yaqinlik bor)- *tomon* va *somon* (paronimlar emas: talaffuzda yaqinlik yo'q) kabi.

Xulosa: leksemalarning bir tovush (fonema) bilan farqlanishi doimo paronimiyaga olib kelavermaydi. Aks holda tildagi kvaziomonimlarning (minimal juftlikdagi so'zlarning) barchasini paronimlar deb baholashga to'g'ri kelardi.

Paronimiya hodisasi yasama leksemalarda ham uchraydi: *yolqin* va *yorqin* kabi, ammo bu hodisa o'zbek tilida u qadar ko'p emas.

Paronimiyada ba'zan leksemalar tarkibidagi fonemalar miqdori teng bo'lmasligi ham mumkin, ammo ularning talaffuzida bir-biriga yaqinlik, o'xshashlik sezilib turadi: *amr* (3 fonemali leksema) – *amir* (4 fonemali leksema), *asr* (3 fonemali leksema) – *asir* (4 fonemali leksema), *abonent* (7 fonemali leksema) – *abonement* (9 fonemali leksema), *diplomat* (8 fonemali leksema) – *diplomant* (9 fonemali leksema) kabi.

Paronimlar omonim, omoforma va so'z variantlaridan quyidagi belgilari bilan farqlanadi:

1. Paronimlarning talaffuzi bir-biriga yaqin, o'xshash bo'ladi(yuqoridagi misollar). Omonimlarning esa talaffuzi va yozilishi bir xil bo'ladi: *o't* ("maysa")-*o't* ("olov") kabi.

2. Omofonlarda ham talaffuz bir xildir: *tub* va *tup*(yozuvda) –*tup* va *tup* (talaffuzda). Paronimlarda esa talaffuz teng emas, o'xshash bo'ladi: *ganj* va *ganch* kabi.

3. Omofonlarda fonemalar miqdori teng bo'ladi, paronimlarda esa ular teng bo'lishi ham, teng bo'lmisligi ham mumkin. Qiyos qiling:

Omofonlar: *yot* (<*yod*: 3 ta fonema)- *yot* (3 ta fonema), *bop* (<*bob*: 3 ta fonema)-*bop*(3 ta fonema). Bularda fonemalar miqdori teng, leksemalar talaffuzi ham bir xil.

Paronimlar: *shahid* va *shohid*(fonemalar miqdori teng, ammo talaffuzi teng emas, o'xshash); *asr* va *asir* (talaffuzi bir-biriga yaqin, ammo fonemalar miqdori teng emas).

4.Paronimlar talaffuzi o'zaro o'xshash bo'lgan bir necha leksemdir; so'z variantlari esa bir leksemaning jonli so'zlashuvdagi turli ko'rinishlari,xolos: *tomosha* va *tamosh*o,*do'ppi* va *to'ppi*, *gado* va *gad*oy, *shohi* va *shoyi* kabi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, tilshunoslikda paronimiya hodisasining izchil mezonlari yetarli darajada ishlanmagan, shuning uchun bir xil hodisaga har xil baho berish holatlari tez-tez uchrab turadi. Demak, masalaning muammoli jihatlari hali anchagina bor, ularni maxsus tadqiq qilish tilshunoslikning navbatdagi vazifalaridan biri bo'lmog'i kerak.

Paronimlarning nutqda uslubiy vosita sifatida

qo'llanishi (paronomaziya)

Paronimlarning nutqda, ayniqsa, badiiy matnda o'ziga xos uslubiy ahamiyati bor: paronimlarning tovush tarkibidagi o'xshashlik, bir-biriga yaqinlik ba'zan, qisman bolsa-da, shakl neytralizatsiyasiga olib keladi, oqibatda ayrim kishilar nutqida ularni farqlay olmaslik holatlari yuz beradi.Bunday holatni payqagan badiiy

ijodgorlar (yozyvchilar, shoirlar, dramaturglar, notiqilar va b. lar) paronimlardan yoki paronimlarga o'xshash holatlardan obraz va personajlarning ma'naviy dunyosini, nutqiy saviyasini tasvirlashda uslubiy figuralar sifatida foydalanadilar. Bu hodisa tilshunoslikda *paronomaziya* deb nomlanadi. "Charxpalak" videofilmdan keltirilgan quyidagi epizodda buni yaqqol sezish mumkin. Unda atrofiga laganbardor yugurdaklarni to'plab olgan bir obro'talab, mansabdor shaxs aroq ichishdan bosh tortgan raqqosa qiz Zulxumor Hamidovaga qarata shunday deydi: "Mayli, majbur qilmaymiz, bizga bu qizning *sanoati* juda ma'qul". Bu nutqiy parchada *sanoat* so'zi "san'at" leksemasi o'rnida qo'llangan bo'lib, u jamiyatda uchrab turadigan ayrim shaxslarning tilga befarqligini ifodalash uchun xizmat qilgan. Demak, asar muallifi (Sharof Boshbekov) shu epizodni tasvirlashda *san'at* va *sanoat* leksemalaridagi talaffuz yaqinligidan juda orinli foydalangan.

Atoqli yozuvchi Abdulla Qahhorning "San'atkor" hikoyasida *bo'sa* va *bo'lsa* paronimlaridan uslubiy figura sifatida foydalanilganligining guvohi bolamiz. Hikoyada nomi chiqqan ashulachi san'atkorning "bo'sa" so'zi ornida "bo'lsa" so'zini qollagani zalda o'tirgan bir traktorchi tomonidan tanqid qilinadi. Bundan darg'azab bo'lgan san'atkor o'ziga-o'zi deydi: "labingdan bo'lsa olsam, e shakarlab" deganim u kishiga yoqmapti, "bo'lsa" emas, "bo'sa" emish! O'zi bllmaydi-yu, menga o'rgatganiga kuyaman! Senga o'xshagan savodsizlar "bo'sa, bo'masa" deydi. Artist kulturniy odam-gapni adabiy qlilib aytadi- "bo'lsa, bo'lmasa" deydi.

Hikoyadan keltirilgan bu parchada *bo'sa* va *bo'lsa* paronimlaridan mohirona foydalanish "taniqli ashulachi san'atkorning" istehzoli obrazini yaratishga xizmat qilgan.

Tekshirish savollari

1. Qanday hodisa paronimiya sanaladi?
2. Paronimlar va kvaziomonimlar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni qanday tasavvur qilasiz?
3. Paronimlar, omonimlar va omoformalar qanday farqlanadi?

4.Paronimlar bilan soʻz variantlari oʻrtasidagi farqni qanday tushunasiz?

5.Paronimiya hodisasining qaysi jihatlari hozircha oʻzining tugal yechimini topmagan?

6.Paronimiya hodisasining nutqqa taʼsiri bormi?

7.Paronomaziya nima?

Tayanch tushunchalar

Paronimiya-ikki yoki undan ortiq leksemaning talaffuzda oʻzaro oʻxshash, ohangdosh boʻlishi.

Kvaziomonimlar-bir fonemasi bilan farqlanadigan ikkita soʻz: *bir* va *bur* kabi.Ular tilshunoslikda *minimal fuflkdagi soʻzlar* deb ham yuritiladi va muayyan tilning fonologik sistemasini tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Soʻz variantlari –bir leksemaning til va nutqdagi turli koʻrinishlari: *aroba* va *arava*,*doppi* va *toppi* kabi.

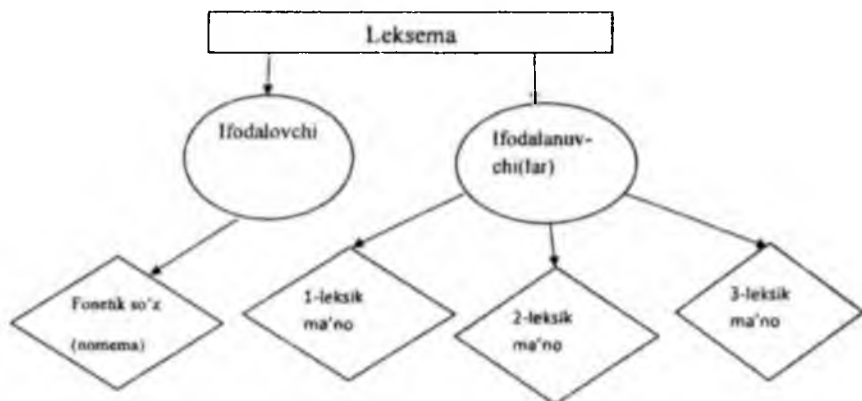
Paronomaziya –jonli soʻzlashuvda paronim leksemalarni farqlamaslik (shakl neytralizatsiyasi) hodisasidan badiiy nutqda uslubiy figura sifatida foydalanish.

Adabiyotlar: 10(177-184), 28 (22-46), 29 (24-50)

5.4.Leksemaning ichki (ifodalanuvchi) tomoni

Leksemaning semantik tarkibi

Leksemaning ichki tomonida bitta yoki bir nechta ifodalanuvchi mavjud boʻladi, har bir ifodalohuvchi shu leksemaning *leksik maʼnosi* sanaladi.Leksik maʼno yoki ularning yigʻindisi leksemaning semantik tarkibini tashkil etadi. Chizmaga qarang:

1.Leksik maʼno leksemaning semantik tarkibidagi asosiy hodisa boʻlib, u voqelikka nisbatan belgilangan lugʻaviy mazmunni tashkil etadi.Bunday lugʻaviy mazmun (leksik maʼno): 1) **nimanidir nomlaydi(denotativ maʼno):** *qoʻy* leksemasining denotativ maʼnosi uy hayvonining bir turini, *qizil* leksemasining denotativ maʼnosi rang-tusning bir xilini, *shirin* leksemasining denotativ maʼnosi maza-taʼmning bir xilini, *sevgi* leksemasining denotativ maʼnosi his-tuygʻuning bir koʻrinishini nomlagani kabi. Demak, denotativ maʼno deganda leksema maʼnosi tomonidan nomlanayotgan voqelikning oʻzi (narsa,hodisa, belgi, harakat kabilar) nazarda tutiladi; 2) **maʼlum maʼno anglatadi(signifikativ maʼno):** bunday maʼno real voqelikning oʻzini emas, balki uning inson ongidagi inʼikosini, “ohrazi”ni anglatadi: “*qovun*” – qovunning barcha turlari va xillariga xos asosiy belgilarini inson miyasida umumlashtirgan lisoniy maʼno(signifikativ maʼno); “*tarvuz*”- tarvuzning barcha turlari va xillariga xos asosiy belgilarini inson miyasida umumlashtirgan lisoniy maʼno (signifikativ maʼno).Leksemaning ayni shu maʼnosi tushunchaga zamin hozirlaydi, unga poydevor boʻladi. Rus tilshunosi B.N.Golovin bu haqda shunday degan edi: soʻz va uning maʼnosi birgalikda inson ongida **tushunchani** shakllantiradi.Demak, soʻzni tushunchaning tildagi belgisi (знак понятия) deyish mumkin (Головин Б.Н.Введение

в языкознание. — М.: «Высшая школа», 1977, с. 73.).⁹² Biroq soʻzning(leksemaning) maʼnosi bilan tushuncha bitta narsa emas, **maʼno** tushunchaning shakllanishida ishtirok etadi, unga poydevor boʻlib xizmat qiladi, ammo leksemaning tarkibiy qismi boʻlganligidan u til strukturasiga tegishlidir, **tushuncha** esa, garchi leksema va uning maʼnosi bilan aloqada boʻlsa-da, inson tafakkurining mahsuli sifatida logik kategoriya hisoblanadi. Masalan, shox-shabbali, koʻp yillik oʻsimlik haqidagi tushuncha barcha millat vakillari ongida bir xil boʻlsa-da, uning shakllanishida poydevorlik vazifasini bajargan leksemalar har xildir: oʻzbek tilida *daraxt*, rus tilida *derevo*, nemis tilida *der Baum*. Shuning uchun *daraxt* soʻzining maʼnosini nemis va rus bilmaydi, oʻzbek esa *der Baum* va *derevo* leksemalarining maʼnolarini anglay olmaydi (agar shu tillardan xabari boʻlmasa), bunday holat ulardan birining (tushunchaning) logik kategoriya ekanligidan, ikkinchisining (leksema va maʼnoning) esa lingvistik kategoriya ekanligidan kelib chiqadi: **leksema va uning maʼnolari qaysi tilga mansub boʻlsa, oʻsha til sistemasi ichida qaraladi, shuning uchun bir tushuncha nomi turli tillarda turlicha boʻlishi bilan birga, ularning maʼnolarida anchagina tafovutlar ham uchraydi: bosh (oʻzb.) va golova (rus.)** leksemalarining asosiy (toʻgʻri) maʼnolari oʻzaro tengdir, ammo oʻzbek tilidagi *bosh* leksemasining koʻchma maʼnolari- "*koʻchaning boshi*", "*o choq boshi*", "*daryo boshi*" birikmalarida reallashgan maʼnolari ruscha *golova* leksemasining mazmun tomonida (semantik tarkibida) yoʻq.Bu faktlar leksik maʼnolar va ular oʻrtasidagi munosabatlar til sistemasi ichidagi struktura elementlari ekanligidan, shu sababli ularning voqelanishi ham har bir tilning oʻz imkoniyatlariga tayanishidan dalolat beradi.

2. Leksik maʼno leksemaning tashqi tomoni (ifodalovchisi, nomemasi) bilan tarixan bogʻlangandir, ammo bundan maʼno va tovushlar oʻrtasida tabiiy bogʻlanish bor degan xulosa chiqmasligi kerak, chunki tovush - maʼnosiz birlik, fizik-akustik hodisa, maʼno esa mavhum umumlashmadir.Tovushlar bilan maʼno oʻrtasida tabiiy bogʻlanish

⁹² B.N. Golovinning bu fikri uning F.M. Berezin bilan hammualliflikda yozgan "Umumiy tilshunoslik" oquv qoʻllanmasida ham alohida taʼkidlangan // Qarag: Березин Ф. М. Головин Б.Н. Общее языкознание.-М. Просвещение, 1979.-С 75

bo'lganda edi, bir ma'no tilda bitta leksema bilan ifodalanardi, aslida esa tilda bir ma'noning bir necha leksema bilan nomlanish hollari ham uchraydi: *kulgi* va *handa*, *yolg'onchi* va *aldamchi*, *chelak* va *satil* kabi sinonimlarning borligi buning isbotidir. Demak, *leksik ma'no fonetik birliklardan tarkib topgan ifodalovchiga (yoki bir necha ifodalovchiga) shu til egasi bo'lgan jamoa tomonidan birlashtirilgan bo'ladi*. Buni quyidagicha tavsiflash mumkin: borliqdagi narsa-hodisalar sezgi a'zolarimiz orqali ongimizga ta'sir qiladi, natijada inson ongida shu narsa-hodisalarning in'ikosi (obrazi) qoladi, unga nom tarzida birlashtirilgan so'zning shakli ham ongimizda (til xotiramizda) o'z aksini topadi. Shunday qilib bu ikki hodisa – predmet in'ikosi va so'z obrazi o'rtasida doimiy, barqaror aloqa o'rnatilib, bir butun birlik yuzaga keladi: har safar narsa-hodisani ko'rganda yoki sezganda, ongimizda shu narsaning in'ikosi bilan birga, uning nomi bo'lgan so'z ham gavdalanadi yoki, aksincha, so'zni eshitganda shu so'z qiyofasi bilan birga u atagan narsa-hodisaning in'ikosi, obrazi tiklanadi. Ana shu ikki hodisa o'rtasidagi doimiy aloqa, bog'lanish **leksik ma'no** bo'ladi (qarang: Головин Б.Н. Введение в языкознание. – М.: «Высшая школа», 1977, с. 71).

Leksik ma'noning semantik tarkibi

“Leksemaning semantik tarkibi” va “leksik ma'noning semantik tarkibi” tushunchalari o'zaro teng emas. Ular o'zaro butun-bo'lak munosabatida ekanligi bilan farqlanadi: leksema tashqi va ichki formalar birligidan iborat butunlik, leksik ma'no esa shu butunlikning bir qismi, ayni paytda leksik ma'noning ham o'z ichki uzvlari bor, demak u (leksik ma'no) leksemaga nisbatan bo'lak (qism), o'z ma'no uzvlariga nisbatan esa butunlik sanaladi. Qiyos qiling: **Shahar** (leksema) = 1) *Ifodalovchi tomoni (nomemasi)* 5 ta fonema, 2 ta bo'g'in va 1 ta so'z urg'sidan tarkib topgan fonetik so'z + 2) *ifodalanuvchi tomoni (leksik ma'nosi)* esa “aholisi asosan sanoat, savdo, maishiy xizmat ko'rsatish sohalarida, shuningdek, boshqaruv, fan, madaniyat shoxobchalarida mashg'ul bo'lgan yirik aholi punkti” mazmunli sememadir. Mazkur leksik ma'noning (sememaning) o'zi quyidagi semalardan tarkib topgan: a) *yirik aholi punkti*; b) *sanoat va savdo markazi*; d) *ilm-fan markazi*; e) *madaniyat markazi*; f) *boshqaruv markazi*; g) *“maishiy xizmat ko'rsatish markazi”*.

Bu semalar yaxlit sememaning bo'laklari (ma'no qismlari) sanaladi. Quyidagi chizmaga qarang:

Semalar ma'no xususiyatlariga va o'zaro munosabatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Denotativ semalar. Ular *ideografik semalar*, *atash* semalari deb ham yuritiladi. Bunday semalar semema tarkibidagi asosiy semalar sanaladi, chunki ular denotatning (nomlanayotgan narsa yoki hodisaning) asosiy belgi-xususiyatini nomlaydi.

Denotativ semalar o'z navbatida ikki guruhga bo'linadi: a) *integral semalar*. Bunday semalar ikki yoki undan ortiq sememalarni bitta mazmuniy guruhga birlashtiradi. Masalan, o'zbek tilidagi *amaki*, *amma*, *tog'a*, *xola* leksemalarining sememalari ucnun "qarindosh", "yaqin qarindosh" semalari umumiydir, bu semalar shu leksemalarni bir umumiy guruhga birlashtiradi (ularning "integral semalar" deb nomlanishi ham shundan); b) *differensial semalar*. Bunday semalar bir mazmuniy guruhdagi leksemalarning ma'nolarini (sememalarini) bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladi. Chunonchi, *amaki* va *tog'a* leksemalari sememasidagi "qarindosh",

“yaqin qarindosh” semalari asosida shu leksemalar bitta **mazmuniy guruhga** birlashadi , ammo “amaki”dagi “ otaning akasi yoki ukasi” semasi “tog’a” leksemasining sememasida yoq, “tog’a” leksemasining sememasi tarkibidagi “onaning akasi yoki ukasi ” semasi esa “amaki” leksemasining sememasi tarkibida yo’q, demak bu sema *amaki* va *tog’a* leksemalarining ma’nolarini (sememalarini)bir-biridan farqlash imkonini beradi.; *amaki* va *amma*, *tog’a* va *xola* leksemalarining sememalari ham “qarindosh”, “yaqin qarindosh” semalari bilan birlashadi, ammo “erkak” va “ayol” semalari bilan o‘zaro farqlanadi.

Tilda integral semaning yirik guruhlarini birlashtiruvchi turi ham mavjud. Masalan, “miqdor” semasi son turkumidagi *bir,ikki, uch, to’rt* leksemalari sememalarida bor, shuning uchun u mazkur leksemalarni bir guruhga birlashtiradi va shu guruh leksemalarining sememalari uchun integral (birlashtiruvchi) sema sanaladi. Ayni shu sema (miqdor ma’nosi) ravish turkumidagi *ko’p, oz, mo’l, kam* leksemalari sememasida ham bor. Demak, “miqdor” semasi ikkita alohida-alohida guruh leksemalarining semalari uchun umumiydir, shuning uchun u **arxisema** sanaladi.

2. **Konnotativ semalar**(*ifoda semalari, baho semalari*).Bunday semalar leksema sememasidagi ikkinchi hodisa bo’lib, u nomlanayotgan voqelikka munosabat bildiruvchi semantik komponent sanaladi.Masalan, *gavdali* va *barzangi* leksemalarining sememalaridagi denotativ semalari bir xildir: ularning ikkalasi “gavdasi katta” ma’nosini anglatadi.Biroq *barzangi* leksemasining sememasida yuqoridagi denotativ semadan tashqari salbiy munosabat ifodalovchi *baho semasi* ham bor, u leksik ma’noni ustama hodisa sifatida qoplab turadi. *Yuz,bet, aft, bashara, turq* kabi sinonim leksemalarning sememalari ham ayni shu baho semalarining bor yoki yo’qligi hamda ifodalanish darajasi bilan farqlanadi: *yuz* leksemasining sememasida denotativ sema bor, ammo unda baho semasi yo’q. Shuning uchun bu leksema yuqoridagi sinonimik qatorda betaraf ma’noli so’z (*dominanta*) sanaladi.Mazkur sinonimik qatordagi boshqa leksemalarning sememalari tarkibida denotativ semadan tashqari nomlanayotgan voqelik yoki hodisaga salbiy munosabat ifodalovchi baho semasi ham bor, u leksik ma’noni (sememani) ustama sema sifatida qoplab turadi.

Bunday semali soʻzlar kuchli uslubiy vositalar sanaladi (Bu haqda “Leksik sinonimlar” mavzusiga qarang.)

Baʼzan mazmun tomonida baho semasi boʻlmagan leksemalar ham maʼlum kontekst yoki nutqiy muhit taʼsirida baho semasini orttirishi mumkin. Bunday holat, koʻpincha, leksemalarning oʻziga xos boʻlmagan kontekstda qoʻllanishi tufayti sodir boʻladi. Masalan, *burun* va *tumshuq* leksemalaridan har birining oʻz konteksti bor: *burun* leksemasi asosan odamga nisbatan, *tumshuq* leksemasi esa hayvon va parrandalarga nisbatan qoʻllanadi. Qiyos qiling: 1) *Sharofatning yupqa lablari koʻkarib pirptradi, burni oqarib, kataklari kerildi.* (A. Qahhor); 2) *Laylakning boʻyi novcha, tumshugʻi bor tarnovcha. Lapanglaydi uchganda, uyasidan koʻchganda.* (Uygʻun.). Keltirilgan misollarning ikkalasida *burun* va *tumshuq* leksemalari oʻz kontekstida qoʻllangan, shu bois ularda qoʻshimcha maʼno semalari (baho semalari) ifodalanmagan. Y n a m i s o l: *U bir koʻngli borib muttaham qozining tumshugʻiga tushirgisi yo iflos basharasiga tupurgisi keldi.* (M. Ismoilij). Bu gapda *tumshuq* soʻzi oʻziga xos boʻlmagan kontekstda – odamga nisbatan qoʻllangan, natijada unda odamga (qoziga) nisbatan hurmatsizlik, nafrat munosabatlari ifodalangan.

Oʻzbek tilida baho semalarining morfemalar yordamida ifodalanishi keng tarqalgan: *oyi-oyi(jon), til(i)-til(lari), uka –uka(gina+ m)* kabi. Masalan:

- Mushfiq va mehribon *oyijon*. Oʻz tashvishlari bilan Sizni unutgan beaql, adashgan qizingizni maʼzur tuting (E. Samandar.).

- Ogʻa, sogʻ boʻlsangiz avval *Dadamlarga* salom ayting. Yugurib chiqqan ul mushfiq *Onamlarga* salom ayting. (Hamza.).

- Men uning *tillarini* kesib olaman, qoʻlimga bir tushsin yashshamagur. (E. Samandar.).

-Bir oydan soʻng koʻzin yumib Mamaniyoz, *Koʻkanchaga* meros qopdi bud-shud, oz-oz. (Gʻ. Gʻ.).

- Seni oʻzindek bilaman, Ol, *ukaginam*. (S. Ahm.).

-Ana sichqon, *mushukvoy*, Ana xoʻroz, *kuchukvoy*. (Gʻ. Gʻ.).

Yuqoridagi tahlil natijalaridan shu narsa maʼlum boʻladiki, baho semasi uch yoʻl bilan ifodalanadi: 1) baho semasiga ega boʻlgan leksemaning oʻzi bilan (leksik-

semantik usul); 2) kontekst yordanida (kontekstual usul); 3) subyektiv baho ifodalovchi affiks morfemalar yordamida (morfologik usul).

3. Vazifa semasi. Bu sema leksemaning nutqda boshqa leksemalar bilan birika olishini (valentligini), shu asosda uning gapda turli sintaktik-grammatik vazifalar bajarishini ta'minlaydi⁹³. Tilshunos M. Hakimovning fikricha, "semema tarkibida denotativ va konnotativ semalar bilan bir qatorda vazifa semasining ajratilishi to'g'ri emasdek ko'rinadi. Zero, vazifa bajarish yoki birika olish leksik ma'noning imkoniyatidir, ammo uning tarkibiy qismi emas".⁹⁴

Yuqoridagi ma'lumotlardan shu narsa anglashiladiki, vazifa semasi haqidagi qarashlarda hozircha yakdil bir fikr yo'q. Bu masalaga oydinlik kiritish semasiolog-tilshunoslarning navbatdagi vazifalaridan biri bo'lmog'i kerak.

Nutqiy jarayonda semema uzvlarining (semalarning) faollik darajasi ham o'zgarib turadi. Bunday o'zgarish kontekst, nutqiy maqsad talabiga mos ravishda yuz beradi: betaraf mazmunli nutqda sememaning denotativ semasi faol bo'ladi, konnotativ semalar esa passivlashadi (kuchsizlanadi), ekspressiv nutqda, ayniqsa uning turli uslubiy maqsadlarga yo'naltirilgan ko'rinishlarida esa sememaning denotativ semasi kuchsizlanib, konnotativ semalari kuchayishi mumkin. Masalan, **tolki** leksemasining bosh sememasida (bosh leksik ma'nosida) "hayvon", "sutemizuvchi", "yirtqich", "itlar turkumiga mansub", "tushug'i uzun", "dumi mayin va uzun" kabi denotativ semalar, hosila sememasida esa "o'taketgan ayyor", "makkor" ma'nosidagi konnotativ semalari mavjud bo'lib, nutqdagi fikr hayvonning o'ziga qaratilgan bo'lganda, mazkur leksemaning bosh sememasidagi denotativ semalar faollashadi, hosila sememalar semalari esa passivlashadi; bu leksema odamga nisbatan qo'llangan kontekstda esa, aksincha, hosila semema semalari (konnotativ semalar, baho semalari) faollashib, denotativ semalar passivlashadi. Ayni shu holat leksemalarning lug'aviy

⁹³ Vazifa semalari haqida qarang: Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. -T.: O'qituvchi, 1995. 62-b. Yana qarang: Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -Toshkent-2009. -B. 102.

⁹⁴ Hakimova Muhayyo Semasiologiya. -Toshkent, 2008. -39-40-b.

konteksti va valentlik imkoniyatlarini ham belgilab beradi.(Bu haqda tegishli mavzularga qarang).

Leksik ma'noni (sememani) tarkibiy qismlarga – semalarga parchalab tadqiq qilish semasiologiyada komponent tahlil metodi, semik tahlil metodi nomlari bilan atab kelinmoqda.

3.Tekshirish savollari

1. Leksemaning ichki tomoni nimalardan tarkib topadi?
2. Leksemaning ichki tomonidagi asosiy hodisa nima?
- 3.Leksik ma'noni qanday tushunasiz?
- 4.Leksema bilan leksik ma'no o'rtasidagi butun-bo'lak munosabatini qanday tasavvur etasiz?
5. Leksik ma'no va fonetik so'z o'rtasida tabiiy bog'lanish bormi?
- 6.Leksik ma'noga xos denotativ va signifaktiv ma'nolar qanday farqlanadi?
- 7.Leksik ma'no va tushuncha o'rtasidagi munosabatlarni qanday tasavvur etasiz?Nima uchun leksik ma'no lisoniy kategoriya, tushuncha esa logik kategoriya sanaladi?
- 8.Semema va semalar o'zaro qanday aloqada?
- 9.Semema tarkibida qanday semalar bo'ladi?
- 10.Denotativ va konnotativ semalar qanday farqlanadi?
11. Vazifa semasi haqida qanday fikrlar bor?
- 12.Komponent tahlil metodi (semik tahlil metodi)ni qanday tushunasiz? Bu metodning qanday ahamiyati bor?

Tayanch tushunchalar

Leksemaning semantik tarkibi-leksemaning ichki (mazmun) tomonidagi leksik ma'nolar tarkibi.

Leksik ma'no -leksemaning semantik tarkibidagi asosiy hodisa, u voqelikka nisbatan belgilangan lug'aviy mazmunni tashkil etadi.

Leksik ma'noning semantik tarkibi-leksik ma'noni tashkil etuvchi semalar tarkibi.

Denotativ semalar(*ideografik semalar, atash semalari*) - denotativning (nomlanayotgan narsa yoki hodisaning) asosiy belgi-xususiyatini nomlaydigan semalar.Ular semema tarkibidagi asosiy semalar sanaladi.

Konnotativ semalar(*ifoda semalari, baho semalari*) - leksema sememasining nomlanayotgan voqelikka munosabat bildiruvchi semantik komponentlari.

Arxisema - integral semaning yirik guruhlarini birlashtiruvchi turi

Adabiyotlar: 7 (34-43), 10(144-152), 17(26-40),20 (54-67), 28 (46-53), 29 (50- 60),

5.5.Leksemaning uzual va okkazonal ma'nolari

Uzual (lisoniy) ma'no

1.Uzual ma'no (lisoniy ma'no) –leksemaning mazmun mundarijasida bor bo'lgan leksik ma'no. U til egasi bo'lgan xalq tomonidan tan olingan, demak, ko'pchilikka tushunarli bo'lgan ma'nodir.Masalan, **komputer** leksemasining mazmun mundarijasida "*hisoblarni bajarish, shu jumladan elektron shakldagi axborotni oldindan belgilangan algoritm bo'yicha qabul qilish, qayta ishlash, saqlash va ishlov berish uchun mo'ljallangan mashina*" ma'nosi bor (Axborot kommunikatsiya texnologiyalari izohli lug'ati. Toshkent-2004, 151-b.) . **Komputer** leksemasining bu ma'nosi barcha tillarda bo'lganidek, o'zbek tilida ham uzual ma'no sanaladi, chunki u shu tilda so'zlashuvchi xalq tomonidan tan olingan, demak, til ixtiyoriga o'tgan ma'nodir(shuning uchun u *lisoniy ma'no* sanaladi).

Okkazonal (nutqiy) ma'no

2.Okkazonal ma'no (nutqiy ma'no) – leksemaning tildagi ma'nosiga (yoki ma'nolariga) xos bo'lmagan, ayrim shaxslarning (mualliflarning) nutqiy vaziyatdan kelib chiqib, shu leksema mazmuniga yangicha "tus" berish maqsadida yuzaga keltirgan sun'iy ma'nosidir. U individual xarakterda bo'ladi va faqat kontekstda (nutqda) anglatiladi. **Komputer** leksemasining quyidagi matnda anglatgan ma'nolari bunga yaqqol misol bo'ladi. Unda shunday deyilgan: "*Azlar emas, Ajdar*

bu, Ajdar! Yoshi qirqqa chiqib qilcha aqli kirmagan noinsōf, umrimni xazon qildi!... Qizimizning bo'yi yetib qoldi, munday odamlarga o'xshab bisot-misot yig'ayapsanmi, deyish o'rniga Xudoning bergan kuni bo'kib ichsa! Ichaverib, ichaverib, komputert sinib qolgan buning!" (O'.H. "Ajdar"ning tavbasi // So'qqabosh bevagina. -2008, 41-b.). Bu matnda yozuvchi O'tkir Hoshimov **komputer** leksemasining ma'nosiga yangi "tus" bergan – uni insonning (ya'ni Azlarning) "*miyasi*", "*aqli*" ma'nolarida qo'llagan. Aslida **komputer** leksemasining mazmun mundarijasida bu ma'nolar yo'q, ular yozuvchi O'tkir Hoshimovning badiiy tafakkuri mahsuli, shuning uchun ular faqat mazkur matn ichida (demak, kontekstda)gina anglashiladi va okkazional ma'nolar (nutqiy ma'nolar) deb qaraladi.

Dazmollamoq leksemasining quyidagi matn parchasida ifodalangan ma'nosiga ham e'tibor beraylik: "*Uchuvchi menga qilingan boyagi noxush muomalani "dazmollagisi" keldimi, taklif qilib qoldi.*"

-Samolotning yuqori qavatida basseyn bor. Yuring, mazza qilib cho'milib olasiz". (O'.H.G'aroyob sayohat // So'qqabosh bevagina. -2008, 7-b). Bu nutqiy parchada "dazmollamoq" leksemasi ma'nosiga asar muallifi tomonidan yangi tus berilgan- u yozuvchi Said Ahmad tilidan so'zlanayotgan nutqda bu leksemani "*oldingi noxush suhbatning noxush ta'sirini yumshatish xohishi*" ma'nosida ishlatgan. Aslida bu ma'no "dazmollash" leksemasining semantik tarkibida yo'q, uni asar muallifining o'zi nutq paytida okkazional ma'no sifatida "kashf" etgan,xolos.

Bunday leksik qo'llanishni (demak, okkazional ma'noni) **gul** leksemasi misolida ham uchratib turamiz: gul leksemasining to'g'ri ("*o'simlik guli*") va ko'chma ("*yigitlarning guli*") ma'nolari borligi barchaga ma'lum, ular shu leksemaning **uzual (lisoniy) ma'nolari** sanaladi, chunki **gul** leksemasining bu ma'nolari shu leksemaning semantik tarkibidan barqaror o'rin olgan.Biroq **gul** leksemasining fan arboblari nisbatan metaforik qo'llanishi odat tusiga kirmagan, atoqli yozuvchi Oybekning quyidagi misralarida esa bu leksema ayni shu ma'noda ishlatilgan, demak, uning mazmun mundarijasiga okkazional ma'no tusi berilgan:

Fan, san'atning gullari butun

To'plangandi suhbat uchun.

Demak, a) **uzual ma'no** til birligi (lisoniy ma'no), **okkazional ma'no** esa nutq birligi (nutqiy ma'no) sanaladi; b) **uzual ma'no (yoki ma'nolar)** kontekstgacha shakllangan bo'ladi, **okkazional ma'no** esa kontekstning o'zida yuzaga keladi, shu kontekst doirasidagina leksemaga biriktiriladi; d) **uzual ma'no** leksemaning biror predmet yoki hodisani nomlashi bilan bog'langandir (unda obrazlilik ifodasi bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin), **okkazional ma'no** esa nomlamaydi, unda obrazlilik ifodalanadi, xolos; e) **uzual ma'no** tilning lug'at boyligidan o'rin oladi, **okkazional ma'no** esa vaqt o'tishi bilan lug'at boyligiga kirib qolishi mumkin bo'lgan (hozircha kirmagan) potensial imkoniyatdir. Bunday imkoniyat amalga oshishi ham, oshmay qolishi ham mumkin. Chunonchi, **o'girmoq** leksemasining tilda quyidagi leksik ma'nolari bor: 1) biror tomonga qaratmoq, burmoq (*Ra'no yuzini chetga o'girib, boshidagi ro'moli bilan yuzini artdi...*); 2) aziz –avliyolarga atab boshi yoki ustidan pul yoki biror buyumni aylantirib sadaqa qilmoq (*Oftob oyim erining bu so'zini eshitishi bilan Xo'ja Bahoviddin yo'liga o'girib qo'ygan yetti tanga pulni Tuybekaga berib, darrov eshonnikiga jo'natdi*). Biroq, **o'girmoq** leksemasi keyingi yillarda “tarjima qilmoq” ma'nosida ham qo'llanmoqda, demak **o'girmoq** leksemasining ana shu okkazional ma'nosi uzual ma'noga o'tish jarayonini boshidan kechirmoqda deyishga asos bor.

Tekshirish savollari

1. Uzual va okkazional ma'nolar qanday farqlanadi?
2. Nima uchun uzual ma'no lisoniy hodisa, okkazional ma'no esa nutqiy hodisa sanaladi?
3. Okkazional ma'no qanday yuzaga keladi?
4. Okkazional ma'no uzual ma'noga aylanishi mumkinmi?

Tayanch tushunchalar

Uzual ma'no –leksemaning mazmun mundarijasida bor bo'lgan, demak til ixtiyoriga o'tib bo'lgan leksik ma'no.

Okkazional ma'no (nutqiy ma'no) – leksemaning tildagi ma'nosiga (yoki ma'nolariga) xos bo'lmagan, ayrim shaxslarning (mualliflarning) nutqiy vaziyatdan kelib chiqib, shu leksema mazmuniga yangicha “tus” berish maqsadida yuzaga

keltirgan sun'iy ma'nosidir. U individual xarakterda bo'ladi va faqat kontekstda (nutqda) anglashiladi.

Adabiyotlar: 10(152-154), 17 (40-47), 28(53-55), 29(58-60)

5.6. Leksik monosemiya va polisemiya

Leksik monosemiya (yunoncha: monos-“bir”+ semia- “belgi”) –leksemaning ichki (mazmun) tomonida faqat bitta leksik ma'noning bo'lishi. Masalan, o'zbek tilidagi *guruch* leksemasi “sholidan oqlab olinadigan oshlik don” ma'nosini, *abadiy* leksemasi “mangu, doimiy” ma'nosini, *tun* leksemasi “sutkaning kun botishidan kun chiqqungacha, oqshomdan tong otguncha bo'lgan qismi” ma'nosini ifodalaydi. Bu leksemalarning boshqa ma'nolari yo'q.

Monosemiya hodisasi o'zbek tilshunosligida *bir ma'nolilik* deb ham yuritiladi. Bir ma'nolilik ko'proq terminlarga, yangi yaratilgan yoki boshqa tildan yangi o'zlashtirilgan leksemalarning boshlang'ich ishlatilish davriga xosdir: *to'rtburchak* (matem. termin), *go'mmaxona* (yangi yaratilgan leksema), *supermarket* (yangi o'zlashtirilgan so'z) va b.lar.

Yangi yaratilgan yoki boshqa tildan yangi o'zlashtirilgan leksemalar vaqt o'tishi bilan turli lisoniy va nolisoniy omillar ta'sirida ko'p ma'noli leksemalarga aylanib qolishi mumkin. Nutqda esa buning aksi yuz beradi: ko'p ma'noli leksemaning faqat bitta ma'nosi voqelanadi. Atoqli otlar ham shartli ravishda monosemantik leksemalar qatoriga qo'shiladi.⁹⁵

Leksik polisemiya (yunoncha: poli-“ko'p”+ semia-“belgi”) –leksemaning bir necha ma'noga ega bo'lishi. Masalan, *tuz* leksemasining semantik tarkibida quyidagi leksik ma'nolar bor: 1) “kislota tarkibidagi vodorod o'rnini biror metall egallashi natijasida hosil bo'ladigan kimyoviy birikmalar”(asosiy *tuzlar*, *sulfat kislota tuzlari*);

⁹⁵ Tursunov U., Muxtorov J., Ranmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili -T: O'zbekiston, 1992 -B 80

2) “kimyoviy birikmaning ovqat uchun ishlatiladigan bir turi”(osh tuzi);3)ko'chma: “kimsaning boshqa odamga bergan, yedirgan-ichirgan ovqati” (*tuz bermoq, tuzini yemoq*); 4) ko'chma: mantiq, ma'no, mazmun: “Iye-iyе, bu oyimchaning gapida tuz bormi o'zi?” (I. Rahim.)

Leksik polisemiya, odatda, bir leksemaning semantik tarkibidagi leksik ma'nolar (sememalar) orasida mazmuniy bog'lanish borligiga tayanadi, shu xususiyati bilan polisemiya omonimiyadan farqlanadi (“Leksik omonimiya” babsiga qarang).

Leksik polisemiyaning yuzaga kelishi ma'no taraqqiyoti qonuniyatlari bilan belgilanadi.

Leksik ma'no taraqqiyoti

Leksemaning leksik ma'nosi qotib qolgan, o'zgarmas hodisa emas, u ancha barqaror bo'lsa-da, ma'lum omillar ta'sirida, uzoq yillar davomida o'zgarishi ham mumkin. Bunday o'zgarishlarga sabab bo'ladigan omillar ikki xildir: 1) **lisoniy (lingvistik) omillar**- til birliklarining til sistemasi ichidagi munosabatlari. Masalan, tilning lug'at boyligidagi **aniq** va **ochiq** leksemalari kontekstual sinonimiya munosabatida bo'lishlari mumkin: *aniq gapirmoq* va *ochiq gapirmoq* kabi, ammo “*ochiq eshik*”ni “*aniq eshik*” deb bo'lmaydi, bunga **aniq** va **ochiq** leksemalarining ma'no xususiyatlaridagi o'ziga xosliklar, ularning valentlik imkoniyatlari yo'l qo'ymaydi; 2) **nolisoniy (ekstralingvistik) omillar** —ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, xalqlar o'rtasidagi madaniy-ma'rifiy aloqalar,ong, tafakkur rivoji, bilingvizm (ikki tillilik) yoki polilingvizm (ko'p tillilik) kabi jarayonlar.Bunday omillar tilga,ayniqsa, uning leksikasiga doimiy ta'sir o'tkazib turadi,ayrim leksemalarning semantik tarkibida yangi leksik ma'nolarning yuzaga kelishiga ham sabab bo'ladi. Masalan, **oyoq** leksemasi dastlab inson a'zolaridan birini nomlagan, keyinchalik u xontaxta, kursi, stol, stul, karavot kabi mebellarning “oyogi”ni ham atay boshlagan: *xontaxtaning oyogi, kursining oyogi, stolning oyogi, karavotning oyogi* kabi.Bunga inson yashab turgan muhitda turli-tuman mebel-jihozlarning paydo bo'lganligi, shu bilan bog'liq ravishda inson ongida yangi tasavvurlarning yuzaga kelganligi, nihoyat, til bilan ijtimoiy hayot, ong va tafakkur o'rtasidagi murakkab aloqalar sabab bo'lgan.

Demak, leksemaning leksik ma'nosi yuqorida keltirilgan omillar ta'sirida o'zgarib turadi, leksik ma'no taraqqiyoti deyilganda shular nazarda tutiladi. Bunday taraqqiyotning yo'llari ham har xil: ma'noning ko'chishi, kengayishi va torayishi, bundagi *miqdor va hajm o'zgarishlari* shular jumlasidandir.

Ma'noning ko'chishi

Ma'noning ko'chishi– bir predmet (yoki hodisa) nomming keyinchalik boshqa predmet yoki hodisani anglatish xususiyatiga ega bo'lishi. Bunday ko'chish shu nom bilan atalayotgan ikki yoki undan ortiq predmet (hodisa) o'rtasidagi aloqadorlikka asoslanadi. Masalan, **nafas** leksemasining bosh (to'g'ri) ma'nosi “o'pkaga olinadigan va undan chiqariladigan havo”dir, ammo *nafasingizni iliq qiling* deganda **nafas** leksemasi “havo”ni emas, “gap”ni va “niyat”ni ifodalamoqda, chunki nafas olish va nafas chiqarishsiz gap shakllanmaydi, gapsiz esa fikr-niyat ifodalanmaydi: nafas, gap, fikr-niyat o'rtasidagi ana shu aloqa va bog'lanish **nafas** leksemasining mazmun mundarijasidagi ma'no ko'chishlariga sabab bo'lgan.

Tilda ma'no ko'chishining quyidagi turlari bor:

1. Ma'no metafora yoli bilan ko'chiriladi:

a) ifodalanayotgan predmetlar (hodisalar) o'rtasidagi shakily o'xshashlik asosida: **burun** (“*odamning burnu*”- bosh leksik ma'no)- *burun* (“*choynakning burni*”- hosila ma'no);

b) ikkita belgi-xususiyat o'rtasidagi nisbiy o'xshashlik asosida: *tez* (“oz vaqt ichida, darrov” – bosh leksik ma'no: *majlis tez tugadi*) – *tez* (“darrov achchiqlanadigan, jizzaki” – hosila ma'no: *tez odam*); *cho'qqi* (“tik narsalarning eng yuqori nuqtasi” –bosh leksik ma'no: *tog'ning cho'qqisi*)-*cho'qqi* (“erishilgan yoki erishilishi mumkin bo'lgan eng yuqori pog'ona, daraja, ko'rsatkich”- hosila ma'no: *ilm-fan cho'qqisi; baxt cho'qqisi*);

d) narsa-predmetlarning u yoki bu qismlarini o'rin nuqtayi nazaridan o'xshatish asosida: **bosh** (“tananing bo'yindan yuqoridagi qismi”- bosh leksik ma'no: *odamning boshi*) – **bosh** (“tik narsaning tepa qismi”-hosila ma'no: *shamol bo'lmasa, daraxtning boshi qimirlamaydi*);

e) bajarilgan yoki bajariladigan ish-harakatlar o'rtasidagi nisbiy o'xshashlik asosida: **urmoq** ("qo'l yoki biror predmet vositasida zarba bermoq"- bosh leksik ma'no: *Bektemir miltiq qo'ndogi bilan uning peshanasiga bir urdi*)- **urmoq** ("tanqid qilmoq"- hosila ma'no: *Ota-buvamni kovlab, gazetaga urib chiqishdi*).

2. Ma'no vazifadagi o'xshashlik asosida ko'chiriladi (funktional ko'chirish): **tomir** (anat. "qon tomirlari" – bosh leksik ma'no) – **tomir** (biol. "o'simlik tanasida suyuqlik va undagi erigan moddalar oqadigan to'qima naychalar" – hosila ma'no). **Tomir** leksemasining semantik tarkibidagi bu ikki ma'no shu leksema bilan atalayotgan "qon tomirlari" va "o'simlik tanasidagi to'qima naychalar" bajarayotgan vazifadagi o'xshashlikka asoslangan: har ikki holatda ham ular (tomir va naychalar) tirik organizm uchun kerakli moddalarning butun tana va to'qimalar bo'ylab tarqalishi uchun xizmat qiladi.

Vazifadoshlik asosida ma'noning ko'chirilganligini quyidagi leksemalar mazmunida ham kuzatish mumkin: **o'q** ("nayzaning oqi"- bosh leksik ma'no)-**o'q** ("miltiqning o'qi"- hosila ma'no)-**o'q** ("zambarakning o'qi"-hosila ma'no); **virus**(mikrobiologiyada: "kasallikni qo'zgatuvchi mikroorganizm"- bosh leksik ma'no) – **virus**(axborot texnologiyasida: "computer apparati faoliyatini ishdan chiqaruvchi programma"- hosila ma'no) kabi.

I z o h: Pa'zan ma'noning ko'chirilishida metafora va funksiyadoshlik(vazifadoshlik) omillari birga qatnashadi: **tish** ("odamning tishi")- **tish** ("arraning tishi") kabi. Bunda odam tishlari va arra tishlari o'rtasidagi shakily-vazifaviy o'xshashliklar ma'no ko'chirilishiga olib kelgan; **qanot** ("qushning qanoti") leksemasining ko'chma ma'noga ega bo'lishi (samolyotning qanotini ifodalashi) ham shakily-vazifaviy o'xshashliklarga asoslangan.

3. Ma'no metonimiya yo'li bilan ko'chiriladi(*metoni-miya* –"qayta tiklash"): Bunday ko'chirish predmetlar yoki hodisalarning o'zaro aloqadorligiga asoslanadi. Buning quyidagi ko'rinishlari bor:

a) o'simlikning nomi shu o'simlik mevasidan yoki boshqa biror qismidan tayyorlangan mahsulotga nom qilib birlashtiriladi: **muskat** (uzumning bir navi)- **muskat** (shu uzum navidan tayyorlangan vino), **choy** (o'simlikning bir turi)- **choy** (shu o'simlikning bargidan tayyorlangan ichimlik), **qahva** (qahva daraxti)- **qahva** (shu daraxt mevasidan tayyorlangan ichimlik, kofe);

b) zamon va makonda bir-birining bo'lishini taqozo qilgan hamda birga qo'llanadigan ikki (yoki bir necha) predmetdan birining nomi ikkinchisiga ko'chiriladi: *bir piyola choy ichmoq* (**piyola** o'z ma'nosida)- *bir piyola ichmoq* (**piyola** -ko'chma ma'noda);

d) bir predmetning nomi shu predmetdagi boshqa bir predmet-voqelikka ko'chiriladi: **sinf** ("oquv xonasi") - **sinf** ("o'quvchilar guruhi"), **shahar** ("yirik aholi punkti")- **shahar** ("shahar aholisi") kabi. Masalan: *Yangi yilni kutish bahonasida tunni bedor o'tkazgan shahar tongni ko'zda uyqu bilan kutib oldi.* (T.M.);

e) narsa nomi shu narsaga asoslangan o'lchov birligiga nom bo'lib ko'chadi: **kun** ("quyosh")- **kun** ("sutkaning yorug' qismi"), **oy** ("planeta") -**oy** ("yilning o'n ikkidandan bir qismi"). Ba'zan buning aksi ham bo'ladi: vaqt o'lchovi nomi vaqtni o'lchaydigan asbobga nom bo'lib ko'chadi: **soat** ("sutkaning yigirma to'rtidan biriga teng vaqt")- **soat** ("vaqtni sutka davomida o'lchab boradigan asbob");

f) belgining nomi shunday belgisi bor bo'lgan narsaga (predmetga) ko'chiriladi: **ko'k** (rang nomi) -**ko'k**("ko'kat") -**ko'k**("osmon"); **yupqa** ("qalinning aksi") - **yupqa** (taom nomi). Bunday ko'chirish leksik-semantik yo'l bilan yangi leksemaning yasallishiga ham olib keladi. Qiyos qiling: **ko'k**(1)-sifat, **ko'k** (2) -ot, **ko'k** (3) -ot; **yupqa** (1)- sifat, **yupqa** (2)-ot kabi. Demak, **ko'k** (1) sifatidan **ko'k** (2) oti, **yupqa** (1) sifatidan **yupqa** (2) oti yasalgan. Bunday yasallish dialektikaning miqdor o'zgarishidan sifat o'zgarishiga o'tish qonuni asosida sodir bo'ladi hamda polisemiya bilan leksema yasallishi va omonimiya hodisalari o'rtasida o'ta murakkab munosabatlar borligidan dalolat beradi (27,-202-203). Ularni maxsus tadqiq qilish o'zbek tilshunosligining navbatdagi vazifalaridan biridir;

g) asar muallifining nomi nutqda “asar” na’nosida qo’llangan bo’lishi mumkin: *Navoiyni oqidim, Oybekni oqiyapman* kabi. Bunday paytlarda muallif nomi aytiladi-yu, uning asari (yoki asarlari) nazarda tutiladi. Demak, bunda ham metonimiya bor, ammo u til metonimiyasi emas, nutq metonimiyasidir (34,-84-85).

4. Ma’no sinekdoxa yo’li bilan ko’chiriladi (yunon. “birga anglamoq”, “qo’shib anglamoq”). Bunday ko’chirish nomlanayotgan predmet yoki hodisalarning miqdor belgilariga tayanadi:

a) butunning nomi qismga ko’chiriladi: **qo’l** (butun)-**qo’l** (qism-“barmoq”) ma’nosida: *Besh qo’l barobar emas*), **bosh** (butun)- **bosh** (qism-“miya”, “aql-xush” ma’nosida: *Tog’ning ko’rki tosh bilan, odamning ko’rki bosh bilan*);

b) qismning nomi butunga ko’chiriladi: *olma* (qism- “meva”)- *olma* (butun – “daraxt”: *olma gulladi*), *eshik*(qism- “uyning eshigi”, hovlining eshigi”)- *eshik* (butun- “uy”, “hovli”: *Eshigimda juda ko’p odamlar ishlagan. O.*), *tirnoq* (qism)-*tirnoq* (butun- “bola”, “farzand”: *Sizga og’ir. Peshanangizga tirnoq bitmadi. Ko’nglingiz yarim. R.F.*), *tuyoq* (qism)-*tuyoq* (butun-“uy hayvoni”, “mol”: *Nikolay zamonida ostonam tuyoq ko’rmagan. O.*).

Ma’noning kengayishi

Ma’noning kengayishi- *leksemaning ma’no hajmida* tor ma’nodan keng ma’noga qarab siljishning yuz berishi. Masalan, *yaylov* leksemasi dastlab “*tog’ning tepasidagi o’tloqda yozlash*”ni ifodalagan: qadimgi turkiy tilda *yay* leksemasi “yoz”ni, *yaylog’* leksemasi esa “*yoziydigan joy*”ni anglatgan (45, -225-227): chorvadorlar yoz payti molni tog’ning tepasidagi o’tloqlarda (“yaylag”larda) boqishgan, qishda esa “yaylag”dan “qishlag”ga tushib yashashgan. Hozirgi paytda *yaylov* leksemasi faqat “*tog’ning tepasidagi mol boqiladigan o’tloq*”ni emas, balki umuman “chorva o’tlaydigan keng maydon, o’tloq”ni) anglatadi, bunday o’tloq tog’ning tepasida ham, dasht-adirlarda va hatto pasttekisliklarda ham bo’lishi mumkin. Ma’noning bu tarzda kengayishi **qishloq** leksemasining mazmun jihatida ham sodir bo’lgan: u dastlab “*qish faslida yashaydigan joy*”ni (< “chorva mollarining qishlab qolgan yeridagi boquvi”ni) anglatgan, hozir esa u “aholisi kopincha qishloq xo’jalik ishlari bilan shug’ullanuvchi punkt” ma’nosini ifodalaydi.

Tilshunoslikda atoqli otning turdosh otga o'tishini ma'no kengayishi deb baholash holatlari ham bor (34, -86-87). **Rizamat** (atoqli ot)- **rizamat** (mahalliy, xo'raki va mayizbob uzum navi). Bu nav mashhur sohibkor nomi bilan atalgan (demak, so'zning ma'no hajmi kengaygan).

Ma'noning torayishi

Ma'noning torayishi- leksemaning ma'no hajmida keng ma'nodan tor ma'noga qarab siljishning yuz berishi. Masalan, **vatan** (keng ma'noda: "kishi tugilib o'sgan mamlakat, ona-yurt")- **vatan** (tor ma'noda: "kishi tug'ilib o'sgan shahar yoki qishloq").

Turdosh otning atoqli otga o'tishi ham tilshunoslikda ma'no torayishi deb qaraladi. Masalan, **bolta** (turdosh ot)- **Bolta** (atoqli ot), **lola** (turdosh ot)- **Lola** (atoqli ot) kabi.

Leksik ma'no taraqqiyoti natijalari

Leksik ma'no taraqqiyoti natijalari ikki xil bo'ladi: 1)leksemaning semantik tarkibidagi ma'nolar miqdori ko'payadi, demak, **miqdor o'zgarishi** yuz beadi, bu hol polisemiya (ko'p ma'nolilikka) va omonimiyaga olib keladi.Xususan, metafora, vazifadoshlik (funksiyadoshlik) va sinekdoxa yo'li bilan ma'no ko'chirilishida ko'proq polisemiya yuzaga keladi, chunki bir leksemaning semantik tarkibida leksik ma'nolar miqdori ko'payadi: **ko'z** ("ko'rish a'zosi") -**ko'z** ("uzukning ko'zi")- **ko'z** ("taxtaning ko'zi") -metafora; **tish** ("odamning tishi") -**tish** ("arraning tishi")-metafora va funksiyadoshlik; **gilos** ("mevaning bir turi") -**gilos** ("gilos daraxti") - sinekdoxa. Metonimiya yo'li bilan ma'no ko'chirilishida natija ikki xil bo'ladi: a) polisemiya yuzaga keladi (bunda ma'nolar o'rtasidagi bog'lanish saqlanadi): **til** ("nutq a'zosi") -**til** ("aloqa-aralashuv quroli"); b) omonimiya paydo bo'ladi. Bunda ma'nolardagi bog'lanish kuchsizlanadi, bir-biridan uzoqlashadi, hatto unutiladi, natijada shakli bir xil bo'lgan ikki leksema yuzaga keladi.Masalan, **issiq** (sifat) leksemasi asosida **issiq** (ot) leksemasi yuzaga kelgan. Buning "belgi" kategorial semasi "predmet" kategorial semasiga almashgan; sifatdagi semalar tarkibida "norma (o'lchov)", "ortiq" semalari tashlangan: "harorat" semasi yana ham abstraktlashish tomon taraqqiy qilgan, ana shu abstrakt sema ot leksemasining semantik

mundarijasini tashkil etib qolgan. Demak, sifatdagi semalar tarkibida “harorat” predmet semasi aktuallashib, qolgan semalar soʻngan, shu bilan ot leksema (semema) yuzaga kelgan (58,-11-12). Bu hol issiq (sifat) va issiq (ot) omonimlarining yuzaga kelishiga sabab boʻlgan. Bunday omonimlashishni bir soʻz turkumidagi **kun** (quyosh) va **kun** (“sutkaning ertalabdan kechqurungacha boʻlgan qismi”) leksemalarida ham koʻramiz; 2) leksemaning semantik tarkibida **maʼno hajmi oʻzgaradi**. Bunda maʼnolar miqdori ortmaydi, bitta maʼnoning hajm koʻlami kengayadi yoki torayadi, xolos.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksik monosemiya hodisasini qanday tushunasiz? Leksik polisemiyanichi?

2. Monosemiya hodisasi qanday lugʻaviy birliklarga xos?

3. Polisemiyaning yuzaga kelishi qanday sodir boʻladi?

4. Koʻp maʼnolilikka olib keluvchi lisoniy (lingvistik) va nolisoniy (ekstralingvistik) omillar haqida maʼlumot bering.

5. Maʼno taraqqiyotining qanday yoʻllari bor?

6. Metafora yoʻli bilan maʼnoning koʻchishi?

7. Vazifadagi oʻxshashlik asosida maʼnoning koʻchirilishi?

8. Metonimiya yoʻli bilan maʼnoning koʻchirilishi?

9. Sinekdoxa yoʻli bilan maʼnoning koʻchirilishi?

10. Leksik maʼno miqdorining ortishi?

11. Leksik maʼno hajmining oʻzgarishi: maʼnoning kengayishi va torayishi?

12. Leksik maʼno miqdorining oʻzgarishi va omonimiyaning yuzaga kelishi?

Tayanch tushunchalar

Monosemiya—bir maʼnolilik hodisasi.

Polisemiya—koʻp maʼnolilik hodisasi.

Metafora yoʻli bilan maʼnoning koʻchirilishi—predmetlar, hodisalar oʻrtasidagi nisbiy oʻxshashlik asosida maʼnoning koʻchirilishi.

Vazifadagi o'xshashlik asosida ma'noning ko'chirilishi- narsa-hodisalarning bajaradigan vazifasidagi o'xshashlik asosida ulardan birining nomini ikkinchisiga nisbatan qo'llash.

Metonimiya yo'll bilan ma'noning ko'chirilishi-narsa-hodisalar o'rtasidagi aloqadorlik asosida ma'noning ko'chirilishi.

Sinekdoxa yo'li bilan ma'noning ko'chirilishi-butunning nomi bilan qismning yoki, aksincha, qismning nomi bilan butunning atalishi orqali yuz beradigan ma'no kochirilishi.

Adabiyotlar:7 (49-67), 10 (155-161), 28(55-63),29 60-68), 20(67-78),33(90-93).

5.7.Leksik ma'no tiplari

Leksik ma'nolarning guruhlanishi

Leksemaning semantik tarkibidagi leksik ma'nolar dastlab ikkita katta guruhga – hozirgi leksik ma'nolarga va avvalgi leksik ma'nolarga ajratiladi.

Hozirgi leksik ma'nolar

Hozirgi leksik ma'nolar til taraqqiyotining hozirgi bosqichida leksema mazmunida mavjud bo'lgan ma'nolardir.Bunday ma'nolar tavsifiy (sinxron) semasiologianing tadqiqot predmeti bo'ladi.

Hozirgi leksik ma'nolar o'z navbatlda *bosh ma'no* va *hosila ma'no* kabi tiplarga bo'linadi, ular kontekst talabiga ko'ra *to'g'ri ma'no* va *ko'chma ma'no*, *nominativ (nomlovchi) ma'no* va *majoziy ma'no*, *erkin ma'no* va *bog'langan ma'no* nomlari bilan ham ataladi. Tilda leksik polisemiya ana shu bosh va hosila ma'nolar tizimiga asoslanadi. Masalan, "O'zbek tilining izohli lug'ati" da (67, -136-138) **bosh** leksemasining 15 ta ma'nosi va yana bir necha ideomatik ma'nolari (frazemalar tarkibidagi qo'llanishi) izohlangan: 1.Tananing bo'yindan yuqori (odamda) yoki oldingi (hayvonlarda) qismi... 2. Ko'chma s.t. *Aql-xush, miya*.3.Boshliq, rahbar. *Yaxshi yigit- davraning boshi*... 4.Sft. Boshchilik, rahbarlik qiluvchi, eng katta yoki yuqori. *Bosh vrach*... 5. Sft. Eng muhim, asosiy. *Bosh masala*... 6. Sft. Eng oldingi,

birinchi. *Bosh kelin...* 7. Ko'chma.Odam, kishi. *Bir boshga bir o'lim...* 8.(Snq sonlar bilan) chorva hisobida har bir adad jonivor. *O'n bosh ot. Ikki bosh qo'y...* 9. Tik narsalarning tepa qismi, uchi, cho'qqisi. *Shamol bo'lmasa daraxtning boshi qimirlamaydi...* va b.lar.

Bosh ma'no leksemaning semantik tarkibidagi boshqa ma'nolarning o'sib chiqishi uchun asos bo'lgan ma'nodir. Masalan, *tulki* leksemasining bosh ma'nosi "itlar turkumiga mansub yirtqich sutemizuvchi hayvonlar"dir. U *to'g'ri ma'no* (voqelik bilan bevosita bog'langanligi uchun), *nominativ ma'no* (voqelikni, predmetni nomlaganligi uchun), *erkin ma'no* (reallashuvi ma'lum kontekst, so'z qurshovi bilan cheklanmaganligi uchun) sanaladi.

Hosila ma'no bosh ma'nodan taraqqiy etib chiqqan ma'nodir. Masalan, *tulki* leksemasining hosila ma'nosi "O'taketgan ayyor, makkor odam"dir. Bu ma'no ayrim kishilarning xatti-harakatini tulkingin hiylakorligiga o'xshatish, nisbatlash orqali (metafora yo'li bilan) yuzaga keltirilgan: *Haqiqatda esa bu tulkilar uni laqillatadilar.* (A.Q.)

Leksemaning hosila ma'nosi kontekst talabidan kelib chiqib, *ko'chma ma'no* (leksemaning to'g'ri ma'noda ifodalangan narsa-hodisalardan boshqa narsalarga nom bo'lib ko'chganligi uchun), *majoziy ma'no* (mavhum tushuncha yoki g'oyalarni konkret obraz orqali ifodalashga xizmat qilganligi uchun), *bog'langan ma'no* (reallashuvi ma'lum kontekst, so'zlar qurshovi bilan cheklanganligi uchun) degan nomlar bilan ham ataladi.

I z o h: Hosila ma'no ayrim hollarda bosh ma'no darajasiga ham ega bo'lib qoladi. Buni **til** leksemasi ma'nolari misolida ko'rsa bo'ladi. Qiyos qiling: **til** (1)- "maza-ta'm bilish xususiyatiga ega anatomik a'zo"(bosh ma'no); **til**(2)- "kishilar orasida fikrlashish vositasi vazifasini bajaruvchi sistema, ijtimoiy hodisa"(hosila ma'no); **til** (3) – "Nutqning o'ziga xos xususiyatlari va ifoda vositalari bilan ajralib turadigan turi: ilmiy uslub, badiiy uslub va b.lar" (hosila ma'no); **til** (4)- "harbiy asir" (hosila ma'no); **til** (5)- "asbob, mexanizm va sh. k.ning osilib, qimirlab turadigan qismi": *qo'ng'iroqning tili* (hosila ma'no) kabi. Keltirilgan ma'nolar o'rtasida quyidagi munosabatlar bor: **til** leksemasining 1-ma'nosi 2 va 5- ma'nolarga nisbatan bosh

ma'nodir; **til** leksemasining 2-ma'nosi shu leksemaning 3,4- ma'nolariga nisbatan bosh ma'no bo'ladi, ammo 1-ma'noga nisbatan u hosila ma'nodir. Shunga ko'ra bu ma'nolar tizimida 1-ma'no *to'ng'ich bosh ma'no*, 2-ma'no esa *nisbiy bosh ma'no* sanaladi (27,-90).

Avvalgi leksik ma'nolar

Avvalgi leksik ma'nolar til taraqqiyotining o'tmishdagi bosqichlariga xos bo'lib, hozir arxaiklashgan bo'ladi. Bu ma'nolar tarixiy (diaxron) semasiologiyasi yaning tadqiqot predmeti sanaladi.

Avvalgi leksik ma'nolar ham dastlab ikki turga bo'linadi : 1) *eski leksik ma'no*; 2) *etimologik leksik ma'no*. Bulardan birinchisi tarixiy semasiologiyada, ikkinchisi esa tilshunoslikning etimologiya bo'limida o'rganiladi.

Eski leksik ma'no leksemaning o'tmishda qo'llangan, hozir esa arxaiklashgan ma'nosidir. Masalan, *yog'och* leksemasining "daraxt" ma'nosi eski leksik ma'no (semantik arxaizm, arxaizm-ma'no) sanaladi. Bu leksema "daraxt" ma'nosida eski turkiy til va eski o'zbek tilida qo'llangan: *yig'och* (50,1-t., -310); *yig'och*, *archa yig'ochi*.⁹⁶ Hozir esa u shu ma'noda deyarli ishlatilmaydi (tarixiy mavzularda yozilgan badiiy asarlar tili bundan mustasno, albatta).

Etimologik leksik ma'no- leksemaning kelib chiqishida uning mazmun jihatiga asos bo'lgan dastlabki ma'no. U *ma'no etimoni* deb ataladi. ("Etimon" bahsiga qarang).

Etimon

Etimon (yun.: *etymon*- "haqiqat") – muayyan leksemaning kelib chiqishiga asos bo'lgan so'z (tub yoki yasama) yoxud so'z birikmasi: *qatun* > *xatun* > *xotin* (*etymon-qatun*), *bu kun* > *bukun* > *bugun* (*etymon- "bu kun"* so'z birikmasi), *qyishlag'* > *qyishlaq* > *qishloq* (*etimon - qyishlag'*) kabi. Demak: a) hozirgi o'zbek tilidagi *xotin* leksemasining **shakl etimoni** *qatun*, **ma'no etimoni** esa "*yuqori martabali kishining umr yo'ldoshi*" bo'lgan. Hozir bu leksemaning ma'nosi kengaygan: u "*biror erkak*

⁹⁶ Bobir Zahiriddin Muhammad. Asarlar. Uch jildlik 2-jild. Boburnoma. –T.: Badiiy adabiyot, 1965. - B.207.

kishining umr yo'ldoshi"ni va umuman "*ayol*"ni ham anglatadi;⁹⁷ b) *bugun* leksemasining shakl etimoni "*bu kun*" so'z hirikmasidir, ma'no etimoni esa "*so'z borayotgan paytda kechirilayotgan yoki kechirilgan kun*" haqidagi axborot (67, 1-L, -144); d) *qishloq* leksemasining shakl etimoni *qyishlag*'dir, u quyidagi morfemalardan tarkib topgan: qyish (fasl)+ "-la" (fe'l ysovchi) + "-g'" (ot yasovchi). Keyinchalik etimon tarkibida fonetik o'zgarishlar yuz bergan:), *qyishlag*' > *qyishlaq*> ("g" undoshi "q" ga o'tgan)> *qishloq*("a" unlisi "o"ga o'tgan, "y" unlisi qattqlik belgisini yo'qotgan)⁹⁸; bu leksemaning ma'no etimoni esa "*aholi yozda dalalarga ketib, qishda qaytib kelib yashaydigan joy*" ma'nosidir. Hozir bu ma'no kuchsizlanib, sezilmas holga kelgan, so'nib qolgan.

Ba'zan bir necha til leksemalarining etimoni bitta bo'ladi. Buni qadimgi hind tilidagi *sakxara* so'zi taqdirida ko'rish mumkin: u *shakar* (o'zbek, fors tillarida), *sheker* (turk tilida), *suker* (nemis tilida), *sukor* (ukrain tilida), *sukkar* (arab tilida), *saxar* (rus tilida), *sakxaron* (yunon tilida), *syukr* (fransuz tilida), *sugar* (ingliz tilida) leksemalari uchun dastlabki "poydevor" bo'lgan; bu leksema (etimon) qadimgi hind tilida "*shag'al*", "*yirik qum*" ma'nolarini anglatgan, keyinchalik, u metafora yo'li bilan ma'no ko'chirilishi asosida "*shirin ta'mli qumsimon modda*", "*qumsimon shirinlik*" ma'nosiga ega bo'lgan. Demak, *sakxara* leksemasining "*yirik qum*" ma'nosi yuqorida keltirilgan barcha leksemalar uchun ma'no etimonidir.

Etimon vazifasini hajargan leksemaning shakli va ma'nosi turli omillar ta'sirida ko'pincha o'zgarib ketadi, bu hol uning asl "nusxa"si va "ma'nosi"ni xiralashtirib qo'yadi, ularni aniqlash va tiklash ishlarini ham qiyinlashtiradi. Buni *kartoshka* leksemasining hozirgi va o'tmishdagi shakli va ma'nolari misolida yaqqol ko'rish mumkin: bu leksema dastlab italyan tilida *tartufolo* shaklida yuzaga kelgan (ma'no etimoni "*yer qo'ziqorini*" bo'lgan),keyinchalik u nemis tiliga o'tib, *kartofel* shakliga kirgan, so'ng rus tiliga *kartofel* (картофель) shaklida o'zlashgan, ammo rus dehqonlari uni soddalashtirib *kartoshka* deb qo'llay boshlashgan, o'zbek tiliga ham

⁹⁷ Qarang: Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining qisqa etimologik lug'ati, 4-qism - T. Universitet, 1999. - B. 8.

⁹⁸ Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining qisqa etimologik lug'ati. 4-qism - T. Universitet, 1999. - B. 105-196.

u shu shaklda klrib kelgan, farqi shundaki, rus tilida **kartofel** adabiy til birligi, **kartoshka** esa uning jonli so'zlashuvdagi varianti bo'lsa, o'zbek tilida **kartoshka** adabiy til birligi, **kartishka** esa jonli so'zlashuvdagi variant tarzida ishlatilmoqda, Demak: o'zbek tilidagi **kartoshka** lekse nasining shakl etimoni italyancha **tartufolo** so'zi, ma'no etimoni (etimologik ma'nosi) esa "yer qoziqorini"dir: ma'lumki, kartoshkaning vatani- Janubiy Amerika. Mahalliy hindular kartoshkani **patata** deyishgan, shu nom bilan u XVI asrda Ispaniyaga keltirilgan, keyinchalik kartoshka Yevropaning boshqa mamlakatlari ga tarqalgan, natijada Yevropadagi ayrim xalqlar kartoshkaga yangi nom qoyishgan: fransuzlar uni **pom de ter (pommes de terre – "yer olmasi")** deb, italyanlar esa **tartufolo** ("yer qo'ziqorini") deb atashgan, bunda uning shakli qo'ziqoringa o'xshash bo'lganligi, ammo qo'ziqorindan farqli ravishda yer ustida emas, tuproq orasida yetilishi nazarda tutilgan"⁹⁹

Leksemalarning etimonini aniqlash bilan tilshunoslikning **etimologiya** bo'limi shug'ullanadi. Bunday tadqiqot natijalari til sistemasi va strukturasidagi turli jarayonlarni hamda leksemalarning etimologik ma'nolarini aniqlashda, etimologik lug'atlar tuzishda ahamiyatlidir. (Darslikning "Leksikografiya" bo'limiga ham qarang).

Etimologiya ning *ilmiy* (faktlar tahliliga asoslangan), *soxta* (gayri ilmiy) va *xalq etimologiyasi* (xalq orasidagi taxminlarga tayangan etimologiya) kabi turlari bor.

Tekshirish savollari

1. Leksemaning hozirgi va avvalgi ma'nolari qanday farqlanadi?
2. Bosh ma'no nima? Hosila ma'no-chi?
3. Kontekst talabiga ko'ra ma'noning qanday turlari o'zaro farqlanadi?
4. To'ng'ich bosh ma'no va nisbiy bosh ma'no haqida ma'lumot bering.
5. Avvalgi leksik ma'nolarning qanday turlari bor?
6. Eski leksik ma'no va etimologik leksik ma'no haqida ma'lumot bering.
7. Etimon nima?

⁹⁹ Bu haqda qarang Феллер М. Как рождаются и живут слова. М. Просвещение, 1964.-С. 47-48

8.Shakl va ma'no etimonlari qanday farqlanadi?

9. Tilshunoslikning qaysi bo'limi leksemalarning etimonini aniqlash bilan shug'ullanadi?

Tayanch tushunchalar

Hozirgi leksik ma'no- leksemaning hozirgi o'zbek tilidagi ma'nosi.

Avvalgi leksik ma'no- leksemaning o'tmishdagi leksik ma'nosi.

Bosh ma'no- leksemaning semantik tarkibidagi hosila ma'ning o'sib chiqishiga asos bo'lgan ma'no.

Hosila ma'no- bosh ma'nodan taraqqiy etib chiqqan ma'no.

Eski leksik ma'no- leksemaning hozirgi paytda arxaiklashib qolgan ma'nosi.

Etimologik leksik ma'no- leksemaning kelib chiqishida uning mazmun jihatiga asos bo'lgan dastlabki ma'no.

Shakl etimoni- leksemaning yuzaga kelishida asos bo'lib xizmat qilgan dastlabki shakl.

Ma'no etimoni- leksemaning dastlabki (birinchi) ma'nosi .

Adabiyotlar: 10 (161-166), 16 (160-173), 28(63-68),29 (69-74)

5.8.Leksik ma'ning lug'aviy konteksti, grammatik tabiati va valentlik imkoniyatlari

Leksik ma'ning lug'aviy konteksti

Bunday kontekst leksik ma'ning (yoki ma'nolardan birining) namoyon bo'lishi uchun zarur sharoitni yaratadi. Masalan, **til** leksemasining semantik tarkibida quyidagi leksik ma'nolar (sememalar) bor: **til** (1)-“og'iz bo'shlig'ida joylashgan, maza-ta'm bilish, kishilarda esa, bundan tashqari, nutq tovushlari hosil qilish uchun xizmat qiladigan anatomik a'zo”; **til** (2)-“fikir ifodalash va aloqa quroli bo'lib xizmat qiladigan ijtimoiy hodisa, tovushlar, so'zlar va grammatik vositalar sistemasi”; **til** (3)- “nutqiy uslub, stil”; **til** (4)- “fikir ifodalashda yuzaga keladigan ibora, gap, so'z, nutq”; **til** (5)- “harbiy asir”; **til** (6)- “asbob, mexanizm va boshqa shu

kabilarning osilib, qimirlab turadigan qismi”; **til** (7)–“tig’ga o’xshash, uchli narsa”; **til** (8)–“biror narsa, voqea va shu kabilarning mohiyatini, sirini ifodalovchi yo’l, usul” va b.lar.Shulardan **1-ma’no** (bosh ma’no) *odam. hayvon, og’rimoq, yallig’lanmoq* kabi leksemalar bilan bog’lanib kelganda namoyon bo’ladi: *odamning tili, hayvonning tili, tili yallig’langan* kabi; **2-leksik ma’no** *ona, milliy, xalq* kabi ot va sifatlar, *gapirmoq, so’zlashmoq, o’rganmoq* kabi fe’llar bilan bog’lanishda namoyon bo’ladi: *ona tili, milliy til, xalq tili, ona tilida gapirmoq, ona tilida so’zlashmoq, rus tilini o’rganmoq* kabi; **3-leksik ma’no** *asar, gazeta, so’zlashuv, ilmiy, yozmoq, bayon etmoq* kabi ot, sifat va fe’llar bilan bog’lanishda voqelanadi: *badiiy asar tili, Ilmiy asar tili, jonli so’zlashuv tili, gazeta tili* kabi;

4-leksik ma’no ibora va maqollar tarkibida voqelanadi: *Til qilichdan o’tkir.* -Maqol. *To’g’ri til toshni yoradi, egri til –boshni.* - Maqol. *Odamning dili bilan tili bir bo’lsin.* –Maqol. **5-ma’no** *kelingan, keltirilgan* sifatdoshlari bilan “aniqllovchi + aniqlanmish” qolipidagi konstruksiyalarda namoyon bo’ladi: *Qo’mondonlik Ostonaquilar keltirgan “til”dan hujum jangining planini tuzish uchun eng kerakli ma’lumotlarni oldi* (A. Rahmat). **6-ma’no** *soat, kompas, qo’ng’iroq* so’zlari bilan bog’lanishda namoyon bo’ladi: *soatning tili, kompasning tili, qo’ngiroqning tili* kabi; **7-ma’no** *olov, o’tli* so’zlari bilan bog’lanishni taqozo qiladi: *Shamol kuchayib, olovning tili yana ham uzunlashdi.* (S. Ahmad); **8-ma’no** *yer, dehqonchilik, tarix* kabi so’zlar bilan bog’lanishda voqelanadi: *yerning tilini bilmoq, dehqonchilikning tilini bilmoq, tarix tilga kirdi* kabi. Demak, har bir leksik ma’no o’zining leksik kontekstiga ega. Bunday kontekst ayniqsa ko’p ma’noli leksemalarning u yoki bu ma’nosini nutqda reallashtirishda muhim omil bo’lib xizmat qiladi.

Leksik ma’noning grammatik tabiati

Polisemantik leksemalarning leksik ma’nolari o’zlarining leksik konteksti bilan birga, shu leksemaning u yoki bu morfologik shaklga kirish imkoniyatlari bilan ham bir-biridan farq qiladi. Masalan, “*tarix tilga kirdi*”deyish mumkin, ammo “*dehqonchilik tilga kirdi*” deb bo’lmaydi. Shuningdek, “*dehqonchilikning tilini biladi*” deyish mumkin bo’lgani holda, “*tarixning tilini biladi*” deyish hollari

uchramaydi. Bular shuni ko'rsatadiki, har bir leksik ma'noning o'z leksik kontekstidan tashqari, yana o'z grammatik tabiati ham bor.

E s l a t m a: Leksik ma'noning grammatik tabiati ancha murakkab hodisa bo'lib, u maxsus ilmiy tadqiqot ishlarining amalga oshirilishini taqozo qiladi.

Leksik ma'nolarda semantik bog'lanish

Leksemalar gapda teng va tobe munosabatlar asosida bog'lanib keladi. Bunday bog'lanishda ular o'rtasidagi semantik munosabatlar ham hisobga olinadi. Masalan, "u chov ichdi" deyish mumkin, ammo "u chov vedi" deb bo'lmaydi, chunki **yemoq** fe'lining semantik tarkibida "**suyuqlik**" semasi, "**choy**" leksemasida esa "**quyuqlik**" semasi yo'q: choy yeyilmaydi, non ichilmaydi. Shuningdek, "Ayol boshiga ro'mol o'rab olgan edi" gapini "Ayol boshiga ro'mol kiyib olgan edi" deb bo'lmaydi, chunki ro'mol leksemasining semantik tarkibida "kiymoq" semasi yo'q: ro'mol kiyilmaydi, o'raladi. Demak, o'zaro bog'lanayotgan leksemalarning semantik tarkibida bir **umumiy semailning** bo'lishi shart. Bunday umumiy sema tilshunoslikda **sintagmema** deb yuritiladi.¹⁰⁰ **Chov** va **ichmoq** leksemalarining har ikkalasida mavjud bo'lgan "**suyuqlik**" semasi "chov ichdi" bog'lanishida **sintagmema** vazifasini bajargan- bu ikki so'zning semantik bog'lanishini ta'minlagan. "... ro'mol o'ramoq"da esa bunday umumiy sema (sintagmema) vazifasini "o'rash" semasi bajargan.

Leksemalarning birikma yoki gap tarkibida o'zaro aloqaga kirisha olish (bog'lana olish) xususiyatlari tilshunoslikda **valentlik** deb yuritiladi, valentlikka oid g'oyalar, qarashlar umumlashmasi esa **valentlik nazariyasini** shakllantiradi.

Tekshirish savollari

1. Leksik ma'noning lug'aviy konteksti masalasini qanday tasavvur etasiz?
2. Ma'nonig lug'aviy (leksik) konteksti qanday omillarga bog'liq?
3. Leksik ma'noning grammatik tabiatini qanday tushunasiz?
4. Leksik va grammatik sathlar o'rtasidagi ierarxik (pog'onali) munosabatlarda leksik ma'noning grammatik tabiati qanday rol o'ynaydi?

¹⁰⁰ Bu haqda qarang Shavkat Rahmatullayev Hozirgi adabiy o'zbek tili -T Universitet, 2006 -72-b

5. Leksik ma'nolarda semantik bo'g'lanish qanday omillardan kelib chiqadi?

6. Valentlik nima?

Tayanch tushunchalar

Leksik ma'noning lug'aviy konteksti- leksemaarning boshqa leksemalar bilan bog'lanishida leksik ma'noning (bir ma'noli leksemalarda) yoki har bir leksik ma'noning (ko'p ma'noli leksemalarda) namoyon bo'lishi uchun zarur sharoitni ta'minlaydigan leksik kontekst.

Leksik ma'noning grammatik tabiati- Leksemalarning o'zaro bog'lanishida namoyon bo'ladigan grammatik belgi-xususiyatlar.

Leksik ma'nolarda semantik bo'g'lanish-o'zaro sintaktik aloqaga kirishuvchi leksik ma'nolarning semalari tarkibida bir umumiy semaning mavjud bo'lishi. Bunday umumiy sema o'zaro sintaktik aloqada bo'lgan leksik ma'nolarning bir-biriga yaqin leksik kontekstini ta'minlaydi, shu orqali ularning sintaktik aloqaga kirishuvlari uchun zarur bo'lgan imkoniyat (valentlik imkoniyati) yaratiladi. Bunday umumiy sema *sintagmema* deb ham ataladi .

Adabiyotlar:28 (68-73), 29(74-79)

5.9.Leksemalar orasidagi semantik munosabatlar

Leksemalarning ma'no munosabatlari turlicha bo'lib, bunday munosabatlar asosida tilning lyg'at boyligida sinonimiya, antonimiya,giponimiya,graduonimiya va partonimiya hodisalari yuz beradi.

Leksik sinonimiya

Leksik sinonimiya leksemalarning bir xil ma'no anglatishiga ko'ra guruhlanishidir: *yelka, kift, o'miz* (birinchi guruh); *in, uya, oshyon* (ikkinchi guruh); *nur, shu'la, yog'du, ziyo* (uchinchi guruh) va b.lar. Bunday guruhlar tilshunoslikda *sinonimik qatorlar* yoki *sinonimik uyalar* deb nomlanadi.

Har bir sinonimik qatorda: 1) sinonimik munosabatda bo'lgan leksemalarning ideografik semalari o'zaro tengdir, ammo konnotativ semalari (baho semalari) har xil bo'ladi. Masalan, *ozod, erkin, hur, sarbast* leksemalari bitta denotatni –“o'z erki, haq-huquqiga egalik” ni ataydi (shuning uchun denotativ sema atash semasi deb ham yuritiladi). Biroq bu leksemalarning mazmunida o'zaro farqlanuvchi konnotativ semalar (ifoda semalari, baho semalari) ham bor. Xususan, **erkin** leksemasi bir qadar betaraf ma'noli bo'lsa, **ozod** leksemasida ko'tarinki rubni ifodalash, **hur** leksemasida badiiy uslubga xoslik sezilib turadi, **sarbast** leksemasi esa eskirgan, kitobiydir. Qiyos qiling: *Erkin nafas olmoq* [67, 2-tom, -451]. *Toki bizdan olis avlodlarga ozod va obod vatan qolsin* (A. Karimov). *Yashnagan el tillarda doston, Qutlug' nomi hur O'zbekiston* (M. Sh.). *Podshohning nikohida bo'lgan xotinlari posbonlar bilan uncha hisoblashmay, ko'pincha ularni qo'lga olib, sarbast yashaydilar* (O.); 2) ifoda semalari ba'zan darajalanadi: *yuz, bet, aft, bashara, turq* leksemalarining barchasida (“yuz”dan boshqalarida) salbiy bo'yoqli semalar bor, biroq bu semalarda salbiy bo'yoqning ifodalanish darajasi har xil: u “bet”dan “turq”ga tomon ortib, kuchayib boradi. Qiyos qiling: *U betlari yumdalangan, oppoq sochlari yulingan bu telba xotinni o'zining qirq yillik umr yo'ldoshiga o'xshata olmadi*. (M. Ism.). *Sherbekning ko'ziga Xo'jabekovning aftidan naqs tomayotgandek jirkanch bo'lib ko'rinib ketdi* (S. An.). *U bir ko'ngli, borib, muttahaq qozining tumshug'iga tushirgisi yo iflos basharasiga tupurgisi keldi*. (M. Ism.). *Devor ustida turgan o'n ikki yoshlardagi bir qiz devordan kesak ko'chirib olib, Mulla Norqo'ziga o'xtaldi: "Xu o'l, turqing qursin!"* (A.Q.); 3) ifoda semalari bo'lmagan, betaraf ma'noli leksemalar sinonimik qatorning **dominantasi** sanaladi. Chunonchi, *yuz, bet, aft, bashara, turq* (dominanta - yuz); *nur, shu'la, yog'du, ziyo* (dominanta-nur); *yolg'iz, yakka, tanxo* (dominanta-yolg'iz) kabi. Bular dan *yuz* (birinchi qatorda), *nur* (ikkinchi qatorda) va *yolg'iz* (uchinchi qatorda) leksemalari betaraf ma'nolidir; 4) sinonimik qatordagi barcha leksemalar tilning grammatik sathida bir so'z turkumiga birlashadi: *bahor* va *ko'klam* (ot), *chiroyli* va *go'zal* (sifat), *so'zlam* va *gapirmoq* (fe'l) kabi. Demak, sinonimik qatordagi leksemalarning sememasidagi integral semalar tilning leksik va grammatik sathlari o'rtasidagi aloqa-munosabatlar uchun ma'lum imkoniyat yaratadi;

5)sinonimik qatordagi leksemalar miqdori eng kamida ikkita bo'ladi, biroq bu miqdor turli lisoniy va nollisoniy omillar ta'sirida ortib borishi mumkin. Ular o'zaro o'xshash va farqli belgi-xususiyatlarga asoslangan paradigmami hosil qiladi, shuning uchun har bir sinonimik qatorni *semantik mikrosistema(kichik paradigma)* deb qarash ham mumkin; 6)sinonimik qatordagi dominanta shu qatordan yuqoriroq darajadagi paradigmaga a'zo bo'lib kirishi ham mumkin. Masalan, *ko'k, zangori, moviy* leksemalaridan iborat sinonimik qatordagi dominanta (*ko'k* leksemasi) "rang-tus" semasi bilan birlashuvchi leksik paradigmaga (*oq qizil, ko'k, sariq, yashil* kabi leksemalar guruhiga) kiritilishi mumkin, ammo yuqoridagi sinonimik qatorda bor bo'lgan boshqa leksemalar (*moviy,zangori*) mazkur paradigmaga kiritilmaydi, chunki bu leksemalarning ma'nolari betaraf (neytral) emas, ularning ma'nolarida badiiy uslubga xoslik belgilari bo'rtib turadi.

Leksik sinonimlarning turlari

Tilda leksik sinonimlarning quyidagi turlari uchraydi:

1) ma'no sinonimlari (ideografik sinonimlar). Bunday sinonimlar ideografik semasining ma'no qirrasini bilan farqlanadi. Masalan, *achchiqlanmoq, g'azablanmoq, qahrilanmoq* leksemalari "g'azabi kelmoq" ma'nosi bilan bir sinonimik qatorga birlashadi, ammo ularda shu ma'noning (ideografik semaning) ifodalanish darajasi bir xil emas. bu daraja "*achchiqlanmoq*"dan "*g'azablanmoq*"ga "*g'azablanmoq*"dan esa "*qahrilanmoq*"ga qarab kuchayib bormoqda;

2) uslubiy sinonimlar (stilistik sinonimlar, baholovchi sinonimlar). Bunday sinonimlarning leksik ma'nolari ijobiy yoki salbiy bo'yoqlar bilan qoplangan bo'ladi, ayni shu uslubiy semalar (baho semalari) sinonimlarning uslubiy vosita sifatidagi qiymatini belgilaydi. Masalan, *jilmaymoq, iljaymoq, irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq va irshaymoq* leksemalarining barchasida bitta leksik ma'no –"ovoz chiqarmay miyig'ida kulish" hodisasini nomlash bor, ammo shu ma'no *jilmaymoq* leksemasida biroz ijobiy, *iljaymoq* leksemasida esa biroz salbiy bo'yoq bilan qoplangan, bu salbiy bo'yoq *irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq va irshaymoq* leksemalarida yana-da ortib boradi. Qiyos qiling: *U hamisha kulib, j i l m a y i b turadigan mehribon chehrani*

ko'rmadi (M. Ism.). *Sho'xroq qiz, yigitlar i l j a y i b, bir-biriga ko'z qisib qo'yishadi* ("Mushtum"). *Fosih afandi bo'lsa... qora duldul ustida kuydirgan kalladay i r j a y i b o'tirar edi* (M. Ism.). *Fazliddin t i r j a y i b, egri-bugri tishlarining oqini ko'rsatdi* (O.). *Lekin Murzin hayrat qolib: "U emas-ku!"-degan edi, kommandant: "Adashmang, aynan o'zi" – dedi surbetlarcha i s h s h a y i b.* (Sh.). *Yer yutgurlar, nima qilib i r s h a y i b turibsizlar, huv, ko'zlaring teshilsin! – dedi xotinlardan biri* (M. Os.);

Uslubiy sinonimlarning yana bir ko'rinishi bor: ular salbiy yoki ijobiy bo'yoqlardagi darajalanish bilan emas, balki nutqning u yoki bu turiga xoslanish belgisiga ega ekanligi bilan o'zaro farqlanadi, ammo ideografik semalari bilan bir guruhga birlashadi. Masalan, *ozgina, picha, sal, xiyol, jinday, qittay, jichcha* qatoridagi *ozgina* leksemasi nutqning barcha ko'rinishlarida (adabiy nutqda ham, so'zlashuv nutqida ham) qo'llana olgani holda, *picha, xiyol, jinday, qittay, jichcha* leksemalari faqat so'zlashuv nutqiga xoslangandir;

3) **absolut sinonimlar yoki leksik dubletlar** - leksik ma'nolari o'zaro teng bo'lib, farqlovchi semalari bo'lmagan leksemalar: *so'roq* va *savol*, *xabar* va *darak*, *tema* va *mavzu*, *nom* va *ot* kabi. Tilshunoslikda bu tipdagi leksemalar leksik dubletlar deb ham ataladi.¹⁰¹

Sinonimlarning yuqorida keltirilgan turlari tilning lug'at boyligida ma'lum sinonimik qatorlarni hosil qiladi, ammo bunday qatorlar, guruhlar qatoriga kirmagan, demak, til birligi sifatida o'zaro sinonimik munosabatda bo'lmagan ayrim leksemalarning ma'lum kontekst doirasida (nutqiy vaziyat taqozosi bilan) sinonimik munosabatga kiritilishi ham uchrab turadi. Sinonimlashuvning bu ko'rinishi **kontekstual sinonimiya** deyiladi. Masalan, *chinni* va *kosa* leksemalarining ma'nolari bir xil emas: *chinni* "idish-tovoq, izolatsion materiallar yasash uchun ishlatiladigan oq loy"ni, *kosa* esa "piyoladan kattaroq idish"ni ataydi. Demak, ularning ideografik semalari teng emas: biri "material"ni, ikkinchisi esa shu materialdan yasalgan "idish"ni anglatadi, shunga ko'ra ular sinonimlar sanalmaydi, ammo ayrim

¹⁰¹ Rapmatullayev Shavkat Hozirgi adabiy o'zbek til.-T.: Mumtoz so'z, 2010.-B.80-81

shevalarda *chinni* leksemasi “kosa” ma’nosida ham qo’llanadi, binobarin, shu shevaga xos kontekst ichida u *kosa* leksemasining sinonimiga aylanadi, Masalan, *Xoljonbika... xitoyi c h i n n i d a moy olib keldi.* (J.Sh.).

Kontekst doirasida sinonimlashish hodisasi ayniqsa *muallif* leksemasining nutqdagi qo’llanishida ko’p uchraydi. Ma’lumki, *muallif* leksemasining sememasi tarkibida “*yozuvchi*”, “*shoir*”, “*hikoyanavis*”, “*dramaturg*”, “*olim*”, “*ixtirochi*” kabi qator semalar mujassamlangan. Demak, bu leksemaning ma’no ko’lami ancha keng. Kontekst ichida esa *muallif* leksemasining shu semalaridan faqat bittasi aktuallashadi, qolganlari reallashmaydi. Masalan, roman, hikoya kabi nasriy asarlar haqida gap ketganda *muallif* leksemasi faqat “*yozuvchi*” ma’nosida qo’llanadi, demak, *yozuvchi* leksemasining kontekstual sinonimiga aylanadi, kontekstdan tashqarida esa bu ikki leksema sinonim bo’la olmaydi, chunki ularning ma’no ko’lami ozaro teng emas.

Leksemalar quyidagi holatlarda sinonimik munosabatda bo’la olmaydi:

1. Ideografik semalari teng bo’lmagan leksemalar: *quyosh*, *oy*, *yulduz* kabi paradigma a’zolari.

2. Ma’no hajmi keng bo’lgan leksema bilan ma’no hajmi tor bo’lgan leksemalar: *uy* va *xona*, *shahar* va *mahalla* kabilar.

3. Ijtimoiy mohiyati teng bo’lmagan hodisa-voqeliklarning nomlari: *qozi* va *sudya*, *mirshab* va *militsoner* kabilar. Bulardan *qozi* va *mirshab* leksemalari feodal tuzumdagi voqelikni, *sudya* va *militsoner* leksemalari esa hozirgi demokratik tuzumga xos voqelikni nomlaydi.

E s l a t m a: O’tmish voqeligining nomi bilan hozirgi voqelik nomi o’rtasida sinonimik munosabatning borligi yoki yo’qligini belgilashda shu nomlardan biri o’rnida ikkinchisining qo’llana olish darajasi ham hisobga olinadi. Chunonchi, eski o’zbek tilidagi *zobit* leksemasi hozirgi o’zbek tilida *ofitser* leksemasining sinonimi sifatida qo’llana boshlandi, ammo eski o’zbek tilidagi *cherik* leksemasi bilan hozirgi o’zbek tilidagi *askar* leksemasi o’rtasida esa bunday munosabat yo’q.

Sinonimik qatorlarning leksik tarkibi. O’zbek tilidagi sinonimik qatorlar tarkibida o’z va o’zlashgan qatlam so’zlari, umumtil va dialektal birliklar borligi ko’zga tashlanadi. Masalan: *anglamoq* (o’zb.) – *tushunmoq* (o’zb.), *go’zal*(umumtil

birligi)- *suluv* (leksik dialektizm), *husn* (arab. o'zlashma)- *chiroy* (toj. o'zlashma), *xat* (arab. o'zlasma) –*maktub* (arab. o'zlasma) –*noma* (fors.o'zlashma), *kishi* (o'zb.) – *odam* (arab. o'zlasma), *ko'k* (o'zb.) –*osmon* (toj. o'zlashma)- *falak* (arab. o'zlashma), *analiz* (ruscha-baynalmilal o'zlashma) –*tahlil* (arab. o'zlasma), *tema* (ruscha-baynalmilal o'zlashma) –*mavzu* (arab. o'zlasma) kabi.

Sinonimiya va polisemiya. Sinonimiya va polisemiya o'rtasida ma'lum bog'lanish bor. Xususan, polisemantik leksema har bir ma'nosi bilan boshqa-boshqa sinonimik qatorlarga kirishi mumkin: *olov yoqmoq* va *o't qo'ymoq* (sinonimlar: **olov** va **o't**), quyosh **olovi** va quyosh **harorati** (sinonimlar: **olov** va **harorat**), **olov** yigit va **g'ayratli** yigit (sinonimlar: **olov** va **g'ayratli**). Oxirgi sinonimik qatorda **olov** leksemasining “predmet” semasi so'nib, “belgi” semasi faollashgan.

Sinonimlarning usluhiy vosita sifatidagi tavsifi. Sinonimlar nutqda muhim usluhiy vosita sifatida qatnashadi: ular nutqning ravon va ta'sirli bo'lishini, fikrning aniq yoki obrazli chiqishini ta'minlaydi.

I z o h: Sinonimiya hodisasi frazemalar va grammatik birliklar (morfemalar, so'z birikmalari va gaplar) doirasida, shuningdek, leksema bilan frazemalar munosabatlarida ham uchraydi. (Bu haqda “Frazeologiya” va “Grammatika” bo'limlariga qaralsin).

Tekshirish savollari

1. Qanday hodisa leksik sinonimiya sanaladi?
2. Sinonimik qator yoki sinonimik uyani qanday izohlaysiz?
3. Sinonim leksemlarning ma'nolaridagi tenglik ularning qaysi semalariga asoslanadi? Farqlari-chi?
4. Ifoda semalaridagi darajalanish holatlarini qanday tushunasiz?
5. Dominanta nima?
6. Leksik va grammatik sathlar o'rtasidagi ierarxik munosabatlarda leksik sinonimlarning qaysi jihatlari ajralib turadi?
7. Sinonimik qatordagi leksemlar miqdori haqida nimalarni bilasiz?
8. Nima uchun sinonimik qator semantik mikrosistema sanaladi?
9. Leksik sinonimlarning qanday turlari bor?

10.Ma'no sinonimlari (ideografik sinonimlar) va uslubiy sinonimlar (stilistik sinonimlar) qanday farqlanadi?

11.Absolut sinonimlar yoki leksik dubletlarni qanday tasavvur qilasiz? Kontekstual sinonimlarni-chi?

12.Qanday holatlarda leksemalar sinonimik munosabatda bo'la olmaydi?

13.Sinonimik qatorlarning leksik tarkibi haqida nimalarni bilasiz?

14.Sinonimiya va polisemiya o'rtasida qanday bog'lanish bor?

15.Sinonimlarning uslubiy vosita sifatidagi ro'li nimalarda namoyon boladi?

Tayanch tushunchalar

Leksik sinonimiya - leksemalarning bir xil ma'no anglatishiga ko'ra guruhlanishi.

Dominanta – sinonimik qatordagi betaraf ma'noli leksema.

Semantik mikrosistema-sinonimik qatorning kichik paradigma sifatidagi tavsifi.

Ma'no sinonimlari (ideografik sinonimlar)- ideografik semasining ma'no qirralari bilan farqlanadigan sinonimlar.

Uslubiy sinonimlar (stilistik sinonimlar, baholovchi sinonimlar)- leksik ma'nolari ijobiy yoki salbiy bo'yoqlar bilan qoplangan sinonimlar.Ular nutqning (matnning) badiiy-estetik jihatlarini ifodalashda kuchli uslubiy vosita rolini o'taydi.

Absolut sinonimlar - leksik ma'nolari o'zaro teng bo'lib, farqlovchi semalari bo'lmagan leksemalar.Tilshunoslikda ularning leksik dubletlar deb nomlanish hollari ham uchraydi.

Kontekstual sinonimiya- til birligi sifatida o'zaro sinonimik munosabatda bo'lmagan ayrim leksemalarning ma'lum kontekst doirasida (nutqiy vaziyat taqozosi bilan) sinonimik munosabatga kiritilishi.

Adabiyotlar: 7 (76-82), 10 (166-170), 16 (174-178),17 (189-215), 28 (73-79), 29(79-86), 33(112-13)

Leksik antonimiya

Leksik antonimiya ikki leksema ma'nolaridagi zidlanish munosabatiga asoslangan guruhlanishdir: *oq* va *qora*, *qalin* va *yupqa*, *mehr* va *nafrat* kabi. O'zaro zidlanish munosabatida bo'lgan ikki leksema *antonimik juftlik* deyiladi.¹⁰²

E s l a t m a: Antomik juftlikni juft so'z ko'rinishidagi yasama leksema bilan qorishtirmaslik kerak. Qiyos qiling: *katta-kichik* (bitta leksema) **, *katta* va *kichik* (ikkita leksema) kabi. Antonimik juftlik ikki leksema orasida yuz beradi.

Antonimiya hodisasi quyidagi holatlarda kengroq tarqalgan:

1. "Belgi-xususiyat" ma'noli leksemalar doirasida: *katta* va *kichik* (hajm belgisi), *issiq* va *sovuq* (harorat belgisi), *yosh* va *qari* (yosh belgisi), *botir* va *qo'rqqoq* (xarakter-xususiyat belgisi), *to'g'ri* va *egri* (shakl belgisi), *achchiq* va *shirin* (maza-ta'm belgisi) kabi.

2. "Payt", "holat", "miqdor" ma'noli leksemalar doirasida: *kecha* va *ertaga*, *avval* va *keyin* (payt belgisiga ko'ra), *tez* va *sekin*, *arang* va *bemalol* (holat belgisiga ko'ra), *ko'p* va *oz*, *mo'l* va *kam* (miqdor belgisiga ko'ra) kabi.

3. "Predmet" va "belgi" semalari mujassamlashgan leksemalarda: *boylik* va *kambag'allik*, *botirlik* va *qo'rqqoqlik* kabi.

¹⁰² Antonimlarni tavsiflashda va tasvirlashda ko'proq quyidagi adabiyotlarga tayanildi:

Rahmatullayev Sh., Mamatov N., Shukurov R. O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ali - T. "O'qituvchi, 1980.

Rahmatullayev Shavkat. Hozirgi adabiy o'zbek tili. - T.: Universitet, 2006. - 79-83-b.

Rahmatullayev Shavkat. Hozirgi adabiy o'zbek tili. - T. "Muntaz so'z", 2010. - B 86-89.

Sayhulloyeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbanova M., Yunusova Z., Abuzalova M.

Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Toshkent - 2009. - B 113-114

Hakimova Muhayyo Semasiologiya. - Toshkent, 2008. - 82-85-b.

Mirtojiyev M.M. Hozirgi o'zbek adabiy tili - T. - 2004. - B 178-180.

Usmonov S. Antonimlar/ "O'zbek tili va adabiyoti masalalari" jurn., 1958, 2-son, 38-b

Исабекова Б.О. Лексическая антонимия в современном узбекском языке. АКД - Ташкент, 1973.

Шукурова Р. Лексико-семантическая природа антонимов. АКД - Ташкент, 1973. Yana shu muallif.

O'zbek tilida antonimlar - Toshkent, 1977

4. “Harakat”ma’noli leksemalarda: *bormoq* va *kelmoq*, *kirmoq* va *chiqmoq*, *kengaymoq* va *toraymoq* kabi.

Kontekstual antonimiya - lug‘aviy ma’nolarida zidlanish munosabati bo‘lmagan leksemalarning ma’lum ko‘ntekst ichida nutqiy talab taqozosi bilan “antonimlashuvi”. Bunday “antonimlashuv”, odatda, so‘zlovchi yoki asar muallifi tomonidan uslubiy maqsadlarda “kashf” etiladi. Buni quyidagi she’riy misralar tahlilida ko‘rib chiqaylik:

Ushoq **qand** oq **tuz**ga monand erur,

Va lekin biri **tuz**, biri **qand** erur.

(A.N.)

Aytar so‘zni **ayt**,

Aytmas so‘zdan **qayt**!

(A.N.)

Sichqonlarga nisbatan

Poyloqchiman, **to‘g‘ri**man.

Ko‘rsam tekin go‘sht ba‘zan

Chidolmayman- **o‘g‘ri**man.

(O. Q.)

Bu misollarda qo‘llangan **qand** va **tuz**, **ayt** va **qayt** hamda **to‘g‘ri** va **o‘g‘ri** leksemalari aslida (lisonda) antonimlar emas, ammo birinchi misolning ikkinchi misrasida **tuz** va **qand** leksemalari muallifning leksik qo‘llashi natijasida “achchiq” va “shirin” (demak, “yaxshi” va “yomon”) ma’nolarini, ikkinchi misoldagi **ayt** va **qayt** leksemalari “ayt” va “aytma” degan zid ma’nolarni, uchinchi misoldagi **to‘g‘ri** va **o‘g‘ri** leksemalari esa “o‘g‘ri emas” va “o‘g‘ri” ma’nolarini anglatib, kontekstual antonimiya hosil qilgan (bunda **to‘g‘ri** leksemasi otlashgan).

Bunday qo‘llanish olmoshlarda va sonlarda ham uchraydi: *Bir u deydi, bir bu deydi*, deganda **u** va **bu** olmoshlarida kontekstual zidlanish bor.

Enantiosemiya bitta leksema ma’nosida nutqiy muhit talabiga ko‘ra zidlanishning ifodalanishi. Chunonchi, *ofat* leksemasining ma’nosi «falokat»,

«balo»dir, ammo u Oybekning «Ulug' yo'l» romanidagi bir epizodda shu ma'noga zid ravishda «go'zal», «maftunkor» ma'nolarini anglatgan: «Adibaxon alifday nozik, yuzi tiniq, oq, yirik ko'zlari ustidagi ingichka qoshlari *ofat* ...»¹⁰³. Tabiiyki, bunday holatda ham antonimiya yuzaga kelmaydi.

Antonimiya va polisemiya hodisalari o'zaro bog'liqdir: ko'p ma'noli leksema o'zining bosh ma'nosi bilan bitta antonimik juftlikka, hosila ma'nosi bilan esa boshqa antonimik juftlikka kirishi mumkin. Masalan: *achchiq qalampir* va *shirin olma* birikmalarida **achchiq** va **shirin** leksemalari o'zlarining *bosh* ma'nolari orqali antonimik munosabatga kirishgan; *achchiq gap* va *shirin gap* birikmalarida esa *achchiq* va *shirin* leksemalarining hosila (ko'chma) ma'nolari antonimiyaga asos bo'lgan.

Antonimlarni belgilash mezonlari. Tilshunoslikda antonimlarni belgilash mezonlari bo'yicha munozarali qarashlar ham bor. Xususan, ayrim manbalarda *opa* va *singil*, *aka* va *uka*¹⁰⁴ *tog'a* va *xola*¹⁰⁵ kabi so'zlar antonimlar deb baholanadi. Shu soha bo'yicha maxsus ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan B.Isabekov esa ularni antonimlar emas, korrelativ so'zlar deb baholaydi, buni yuqoridagi leksemalarning ma'nolari qarama-qarshi emas, balki bir-biriga juda yaqindir deb asoslaydi¹⁰⁶.

Fe'lning bo'lishli va bo'lishsiz shakllari (*bordi* va *bormadi*, *boray* va *bormay*, *ko'rgan* va *ko'rmagan* kabi formalari) ayrim adabiyotlarda «antonimlarning alohida bir tipi...» deb qaraladi¹⁰⁷, biroq tilshunos Sh.Rahmatullayev bu fikrga qo'shilmaydi. Uningcha, «Oddiy inorning o'zi hali antonimlik emas. Masalan, *ayt* va *aytma*, *aytar* va *aytmas* kabilar biri ikkinchisining inkori, lekin ularni o'zaro antonimlar deb bo'lmaydi. Asli bular ikki leksema emas, balki bir leksemaning ikki (bo'lishli va bo'lishsiz) shakli. Antonimik munosabat esa ikki leksema orasida voqe bo'ladi, bunda inkor etish yangini nomlash orqali yuz beradi ...»¹⁰⁸. Antonimiyani ayni shunday

¹⁰³ Oybek. Asarlar. 8-tom. -T. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1973. 176-b

¹⁰⁴ Usmonov S. Antonimlar// "O'zbek tili va adabiyoti masalalari" jurn., 1958. 2-son, 38-b

¹⁰⁵ Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1-t. 1966. 146-b

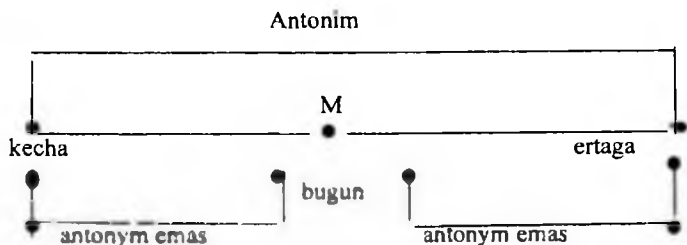
¹⁰⁶ Isabekov B.O. Ko'rsatilgan dissertatsiya avtoreferati. 8-6

¹⁰⁷ Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1-tom. Jamoa.-T. "FAN", 1966. 145-b.

¹⁰⁸ Rahmatullayev Shavkat. Hozirgi adabiy o'zbek tili. -T. Mumtoz so'z, 2010. -B. 87

tushunish ayrim ilmiy manbalarda ham bor.¹⁰⁹ Mazkur darslikda ham antonimiyaga shu pozitsiyadan yondashildi.

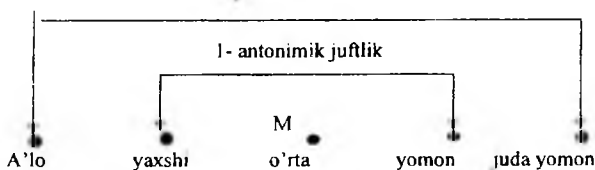
Antonimiya mezonini belgilashda Sh. Rahmatullayev, N.Mamatov va R.Shukurovlar tomonidan tavsiya etilgan mantiqiy markaz prinsipiga tayanish yaxshi natija beradi. Bu prinsipga ko'ra ikkita ma'no o'rtasidagi oraliq tushuncha (mantiqiy markaz) aniqlanadi va shu markazning ikki tomonidan o'rin olgan tushunchalar o'zaro antonimik munosabatlarda deb qaraladi. Maslan, *kuz* bilan *bahor* orasida *qish* bor, demak, *kuz* va *bahor* leksemalari o'zaro antonimlar deb qaraladi, ammo *kuz* bilan *qish* – antonim leksemalar emas, chunki bu ikki leksema orasida oraliq tushuncha (mantiqiy markaz) yo'q; shuningdek, *qish* bilan *bahor* atnonim emas (oraliq tushuncha yo'q), *qish* bilan *yoz* – antonimlar (oraliq tushuncha – «bahor»); *kecha* bilan *bugun* – antonimlar emas (oraliq tushuncha yo'q), *kecha* va *ertaga* – antonimlar (oraliq tushuncha – «bugun»); *o'tmish* va *hozir* antonimlar emas (oraliq tushuncha yo'q), *o'tmish* va *kelajak*–antonimlar (oraliq tushuncha-«hozir») kabi. Bunday munosabatlarni quyidagi sxema (chizma) tarzida ifodalash mumkin (mantiqiy markaz o'rnida M harfi qo'llangan).

Ba'zan mantiqiy markazning ikki tomonida bir nechtdan antonimik juftliklar bo'ladi: **a'lo** (juda yaxshi)–**yaxshi**–**o'rta**(M)– **yomon**–**juda yomon** kabi. Buni sxemada shunday ifodalash mumkin:

109 Исабеков Б.О. Лексическая антонимия в современном узбекском языке. АКД, Тошкент, 1973, с.4.

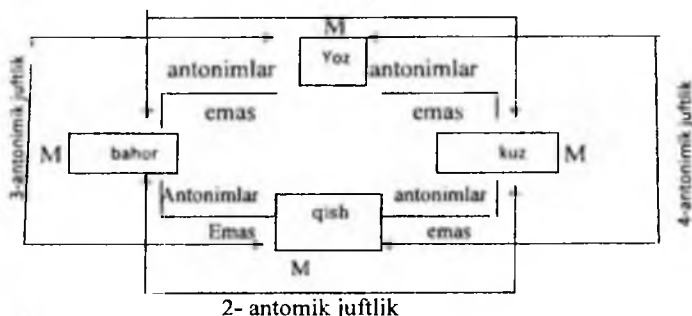
2- antonimik juftlik

Bunday hollarda o'z ma'nosiga ko'ra mantiqiy markazdan teng uzoqlikda joylashadigan leksemalar o'zaro **antonimik juftlik** hosil qiladi.

Fasl nomlari orasidagi antonimiyani quyidagi sxema tarzida ifodalash mumkin.

1- antonimik juftlik

Antonimik munosabatda bo'lgan ayrim leksemalar orasida mantiqiy markaz bo'ladi-yu, ammo uni nomlovchi so'zning o'zi bo'lmaydi. Masalan, *kulgi* va *yig'i* leksemalari orasidagi mantiqiy markazni bildiruvchi maxsus leksema tilda yo'q, ammo oraliq hodisaning o'zi bor: u kishining kulmasdan, yig'lamasdan turgan normal holatidir, demak, ana shu holat (ekstralingvistik omil) mantiqiy markaz sifatida tasavvur qilinadi.¹¹⁰

Tilshunoslikda antonimlarning mantiqiy asosini ikki turga- kontrar va komplementar qarama-qarshiliklarga bo'lib izohlash holatlari ham bor:¹¹¹

¹¹⁰ Ramatullayev Sh., Mammatov N., Shukurov R. O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati - T "O'qituvchi, 1980. - 11-12-h.

¹¹¹ Bu haqda qarang Sayfullayeva R., Menghiyev B., Boqiyeva G., Qurboneva M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili - Toshkent - 2009 - B 113-114

Kontrar qarama-qarshilikda o'zaro zidlanish munosabatida bo'lgan ikki leksema (masalan, *avval* va *keyin* leksemalari) orasida farqlanish darajasi o'sib boruvchi boshqa leksemalar ham mavjud bo'lib, ular shu qatordagi birinchi va oxirgi leksemalar o'rasida joylashadi: *avval-hozir-q-keyin* kabi. Bunday holda mazkur qatorning birinchi va so'nggi a'zolari (*avval* va *keyin* leksemalari) antonimlashadi, *hozir* leksemasida esa *avval* va *keyin* leksemalarining qarama-qarshiligi so'nadi. Demak, leksemalarning kontrar qarama-qarshiligini ularning darajalanish (gradatsiya) qatoridan izlash kerak.

Komplementar qarama-qarshilikda oraliq leksema (bog'lovchi bo'g'in) bo'lmaydi: *yopiq* va *ochiq*, *yumshoq* va *qattiq* kabi.

Yuqoridagi har ikki ta'rifning mohiyati aslida birdir. Ular bir-birini ayrim detallar yoki terminlar (*o'rta bo'g'in*, *oraliq bo'g'in*, *kontrar qarama-qarshilik*, *komplementar qarama-qarshilik*, *darajalanish* va b.lar) bilan to'ldirgan, xolos.

Antonimlarning uslubiy vosita sifatidagi tavsifi. Leksik antonimlar muhim uslubiy vositalardir. Ular matnda qarshilantirish (antiteza) vositasi rolini bajaradi, shu orqali hodisa va holatlardagi qarama-qarshiliklarni, ayrim obraz va personajlarning ichki dunyosidagi ziddiyatlarning badiiy talqinini ta'minlaydi.

Tinglar edim betinim
Uzun tunlar yotib jim.
Seza olardim kuchin,
Ko'pi **yolg'on**, ko'pi **chin**.

(H.O.)

Ilmli odamga ulug'lik hamdam,
Ilmsiz qozini eshak deb aytma,
Chunki bu eshakka tuhmatdir beshak.

(H.Deh.).

Jahonning **shodligi** yig'ilsa butun,
Do'stlar diydoridan bo'lolmas ustun.
To'lur **g'am-g'ussaga** dilning kosasi,

Qadrdon do'stlardan judo bo'lgan kun.

(Rud.)

Antonimlar maqol va matal janrlarida ham muhim uslubiy vosita sanaladi - hayotiy tajriba umumlashmalarini maqol va matallar tiliga xos uslubda ta'sirchan ifodalash imkonini yaratadi:

Yozgi mehnat - **qishki** rohat.

Mehnatdan **do'st** ortar, g'iybatdan – **dushman**.

Do'st achitib gapirar, **dushman** – kuldirib.

Yaxshi do'st – jon ozig'i,

Yomon do'st – bosh qozig'i.

Donoga ish – shonu shuhrat,

Nodonga ish – g'amu kulfat.

I z o h: Antonimiya hodisasi frazemalar va morfemalar doirasida, shuningdek leksema va frazemalar munosabatida ham uchraydi (Bu haqda «Frazeologiya» va «Morfemika» bo'limlariga qaralsin.)

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Antonimiya nima? Antonimik juftlik-chi?
2. Qanday ma'noli leksemalarda antonimiya hodisasi keng tarqalgan?
3. Kontekstual antonimiya haqida ma'lumot bering.
4. Qanday holatlarda antonimiya hodisasi yuz bermaydi?
5. Antonimiya va enantiosemiya hodisalarini tushuntiring.
6. Antonimiya va polisemiya o'rtasidagi bog'lanishni tushuntiring.
7. Antonimiya hodisasi bilan bog'liq qanday munozarali masalalarni bilasiz?
8. Antonimiya hodisasining mezoni sifatida qaraladigan *mantiqiy markaz* haqida ma'lumot bering.
9. Antonimlardan qanday uslubiy vosita sifatida foydalaniladi?

Tayanch tushunchalar

Antonimiya – leksemalarning bir-biriga zid ma'no anglatishi asosida guruhlanishi.

Antonimik juftlik - o'zaro qarama-qarshi ma'noli ikki leksema.

Kontekstual antonimiya – tilda antonimik munosabatda bo'lmagan leksemalarning ma'lum kontekst doirasida antonimik munosabatga kiritilishi.

Enantiosemiya – bitta leksema ma'nosida nutqiy muhit taqozosi bilan zidlanishning ifodalanishi.

Mantiqiy markaz – ikki ma'no o'rtasidagi oraliq tushuncha.

Adabiyotlar: 7 (82-85), 10 (170-177), 16 (178-180), 17 (215-228), 28 (79-82), 29 (86-89), 33 (113-114), 59 (7-17)

5.10. Giponimiya, graduonimiya va partonimiya

Giponimiya

Giponimiya lug'at boyligidagi leksemalarning pog'onali (ierarxik) aloqasidan kelib chiqadigan ma'no munosabatlardir. Bunday munosabatlarning mohiyati shundaki, torroq tushuncha yoki ma'no ifodalaydugan leksemalar kengroq tushuncha yoki ma'no ifodalaydigan leksemalar bilan tur (giponim) va jins (giperonim) aloqasida bo'ladi, bunday aloqa birlashtiruvchi (integral) semalar orqali amalga oshiriladi. Masalan, *lola* leksemasining ma'nosi *gul* leksemasining ma'no tarkibiga, *mushuk* leksemasining ma'nosi *hayvon* leksemasining ma'no tarkibiga kiradi. Bunday pog'onali (bosqichma-bosqich) munosabat, ayniqsa, u yoki bu fanning terminologik tizimida keng tarqalgan. Chunonchi, botanikada *tur* tushunchasi *turkum* tushunchasi tarkibiga, *turkum* tushunchasi *oila* tushunchasi tarkibiga, *oila* tushunchasi *qabila* tushunchasi tarkibiga, *qabila* tushunchasi *sinf* tushunchasi tarkibiga. nihoyat, *sinf* eng katta taksonomik kategoriya bo'lgan *tip* tushunchasi tarkibiga kiradi. *Leksemalarning ma'nolaridagi ana shunday bog'lanish gipo-giperonimik (tur-jins) munosabatlari deb qaraladi.* Bunday munosabatlar lug'at boyligining yoxud undagi ayrim terminologik tizimlarning qurilishini belgilaydigan muhim omillardan sanaladi. Shu yo'l bilan tildagi leksemalarning paradigmalari (leksemalarning ma'no to'dalari yoki ma'no guruhleri) aniqlanadi. Masalan, "*kiyim*" mazmunli guruhga *telpak*, *ko'ylak*,

kastum, shim, tufli va h.k.lar; “*o’simlik*” mazmnlı guruhga *daraxt, buta, o’t* va *b.lar*; “*daraxt*” mazmunlı guruhga *terak, tol, qayrag’och, qarag’ay* va boshqalar kiritiladi.

Graduonimiya

Graduonimiya leksemalarning ma’no guruhları a’zolarida u yoki bu belgining darajalanishidir. Bunday darajalanish shu qatordagi bosh so’zga nisbatan belgilanadi. Masalan: “*yosh*” belgisiga ko’ra (bosh so’z ajratib ko’rsatilgan): **buzoq**-tana-g’unajin-sigir; “*Belgi*”dagi *darajalanish* asosida: **chiroyli**-suluv-ko’rkam-zebo; “*siljish sur’ati*” belgisiga ko’ra: **yurmoq**- chopmoq-yugurmoq-yelmoq kabi.

E s l a t m a: Bunday darajalanish ayrim adabiyotlarda oppozitsiyaning (zidlanishning) bir turi deb qaralgan¹¹², biroq professor Sh. Rahmatullayev bunga e’tiroz bildiradi. Uningcha: “Leksemalar(leksosememalar) orasidagi bunday semantik munosabatni ziddiyat deyish o’rinli emas. Barcha til birliklari orasidagi munosabatlar ziddiyatga (oppozitsiyaga) asoslanadi deb tushunish natijasida leksemalar orasidagi har qanday farqlanishni ham ziddiyat deb talqin qilish yuzaga keldi. Aslida ‘zidlanish’ni ‘farqlanish’ning bir ko’rinishi deb baholash lozim. Yuqorida tasvirlangan hodisani *darajali semantik munosabat* deyish kifoya”.¹¹³

Graduonimiya hodisasini o’z vaqtida Alisher Navoiy ham payqagan va uni turkiy (o’zbek) tilining boylik ko’rsatkichlaridan biri sifatida izohlagan edi. U o’zining “Muhokamatul-lig’atayn” asarida “yig’lamoq” ma’noli so’zlar guruhini ayni shu darajalanish aspektida talqin qiladi: *yig’lamsinmoq- ingramoq- singramoq-o’kirmoq- hoy-hoy yig’lamoq* kabi. Demak, Alisher Navoiyni shu hodisaning ilk tadqiqotchisi desak bo’ladi.

Partonimiya

Partonimiya leksemalarning ma’no guruhlarida butun-bo’lak munosabat-

¹¹² Qarag’ Ne’matov H., Rasulov R. O’zbek tili system leksikologiyasi asoslari. –T. O’qituvchi, 1995 -16-17-b

¹¹³ Rahmatullayev Shavkat. Hozirgi adabiy o’zbek tili. –T. Mumtoz so’z, 2010 -90-b

larining ifodalanishidir. Masalan, *avtomobil* (butun) – *kuzov* (bo'lak) – *motor* (bo'lak) – *g'ildirak* (bo'lak) va b.lar. Yana: *uy* (butun) – *xona* (bo'lak) – *ayvon* (bo'lak) – *koridor* (bo'lak). Bularda *avtomobil* (birinchi qatorda) va *uy* (ikkinchi qatorda) leksemalari bosh leksemalardir. Ayni paytda *kuzov* (butun) – *eshik* (bo'lak) – *yukdon* (bo'lak) – *oyna* (bo'lak) – *bamfer* (bolak) qatorida *kuzov* leksemasi; *xona* (butun) – *oyna* (bo'lak) – *eshik* (bo'lak) qatorida esa *xona* leksemasi bosh leksemalar sanaladi.

Ma'lumki, leksemaning ma'nosida borliqdagi voqea-hodisalarning inson ongidagi in'ikosi ifodalanadi, demak, ma'nolar tizimidagi butun-bo'lak munosabati negizida ham, aslida, borliqdagi butun-bo'lak munosabatlarini tilda ifodalash zarurati yotadi.

Partonimiya hodisasini o'rganish lu'gat boyligi tizimining «sir»larini ochish, leksema ma'nolarini aniq va to'g'ri izohlash nuqtayi nazardan ahamiyatlidir.

Bu hodisa Rahmatullayev Sh, Ne'matov H., Rasulov R., Qilichev E., Qilichev B., Hakimova M. kabi tilshunoslarning ishlarida ma'lum darajada o'z talqinini topgan.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Giponimiya nima?
2. Gipo-giperonimik munosabatlarni qanday tushunasiz?
3. Graduonimiya hodisasi haqida ma'lumot bering.
4. Partonimiya hodisasini tushuntiring.
5. Giponimiya, graduonimiya va partonimiya hodisalarini tadqiq etishning qanday amaliy ahamiyati bor?

Tayanch tushunchalar

Giponimiya – lu'gat boyligidagi leksemalarning pog'onali aloqasidan kelib chiqadigan ma'no munosabatlari.

Giponim – tur tushunchasini ifodalaydigan leksema.

Giperonim – jins (turkum) tushunchasini ifodalaydigan leksema.

Graduonimiya – leksemlarning ma’no guruhlari a’zolarida u yoki bu belgining darajalanishi.

Partonimiya – leksemlarning ma’no guruhlarida butun-bo’lak munosabatlarning ifodalanishi.

Adabiyotlar: 7 (79-82), 10 (185-187), 20 (22-23), 28 (82-83), 29 (89-90), 33 (114-119)

5.11. O‘zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti

Til taraqqiyotining xalq tarixi bilan bog‘liqligi

O‘zbek xalqi, ma’lumki, eng qadimgi turkiy urug‘ va qabilalardan o‘tib chiqqan, demak, uning tili ham shu urug‘ va qabilalar tili negizida rivoj topgan. Markaziy Osiyodagi turli tarixiy va ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, xususan, arablar, mo‘g‘ullar va ruslar istilosi, qardosh qozoq, qirg‘iz, turkman, tojik xalqlari bilan qo‘shnichilik munosabatlari ham o‘zbek tili taraqqiyotiga jiddiy ta’sir o‘tkazgan, bunda, ayniqsa, turkiy-arab, o‘zbek-arab, o‘zbek-tojik, o‘zbek-qozoq, o‘zbek-qirg‘iz, o‘zbek-turkman va o‘zbek-rus bilingvizmi kabi omillarning roli katta bo‘lgan. Ana shu tarixiy jarayonlar bilan bog‘liq ravishda o‘zbek tilining lug‘at boyligida ikkita yirik qatlam - o‘z va o‘zlashgan qatlamlar tarkib topgan.

O‘z qatlam o‘zbek tili leksikasining umumturkiy leksemlari va o‘zbek tilining o‘z leksemlaridan iborat qismlaridir.

I. U m u m t u r k i y l e k s e m a l a r o‘zbek tili leksikasining eng qadimgi lug‘aviy birliklaridir. Ularning aksariyati hozirgi qozoq, qirg‘iz, turkman, ozarbayjon tillarida ham saqlangan. Qiyos qiling: *bosh* (o‘zb.) – *bas* (qoz., qoraq.) – *bash* (qirg‘., turkm.); *til* (o‘zb., qoz., qirg‘.) – *dil* (turkm., ozarb., gagauz.); *tog‘* (o‘zb.) – *too* (qirg‘.) – *tav, tau* (qoraq., qoz.) – *dag‘* (turkm., ozarb.) kabi.

O‘zbek till leksikasidagi umumturkiy leksemlarning o‘ziga xos fonetik va semantik belgiari bor.

Fonetik belgilari: a) leksemalarning ko'pchiligi bir yoki ikki bo'g'inlidir. Bir bo'g'inli leksemalar: *qo'l, ko'z, bosh, tosh, bir, uch*; ikki bo'ginli leksemalar: *ikki, olti, oltin, yetti, ota, ona* va b.lar. Uch bo'g'inli leksemalar juda kam: *qo'rg'oshin, qumursqa, yigirma* kabi; b) leksema yoki bo'g'in boshida undosh tovushlar qatorlashib kelmaydi; d) leksema oxirida undosh tovushlar yonma-yon qo'llanishi mumkin, ammo bu hodisa juda kam uchraydi: *ort, ost, ust, to'rt, qirq* kabi; e) ikki bo'g'inli leksemalarning birinchi bo'g'ini to'la ochiq (**o-na, o-ta**), boshi yopiq (**ku-mush, bo-la**), oxiri yopiq (**ol-tin, o'r-dak**), to'la yopiq (**hay-ram, bay-roq**), ikkinchi bo'g'ini esa boshi yopiq (**o-ta, o-na**) va to'la yopiq (**ol-tin, ku-mush, si-gir**) strukturali bo'ladi; f) ikkinchi bo'g'in hech qachon unli bilan boshlanmaydi, ammo unli bilan tugash holatlari keng tarqalgan: *ik-ki, yet-ti, bo-la, ar-pa, bol-ta* kabi; g) leksema tarkibida ikki unli yonma-yon kelmaydi; h) f, h undoshlari umuman qo'llanmaydi; i) r, l, v, ng, g, (g'), d, z undoshlari leksema boshida uchramaydi; j) e, o' unlilari leksema oxirida ishlatilmaydi (ayrim undov so'zlar bundan mustasno); k) urg'u ko'pincha leksema oxiriga tushadi.

Semantik belgilari: umumturkiy leksemalarnig aksariyati ko'p ma'nolidir: *bosh* – 1) «odamning boshi», 2) «ko'chaning boshi», 3) «ishning boshi», 4) «bosh agronom»; *ko'z* – 1) «odamning ko'zi», 2) «uzukning ko'zi», 3) «taxtaning ko'zi», 4) «derazaning ko'zi» kabi.

Bu qatlamda «qon-qarindoshlik», «inson a'zolari», «uy hayvonlari», «yovvoyi hayvonlar», «parrandalar», «mehnat faoliyati», «uy-ro'zg'or buyumlari», «rang-tus», «maza-ta'm», «miqdor», «sanoq», «barakat», «holat», «urf-odat» ma'noli leksemalar ko'pchilikni tashkil etadi.

Morfologik belgilari: a) umumturkiy leksemalar hozirgi o'zbek tilining barcha so'z turkumlarida uchraydi; b) turlanadi va tuslanadi; d) o'zak va affiks morfemalar erkin va standart bo'ladi: *ko'zim, ko'zing, ko'zi, ko'zni, ko'zning, boraman, borasan, boramiz* kabi; e) leksema tarkibida prefikslar qo'llanmaydi;

2. O'zbek tilining o'z leksemalari - o'zbek tilining o'zida yasalgan leksemalar. Ular o'z qatlamning ikkinchi (nisbatan yangi) qismini tashkil qiladi. Bunday yasaliş quyidagi usullar bilan amalga oshirilgan:

a) *semantik usul bilan*. Bunda ma'no taraqqiyoti yangi leksemaning yuzaga kelishiga olib kelgan: *ko'k* («rang») – *ko'k* («osmon»), *yetti* («son»)- *yetti* («ma'raka nomi»), *yupqa* (sifat) – *yupqa* (ot: «ovqatning bir turi») kabi;

b) *affiksatsiya usuli bilan*. Bunda o'zak va affikslar turli til materiallari bo'lishi mumkin, ammo ularning qo'shilishi o'zbek tili tarkibida yuz beradi, o'zbek tilining leksema yasash qoliplariga asoslanadi, shu sababli bunday yasalma o'zbek tilining o'z qatlami birligi sanaladi. Masalan: *bosh* (umumturkiy)+ «-la» (o'zb.)>*boshla* (o'zb.), *temir* (umumturkiy)+ «-chilik» (o'zb.)>*temirchilik* (o'zb.), *jang*(f-t.)+«-chi» (o'zb.)>*jangchi* (o'zb.), *madaniyat* (ar.)+«-li» (o'zb.)>*madaniyatli* (o'zb.), *obuna* (r-b.)+«-chi» (o'zb.)>*obunachi* (o'zb.), *axta* (mo'g'.)+«-chi» (o'zb.)>*axtachi* (o'zb.), «be-» (f-t.)+*bosh* (umumturkiy)>*bebosh* (o'zb.)+ «-lik» (o'zb.)>*beboshlik* (o'zb.), *bil* (umumturkiy.)+ «-im» (o'zb.)>*bilim* (o'zb.)+ «-don» (f-t.)>*bilimdon* (o'zb.) kabi.

O'zbek tilining o'z leksemalaridagi yasovchi asos arabcha yoki ruscha-baynalmilal bo'lganda, yasalmaning o'zagi yoki asosida ikki unli yonma-yon kelishi, leksema boshida ikki-uch undosh qatorlashishi mumkin: *maorifchi, matbaachi, doirachi, saodatli, manfaatli, dramnavislik, drenajlanmoq, plakاتبop. planbozlik*. Bu hol hozirgi o'zbek tili lug'atining o'z qatlamida ham umumturkiy leksemalarga xos fonetik belgilardan farqli jihatlar paydo bo'lganligini ko'rsatadi.

O'zlashgan qatlam - o'zbek tili leksikasining boshqa tillardan o'zlashtirilgan leksemalardan iborat qismi. Masalan: *maktab, oila* (ar.), *daraxt, gul* (f-t.), *axta, bahodir* (mo'g'.), *afandi* (turk.), *ravshan* (sug'd.), *traktor, avtobus* (r-b.) va b.lar. Bu qismda arab, tojik-fors va rus tillaridan o'zlashtirilgan leksemalar ko'pchilikni tashkil qiladi.

1. Arab tilidan o'zlashtirilgan leksemalar. Bunday leksemalarning o'zlashtirilishi VIII asrdan boshlanib, IX-X asrlarda ancha faollashgan. Arab tilidan leksema o'zlashtirilishiga olib kelgan omillar ichida quyidagilar muhim rol o'ynagan: a) arablar istilosi; b) islom dinining keng tarqalishi; d) arab yozuvining qo'llana boshlanganligi; e) madrasalarda arab tilining o'qitilishi;

f) turkiy-arab ikki tilliligining (bilingvizmning) tarkib topganligi; g) olim-u fuzalolarning arab tilida ijod qilganligi va b.lar.

Hozirgi o'zbek tili leksikasida arab tilidan o'zlashtirilgan leksemalarning ko'pchiligi ot, sifat va ravish turkumlariga mansubdir: otlar – *adabiyot, axborot, avlod, ayol, maktab, maorif, ma'naviyat, hosil, hukumat, odam, haqiqat, intizom, inshoot* va b.lar; sifatlar – *adabiy, ajnabiy, aziz, azim, ayyor, aqliy, badiiy* va b.lar; ravishlar – *avval, ba'zan, bil'aks, ta'ziman* kabi. Bularidan tashqari, bog'lovchilar (*balki, ammo, lekin, va, vaholonki*), undovlar (*ajabo, barakalla, salom, xayr*), modal so'zlar (*albatta, ehtimol, avvalo*), yuklamalar (*faqat, xuddi*), ko'makchilar (*binoan*) ham o'zlashtirilgan.

Arab tilidan leksema va so'zlarning o'zlashtirilishi o'tmishda faol bo'lgan, hozir esa bu jarayon deyarli to'xtagan. Ayrim arabcha leksemalar hatto eskirib, istorizm yoki arxaizmlar qatoriga o'tib qolgan: *adad* (sanoq so'z), *ajam* ("arablardan boshqa xalqlar"), *akbar* ("katta", "buyuk", "ulkan"), *alam* (bayroq), *bayoz* ("she'riy to'plam"), *sallox* ("qassob"), *saloh* ("to'g'rilik", "vijdonlilik"), *sanad* ("hujjat") va b.lar.

Arab tilidan o'zlashtirilgan leksemalarning fonetik, semantik va morfemik tarkiblarida quyidagi xususiyatlar borligi ko'zga tashlanadi: a) leksema tarkibida ikki unilning yonma-yon qo'llanish hollari uchraydi: *matbaa, mutolaa, saodat, oila, doir, rais* kabi; b) *ra'no, da'vo, ta'na, e'lon, me'mor, ta'lim, e'tibor, mo'tabar* kabi leksemalarda ayn tovushidan oldingi unli kuchli va bir oz cho'ziq talaffuz etiladi; d) *jur'at, sur'at, bid'at, qal'a, san'at* leksemalarida bo'g'inlar ayirib talaffuz qilinadi; e) semantik jihatdan: ko'proq diniy, hissiy, axloqiy, ilmiy, ta'limiy va mavhum tushunchalar ifodalanadi: *avliyo, aza, azon, vahiy, avrat, axloq, axloqiy, xulq, fikr, tafakkur* kabi; ilmga, adabiyot va san'atga oid tushuncha nomlari ham keng tarqalgan: *amal* (matematikada hisob turi), *rukn, vazn* (adabiyotshunoslik atamallari), *riyoziyot* ("matematika"), *adabiyot, san'at, tibbiyot* (fan va soha nomlari) kabi; f) leksemalarning lug'aviy va grammatik shakllari flektiv xarakterda bo'lib, o'zbek tilida morfemalarga ajratilmaydi: *ilm, muallim, olim, ulamo; fikr, tafakkur, mutafakkir* kabi.

Arab tilidan o'zlashtirilgan lug'aviy birliklar orasida tarixan yasama bo'lgan leksemalar (*adabiy, badiiy, g'olibiyat, voqeiy, voqean, oilaviy va b.lar*) ham bor. Bunday leksemalar bilan birga o'zlashtirilgan "-iy", "-viy", "-an" affikslari o'zbek tilida so'z yasovchi affikslar darajasiga ko'tarilgan, natijada o'zbek tilida leksema yasash imkoniyatlari kengaygan. Hozirgi o'zbek tilida shu affikslar vositasida yasalgan juda ko'p yangi leksemalar mavjud: *texnikaviy, fizikaviy, tuban, turkiy* kabi. Bulardan tashqari, arabcha leksik o'zlashmalar o'zbekcha yoki tojikcha leksemalar bilan ma'no munosabatiga kirishib, o'zbek tilining sinonimik qatorlari- ni boyitgan: *orinbosar* (o'zb.)- *muovin* (a.), *guvoh* (f.t.)- *shohid* (a.), *aniq* (a) – *ravshan* (so'g'd.) kabi

2. Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan leksema – l a r . Bunday leksemalarning o'zbek tiliga o'zlashtirilishida quyidagi omillarning alohida roli bor: a) o'zbek va tojik xalqlarining qadimdan bir (yoki qo'shni) territoriyada, bir xil ijtimoiy tuzum, iqtisodiy va madaniy-ma'naviy muhitda yashab kelayotganligi; b) o'zbek-tojik va tojik-o'zbek ikki tilliligidining (bilingvizmining) keng tarqalganligi; d) tojik va fors tillarida ijod qilish an'alarining uzoq yillar davom etganligi; e) Qo'qon xonligi va Buxoro amirligida tojik tilining alohida mavqega ega bo'lganligi; d) adabiyot, san'at, madaniyat, urf-odatdagi mushtaraklik va b.lar.

Hozirgi o'zbek tilida tojik-fors tillaridan o'zlashtirilgan leksemalar orasida otlar (*sartarosh, avra, avra-astar, bazzm, barg, baxt, daraxt, daraxtzor, hunar, hunarmand*), sifatlar (*badbo'y, badjahl, baland, baravar, barvasta, bardam, barzangi, barra, baxtiyor, bachkana, ozoda, toza*), ravishlar (*bajonidil, banogoh, do'stona, tez, bazo'r, astoydil, chunon*), bog'lovchilar (*chunki, yoki, agar, garchi, ham*), undovlar (*balli, dod*), yuklamalar (*xo'sh, xuddi*), modal so'zlar (*chunonchi, binobarin*) uchraydi.

Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan leksemalarda: a) leksema oxirida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi ancha keng tarqalgan: *g'isht, go'sht, daraxt, karaxt, do'st, past, kaft, farzand* kabi. (Umumturkiy leksemalarda bu holat kam

uchraydi); b) kuchsiz lablangan “o” unlisi leksemaning barcha bo‘g‘inlarida qo‘llanadi: *ohang, nobud, bahor, obodon, peshona* kabi.

Tojik-fors tillaridan o‘zbek tiliga bir qator prefiks va suffikslar ham o‘zlashgan: prefiksalar – “be-”, “ba-”, “no-”, “ham-”, “bar-”, “kam-”, “xush-”; suffiksalar – “-kor”, “-zor”, “-xo‘r”, “-parvar”, “-kash”, “-bop”, “-boz”, “-do‘z”, “-namo”, “-paz”, “-furush” va b.lar. Ular dastlab tojik-fors leksemalari tarkibida qo‘llangan, keyinchalik o‘zbek tilining so‘z yasovchi affiksarlari qatoridan o‘rin olib, yangi leksemalarning yasashida ishtirok etgan, shu yo‘l bilan o‘zbek tili leksikasini yanada boyitgan. Masalan: *badavlat, beayov, bebosh, beboshlik, nosog‘, noto‘g‘ri, hamyotoq, hamkurs, hamyurt, barkamol, kamsuv, kamsuvlik, kamsuqum, kamsuqumlik, xushbichim, xushyoqmas, o‘rikzor, olmazor, to‘qayzor, bug‘doyzor, bug‘doykor, nafaqaxo‘r, tekinxo‘r, adolatparvar, chizmakash, somsapaz, yubkabop, kostumbop, gruppaboz, buyruqboz, maxsido‘z, telbanamo, ipakfurush* kabi. Bulardan tashqari, tojik tilidan o‘zlashgan *xona, noma* leksemalari o‘zbek tilida affiksoid vazifasida qo‘llanib, *yilnoma, oynoma, ishxona, bosmaxona* kabi yasama leksemalarning tarkib topishida ishtirok etgan.

Tojik tilidan o‘zlashtirilgan leksemalarga o‘zbek tilining so‘z yasovchi qo‘shimchalarini qo‘shib leksema yasash hollari ham anchagina bor (bu haqda “O‘z qatlam” bahsiga qarang).

Tojik tilidan leksema o‘zlashtirilishi o‘zbek tilining lug‘at tizimida yangi sinonimik qatorlarni ham yuzaga keltirgan: *qirov* (o‘zb.) – *shabnam* (toj.), *yaproq* (o‘zb.) – *barg* (toj.), *oltin* (umumturkiy) – *tilla* (toj.), *buloq* (o‘zb.) – *chashma* (toj.) kabi. Bunday holni antonimlar tizimida ham ko‘ramiz: *do‘zax* (f.-t.) – *jannat* (ar.), *yirik* (o‘zb.) – *mayda* (f.-t.) kabi.

3. Ruscha-baynalmilal leksemalar - o‘zbek tiliga rus tilidan va u orqali Yevropa tillaridan o‘zlashtirilgan leksemalar: *gazeta, jurnal, avtobus, trolleybus, teatr, roman, sujet, geometriya, fizika, matematika, traktor, kombayn, raketa, avtomat, armiya* va b.lar.

Rus tilidan leksema o‘zlashtirilishiga ko‘proq quyidagi omillar sabab bo‘l-

gan: a) Chor Rossiyasining imperiaistik siyosati; b) Sovet imperiyasida rus tilning mlllatlararo til mavqeiga ega bo'lishi, bu mavqening yildan-yilga mustahkamlanib borishi;d) o'zbek-rus ikki tilliligining tarkih topishi; e) mathuot, radio, televideniyeda rus tiliga keng o'rin berilishi; d) maktab-maorif tizimida, oliy o'quv yurtlarida rus tilining maxsus o'qitilishi;f) ilm-fan terminologiyasining shakllantirilishida ruscha-baynalmilal atamalarga ko'proq tayanish; g) ma'muriy-idoraviy ish qog'ozlarining asosan rus tilida yozilishi va b.lar.

Rus tilidan o'zlashtirilgan leksemalarning aksariyati ot va son turkumlariga mansubdir: *institut*, *universitet*, *drama*, *zavod*, *fabrika* (otlar), *million*, *milliard*, *trillion* (sonlar), *gramm*, *kilogramm*, *litr*, *millimetr*, *santimetr*, *kilometr*, *sekund*, *tonna* kabi. Bu qatlamda kalka usulida o'zlashtirilgan sifatlar ham bor: *simmetrichny>simmetrik*, *psixologicheskij>psixologik*, *biologicheskij>biologik* kabi.

Semantik jihatdan ruscha-haynalmilal leksemalar orasida ishlab chiqarishga (*zavod*, *fabrika*, *sex*, *stanok*), ilm-fanga (*sema*, *semema*, *nomema* – tilshunoslikda; *teorema*, *aksioma*, *romba*, *kvadrat* – matematikada; *spora*, *gameta*, *flora*-botanikada; *fauna*, *reptiliya* - zoologiyada va b.lar); transportga (*mashina*, *avtomobil*, *avtobus*, *poyezd*, *trolleybus*, *tramvay*), san'atga (*teatr*, *spektakl*, *rejissor*, *opera*, *drama*), radio va televideniyega (*radio*, *televizor*, *lampa*, *detal*, *videomagnitofon*), harbiy tizimga (*artilleriya*, *avtomat*, *tank*, *raketa*, *vzvod*, *rota*, *batalyon*) oid leksemalar ko'pchilikni tashkil qiladi.

Fonetik jihatdan qaralganda ruscha-baynalmilal leksemalarda quyidagi belgi-xususiyatlar ko'zga tashlanadi:

a) so'z urg'usi erkindir: u leksemalarning turli (birinchi, ikkinchi va oxirgi) bo'g'inlarida bo'lishi mumkin: *abajir*, *avantura*, *professor*, *standart*, *drama* kabi;

b)urg'uli bo'g'indagi unli o'zbek tili leksemalarining urg'uli bo'g'inidagi unliidan cho'ziqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *oltin*(o'zh., umumturkiy) – *karantin* (r-b.), *ovsin* (o'zb.) – *apelsin* (r-b.), *orz* (f-t.) – *medirza* (r.-b.) kabi;

d)bir bo'g'inli leksemalarda unli tovush ruscha leksemalarda cho'ziqroq, o'zbekcha va tojikcha leksemalarda esa qisqaroq talaffuz qilinadi.Qiyos qiling: *biz*

(o'zb.)-bis>bi:s (r.-b: "bis"ga chaqirmoq), *tep* (o'zb.fe'l shakli) – *temp*(r.-b.). *pul* (f-t<yun.) – *puls* (r.-b.);

e) ruscha o'zbekcha o' unlisidan kengroq va orqaroqda talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *to'n* (o'zb.)-*ton* (r.-b.), *to'rt* (o'zb.<umumturkiy>)-*tort*(r.-b.) kabi;

f) ruscha o'zlashmalarining birinchi urg'uli bo'g'inidagi unli o'zbek leksemalarining birinchi bo'g'inidagi unidan ancha cho'ziq va kuchli talaffuz qilinadi (chunki o'zbek tili leksemalarining birinchi bo'g'ini ko'pincha urg'usiz bo'ladi). Qiyos qiling: *imlo* (o'zb.<ar.)-*impuls*(r.-b.), *indin*(o'zb.)-*indeks*(r.-b.), *etik*(o'zb.)-*etik* ("etikaga oid"), *ellik*(o'zb.)-*ellips*(r.-b.) kabi.

Yuqoridagi kabi tafovutli belgi-xususiyatlar leksema tarkibidagi undoshlarda ham uchraydi. Xususan: a) ruscha o'zlashmalar tarkibida undoshlarning qattqlik va yumshoqlik belgi-xususiyatlari o'zbek tilida ham saqlanadi: *ukol* va *parol* (*укол* va *пароль*), *feodal* va *medal* (*феодал* va *медаль*), *parad* va *naryad* (*парад* va *наряд*) kabi; b) ruscha leksemalardagi lab-tish "v" so'z oxirida jarangsiz "f" tarzida talaffuz qilinadi, o'zbek tili leksemalarida esa lab-lab "v" jarangsizlanmaydi. Qiyos qiling: *nav*(o'zb.<f-t>)-*ustav*>*ustaf*(r.-b.), *birov*(o'zb.)-*aktiv*>*aktif* (r.-b.) va b.lar; v) leksema va bo'g'in boshida bir necha undoshning qatorlashib kelishi keng tarqalgan (umumturkiy leksemalarda bu hol uchramaydi): *shkaf*, *tramvay*, *trolleybus* kabi.

Morfologik belgilari: ruscha-baynalmilal leksemalarda prefiks + o'zak (*a- morf.* *de + duksiya*), o'zak + suffiks (*Bronx + it*, *jurnal + ist*), prefiks + o'zak + suffiks (*a+ simmetr+ iya*) tarkibli leksemalar uchraydi.

Ruscha-baynalmilal leksemalar tarkibidagi affikslar o'zbek tilida so'z yasamaydi (*mikroo'g'it*, *mikroiqlim*, *ultratovush* kabi kalkalar bundan mustasno).

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, sobiq ittifoq tuzumiga xos bir qator ruscha-baynalmilal leksemalar (*raykom*, *partkom*, *gorkom*, *kolxoz* kabilar) eskirib, o'zbek tili leksikasining eskirgan lug'aviy birliklari (istorizmlar) qatoriga o'tib qoldi, ayni paytda yangi ijtimoiy-siyosiy tuzum taqozosi bilan hamda iqtisoddagi va ta'limdagi islohotlar tufayli o'zbek tili leksikasida yangi ruscha-baynalmilal

o'zlashmalar paydo bo'ldi: *investitsiya, marketing, minimarket, supermarket, test, reyting, litsey, kollej* va boshqalar shular jumlasidandir.

Leksema o'zlashtirish

Leksema o'zlashtirish o'zbek tili lug'at tarkibining o'zlashgan qatlamini shakllantiruvchi asosiy manbadir. Bunday o'zlashtirish quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi :

1. **Jonli so'zlashuv orqali.** Bunda hoshqa til leksemalari o'zbek tiliga mahalliy aholining og'zaki nutqi orqali o'tadi. Masalan, ruscha *rami(рамы), klubnika, podnos* leksemalari o'zbek tilining jonli so'zlashuvida *rom. qulubnay* va *patnis* deb talaffuz qilingan, keyinchalik o'zbek adabiy tiliga ham shu shaklda o'zlashgan.

2. **Bosma manbalar orqali.** Bunda boshqa tillardagi matnlarning o'zbek tiliga o'girilgan nusxalarini matbuotda chop etish yoki o'zbek tilida yozilgan maqolalarda, ilmiy va hadiy asarlarda boshqa til leksemalarini (ayniqsa, termin va atamalarni) ishlatish orqali bo'ladigan o'zlashtirish nazarda tutiladi. Matematikadagi *katet, gipotenuza*, adabiyotshunoslikdagi *kulminatsiya, sujet* kabi terminlar, *ocherk, roman, povest* kabi leksemalar shu yo'l bilan o'zlashtirilgan.

Leksema o'zlashtirish usullari ham ikki xil bo'ladi:

1. **O'z icha olish.** Bunda boshqa tildan o'zlashtirilayotgan leksema hech qanday o'zgarishsiz yoki ayrim (juz'iy) fonetik o'zgarishlar bilan olinadi. Mas., *g'o'a(f-t.), gul(f-t.), poya(f-t), kaptar(<f-t:kabutar); balo(ar.), bil'aks(ar.), davlat(ar.), muallim(<ar.mua'llim); direktor (r-b.), rektor(r-b.), institut(r-b.), metro(r-b.), cho't(<rus.счеты), cho'tka(<rus.щетка)* kabi.

2. **Kalkalab olish.** Bunda hoshqa tildagi (mas., rus tilidagi) leksemaning morfemik tarkibidan qismla-qism nusxa olish orqali o'zbekcha leksema yasaladi va shu leksema bilan boshqa til (mas.,rus tili) leksemasining ma'nosi ifodalanadi. Qiyos qiling: *yarimo'tkazgich<rus полупроводник, ilmiy-otmabor<rus научно- популярный* kabi. Kalkalashning bu turi to'liq kalka sanaladi, chunki unda hoshqa til leksemasining ifoda materiali o'zbek tili materiali bilan to'liq

almashtirilgandir. Ba'zan boshqa til leksemasining bir qismi o'zgarishsiz olinadi, qolgan qismi esa o'zbek tili materiall bilan almashtiriladi. Qiyos qiling: *mikroo* 'g'it<rus. *микроудобрение*, *ultratovush* <rus. *ультразвук*, *rekordli*<rus. *рекордный*, *meshchanlik*<rus. *мещанство* kabi. Kalkalashning bu turi yarim kalka hisoblanadi.

To'liq va yarim kalkalar leksema o'zlashtirishning *grammatik usuli* deb ham qaraladi, chunki bunday o'zlashtirish boshqa til leksemalarining ma'noli qismlaridan nusxa ko'chirilishga asoslanadi. Ammo tilda ba'zan yangi leksema yasalmay, azaldan mavjud bo'lgan birorta leksemaga boshqa til leksemasining birorta ma'nosini "yuklash" orqali ham ma'no o'zlashtirillshi ta'minlanadi. O'zlashtirishning bu turi *semantik kalka* sanaladi. Masalan, *til* leksemasi "so'zlashuv quroli" nomi sifatida ruscha *язык* leksemasiga ekvivalentdir. Ayni shu holat rus tilidagi *язык* leksemasining "asir" ma'nosini o'zbek tilidagi *til* leksemasi bilan ifodalashga turtki bo'lgan: "Qo'mondonlik Ostonaquallar keltirgan "til"dan hujum jangining planini tuzish uchun eng kerakli ma'lumotlarni oldi". (A.Rahm. Ellik bir bahodir.)

O'zbek tilidagi *o'zak* leksemasida "so'zning o'zagi" ma'nosining paydo bo'lganligi ham ruscha *корень* leksemasining "корень слово" ma'nosiga asoslangandir.

Leksema o'zlashtirishni boshqa til leksemasini noo'rin qo'llashdan farqlash kerak. Leksema yoki ma'no o'zlashtirillshi muayyan til leksikasini boyituvchi qonuniy hodisadir, chunki bir til boshqa tildan o'zi uchun zarur bo'lgan leksik-semantik birliklarni o'zlashtiradi. Boshqa til leksemalarini noo'rin ishlatish hodisasi esa g'ayri qonuniydir, chunki o'zbek tilining o'zida biror leksema mavjud bo'lgani holda, uning o'rnida boshqa til leksemasini ehtiyojsiz, maqsadsiz qo'llash tilni boyitmaydi, aksincha, ayrim shaxslarning o'z nutqiga e'tiborsiz qarashinigina aks ettiradi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1.O'zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti jarayonida leksemalarning qanday qatlamlari yuzaga kelgan?

2.O'z qatlam qanday leksemalardan tarkib topgan?

- 3.Qanday lug'aviy birliklar umumturkiy leksemalar sanaladi? Buning sababi?
- 4.Umumturkiy leksemalarning fonetik, semantik va grammatik belgi-xususiyatlari haqida ma'lumot bering.
- 5.Qanday leksemalar o'zbek tilining o'z lug'aviy birliklari hisoblanadi?
- 6.O'zbek tilining o'z leksemalari qanday yuzaga kelgan? Nima uchun ular o'z qatlam birliklari sanaladi?
- 7.O'zbek tilining o'z leksemalariga xos fonetik va morfemik tarkib haqida ma'lumot bering.
- 8.O'zlashgan qatlam qanday leksemalardan tarkib topgan?
- 9.Arab tilidan leksema o'zlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida ma'lumot bering.
- 10.Arabcha o'zlashmalarning fonetik, semantik va morfemik belgi-xususiyatlarini tushuntiring.
- 11.Arab tilidan o'zbek tiliga leksemalardan tashqari yana qanday so'zlar va morfemalar o'zlashtirilgan?
- 12.Arabcha o'zlashmalarning so'z turkumlari bo'yicha taqsimoti qanday?
- 13.O'zbek tili leksikasining boyishida arab tilidan o'zlashtirilgan leksema va morfemalarning qanday ishtiroki bor?
- 14.Fors-tojik tillaridan leksema o'zlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida ma'lumot bering.
- 15.Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan leksemalarning so'z turkumlariga munosabati?
- 16.Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan leksemalarning fonetik va morfemik tarkibi haqida ma'lumot bering.
- 17.Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan leksema yasovchi prefiks va suffikslarning o'zbek tilidagi so'z yasallishida tutgan o'rni haqida gapiring.
- 18.O'zbek tili lug'at boyligidagi sinonimiya hodisasining rivojlanishida fors-tojik tillaridan leksema o'zlashtirishning qanday roli bor?
- 19.Rus tilidan leksema o'zlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida gapiring.

20. Ruscha-baynalmilal leksemalarning soʻz turkumlariga munosabatini tushuntiring.

21. Ruscha-baynalmilal leksemalarning semantik xususiyatlari hamda fonetik va morfemik tarkibi haqida maʼlumot bering.

22. Oʻzbekiston mustaqillikka erishgach, oʻzbek tiliga rus tilidan oʻzlashgan leksikada qanday oʻzgarishlar yuz berdi? Buning sabablari?

1. Leksema oʻzlashtirishga olib keladigan qanday omillarni bilasiz?

2. Leksema oʻzlashtirishning qanday yoʻllari va usullari bor?

3. Jonli soʻzlashuv orqali va bosma manbalar orqali leksema oʻzlashtirish qanday farqlanadi?

4. Leksemalarni oʻzicha olish va kalkalab olish haqida maʼlumot bering.

5. Kalkaning qanday turlari bor?

6. Toʻliq kalka, yarim kalka va semantik kalka haqida maʼlumot bering.

7. Leksema oʻzlashtirish va chet soʻzlarni qoʻllash hodisalari qanday baholanadi?

Tayanch tushunchalar

Oʻz qatlam - oʻzbek tili leksikasining umumturkiy va oʻzbekcha leksemalardan iborat qismi.

Oʻzlashgan qatlam – boshqa tillardan olingan leksik oʻzlashmalar qatlami.

Umuturkiy leksemalar - oʻzbek tili lugʻat boyligidagi eng qadimgi lugʻaviy birliklar.

Oʻzbek tilining oʻz leksemalari - oʻzbek tilining oʻzida yasalgan (nisbatan yangi) leksemalar.

Arabcha oʻzlashmalar – arab tilidan oʻzlashtirilgan leksemalar.

Forscha-tojikcha oʻzlashmalar – fors-tojik tillaridan oʻzlashtirilgan leksemalar.

Ruscha-baynalmilal oʻzlashmalar – rus tilidan va u orqali boshqa tillardan oʻzlashtirilgan leksema va terminlar.

Leksema oʻzlashtirish – boshqa til leksemalarining oʻzbek tiliga olinishi.

Oʻzicha olish – boshqa til leksemasining oʻzgarishsiz yoki juzʼiy oʻzgarish bilan oʻzlashtirilishi.

Kalkalab olish – boshqa tildagi sleksemaning morfemik tarkibidan qismma-qism nusxa ko'chirish orqali leksema yasalishi, bu leksemada boshqa til leksemasi ma'nosining ifodalanishi.

Semantik kalka – tilda azaldan mavjud bo'lgan leksemaga boshqa til leksemasining ma'nosini yuklash.

Adabiyotlar 10[188-197],16(190-196), 11[51-59],17[4-158],27[173-175],
28(105-112),29 (69-174,115-122), 34(173-180)

5.12.Leksemalarning ishlatilish doirasi

Leksemalarning ishlatilish doirasi bir xil emas: ularning bir qismi shu til egalari yashaydigan barcha hududlarda qo'llanadi, millat vakillarining barchasi uchun umumiy bo'ladi, qolgan qismi esa bir qator sabablarga ko'ra chegaralangan doirada ishlatiladi. Ana shu belgi-xususiyatlardan kelib chiqqan holda leksemalar dastlab ikkita katta guruhga – *ishlatilish doirasi chegaralanmagan* va *ishlatilish doirasi chegaralangan* leksemalarga bo'linadi. Bunday ikki guruhga ajralish asosan "narsa-predmet", "belgi-xususiyat", "harakat-holat" ma'noli leksemalarga xosdir. Son va olmosh leksemalarning, shuningdek, bog'lovchi, yuklama, ko'makchi va undovlarning ishlatilish doirasi chegaralanmaydi.

1.Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksemalar o'zbek tilida so'zlashuvchilarning barchasi uchun umumiy bo'lgan, hammaga tushunarli va hammaning nutqida bir xil darajada qo'llanadigan leksemalardir: *bosh, qo'l, ko'z, daraxt, meva* (narsa-predmet nomlari); *oq, qora, qizil, katta, kichik, yaxshi, yomon* ("rang-tus", "hajm", "belgi-xususiyat" ma'noli leksemalar); *tez, oz, ko'p, jo'rttaga, atayin* ("holat", "hajm-miqdor", "maqsad" ma'noli leksemalar); *yurmoq, ishlamoq, o'qimoq, yozmoq* ("harakat" ma'noli leksemalar) va b.lar. Bunday leksemalar *umumxalq lug'aviy birliklar* deb ham yuritiladi.

II. Ishlatilish doirasi chegaralangan leksemalar dialekt va shevalarga, kasb-hunar leksikasiga va jargon-argolarga xos lug'aviy birliklardir. Jonli so'zlashuvda ishlatiladigan vulgarizmlar ham qo'llanishi chegaralangan lug'aviy birliklar sanaladi.

Dialektlarga xos leksemalar

Bunday leksemalarning qo'llanishi territoriyaga ko'ra chegaralangan bo'ladi. Ular *leksik dialektizmlar* sanaladi va quyidagi turlarga bo'linadi:

1. *Dialektizm-leksema*. Bunday dialektizm yaxlit holda shevaniki bo'ladi: *buzog'* - Toshk.sh., *go'sala* - Bux.sh., *o'djak* - Xorazm.sh. (ad.-orf.*buzoq*); *rayhon* - Toshk.sh., *nozvoy* - Sam.sh. (ad.-orf.*rayhon*); *yosti*q - Toshk.sh., *taka* - o'g'iz dial, *bolish* - Bux.sh. (ad.-orf.*yosti*q); *do'ppi*, *to'ppi* - Toshk.sh., *qalpoq*-Sam.sh., *kallapo'sh* - Bux.sh. (ad.-orf.*do'ppi*) kabi.

2. *Dialektizm-semema*. Bunday dialektizmning ifoda plani (nomemasi) adabiy tildagi leksema nomemasining o'zidir. Masalan, *chopqi* (Toshk. sh.) - *chopqi*(Sam.sh.)-*chopqi*(ad.tilda). Demak, *chopqi* nomemasi dialektizm-shakl emas, chunki bu shakl sheva bilan adabiy til uchun umumiydir, ammo uning sheva bilan adabiy tildagi ma'nosi (sememasi) o'zaro farqlanadi. Qiyos qiling: *chopqi* (Tosh.shevasida-«shox-shabba qirqish, go'sht, piyoz qiymalash va sh.k.ishlarda qo'llanadigan katta va og'ir, pichoqqa o'xshash asbob»)- *chopqi* (Sam.shevasida - «tig'i sopi ichiga qayirib yopib qo'yiladigan pichoqcha, qalamtarosh») - *chopqi* (ad.tilda - «shox-shabba qirqishda, go'sht qiymalashda qo'llanadigan katta va og'ir, pichoqqa o'xshash asbob»). Demak, *chopqi* leksemasining semantik tarkibida ikkita semema (leksik ma'no) bor: 1) «shox-shabba qirqishda, go'sht qiymalashda qo'llanadigan katta va og'ir, pichoqqa o'xshash asbob»). Leksemaning bu ma'nosi adabiy tilga o'tgan bo'lib, dialektizm-semema sanalmaydi; 2) «tig'i sopi ichiga qayirib yopib qo'yiladigan pichoqcha, qalamtarosh». Leksemaning ana shu ikkinchi ma'nosi Samarqand shevasiga xos bo'lib, adabiy tilga o'tmagan, shuning uchun u dialektizm-semema sanaladi. Bunday holni *lagan* leksemasida ham ko'ramiz. Bu leksema adabiy tilda «quyuq ovqatlar solinadigan, tarelkadan katta yassi idish» ma'nosini anglatadi. Demak, u shu shaklda va shu ma'nosida dialektizm emas, ammo *lagan* leksemasining shevalarda «katta chuqur to'garak idish». «kir yuviladigan

tog'ora» ma'nolari ham bor bo'lib, ayni shu ma'nolari dialektizm-sememalar sanaladi.

3. *Leksik-fonetik dialektizmlar*. Bunda bir leksemaning shevaga xos fonetik tarkibi nazarda tutiladi. Qiyos qiling: *yo'q* (ad.-orf.)-*jo'q* (shevada), *yigit* (ad.orf.)- *jigit* (shevada), *kel*(ad.-orf.)-*gəl*(shevada), *til*(ad.-orf.)-*dil* (o'g'uz lahjasida), *bobo* (ad.-orf.)-*bova* (shevada) kabi.

4. Tilning lug'at boyligida leksik dialektizmlardan tashqari, *frazeologik dialektizmlar* ham uchraydi. (Bu haqda darslikning «Frazeologiya» bo'limiga qarang.) Leksik va frazeologik dialektizmlar birgalikda lug'aviy dialektizmlar hisoblanadi.

5. Dialektizm hodisasi tilning fonetik va grammatik sathlarida ham bor:

a) *fonetik-fonologik dialektizmlar* dialektga xos fonemalar tizimidir. Bu tizim muayyan dialektning o'zigagina tegishli bo'lishi bilan adabiy tilning fonetik-fonologik tizimidan farqlanadi. Masalan, o'zbek tilining qipchoq lahjasi shevalarida 9 ta unli fonema bor, ular qator belgisi asosida zidlanish (oppozitsiya) munosabatida bo'ladi: i-ı, ə-a, ü-u, ø-o va e. Bunday zidlanishning har bir a'zosi leksema ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladi. Qiyos qiling: *tish* («odamning tishi»)-*tyish* («tashqari»), *ıs* («qurum»)-*is* («hid»), *ısz* («chiz»)-*sız* («siz»)¹¹⁴, *ot* (o't:«olov», «o'simlik») - *ət* (o't: «o'tishga buyruq»), *or* (o'r: «bedani o'r») - *ør* (o'r: «sochni o'r»), *tur* («turishga buyruq») - *tür* («xil», «jins»)¹¹⁵ kabi. Biroq hozirgi o'zbek adabiy tilining fonologik tizimida unli fonemalarning bunday zidlanishi («yo'g'onlik» va «ingichkalik» belgilari bilan farqlanishi) yo'q;

b) *grammatik dialektizmlar* – biror shevaning o'zigagina xos (adabiy tildagidan o'zgacha) grammatik shakllari. Mas., adabiy tildagi – «-miz»(shaxs-son affiksi) o'rnida Toshkent shevasida «-vuz» affiksi ishlatiladi: *boramiz*(ad.-orf.)-*borovuz* (Tosh.sh.) kabi. Adabiy tildagi «-da» (o'rin-payt kelishigi qo'shimchasi) o'rnida

¹¹⁴ Qarang: To'ychinoyev B O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari.-T. "O'qituvchi", 1996, 7-b

¹¹⁵To'ychinoyev B Ko'rsatilgan asar, 23-24-b.

Samarqand shevasida «-ga» qo'llanadi: *Toshkentda o'qiyapman* (ad.tilda.) – *Toshkentga o'qopman* (Sam.sh.) kabi. Hozirgi zamon davom fe'li shakllari shevalarda «-vot» (Toshk.) – «-op» (Sam.) – «-utti» (Nam.) affikslari bilan ifodalanadi: *borvotti, boropti, borutti* kabi. Keltirilgan misollarning shevalardagi turlari *grammatik dealektizmlar* sanaladi.

Dialektizmlarning uslubiy vositalar sifatidagi tavsifi

Leksik, fonetik va grammatik dialektizmlardan badiiy asar tilida uslubiy vosita (uslubiy figura) sifatida foydalanish hollari ancha keng tarqalgan. Yozuvchi J.Abdullaxonovning «To'fon» romanidan keltirilgan quyidagi matn parchasiga nazar tashlaylik:

Shu vaqt ko'cha eshik taraqlab ochildi-yu, ostonada o'n yoshlardagi maykachan, qop-qora bola paydo bo'ldi. U nihoyatda hansirar, ko'p yugurib toliqqanidan nafasini rostlay olmasdi:

-Akamullo, akamullo, sizni yo'qloshopti, idoraga yo'qloshopti.

-Nima gap?

-Hajar ayani bachasi sahroda borkan ekan... Bo'ronda qolgan ekan... Qaytib kelmopti... So'g'in Xo'janazar akoning duxtori bo'ronga qolip o'lipti.

Hoshim yugurganicha chiqib ketdi. Mahmuda bilan Mohidil bir-biriga hayron qarab qolishdi.

Yuqoridagi nutqiy parcha muallif tili va personajlar tilidan tarkib topgan bo'lib, unda nutqning dialogik shakli qatnashgan. Personaj tilida o'zbek-tojik ikki tilliligi ta'sirida bo'lgan o'zbek shevalari leksemalaridan (*akamullo, bacha, duxtor, so'g'in* kabi leksik dialektizmlardan), shu shevalarga xos grammatik shakllardan (*yo'qloshopti, kelmopti*) va leksik-fonetik dialektizmlardan (*aka* so'zining *ako* shaklidan) unumli foydalanilgan. natijada obraz nutqining tipik va ta'sirchan bo'lishiga erishilgan.

Yozuvchi Erkin Samandarovning «Daryosini yo'qotgan qirg'oq» romanidan keltirilgan quyidagi dialogda esa dialektizmlarning uslubiy vosita sifatidagi roli, personajlar nutqini tipiklashtirishdagi ahamiyati yanada yorqinroq ko'zga tashlanadi:

Ichkaridan Anvar chiqdi. Nima bo'layotganini angshara olmay serryayib turdi.

- *Voy, anavi olvolini ko'ring, - dedi Qumrixon o'rnidan turib.*

- *Olvoling nimasi?*

- *Olvoli de, huv ana.*

- *Chiyani aytasanmi?*

Qumrixon bog'istoncha chiya so'ziga tushunmadi.

- *Olchami?*

- *Ha, olvoli yegum kelutti.*

- *Ma, Qumri, -dedi Ganja bir hovuch olchani uzib. («Sharq yulduzi» j-li, 1989, №1, 39-b.)*

Yuqoridagi dialog epizodida mevaning bir turi uch xil nom bilan – *olvoli, chiya* va *olcha* leksemalari vositasida atalgan, bu hol ikki (Namangan va Bog'iston) sheva vakillari o'rtasidagi nutqiy muloqotning jonli, hayotiy chiqishiga xizmat qilgan.

Kash-hunar leksikasi

Kash-hunar leksikasi ijtimoiy mehnatning u yoki bu turiga, ishlab chiqarish, ilm-fan, adabiyot-san'at va hokazo sohalarga oid narsa-hodisa hamda tushuncha nomlarini o'z ichiga oladi: *degrez*-«qozon, omoch tishi va boshqa cho'yan asboblari quyuvchi usta», *kavshar*-«metall buyum, detal va sh.k.ni bir-biriga ulash uchun ishlatiladigan metall yoki qotishma» kabi. Bular tilshunoslikda *professionalizmlar* yoki *professional leksika* deb ham ataladi. Professional leksikaning bir qismi terminlardir.

Terminlar fan, texnika, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga ixtisoslashgan, qo'llanishi muayyan soha bilan chegaralangan tushunchalarni ifodalaydigan nominativ birliklardir: *gulkosa, shona changchi, urug'chi, gultoj* (botanikada); *to'rtburchak, kvadrat* (geometriyada); *fonema, morfema, semema* (tilshunoslikda), *tangens, sinus, teorema, katet* (matematikada). *qofiya, turoq, vazn* (adabiyotshunoslikda) kabi.

Terminlarning ifoda plani tub leksemaga (*hujayra, ildiz*), yasama leksemaga (*urug'chi, changchi, to'qima, gulkosa, gultoj*) yoki turg'un birikmaga (*o'q ildiz,*

popuk ildiz) teng bo'lad. Har uch ko'rinishda ham termin leksema deb hisoblanadi, bunda ularning nominativ birlik ekanligi e'tiborga olinadi.¹⁰⁵

Terminlarning mazmun jihatida muayyan soha tushunchalari ifodalangan bo'ladi: Masalan, **boshoq** terminining mazmunida «poya uchida o'sadigan to'pgul yoki to'pmevaning bir xili» tushunchasi ifodalangan.

Shaklan tub (ba'zan, esa yasama) leksemaga teng bo'lgan terminlar aslida tilning lug'at boyligida mavjud bo'lgan leksemalarning o'zidir, chunki ular ayni shu leksemalarning terminlashishi natijasida yuzaga keladi, demak, terminning ifoda jihatida ham, mazmun jihatida ham leksema bazasiga tayanadi. Qiyos qiling: **tish** (leksema: «odamning tishi», «hayvonlar tishi»)-**tish** (termin: «odamning tishi», «hayvonlar tishi»). Bunda leksemaning mazmun jihatida (leksik ma'nosi) termin tomonidan nomlangan tushunchaga tengdir. Demak, terminlarda ko'pincha leksik ma'no bilan tushuncha o'zaro teng bo'ladi. Ba'zi sohalarida leksema o'zining ko'chma ma'nosida terminlashib qolishi ham mumkin, ammo bu hodisa juda kam uchraydi. Qiyos qiling: **gul**-botanikada: «o'simlikning urchish (ko'payish) organi»; **gul**-amaliy san'atda: «Biror narsaga chizib, tikib, bosib yoki o'yib tushirilgan bezak, naqsh». Bu misollarda **gul** leksemasi o'zining bosh ma'nosida botanikada, ko'chma ma'nosida esa amaliy san'atda terminlashgan. Ammo bir sohaning o'zida leksemaning ikkita tushuncha nomi sifatida terminlashishi (ko'p ma'noli termin bo'lishi) terminologiyaning izchilligiga xilof bo'ladi. Masalan, **urug'** leksemasi uzoq yillar botanikada ikki tushunchaning nomi bo'lib keldi: 1) «o'simlikning urug'i» (ruscha: *семя*); 2) «turdan katta, oiladan kichik taksonomik kategoriya» (ruscha: *род*). Bunday polisemiya keyingi yillarda taksonomik kategoriya ma'nosidagi **urug'** terminining **turkum** termini bilan almashtirilishiga sabab bo'lgan. Ba'zan termin o'ta ommalashib, umumtil birligiga aylanib qoladi. Xususan, *radio*, *televizor*, *telefon* leksemalari ham ma'lum soha terminlari sifatida yuzaga kelgan, ammo hozirgi paytda bu terminlar ommalashib, barchaning nutqida qo'llanadigan, barchaga

¹⁰⁵ Bu haqda qarang Кодухов В. И. Введение в языкознание – М. «Высшая школа», 1979, с.184

tushunarli bo'lgan leksemalarga aylangan. Bu hodisa tilshunoslikda **determinlashish** deyiladi. Determinlashgan leksema ,odatda, ishlatilishi chegaralangan guruhdan ishlatilishi chegaralanmagan guruhga o'tib ketadi.

Kasb-hunar leksikasi (professionalizmlar), asosan, muayyan sohaga oid og'zaki va yozma matnlarda faol qo'llanadi, umumtil doirasida esa ular ancha passiv bo'ladi. Bunday qatlam leksemalarining ishlatilish doirasidagi chegaralanish shu bilan belgilanadi.

Kasb-hunar leksikasidan badiiy asar tilida ma'lum uslubiy maqsadlarda foydalanish holatlari ham uchraydi. Masalan:

Payshanba – maosh kuni edi. Peshindan keyin atrofi taxta devor bilan omonat o'ralgan qurilish hovlisiga chang-to'zon ko'tarib «ZIL» mashinasi kirib keldi. Chekkadagi ko'chma vagoncha oldida voshillab to'xtadi. Kabina eshigi ochilib, qo'tlitg'iga qora sumka qistirgan kassir qiz – Faya sakrab tushdi. Vagoncha zinasiga pildirab chiqib, baqirdi:

-Yigitlar, kelig'iz, zarplata olig'iz!

Betonchi Safar aka ayiqdek lapanglab vagoncha tomonga birinchi bo'lib yurdi. Ketidan payvandchimiz Ikrom aka. Uning ketidan Erkin degan takellajchi yigit. (O'.H.)

Yuqoridagi matn parchasida qurilishdagi bir epizod yoritilganligi tufayll, unda *betonchi, vagoncha, payvandchi, takellajchi* kabi qurilish leksikasiga oid leksemalar ishlatilgan.

Argotizm, jargonizm va vulgarizmlar

Argotizm va jargonizmlar biror argo yoki jargonga xos leksemalardir. Argo va jargonlar biror ijtimoiy guruh yoki toifalarning, masalan, sportchilar, o'g'rilar, olibsotarlilar, poraxo'rlar va boshqalarning «yasama tili»dir. Shuning uchun argo va jargonlar *ijtimoiy dialektlar* deb ham yuritiladi.

Argotizmlar yashirin ma'no ifodalaydi. Masalan, otarchilar orasida–*yakan*(«pul»), ichuvchilar orasida–*novcha* («araq»), *qizil* («vino») kabi.

Jargonizmlarda yashirin ma'no bilan birga tinglovchini yoki o'zga bir shaxsni kamsitish(peyorativ ottenka) yoxud uning xislatlarini bo'rttirib baholash ottenkalari

ham mavjud bo'ladi. Masalan, talabalar jargonida: *dum*-«topshirilmagan imtihon», «qarz»; jonli so'zlashuvda: *yo'rg'a*-«yengil tabiatli», «buzuq» va b.lar.

Argotizm va jargonizmlar, asosan, jonli so'zlashuvda, tor doirada ishlatiladi. Ulardan badiiy asarda obraz va personajlarni tipiklashtirish maqsadida foydalanish hollari ham uchraydi. Masalan: *Bu qora yer yutkning yo'rg'a chiqarishini yetti uxlab tushida kim ko'ribdi.* (Hamza. Paranji sirlari.) *Gapni aylantirmang. Yog'liq joy. Yakan katta bo'ladi!* («Mushtum», 1960, №2).

Bir maktabda gap mish-mish,
Turg'unning **dumi** bormish.
Xo'sh, bu ajab, qanday **dum**?
Hech kimda yo'q-ku bu **dum**!
Bilsam voqea o'zga,
Ilinmas qo'lga, ko'zga!
«Ikki»degan oti bor,
na o'zi, na zoti bor... (Q.M.)

Vulgarizmlar - haqorat ma'nosida qo'llanadigan leksemalar: *xunasa*, *dayus*, *so'tak*, *to'nka* kabilar. Bunday leksemalar yoki ularning vulgar ma'nolari adabiy til uchun me'yor sanalmaydi, ularni qo'llash nutq madaniyatiga xilof deb qaraladi, ammo badiiy asar tilida bunday leksemalardan uslubiy vosita sifatida foydalaniladi. Masalan: *U qizig'ar mashinasini Qoraqamishga qarab uchirdi.* (T.M.). *Yolg'on gapirasan, xunasa, uyida bo'lmagansan. Ayvoni yo'q uning* (T.M.). *Dayus, dayus Vali tog'a, Mirvali tog'a dayus.* (S.Ahm.). *Hosilboyyachchaga aytib qo'y: senikini artkuncha, o'zinikini eplasini. Kelib-kelib o'shandan panoh izladingmi, e so'tak!* (T.M.). *Anavi to'nkani nima qilamiz? – dedi Asadbek, jahlidan tushib...* (T.M.).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Ishlatilish doirasiga ko'ra leksemalar qanday guruhlanadi?
2. Qanday leksemalarning ishlatilish doirasi chegaralanmaydi?

3.Qanday ma'noli leksemalarning ishlatilish doirasi chegaralangan va chegaralanmagan bo'lishi mumkin? Ularning turlari?

4.Dialektizmlar nima? Uning qanday turlari bor?

5.Dialektizm-leksema va dialektizm-sememalar qanday farqlanadi?

6.Fonetik dialektizm va leksik-fonetik dialektizmning farqlarini tushuntiring.

7.Grammatik dialektizm haqida ma'lumot bering.

8.Dialektizmlardan uslubiy vosita sifatida foydalaniladimi?

9.Kasb-hunar leksikasi qanday leksemalarni o'z ichiga oladi?

10.Terminlar qo'llanishi chegaralangan leksikaning qaysi turiga kiradi?

11.Argotizm va jargonizmlar nima? Vulgarizmlar-chi?

12.Dialektizm, professionalizm, argotizm, jargonizm va vulgarizmlardan nutqning qaysi turlarida uslubiy vositalar sifatida foydalaniladi?

Tayanch tushunchalar

Umumxalq lug'aviy birliklar – ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksemalar va iboralar.

Dialektizmlar - qo'llanishi territoriyaga ko'ra chegaralangan til birliklari.

Dialektizm-leksema – shevaga xos (adabiy tilga o'tmagan) leksema.

Dialektizm-semema – u yoki bu leksemaning shevaga xos (adabiy tilga o'tmagan) sememasi.

Fonetik dialektizmlar – dialekt yoki shevaga xos fonetik –fonologik birliklar tizimi.

Leksik-fonetik dialektizm – adabiy tilda bor bo'lgan leksemaning biror shevadagi fonetik tarkibi.

Grammatik dialektizmlar – biror shevaning o'zigagina xos (adabiy tildagidan o'zgacha) grammatik birliklar.

Kasb-hunar leksikasi – ijtimoiy mehnatning, ilm-fan yoki san'atning, ishlab chiqarishning u yoki bu turiga mansub maxsus tushunchalarning nomlari.

Professionalizmlar – kasb-hunar leksikasi.

Terminlar - professional leksikaning ilm-fanga, texnikaga, adabiyot yoki san'atga oid bir turi. Ular ma'lum sohaga oid tushunchalarni ifodalashga ixtisoslashgan bo'ladi.

Determinlashish- ayrim terminlarning o'ta ommalasib, umumtil birligiga aylanib qolishi.

Argotizmlar – yashirin ma'noli leksemalar.

Jargonizmlar – yashirin ma'no bilan birga tinglovchini yoki o'zga bir shaxsni kamsitish yoxud uning xislatini bo'rttirib baholash xususiyatiga ega leksemalar.

Vulgarizmlar - haqorat ma'nosida qo'llanadigan leksemalar.

Adabiyotlar 10[198-204], 16 (196-200), 28(88-92), 29 (96-100), 34[143-151]

5.13.O'zbek tili leksikasida eskirish va yangilanish jarayonlari (Leksemaning zamoniyligi)

Til tizim sifatida uzluksiz harakatda, rivojlanishda bo'lib turadi, bu uning ijtimoiy mohiyatidan kelib chiqadi: til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur o'rtasidagi ikki tomonlama aloqadorlik ularning bir-biriga ta'sirini belgilaydi – jamiyatda bo'lib turadigan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiy va ma'rifiy sobalardagi islohotlar tilning lug'at boyligida yangi-yangi leksema va atamalarning yuzaga kelishini, ayni paytda ma'lum leksemalarning eskirib, tarixiy kategoriyaga aylanishini taqozo qiladi. Bu jarayon tilning lug'at boyligida istorizm, arxaizm va neologizm kabi leksik birliklarni yuzaga keltiradi.

O'zbek tili leksikasida eskirish jarayoni

Tilning leksik sathidagi eskirish unda leksik istorizmlar va leksik arxaizmlarni yuzaga keltiradi.

Leksik istorizmlar o'tmish voqelligi bo'lgan narsa-hodisalarning nomlaridir. Masalan: *botmon*-«O'zbekistonning turli yerlarida turli salmoqqa ega bolgan (ikki puddan o'n bir pudgacha) og'irlik o'lchovi»; *chaqirim*-«1,06 kilometrga teng uzunlik o'lchovi»; *cho'ri*-«qul xotin», «tutqunlikdagi ayol»; *mingboshi*-«daha yoki qishloq oqsoqoli, hokimi»; *omoch*-«ulovga qo'shib yer haydaydigan metall tishli primitiv yog'och asbob» va b.lar

Istorizmlar, odatda, uzoq tarixiy jarayonlar davomida yuz beradigan eskirishning mahsuli bo'ladi, ammo ular, ba'zan, qisqa vaqtda paydo bo'lishlari ham mumkin: yaqin o'tmishda (1991 yilgacha) o'zbek tilining faol leksemalari bo'lgan ayrim lug'aviy birliklarning (*partkom*, *raykom*, *gorkom*, *obkom*, *kolxoz*, *sovxoz* kabilarning) hozirgi kunda eskirib, istorizmlar qatoriga qo'shilgani buning dalilidir.

Istorizmning muhim belgilaridan biri shuki, uning ifoda jihati (nomemasi) va mazmun jihati (sememasi) birga eskiradi, binobarin, leksema yaxlit holda hozirgi til birligi bo'lmay qoladi.

Leksik arxaizmlar - hozirgi paytda mavjud bo'lgan voqelikning eskirgan nomi yoki, aksincha, hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan ma'nosi (sememasi). Demak, eskirish jarayoni leksemaga yaxlit holda yoki uning bir qismiga (ma'nolaridan biriga) aloqador bo'ladi, shunga ko'ra leksik arxaizm ikki turga bo'linadi.

1. **A r x a i z m – l e k s e m a** - hozirgi paytda mavjud bo'lgan voqelikning eskirgan nomi: *lab* (odam organizmidagi a'zolardan birining hozirgi nomi) – *dudoq* (shu a'zoning eskirgan nomi, arxaizm-leksema: «*Yo'Ichining kuchli, erkak nafasini, dudoqlarida uning bo'sasining jonli olovini bir lahza sezdi*». O.); *qassob* («mol so'yuvchi»i ma'noli leksema) – *sallox* («mol so'yuvchi» ma'nosidagi eskirgan leksema, arxaizm-leksema: «*Tikka oldiga borib, devkor salloxlarday shoxidan ushlab «bismillohu ollohu akbar», deb...bo'g'ziga pichoq tortib yubordim, - dedi Shum bola*».G'.G'.); *elchixon*a («bir davlatning boshqa davlatdagi diplomatik vakolatxonasi») – *saforat* («...diplomatik vakolatxona»ning eskirgan nomi, arxaizm-leksema); *qo'shin* («askar», «armiya») – *cherik* («askar», «armiya» tushunchalarining eskirgan nomi, arxaizm-leksema: «*Andoq qalin cherikka ne ish qila olg'ay edi*».

So'ngicha qo'vg'unchi bordi, o'zini daryog'a soldi, g'arq bo'ldi. «Boburnoma»dan; *parol* («maxfiy shartli leksema») - *o'ron* («parol», «maxfiy shartli so'z» ma'nosidagi arxaizm-leksema: «*Ul yurushta ma'hud o'ron alfazi «Toshkand» bila «Sayram» edi. Toshkand desa, Sayram deyilgay, Sayram desa Toshkand*» – «Boburnoma»dan) kabi.

2. **A r x a i z m – s e m e m a** - hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan ma'nosi. Masalan: *g'am* leksemasi hozirgi o'zbek tilida «qayg'u», «xasrat», «alam», «tashvish», «kulfat» ma'nolarida qo'llanadi, o'tmishda (eski o'zbek tilida) esa bu leksema «ishq», «muhabbat», «sevgi» ma'nolarini ham ifodalagan: «*Bir yuzi gulgun g'amidin yuz tugon konglumdadur, Xor-xorimning iloji bodan gulgun dengiz*». – «Xazoyinul-maoniy»dan. Hozir *g'am* leksemasining «ishq», «muhabbat» ma'nolari eskirgan bo'lib, arxaizm-semema sanaladi. Bunday holni *harf* leksemasi ma'nolarida ham ko'ramiz. Bu leksema hozirgi o'zbek tilida «alifbodagi grafik belgi» ma'nosini anglatadi, eski o'zbek tilida esa harf leksemasining «so'z», «nutq» ma'nolari ham bo'lgan: «*Har harfi oning tanimda jon bo'ldi yana, Har lafzi hayoti jovidon bo'ldi yana*» - «Xazoyinul-maoniy»dan. «...Ul masal borkim, «*On guzarro burd*». *Aning davlatining va navkarining intiqomida bu harfni aning tiliga tengri soldi*». - «Boburnoma»dan. *Harf* leksemasining ana shu ikki gapdagi ma'nosi hozirgi o'zbek tiliga nisbatan arxaizm-semema hisoblanadi.

Ba'zan leksemaning o'zi yoki uning ma'nolaridan biri emas, balki talaffuzi eskiradi, natijada shu leksemaning eskirgan talaffuz varianti, demak, **leksik-fonetik (yoki fonetik-leksik) arxaizm** yuzaga keladi. Qiyos qiling: *qo'biz* (g'ijjaka o'xshash cholg'u asbobi) - *qo'buz* (shu asbob nomining eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: «*yana biri Sayid Yusuf o'g'loqchi edi.. Mardonalig'i ham bor edi. Qo'buzni yaxshi cholur edi*». – «Boburnoma»dan; *bugun* (payt ravishi)- *bukun* (shu leksemaning eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: *Bukun sendin xabar topa olmadiq*. – «Holoti Sayyid Hasan Ardasher»dan; *ilon* («sudraluvchi jonivorning bir turi») – *yilon* (shu jonivor nomining eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: «*Muloyim takallum vahshiylarni ulfat sari*

boshqarur, fusungar afsun bila yilonni to'shukdin chiqarur» - «Mahbul-qulub»dan.

Talaffuzdagi arxaiklashish leksemalardagina emas, balki leksik ma'noga ega bo'lmagan so'zlarda (olmoshlarda, ko'makchilarda) ham uchraydi. Masalan: *u, bu, shu, o'sha* (kishilik va ko'rsatish olmoshlarining hozirgi fonetik-orfoepik shakllari) – *ul, bul, shul, o'shal, o'shul* (shu olmoshlarning eskirgan talaffuz variantlari). Misol: *Ahli irfon soliki atvori ul, Ma'rifat bozorining Attori ul* («Lisonut-tayr»dan); *Bul Rustamdurkim, amirul-mo'minin Umar ... Madoying'a Sa'd Vaqqosni arab cherikin boshlatib yibarganda...* («Tarixi mulki ajam»dan); *Janobi o'shal Hodixo'ja eshon, Olur o'zlarin ag'niyon zamon.* (Muq.); *Fath tolibg'a yetishmas, agar ermas muxlis, Kim o'shul fotihaning lozimasidur ixlos* («Xazoyinul-maoniy»dan). Bunday arxaiklashish bilan ko'makchisida ham kuzatiladi: *Xoh tanobingni duchandon qilay, Xoh karam birla boshingni silay.* (Muq.). Bu gapdagi *birla* hozirgi bilan komakchisining arxaiklashgan talaffuz variantidir.

Arxaiklashish hodisasi tilning grammatik sathida, xususan, affiksalar morfemalarda va shu morfemalar ishtirokida shakllangan grammatik formalarda ham uchraydi. Masalan: fe'lining sifatdash shakllari qadimgi turkiy tilda «-mish» va «-mish» (*Tənridə bolmış turk Bilgə qag'an.* – «Tangridan bo'lgan turk Bilga xoqon»), «-duq» va «-dük», «-tuq» va «-tük» (*bardūq yerda* – «borgan yerda», *boltuqda* – «bo'lganda») morfemalari vositasida yasalgan¹¹⁶, hozir esa bu funksiyada, asosan, «-gan» affiksi qo'llanadi: (*bo'lgan, borgan* kabi), «-duq» va «-dük», «-tuq» va «-tük» morfemalari esa *grammatik (affiksalar) arxaizmga* aylangan. Ba'zi morfemalar hozirgi tilda bor bo'lsa-da, ularning talaffuzi eskirgan bo'ladi: *«Yana bir Mahmud barlos edi. Navandokliq barloslardindur. Sulton Abusaid Mirzo qoshida ham bek edi. Sulton Abusaid Mirzog'a Iroq viloyati musaxxar bo'lg'onda Kirmonni Mahmud barlosg'a berib edi...»* («Boburnoma»dan). Bu gapda qo'llangan «-din», «-dur», «-g'a», «-g'on» morfemalari hozirgi «-dan», «-dir», «-ga»,

¹¹⁶ Bu haqda qarang: To'ychiboyev B.O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari -T. "O'qituvchi", 1996. 126-b

«-gan» morfemalarining eskirgan talaffuz variantlaridir, bunday variantlar tilshunoslikda *fonetik-grammatik arxaizmlar* deb ham yuritiladi.

Leksik arxaizmlarning leksik istorizmlardan farqlari

1. Leksik arxaizm hozirgi paytda mavjud bo'lgan narsa-hodisaning eskirgan nomidir. Istoriizm esa o'tmish voqeligining nomi.

2. Voqelikning hozir mavjudligi uning eski nomi (leksik arxaizmi) o'rnida yangi nomi bo'lishini taqozo qiladi: *yuz* (hozirgi nom) – *yonoq* (arxaizm), *lab* (hozirgi nom)–*dudoq* (arxaizm), *dushman* (hozirgi nom) – *yog'iy* (arxaizm), *qo'shin* (hozirgi nom) – *cherik* (arxaizm) kabi. Bu hol tilning lug'at boyligida sinonimik qatorlarni shakllantiradi.

Istoriizmlar tomonidan nomlangan o'tmish voqeligi hozir yo'q, binobarin, ularning (istorizmlarning) hozirgi tilda sinonimlari ham bo'lmaydi.

3. Leksik arxaizmlarning yuzaga kelishida sinonim leksemalar orasidagi uslubiy munosabatlar muhim rol o'ynaydi: birining faollashuvi ikkinchisining passivlashuviga, arxaiklashuviga olib keladi. Istoriizmlarda esa bunday munosabat bo'lmaydi: voqelikning yo'qolishi shu voqelik nomi bo'lgan leksemaning lug'atdan butunlay tushib qolishiga sabab bo'ladi.

O'zbek tili leksikasida yangilanish jarayoni

Tilning leksik sathidagi yangilanish leksik va semantik neologizmlar shaklida namoyon bo'ladi.

Leksik neologizmlar tilda yangi paydo bo'lgan va yangilik bo'yog'ini yo'qotmagan leksemalar: *sayt, server, skaner, modem, marketing* va b. Bunday neologizmlar til ixtiyoriga o'tgan lug'aviy birliklar bo'lganligidan *umumtil neologizmlari* sanaladi.

Umumtil neologizmini *individual nutq neologizmidan* farqlash kerak. Har qanday neologizm dastlab ayrim shaxs nutqida voqe bo'ladi, bunday paytda u individual nutq neologizmi sanaladi. Masalan: "*Olib ketaver, jo'ram. Qirq yilgi uzangidosh jo'ramsan. Olib ketaver. Qulunlagandan keyin y'oling tushsa tashlab ketarsan.*" (S.Ahm. Jimjitlik.). Bu gapda *uzangidosh* leksemasi "birga chavandozlik

qilgan do'st" ma'nosida ishlatilgan. Bunday leksik qo'llash S.Ahmadning mazkur asar tilidagi "ixtirosi" bo'lib, u faqat shu asar matnidagina individual nutq neologizmi sifatida voqelangan. Yana misollar: "*Bek akang ko'rinmay qoldi-ku? -dedi Kesapqolvon labiga sigaret qistirib Humkalla cho'ntagidan chaqqonlik bilan yoqqich olib unga olov tutdi...*" (T.M.). Bu gapda *yoqqich* leksemasi ruscha *zajigalka* leksemasining kalkasi tarzida qo'llangan, uni asar muallifi (T. M.) o'zi yasagan va o'zi individual nutq neologizmi sifatida birinchi bo'lib ishlatgan. "*Yulduz boshini stolga qo'yib uxlamogchi bo'lgan Oksananing belidan quchoqlab o'rnidan turg azdi-da, sudrab devorga taqab qo'yilgan oromkursiga yotqizdi*" (Nuriddin Ismoilov. Mafiya sardori). Bu gapda *oromkursi* leksemasi ruscha *kreslo* o'zlashmasining nutqiy sinonimi sifatida asar muallifi tomonidan yasalgan, ammo u ham *yoqqich* leksemasi kabi hozircha umumtil neologizmi darajasiga ko'tarilmagan, chunki ularning har ikkisi nutq ixtiyorida til ixtiyoriga o'tmagan.

Yuqoridagi lisoniy birliklar va nutqiy hodisalar tahlilidan shu narsa ma'lum bo'ladiki, *umumtil neologizmi* til hodisasi, *individual neologizm* esa uslubiy hodisa sanaladi. Leksikologiyada, asosan, umumtil neologizmi o'rganiladi.

Umumtil neologizmi ham nisbiy hodisadir: til taraqqiyotining ma'lum bir bosqichida neologizm bo'lgan leksema keyinroq neologizmlik "*bo'yog'i*"ni yo'qotib, zamonaviy leksik qatlam birligiga aylanishi mumkin. Masalan, *telefon, televizor, trolleybus, radio* leksemalari dastlabki paytlarda neologizm bo'lgan, hozir esa ularning birortasida yangilik bo'yog'i saqlanmagan, demak, bu leksemalar allaqachon neologizmlik holatidan chiqib, qo'llanishi odat tusiga kirgan leksemalarga aylangan. Bunday holat ba'zan qisqa davr ichida ham yuz berishi mumkin, keyingi 15- 20 yil ichida o'zbek tili leksikasida paydo bo'lgan *test, kollej, litsey, ball, grant, supermarket* kabi yangi leksemalarda, shuningdek, *hokim, tadbirkor, ishbilarmon* leksemalarining yangi ma'nolarida "yangilik bo'yog'i"ni yo'qotish", "odat tusidagi leksemaga yoki ma'noga aylanish" sur'ati shu darajada tezlashganki, natijada ularni ko'pchilik qiynalmay anglaydigan va qo'llaydigan bo'lib qolgan. Demak bu

leksemalar neologizmlik holatidan zamonaviy qatlam birligi holatiga o'tib bo'lgan yoki o'tish jarayonini boshidan kechirmoqda.

Leksemaning neologizmlik belgisi unga yaxlit holda yoki bir qismiga (mas., ma'nolaridan biriga) aloqador bo'lishi mumkin, shunga ko'ra leksik neologizm quyidagi ikki turga bo'linadi:

Neologizm-leksema.Bunda leksema yaxlitligicha neologizm sanaladi: *devident*, *faks*, *interfaks* kabi.

Neologizm-semema. Bunda, asosan, ko'pma'noli leksemaning ma'nolaridan biri neologizmlik mavqeida bo'ladu. Masalan, *ko'k* leksemasining semantik tarkibida keyingi vaqtlarda paydo bo'lgan "dollar" ma'nosi ana shunday *neologizm-semema* mavqeiga egadir

Neologizmlarning yuzaga kelishi quyidagi omillarga tayanadi:

1. Jamiyatda yangi voqelik paydo bo'ladi, bu voqelikni nomlash zarurati esa tilda yangi leksemaning yuzaga kelishini taqozo qiladi. Bunda: a) voqelikning nomi boshqa tildan o'zlashtiriladi: *monitoring*, *protessor* *slayd*, *noutbuk* kabi; b) voqelikning nomi o'zbek tilining o'zida yasaladi: *avtojavobberuvchi* ("ruscha "автоответчик"ning kalkasi¹¹⁷) kabi.

2. Jamiyatda yoki tabiatda mavjud bo'lgan voqelikning nomiga sinonim tarzida yangi leksema yasaladi: *eskirtma* (*arxaizm* atamasining yangi yasalgan sinonimi), *yangirtma* (*neologizm* atamasining yangi yasalgan sinonimi), *yomg'irpo'sh* (*zontik* leksemasining yangi yasalgan sinonimi), *xastaxona* (*kasalxona* leksemasining yangi yasalgan sinonimi) kabi.

Neologizm hodisasi frazemalar va grammatik birliklar doirasida ham uchraydi(bu haqda tegishli bo'limlarga qaralsm.)

Tekshirish savollari

1. Tilning lug'at boyligidagi eskirish va yangilanish jarayonlari qanday omillar ta'sirida yuz beradi?

¹¹⁷ Qarang: Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari izohli lug'ati.-Toshkent,2004.-23-b.

2. Eskirish jarayonining natijalari nimalarda namoyon bo'ladi?
3. Leksik istorizmlar nima?
4. Leksik arxaizmlar nima? Uning qanday turlari bor?
5. Leksik istorizm va leksik arxaizmlar qanday farqlanadi?
6. Leksik neologizm nima? Uning qanday turlari bor?
7. Individual nutq neologizmi va umumtil neologizmi qanday farqlanadi?

Tayanch tushunchalar

Leksik istorizmlar - o'tmish voqeligining eskirgan nomlari.

Leksik arxaizmlar - hozirgi paytda mavjud bo'lgan voqeliklarning eskirgan nomlari yoki, aksincha, hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemalarning eskirgan ma'nolari (sememalari).

Arxaizm-leksema – leksik arxaizmning bir turi. Unda leksema yaxlit holda eskirgan bo'ladi.

Arxaizm-semema – leksik arxaizmning ikkinchi turi. Bunda leksema yaxlit holda emas, qisman (semantik tarkibidagi ma'nolaridan biri) eskiradi.

Leksik-fonetik arxaizm – talaffuz arxaizmi. Bunda leksemaning tovush tarkibida qisman eskirish yuz beradi.

Leksik neologizm – yangilik bo'yog'i bor bo'lgan leksema.

Individual nutq neologizmi – ayrim shaxs nutqida voqe bo'lgan neologizm.

Umumtil neologizmi – nutqiy hodisadan til hodisasiga aylangan neologizm.

Neologizm-leksema – yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan leksema.

Neologizm-semema – tilda azaldan mavjud bo'lgan leksemaning semantik tarkibida yangi paydo bo'lgan ma'no (semema).

Adabiyotlar 10[204-210], 28[92-99], 29 (100-108), 34[151-164]

5.14.O'zbek tili leksikasining emotsional-ekspressiv jihatdan qatlamlanishi

Leksemaning uslubiy bo'yog'i

Leksik ma'noni ustama hodisa sifatida qoplab turgan konnotatsiya semalari leksemaning uslubiy bo'yoqdorligini ta'minlovchi asosiy semantik componentlar sanaladi. Bunday semalarning leksema ma'nosida bor yoki yo'qligiga qarab leksemalar ikki guruhga ajratiladi:

1.Emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf leksemalar. Bunday leksemlarning semantik tarkibida faqat denotativ ma'no (atash, nomlash semalari) mavjud bo'ladi: *yuz, oriq, ozg'in, jilmaymoq* kabi.

2.Emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor leksemalar. Bunday leksemlarning semantik tarkibida denotativ ma'no (atash, nomlash semalari) bilan birga uslubiy bo'yoqlar (baho semalari, konnotativ semalar) ham mavjud bo'ladi: Qiyos qiling: *yuz* (emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf leksema)-*turq* (emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor leksema: denotativ ma'no+uslubiy bo'yoq), *oriq*(emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf leksema)- *dirdov* (emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor leksema: denotativ ma'no+uslubiy bo'yoq), *ozg'in*(emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf leksema)- *qiltiriq, ipiltiriq* (emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor leksemalar: denotativ ma'no+uslubiy bo'yoq), *jilmaymoq* (emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf leksema)- *irshaymoq* (emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor leksema: denotativ ma'no+uslubiy bo'yoq) kabi.

I z o h: *yaxshi* va *yomon*, *g'azab* va *nafrat* kabi leksemalarda uslubiy bo'yoq bordek tuyuladi, aslida esa ularda uslubiy bo'yoq yo'q, bu leksemalar belgi yoki voqelikni atash (nomlash) bilan cheklanadi, shunga ko'ra emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor leksemalar sanalmaydi.¹¹⁸

¹¹⁸ Bu haqda qarang: O'zbek tili leksikologiyasi Jamea -Toshkent "Fan", 1981,160-161-b.

Emotsional-ekspressiv bo'yoqdor leksemalarning nutqda qo'llanishi.

Uslubiy bo'yog'i bor bo'lgan leksemalardan nutqda his-tuyg'ularni, so'zlovchining voqelikka nisbatan salbiy yoki ijobiy munosabatini ifodalash maqsadida foydalaniladi. Masalan: *Mamlakat bizlarga ishonsin! Biz shalvirab ishni xurjun qilaylik!..* (Uyg'). *Tursang-chi, muncha shalpayasan!* (H.SH.). Bu misollarda bo'shashmoq leksemasi o'rnida shalviramoq va shalpaymoq leksemalari qo'llangan va shu leksemalarning mazmun jihatidagi uslubiy bo'yoqlar ("kinoya", "mazax", "kesatiq" semalari) hisobiga nutqda ekspressivlik ta'minlangan.

Nutqda ekspressivlikning ifodalanishi quyidagi usullarga tayanadi:

1. L e k s i k u s u l. Bunda uslubiy bo'yog'i bor bo'lgan leksema nutqqa kiritiladi (yuqoridagi misollar).

2. K o n t e k s t u a l u s u l. Bunda uslubiy bo'yog'i yo'q bo'lgan leksema ma'lum kontekst yoki nutqiy muhit ta'sirida uslubiy buyoqdor so'zga aylantiriladi.

3. A f f i k s a t s i y a u s u l i. Bunda betaraf ma'noli leksemalarga sub'yektiv baho ifodalovchi affiksalar morfemalar qo'shiladi. (Qarang: 34,68-b.).

4. F o n e t i k u s u l. Bunda leksema tarkibidagi undoshlardan biri qavatlantiriladi (geminatsiya), unlilar cho'ziladi, urg'uning o'rni o'zgartiriladi: shular hisobiga ekspressivlik ta'minlanadi. M i s o l l a r: *Ishqilib, Zamira bechora uyatga chidayolmay ketib qolgan. Yashshamagurlar...* (P.Q.). *Samolotning yuqori qavatida basseyn bor.Yuring, mazza qilib chomilib olasiz.* (O'. H.) *Akam bechora go'shangada ko'rib, xayro-o-o-on bo'lib qolganlar.* (Mirm.). *Uning shu gapidan keyin hamma o'tirganlar birdaniga "Vo-o-o" deb qiyqirib yuborishdi.* (Nuriddin Ismoilov). *Yo-o-o-q! -deb baqirib yuborgan Shahlo yerga o'tirib oldi-da o'kirib yig'lashga tushdi.* (Nuriddin Ismoilov).

5. Leksemalarni metaforik qo'llash usuli. Bunda ko'p ma'noli leksemaning metaforaga asoslangan majoziy (hosila) ma'nosidan uslubiy figura sifatida foydalaniladi: *Muhtaram qayin otamizga! Siz bilan meni qorong'i zindonlarga tushirib, dor ostlarigacha tortgan. Homid ismli bir to'ng'izni, nihoyat ikki yillik sargardonlik so'ngida, yordamchilari bilan tuproqqa qorishtirishga muvaffaq bo'ldim.* (A.Qod.). Bu gapda *to'ng'iz* leksemasi ko'chma ma'noda Homidga nisbatan qo'llangan, shu bilan Otabekning bu shaxsga nisbatan salbiy his-tuyg'usi, nafrati ifodalagan. Yana: *Mamajon lochin yigit, Serharakat, betinim.* (Q.M.). Bu gapda *lochin* leksemasi o'z ma'nosida emas, ko'chma ma'noda- yigitning epcilligini, chaqqon va jasurligini baholash maqsadida qo'llangan.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Uslubiy bo'yoqdorlik jihatdan leksemalar qanday guruhlariga ajratiladi?
2. Emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf leksemalar va betaraf bo'lmagan (bo'yoqdor) leksemalar qanday farqlanadi?
3. Emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor leksemalardan nutqda qanday maqsadlarda foydalaniladi?
4. Nutqda ekspressivlikning ifodalanishi qanday usullarga asoslanadi?
5. Ekspressivlikni ifodalashning quyidagi usullari haqida ma'lumot bering:
 - a) leksik usul;
 - b) kontekstual usul;
 - d) affiksatsiya usuli;
 - e) fonetik usul;
 - f) leksemani metaforik qo'llash usuli.

Tayanch tushunchalar

Uslubiy bo'yoq – leksemaning leksik ma'nosiga qo'shimcha tarzda o'ttirilgan (leksik ma'noni qoplab turgan) uslubiy ottenka, ifoda semasi.

Emotsional-ekspressivlik – ekspressiyaga (ta'sirchanlikka) egalik.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning leksik usuli- nutqda uslubiy bo'yog'i bor bo'lgan leksemaning qo'llanishi hisobiga ta'sirchanlikning ifodalanishi.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning affiksatsiya usuli- betaraf ma'noli leksemalarga sub'yektiv baho ifodalovchi affikslarni qo'shish orqali nutqda ta'sirchanlikka erishish.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning kontekstual usuli - uslubiy bo'yog'i bo'lmagan leksemaning ma'lum kontekst ta'sirida uslubiy bo'yqodgor so'zga aylantirilishi orqali nutqiy ta'sirchanlikning ta'minlanishi.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning fonetik usuli- turli fonetik hodisalar (geminatsiya, unililarni cho'zish, urg'uning o'rnini o'zgartirish) hisobiga nutqiy ta'sirchanlikning ta'minlanishi.

Leksemani metaforik qo'llash – leksemaning metafora usulida ko'chirilgan ma'nosi hisobiga nutqiy ta'sirchanlikning ta'minlanishi.

Adabiyotlar: 11[73-75],27[67-71],32[119-121].

5.15. Leksemalarning nutq ko'rinishlariga xoslanish jihatidan tavsifi

(Tilning vazifaviy ko'rinishlariga xoslanganlik belgisiga ko'ra leksemalar tavsifi)

Umumnutq leksemalar va nutqning ma'lum ko'rinishlariga xoslangan leksemalar

Leksema lisoniy birlik, nutq esa so'zlovchining lisoniy birliklar vositasida fikrni shakllantirishi (ichki nutq) va ifodalashi (tashqi nutq) jarayonidir. Bunday jarayon ko'zlangan maqsad, nutqiy vaziyat, so'zlovchining shaxsiyati bilan bog'liq ravishda turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Ularda ishtirok etadigan leksemalarning leksik-semantik va uslubiy belgi-xususiyatlari ham shularga bog'liq ravishda tavsiflanadi. Bu jihatdan leksemalarni quyidagicha guruhlash mumkin:

I. Umumnutq leksemalar. Bunday leksemalar nutqning barcha turlarida bir xil darajada ishlatilish imkoniga egadir. Lug'at boyligidagi leksemalarning ko'pchiligi shu qatlamga mansub: zamonaviy qatlam leksemlari, ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksikaning aksariyati, shuningdek sinonimik qatorlardagi

dominantalar, uslubiy bo'yog'i bo'lmagan betaraf ma'noli leksemalar mazkur qatlam birliklari sanaladi.

II. Nutqning ma'lum ko'rinishlariga xoslangan leksemalar. Bunday leksemalar nutqning biror turiga ko'proq darajada xoslangan bo'ladi. Ularni quyidagicha guruhlash mumkin:

1 Adabiy nutqqa xoslangan leksemalar: a) rasmiy nutqqa xoslangan leksemalar: *qaror, buyruq, ariza, bildirishnoma, nizom, tilxat, ishonchnoma, yo'riqnoma, shartnoma, farmoyish* va h.lar. Bunday leksemalar ma'nolarida "rasmiy nutqqa xoslik" semasi mavjuddir; b) ilmiy nutqqa xoslangan leksemalar. Bunday leksemalarning katta qismini soha terminlari tashkil etadi: *gulkosa, gultoj, changchi, urug'chi, flora, tur, turkum, oila, sinf, tip* (botanika terminlari); *fonema, morfema, leksema, semema, sema, arxisema* (tilshunoslik terminlari); *sujet, kompozitsiya, rukn, vazn, kulminatsiya* (adabiyotshunoslik terminlari) va boshqalar. Bunday leksemalar sememasida "botanika ilmiga oid tushunchalarni ifodalashga ixtisoslashganlik", "tilshunoslik ilmiga oid tushunchalarni ifodalashga ixtisoslashganlik", "adabiyotshunoslik ilmiga oid tushunchalarni ifodalashga ixtisoslashganlik" belgilari mavjud, ayni shu belgilar mazkur leksemalarning ilmiy nutqqa xoslanganligini ko'rsatadi; d) badiiy nutqqa xoslangan leksemalar. Bu guruhga mansub lug'aviy birliklar orasida ko'chma ma'noli leksemalar (*gul* – "yigitlarning guli"; *ch'oqqi* – "fan choqqisi"), ijobiy baho semalariga ega leksemalar (*tabassum, mardonavor, chehra* kabilar) ko'pchilikni tashkil etadi.

2. So'zlashuv nutqiga xoslangan leksemalar: a) jonli so'zlashuvda ishlatiladigan oddiy leksemalar (*qittay, jinday, daroz, ketvorgan*); b) dialektizmlar (*opoqi, opog'oyi, kallapo'sh, bolish, satil*); d) jargonizmlar (*loy, yakan, shotir*); e) salbiy baho semasiga ega leksemalar (*bashara, turq, tirjaymoq, ishshaymoq*); f) vulgarizmlar (*go'rs o'xta, to'nka, so'tak, xumpar, maraz*); g) laqablar (*Bo'tqa, Burun, Oilich*) va b.lar.

So'zlashuv nutqida ba'zan o'zbek tiliga o'zlashmagan, demak, o'zbek tili hirliigi darajasiga yetmagan boshqa til leksemalari (*alkash, bratan, molodes* kabi varvarizmlar) ham qo'llanadi.

III. Leksemalarning fonetik tarkibida, grammatik shakllarida ham nutq ko'rinishlariga xoslanish holatlari bo'lib turadi:

1. So'zlashuv nutqida, ayniqsa, oddiy (jonli) so'zlashuvda:

a) leksema, leksemashakllar (grammatik formalar) va so'z birikmalari tarkibidagi ayrim tovushlar (ba'zan bir necha tovush) tushib qoladi: *obor* (<olib bor), *aytvor* (<aytib yubor), *pasqam* (pastqam), *bolla* (bolalar), *marshu* (<mana shu) kabi;

b) ba'zi tovushlarning leksema tarkibidagi o'rni almashadi (leksema yoki leksemashaklmimg metatezaga uehrgan ko'rinishi qo'llanadi): *turpoq* (<tuproq), *tervat* (tebrat), *to'rg'amoq* (<to'g'ramoq) kabi;

d) bir tovush o'rnida boshqa tovush (fonemaning fakultativ varianti) qo'llanadi: *kegin* (<keyin), *shoyi* (<shohi), *ko'ynak* (<ko'y'ylak), *qalmoq* (<qarmoq) kabi;

e) leksema boshida, o'rtasida yoki oxirida tovush ortiriladi: *o'ris* (<rus), *ishkop* (<shkaf), *tanka* (<tank), *banka* (<bank) kabi;

f) leksema tarkibidagi ayrim unilar uslubiy maqsadda cho'ziladi: *ho-o-zir*, *ka-a-a-atta*, *ayta qo-o-l*, *jo-o-onim* kabi;

g) leksema tarkibida bir xil undoshlar qavatlantiriladi, bunda leksik urg'uning o'rni ham ko'pmcha o'zgartiriladi, shu tariqa leksemaning ma'nosida ta'kidlash, erkalatish, yalinish, ma'noni kuchaytirish kabi ottenkalar ifodalanadi: *maza-mázza*, *yashá-yáshsha* kabi;

h) so'zlashuv nutqida kishi nomlarining, leksema yoki so'z birikmalarining qisqartirib talaffuz qilinishi ham uchrab turadi: *Dilor* (<Dilorum), *Muqad* (<Muqaddas), *Guli* (<Gulnora), *Dilfuz* (<Dilfuza), *kilo* (<kilogramm), *marshrutka* (<marshrutli taksi), *metro* (<metropolitan) kabi;

i) fe'l leksemalarning *-b(-ib)* affiksi bilan yasalgan ravishdosh shakli hamda *-gan* affiksi bilan yasalgan sifatdosh shakli *edi* to'liqsiz fe'li bilan birga kelganda morfemalarning *"-uvdi"*, *"-ovdi"*, *"-gandi"* shakllarida qo'llanish hollari ham uchrab turadi: *aytuvdi* (<aytib edi), *boruvdi* (<borib edi), *yozuvdi* (<yozib edi), *aytgandi* (<aytgan edi), *borgandi* (<borgan edi), *yozgandi* (<yozgan edi) kabi;

y) leksemalarning sub'yektiv baho shakllariga keng o'rin beriladi: *akajon*, *Lolaxon*, *dadamlar*, *yigitcha*, *qizaloq* kabi.

Nutq ko‘rinishlariga xoslangan leksemalarning badiiy asar tilida qo‘llanishi.

Leksemalarning nutq ko‘rinishlariga xoslanishi haqida gap ketganda, ularning badiiy asar tilida qo‘llanishini alohida baholash kerak bo‘ladi, chunki badiiy nutq bilan badiiy asar tili bir hodisa emas: badiiy nutq adabiy nutqning bir ko‘rinishi, u albatta adabiy til me‘yorlariga bo‘ysundiriladi; badiiy asar tilida esa adabiy til me‘yorlaridan chetga chiqish holatlari ham kuzatiladi: badiiy asardagi obraz va personajlar tilining tipiklashtirilishi shuni taqozo qiladi, demak, badiiy nutq badiiy asar tilining yetakchi komponenti, ammo yagona komponent emas. Unda badiiy nutq bilan parallel ravishda, asardagi maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda rasmiy nutq, ilmiy nutq va so‘zlashuv nutqi birliklaridan, shuningdek, umumnutq qatlam leksemalaridan ham foydalaniladi: muallif nutqi, muallif tili shaklida berilayotgan bayon va izohlar, asosan, adabiy til va adabiy nutq me‘yorlariga tayanadi (leksemalarning tanlanishi ham shunga asoslanadi), obraz va personajlar tilida esa funksional uslubning barcha turlariga murojaat etiladi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Nutq nima? Uning qanday turlari bor?
2. Adabiy va so‘zlashuv nutqlari qanday farqlanadi?
3. Qanday leksemalar umumnutq qatlam birliklari sanaladi?
4. Qanday leksemalar nutqning ma‘lum turiga xoslangan hisoblanadi?
5. Rasmiy, ilmiy va badiiy nutqlarda qo‘llanishga xoslangan leksemalarning ma‘nolaridagi o‘ziga xosliklarni qanday tasavvur etasiz?
6. So‘zlashuv nutqida qo‘llanishga xoslangan leksemalar, ularning ma‘no xususiyatlari haqida ma‘lumot bering.
7. Badiiy nutq va badiiy asar tili qanday farqlanadi?
8. Nutqning u yoki bu turiga xos bo‘lgan fonetik va grammatik belgi-xususiyatlar haqida gapiring.

Tayanch tushunchalar

Umumnutq leksemalar-nutqning barcha turlarida bir xil darajada ishlatilish imkoniga ega leksemalar. Lugʻat boyligidagi leksemalarning koʻpchiligi shu qatlamga mansub.

Adabiy nutqqa xoslangan leksemalar-adabiy til meʼyorlariga mos boʻlgan leksemalar. Rasmiy nutq, ilmiy nutq va badiiy nutqqa xoslangan leksemalar shu guruh birliklari sanaladi.

Rasmiy nutqqa xoslangan leksemalar: *qonun, farmon, qarorlar hamda turli ish qogozlari mazmuniga xoslik semalari bilan ajralib turadigan leksemalar*. Bunday leksemalar maʼnolarida “rasmiy nutqqa xoslik” semasi faol belgi sanaladi.

Ilmiy nutqqa xoslangan leksemalar –leksik maʼnosida u yoki bu soha tushunchalarini nomlovchi va ifodalovchi semalari bor boʻlgan, betaraf maʼnoli leksemalar. Bunday leksemalar muayyan soha uchun ixtisoslashgan boʻladi.

Badiiy nutqqa xoslangan leksemalar –badiiy tasvirga xoslanganligi bilan ajralib turadigan leksik birliklar. Ularning orasida koʻchma maʼnoli yoxud ijobiy baho semali leksemalar koʻpchilikni tashkil etadi.

Soʻzlashuv nutqiga xoslangan leksemalar - fikr ifodasi ancha erkin boʻlgan jonli soʻzlashuvda qoʻllanishga xoslangan leksik birliklar. Ular oddiy leksemalar, dialektizmlar, jargonizmlar, vulgarizmlar va salbiy baho semali leksemalarni oʻz ichiga oladi.

Adabiyotlar 10[213-216],34[165-173], 28(99-105), 29 (108†14)

6.Frazeologiya

6.1.Frazeologiya haqida umumiy ma'lumot

Frazeologiya tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, u tilning lug'at tarkibidagi frazemalar haqida ma'lumot beradi.

Frazema – ikki va undan ortiq leksemaning semantik-sintaktik birlashuvidan tarkib topgan, shaklan birikma yoki gapga teng bo'lgan, ko'chma ma'noli turg'un (barqaror) qurilma. U frazeologik ma'no ifodalovchi lug'aviy birlik sanaladi. Masalan, *zo'raymoq* (leksema)-*avj olmoq* (frazema), *qiynalmoq* (leksema) - *azob chekmoq* (frazema) *xursand* (leksema) – *og'zi qulog'ida* (frazema) kabi. Demak, frazema ham leksema kabi lug'aviy birlik sanaladi, ammo o'zining ifoda va mazmun planlaridagi qator belgilari bilan leksemadan farqlanadi.

Frazemaning ifoda plani(tashqi formasl) deganda uning tovush tomoni, leksik tarkibi, birikmaga yoki gapga teng konstruksiyasi nazarda tutiladi. Masalan: *ko'nglini olmoq* (birikmaga teng), *ko'z qirini tashlamoq* (birikmaga teng), *ko'zlari qinidan chiqib ketdi* (gapga teng), *boshi qotdi* (gapga teng), *ensasi qotdi* (gapga teng) kabi.

Frazemalar tarkibidagi leksemalarning bog'lanishi erkin birikma yoki gap tarkibidagi leksemalarning bog'lanishidan farq qilmaydi: ularning barchasida leksemalar tobelanish asosida bog'lanadi, biroq: a) erkin birikmadagi yoki gapdagi bog'lanish nutq jarayonida, nutq bilan bir paytda sodir bo'ladi; frazema tarkibidagi leksemalarning bog'lanishi esa nutq paytidan ancha avval yuzaga kelib, turg'unlashib qoladi, inson xotirasida va lisonda yaxlitligicha saqlanadi(demak. frazema tarkibidagi leksemalar ham aslida leksemashaklllar yoki so'zlar holida "qotib qoladi"); b) erkin birikmadagi yoki gapdagi leksemalarni so'zlovchi o'z ixtiyori bilan almashtira oladi: "*keng ko'cha*" birikmasi o'rnida "*tor ko'cha*"

birikmasini, "*men o'qiyman*" gapi o'rnida "*men ishlayman*" gapini qo'llashi mumkin, ammo "*yulduzni benarvon urmoq*" birikmasi o'rnida "*yulduzni narvonsiz urmoq*", "*yulduzni shotisiz urmoq*", "*yulduzni beshoti urmoq*" birikmalari qo'llanmaydi.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, har qanday turg'un birikma frazema bo'lavermaydi. Masalan, *Birlashgan Milllatlar Tashkiloti* qo'shilmasi turg'un birikmadir, ammo to'g'ri ma'noli turg'un birikma bo'lganligidan frazema hisoblanmaydi. Frazema yaxlit holda ko'chma ma'no ifodalashi shart.

Frazemalarning ifoda planida leksemalardan tashqari, yordamchi so'zlar (ko'makchilar) va turli forma yasovchi morfemalar qatnashishi mumkin. Masalan, *ochliq yuz bilan* (bu frazemaning ifoda planida "*bilan*" ko'makchisi qatnashgan), *dam olmoq* (bu frazemaning ifoda planida "*-moq*" morfemasi ishtirok etgan). Keltirilgan misollarda ko'makchi va affiksial morfema frazemalarning doimiy belgilari hisoblanadi, chunki ular shu frazemalarning ichki grammatik qurilishiga mansubdir, ammo *dam oldim*, *dam olgin*, *dam olsin* kabi bog'lanishlarda qo'llangan "*-di+m*", "*-gtn*", "*-sin*" morfemalari (zamon, shaxs-son, mayl ko'rsatkichlari) shu frazemalarning ifoda planiga kirmaydi, chunki bu morfemalar frazemaga nutq paytida qo'shiladi.

Frazemarning mazmun plani(ichki formasi) deganda uning frazeologik ma'nosi va baho semasidan iborat semantik tarkibi nazarda tutuladi. Masalan, *to'nini teskari kiymoq* frazemasining semantik tarkibida "o'chakishmoq" ma'nosi (frazeologik ma'no) bilan birga "qaysarlik" semasi (uslubiy bo'yoq) ham bor. *Chehrasi ochiq* frazemasining semantik tarkibida esa "xushtabiat" ma'nosi ijobiy baho (uslubiy bo'yoq) semasi bilan qoplangan.

Frazemaning mazmun plani albatta ko'chma ma'noga asoslanadi, aks holda uning to'g'ri ma'noli turg'un birikmalardan (*elektron hisoblash mashinasi*, *kvadrat uyalab ekish* kabi sostavli terminlardan) farqi qolmaydi.

Frazemaning mazmun planidagi *frazeologik ma'no* leksemaning leksik ma'nosidan murakkabroqdir, chunki u frazema tarkibidagi leksemalar bog'lanishidan kelib chiqadi va umumlashgan bo'ladi.

Salbiy yoki ijobiy baho semalari, odatda, frazemalarning mazmun planida boʻrtib turadi, bu omil frazemalardan nutqiy taʼsirchanlikni taʼminlovchi uslubiy vosita sifatida foydalanish imkonini beradi, ayniqsa, badiiy asar tilida bunday birliklarning roli katta. M i s o l l a r: *Bir umr qulingiz boʻlmasam, kalomullo ursin, koʻzim ochildi, aka!* (T.M.) *Rangi quv oʻchib, yupqa lablari titrab, koʻzlarining paxtasi chiqib ketdi* (H.N)

Baʼzi frazemalarda qonun hujjatlari tiliga ixtisoslashish, terminlashish ham uchraydi. Bunday paytlarda frazema maʼnosida neytrallashish yuz beradi, uslubiy boʻyoq sustlashib, oxiri tushib qoladi. Buni jinoyat-protsessual kodeksda qoʻllanadigan *aybini boʻyniga qoʻymoq, aybiga iqrar boʻlmoq* kabi termin "frazemalar"da koʻrish mumkin.

Frazemalarda turkumlashuv. Frazemaning yaxlit holda anglatgan umumiy maʼnosi uning u yoki bu turkumga mansubligini ham belgʻlaydi. Masalan: *aravani quruq olib qochmoq* (feʼl frazema), *arpasini xom oʻrmoq* (feʼl frazema), *ammamning buzogʻiday* (sifat frazema), *bagʻri qattiq* (sifat frazema), *bir ogiz* (ravish frazema), *bir ogʻizdan* (ravish frazema), *toʻrt koʻz bilan* (ravish frazema), *tomdan tarasha tushganday* (ravish frazema) kabi.

Frazemalarning turkumlashuvida tayanch nuqta uning frazeologik maʼnosidagi turkumlik semasidir. Frazemaning leksik tarkibi va grammatik shakllanishi ikkilamchi belgilar sifatida hisobga olinadi.¹¹⁹

Frazemalarning oʻz va oʻzlashgan qatlamlari

Oʻzbek tili ligʻat boyligi uzoq tarixiy taraqqiyot mahsulu sifatida tarkib topgan. Ana shu taraqqiyot jarayonida lugʻaviy birliklarning, shu jumladan, frazemalarning ham oʻz va oʻzlashgan qatlamlari yuzaga kelgan.

1.Oʻz qatlam frazemalari oʻzbek tilining oʻzini boʻlgan yoki umumturkiy manbaga mansub frazemalardir. Bunday frazemalar asosida bevosita oʻzbek xalqi (yoki turkiy xalqlar) hayotiga xos voqelik va shunga suyangʻan obraz yotadi: *ikki koʻzi*

¹¹⁹ Bu haqda qarang: Rahmatullayev Shavkat Hozirgi adabiy oʻzbek tili 2-kitob –T Mumtoz soʻz,2010 -B 192

to'rt bo'lmoq (varianti: *ko'zi to'rt bo'lmoq*)-ma'nosi: "intizor bo'lmoq"; *bel bog'lamoq* (varianti: *bel(i)ni bog'lamoq*)-ma'nosi: "shaylanmoq", "otlanmoq";

2.O'zlashgan qatlam frazemalari - o'zbek tiliga boshqa tillardan o'tib, o'zlashib qolgan frazemalar. Bunday frazemalarning aksariyati kalka usulida o'zlashtirilgandir: *pashshaga ozor bermaslik* (ruscha *мышу не обидеть* frazemasining kalkasi)-ma'nosi: "beozor"; *pashshadan fil yasamoq* (ruscha *из мышу делать слона* frazemasining ijodiy kalkasi)-ma'nosi: "bo'rttirib yubormoq", "oshirib yubormoq", "mubolag'a qilmoq".

Boshqa tillardan frazemalarning o'zicha (o'zgarishsiz) o'zlashtirilishi o'zbek tilida juda kam uchraydi: *dardi bedavo* (tojik tilidan); *sukut-alomati rizo* (tojik tilidan) kabi.

E s l a t m a: O'zbek tilshunosligida frazemalarning o'z va o'zlashgan qatllarini aniqlash ishlari hozircha "ochilmagan qo'riq" holatida qolib kelmoqda, Bu masalani maxsus tadqiq etish o'zbek frazeologiyasini qimmatli ma'lumotlar bilan to'ldirishi va boyitishi mumkin.

Frazemalarning semantik turlari

Frazema ma'nosi bilan uning tarkibida qo'llangan leksemalar ma'nosi o'rtasidagi munosabat asosida frazemaning ikki semantik turi farqlanadi:

1. F r a z e o l o g i k b u t u n l i k. Bunday frazemaning umumlashgan ko'chma ma'nosi frazema tarkibidagi leksemalar ma'nosi bilan izohlanadi. Masalan, *tepa sochi tikka bo'lmoq* frazemasida yaxlit holda "g'azablanmoq" ma'nosini – umumlashgan ko'chma ma'noni anglatadi. Bunday ko'chma ma'noga esa kishi darg'azab bo'lganida uning badanidagi tuklarning sezilar-sezilmas harakatga kelishi (psixo-fiziologik holat) asos bo'lgan, demak, frazemaning ko'chma ma'nosini frazema tarkibidagi leksemalarning o'z ma'nolari bilan izohlash mumkin. **Y a n a:** *Ona suti og zida* frazemasida yaxlit holda "hali yosh", "tajribasiz" ma'nosini anglatadi, bunday ko'chma ma'noni esa frazema tarkibidagi leksemalar ma'nosi bilan izohlash mumkin: *"Mahmadona, shumsan-da. Ona suting og'zingda-yu, soqolimning oqiga qaramay aql o'rgataman deysan"* (O.)

2. **Frazeologik chatishma.** Bunday frazema ifodalagan ko'chma ma'no frazema tarkibidagi leksemalar anglatgan leksik ma'nolar bilan izohlanmaydi. Masalan, *ikki qo'lini burniga tiqib* frazeması "quruqdan quruq, evaziga hech narsa olmay" ma'nosini ifodalaydi, bu ma'noni frazema tarkibidagi leksemalarning ma'nolari bilan izohlab bo'lmaydi: *"Kelmagandan keyin, domlaga "ozodlik" olib kelish kerak-da. Bu bo'lsa shumshayib, ikki qo'lini burniga tiqib keldi"* (P.T.) *"...Senga ish yo'q!"-deb, bizni quvib yubordi. Katta o'g'lim bilan ikki qo'limizni burnimizga suqib o'z uyimizga bordik"*. (S.A.)

Frazeologik butunlik bilan frazeologik chatishma orasida ma'lum umumiylik va tafovutlar bor. Ularni quyidagicha izohlash mumkin:

Umumiylik: 1) ikkalasi ham turg'un, barqaror qurllma ; 2) ikkalasida ham umumlashgan yaxlit bir ma'no (ko'chma ma'no) ifodalanadi; 3) ikkalasida ham uslubiy bo'yoq (uslubiy sema) bo'ladi, chunki frazemalarning barchasi voqelikni nomlash bilan cheklanmaydi, uni baholash xususiyatiga ham ega; 4) ikkalasi ham nutqda yaxlit holda bitta sintaktik vazifada qo'llanadi.

Farqlari: 1) Frazeologik butunlik tarkibidagi leksemalarning ma'nolari frazemaning ko'chma ma'nosini izohlaydi. Frazeologik chatishmada esa leksemalar ma'nosi bilan frazema ma'nosi (frazeologik ma'no) o'rtasida bunday aloqa yo'q; 2) frazeologik butunlikning ma'nosida ichki obraz saqlanadi: tarkibidagi leksemalarga xos ma'nolar sezilib turganligidan frazemaning ma'nosi ko'p qirrall, boy bo'ladi. Frazeologik chatishma ma'nosining gavdalanishida esa frazema tarkibidagi leksemalarning ma'nolari ishtirok etmaydi, shuning uchun unda ichki obraz so'nggan bo'ladi.

Frazeologik monosemiya va polisemiya

Frazeologik monosemiya – frazemaning semantik tarkibida bitta frazeologik ma'noning bo'lishi. Chunonchi, *ko'ngliga qo'l solmoq* frazemasining semantik tarkibida "yashirin fikr-o'yini bilishga harakat qilmoq" ma'nosidan boshqa frazeologik ma'no yo'q: *"Rizaning yuragiga qo'l solib ko'rgan Muhiddin uning javobidan xursand bo'ldi."* (R.F.). *"Kechagi ishdan maqsadim u yerdagi xotinlarning ko'ngliga qo'l solib ko'rish, undan keyin o'zimga ba'zi bir ishonchliroqlarini tanlab*

olish edi." (S.Z.). Keltirilgan gaplarning birinchisida *ko'ngliga qo'l solmoq* frazemasining variatsiyasi – *"yuragiga qo'l solib ko'rmoq"* ishlatilgan, har ikki holda ham bitta frazeologik ma'no – "yashirin fikr-o'yini bilishga harakat qilmoq" nazarda tutilgan.

Frazeologik polisemiya – frazemaning semantik tarkibida ikki yoki undan ortiq frazeologik ma'noning bo'lishi. Masalan: *boshi(m) aylandi* frazemasining semantik tarkibida ikkita frazeologik ma'no bor: 1) "Behud bo'lmoq" ma'nosi: *"stol yoniga kelguncha uning boshi aylanib ketdi. "Muncha darmonsiz bo'lmasam",- o'yladi u".* (S.Z.); 2) "Esankiramoq" ma'nosi: *"...muloyim qarab qo'yishlarini, ...jilmayib gapirishlarini sezardim, buning hammasidan boshim aylanardi".* (O.Yo.)

Leksemalarda bo'lganidek, frazemalarda ham polisemiya hodisasi ma'no ko'chish qonuniyatlariga asoslanadi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Frazema nima?
2. Nima uchun frazema ko'chma ma'noli turg'un qurilma sanaladi?
3. Frazemaning ifoda planini qanday tushunasiz?
4. Frazemalar erkin birikmalardan va to'g'ri ma'noli turg'un birikmalardan qanday farqlanadi?
5. Frazemaning mazmun plani (semantik tarkibi) haqida ma'lumot bering.
6. Frazeologik ma'no nima? U leksik ma'nodan nimasi bilan farqlanadi?
7. Frazemaning semantik tarkibidagi uslubiy baho (stilistik bo'yoq) haqida gapiring.
8. Frazemalardan nutqda qanday maqsadlarda foydalaniladi?
9. Frazemalarning semantik tarkibida turkumlik semalari bo'ladimi?
10. Frazemalarning o'z va o'zlashgan qatlamlari haqida ma'lumot bering.
11. Frazemaning qanday semantik turlari bor?
12. Frazeologik butunlik bilan frazeologik chatishma qanday farqlanadi?
13. Frazeologik monosemiya va polisemiya hodisalari qanday farqlanadi?
14. Polisemantik frazemalarning uslubiy xususiyatlarini qanday tushunasiz?

Tayanch tushunchalar

Frazeologiya – tilshunoslikning frazemalar bilan shug‘ullanuvchi bo‘limi.

Frazema – ikki va undan ortiq leksemaning semantik-sintaktik birlashuvidan tarkib topgan, shaklan birikma yoki gapga teng bo‘lgan, ko‘chma ma’noli turg‘un (barqaror) qurilma. U frazeologik ma’no ifodalovchi lug‘aviy birlik sanaladi.

Frazemaning ifoda plani – frazemaning moddiy-material tomoni: shakli, tuzilishi, leksik va fonetik tarkibi.

Frazemaning mazmun plani – frazemaning frazeologik ma’no va uslubiy bo‘yoqdan iborat semantik tarkibi.

Frazeologik hutunlik – frazemaning umumlashgan ko‘chma ma’nosini shu frazema tarkibidagi so‘zlar ma’nolari bilan izohlash mumkin bo‘lgan ibora.

Frazeologik chatishma – frazemaning umumlashgan ko‘chma ma’nosi shu frazema tarkibidagi so‘zlar ma’nolari bilan izohlanmaydigan ibora.

Frazeologik monosemiya – frazemalarda bir ma’nolilik hodisasi.

Frazeologik polisemiya – frazemalarda ko‘p ma’nolilik hodisasi.

O‘z qatlam frazemalari o‘zbek tilining o‘ziniki bo‘lgan yoki umumturkiy manbaga mansub frazemalardir.

O‘zlashgan qatlam frazemalari - o‘zbek tiliga boshqa tillardan o‘tib, o‘zlashib qolgan frazemalar.

Adabiyotlar: 10(216-226), 16 (183-190), 28 (418-446), 30(162-196), 33(128-130)

6.2.Frazemalarning shakl va ma’no munosabatlariga ko‘ra turlari

Frazemalarning shakl munosabatlariga ko‘ra turlari

Frazemalarning shakl munosabatlari asosida tilda frazeologik omonimimiya va frazeologik paronimimiya hodisalari yuzaga keladi.

Frazeologik omonimimiya frazemalarning ifoda jihatidagi (shakldagi) tenglik hodisasidir

Q i y o s q i l i n g: 1. *Jon bermoq* - «barhayot qilmoq»: ... *Odamzodga jon bergan ham, jonini oladigan ham yaratganning o'zi* (P.T.) 2. *Jon bermoq* - «o'lmoq» «so'nggi marta nafas chiqarmoq»: *Semiz va hamisha yurak kasalidan qiynalib yurgan xotin arava ustida yulduz to'la osmonga termilib jon berdi.* (Sh.R.). 3. *Ustidan chiqmoq* - «Biror narsa qilinayotganda tepasiga borib qolmoq»: *Qaynanangiz rosa sevar ekan, rais, - dedi Ro'zi polvon hazil aralash, - ovqatning ustidan chiqdingiz* (Sh.R.). 4. *Ustidan chiqmoq* - «Bajarmoq»: *Demak, Hakimov telefonda bergan so'zining ustidan chiqibdi* (P.Q.). Bu misollardagi jon bermoq (1) va jon bermoq (2) shaklan teng bo'lgan ikkita alohida-alohida frazemalardir. Ayni shunday munosabat 3 va 4- misollardagi frazemalarga ham xos.

Shaklan teng bo'lgan frazemalar tilshunoslikda **omofrazemalar** deb nomlanadi.¹²⁰ Erkin birikma bilan frazema (turg'un birikma) o'rtasidagi shakliy tenglik hodisasi frazeologik omonimiya emas, *frazeologik omonimlik* sanaladi. Demak, bunday holatlarda «*Omonimiya*» va «*omonimlik*» atamaları o'zaro farqlanadi. Chunonchi: 1. *Ko'z yummoq* (erkin birikma) – «Ko'zini yumib olmoq» ma'nosida; 2) *Ko'z yummoq* (turg'un birikma, frazema) – «ko'ra-bila turib e'tiborsiz qoldirmoq» ma'nosida; 3) *ko'z yummoq* (turg'un birikma, frazema) – «vafot etmoq» ma'nosida. Keltirilgan misollarning birinchi va ikkinchisida erkin va turg'un birikmalar, ikkinchi va uchinchisida esa turg'un birikmalar (frazemalar) o'rtasida shakliy tenglik borligini ko'ramiz. Birinchi va ikkinchi misollardagi shakliy tenglik *omonimlik* sirasiga, ikkinchi va uchinchi misollardagi shakliy tenglik esa *omonimiya* sirasiga kiradi.

Frazeologik paronimiya - tarkibidagi biror leksik komponent bilangina farq qiluvchi frazemalar. Bunday leksik komponentlar bir-biriga shaklan o'xshaydi, ammo bir xil bo'lmaydi: 1. *Yetti uxlab tushiga kirmaslik* – «mutlaqo o'ylamaslik, kutmaslik» 2. *Yetti uxlab tushida ham ko'rmaslik* – «hech qachon ko'rmaslik» kabi. Bu ikki frazemaning tarkibidagi «kirmaslik» va «ko'rmaslik» leksemaları talaffuzida (ma'nosida emas, albatta) o'xshashlik bor, bunday frazemalar tilshunoslikda

¹²⁰ Qrang: Rahnatullayev Shavkat. Hozirgi adabiy o'zbek tili. 2-kitob.-T. Mumtoz so'z, 2010 -B 172

parafrazemalar deb nomlanadi.¹²¹

Frazemalarning ma'no munosabatlariga ko'ra turlari

Frazemalarning ma'no munosabatlari asosida frazeologik sinonimiya va frazeologik antonimiya hodisalari yuzaga keladi.

Frazeologik sinonimiya- bir necha frazemaning bitta frazeologik ma'no atrofida birlashib kelishi. Masalan: 1) *pixini yorgan* – «ayyor», 2) *ilonning yog'ini yalagan* – «ayyor» kabi. Yana: 1) *yer bilan osmoncha* – «Juda katta farq», 2) *ot bilan tuyacha* – «Juda katta farq» kabi.

Leksik sinonimiyada bo'lganidek, frazeologik sinonimiyada ham sinonimik qatorlar yuzaga keladi: birinchi misoldagi *pixini yorgan* va *ilonning yog'ini yalagan* frazemalari «ayyor» ma'nosi bilan bitta sinonimik qatorni; ikkinchi misoldagi *yer bilan osmoncha* va *ot bilan tuyacha* frazemalari esa «juda katta farq» ma'nosi bilan bir sinonimik qatorni hosil qilmoqda.

Frazeologik sinonimlarda uslubiy bo'yoq, odatda, bo'rtib turadi. Aslida, frazeologik birliklar (frazemalar) xuddi shu maqsadda – voqelikni nomlashda uni o'tkir baholab berish uchun, shu voqelikka ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalash uchun yaratiladi, shuning uchun ular nutqning ta'sirchan, obrazli bo'lishini ta'minlovchi muhim uslubiy vosita sanaladi. Misollar: 1. *Bunga Botirning achchig'i keldi, buni Bo'ston sezdi* (S.N.). 2) *Keyingi nasihatimiz gapi qonini qaynatib yubordi*. (S. An.).

Frazeologik sinonimiya hodisasi ko'proq har bir tilning o'z frazemalari doirasida uchraydi: *Qilidan quyrug'igacha*. – *Ipidan ignasigacha*; *Quvonchi olamga sig'maydi*. – *Sevinchi ichiga sig'maydi* kabi. Boshqa tildan frazema o'zlashtirish juda passiv bo'lganligidan, o'zlashma iboralarning frazeologik sinonimiya doirasiga tortilishi juda kam uchraydi.

¹²¹ Rahmatullayev Shavkat. Hozirgi adabiy o'zbek tili. 2-kitob -T.: Mumtoz so'z,2010.-B.174.

Frazeologik sinonimiya hodisasini *frazeologik variatsiyadan* farqlash kerak: frazeologik sinonimiyada bir necha frazema bir ma'no atrofida birlashadi, demak, bitta sinonimik qatorni hosil qiladi; frazeologik variatsiyada esa bitta frazemaning ichki ko'rinishlari nazarda tutiladi, bunday ko'rinishlar sinonimik qator hosil qilmaydi. Masalan: 1) *ko'z yummoq*; 2) *bandalikni bajo keltirmoq*; 3) *jon bermoq*. Bu uch frazema bitta ma'noni – «vafot etmoq» ni bildiradi, shunga ko'ra bitta sinonimik qatorga birlashadi. *Qo'lini bigiz qilmoq* va *barmog'ini bigiz qilmoq* qo'shilmalari esa ikkita frazema emas: ular bitta frazemaning ikkita ko'rinishi, xolos. Bu frazema tarkibidagi "qo'l" va "barmoq" leksemalari o'rtasida sinekdoxa yo'li bilan ma'no ko'chishi (butun va qism munosabati) bor, bu hol "qo'l" leksemasi o'rnida "barmoq" leksemasining qo'llanishiga yo'l ochgan, ammo bir frazema o'rnida butunlay boshqa frazema yuzaga kelmagan, shunga ko'ra ular bitta frazemaning ichki ko'rinishlari – *variatsiyalari* sanaladi. Demak, variatsiyalar bir obrazga asoslanadi. Yana misollar: *Kiprik qoqmaslik* - *Mijja qoqmaslik* (bir frazemaning ikki varianti, chunki "kiprik" va "mijja" leksemalarida bitta obraz mujassam).

Ba'zan leksema bilan frazema bir sinonimik qatorga birlashadi: *qaramoq* (leksema) – *ko'z qirini tashlamoq* (frazema), *xursand* (leksema) – *boshi osmonda* (frazema) kabi. Bular *leksik-frazeologik sinonimlardir*. Leksik-frazeologik sinonimlar qatorida leksema dominanta sanaladi. Demak, lug'aviy sinonimlar uch xil bo'ladi: 1) *leksik sinonimlar* (sinonimik qatorda faqat leksemalar birlashadi); 2) *frazeologik sinonimlar* (sinonimik qatorda faqat frazemalar birlashadi); 3) *leksik-frazeologik sinonimlar* (sinonimik qatorda leksema va frazemalar birlashadi).

Frazeologik antonimiya – ikki frazemaning o'zaro zid ma'no ifodalashi: *oshig'i olchi va ishi o'ngidan kelmaslik*; *boshi ko'kka yetmoq* va *fig'oni falakka chiqmoq* kabi.

Antonimiya hodisasi ikki frazema o'rtasidagina emas, balki leksema bilan frazema o'rtasida ham yuzaga kelishi mumkin: *xursand* (leksema)-*dili siyoh* (frazema), *landavur* (leksema)-*yulduzni benarvon uradigan* (frazema) kabi. Bular lug'aviy antonimlarning leksik-frazeologik turi sanaladi. Demak, lug'aviy birliklar o'zaro zid ma'no anglatishiga ko'ra *leksik antonimlar* (leksema bilan leksema

o'rtasida), *frazeologik antonimlar* (frazema bilan frazema o'rtasida) va *leksik-frazeologik antonimlar* (leksema bilan frazema o'rtasida) kabi mikrosistemalarni hosil qilishlari mumkin.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Frazemalarning shakl munosabatini qanday tushunasiz? Ma'no munosabatini-chi?
2. Frazeologik omonimiya va frazeologik paronimiya qanday farqlanadi?
3. Frazeologik sinonimiya va frazeologik variatsiyaning farqlarini tushuntiring.
4. Frazeologik antonimlar haqida ma'lumot bering.

Tayanch tusbunchalar

Frazeologik omonimiya – omonimlar doirasidagi shaklly tenglik hodisasi.

Frazeologik paronimiya – tarkibidagi birorta leksema bilangina farqlanuvchi frazemalar.

Omo-frazemalar – shaklan teng bo'lgan frazemalar.

Para-frazemalar – paronimik munosabatda bo'lgan frazemalar.

Frazeologik sinonimlar – bir ma'no asosida birlashgan sinonimlar.

Uslubiy bo'yoq - frazemalarning ijobiy yoki salbiy baho ifodalovchi semalari.

Frazeologik variatsiya – bitta frazemaning ikki xil ko'rinishi.

Leksik-frazeologik sinonimlar – leksema va frazemalar o'rtasidagi ma'no birligiga asoslangan sinonimlar.

Leksik-frazeologik antonimlar – leksema va frazema orasidagi ma'no ziddiyatiga asoslangan antonimlar.

Adabiyotlar: 10(221-224), 28 (426-446), 30(171-196), 33 (131-133)

6.3.Frazemalarning ishlatilish doirasi va zamoniyligi

Frazemalarning ishlatilish doirasi

O'zbek tili frazemalarining ishlatilish doirasi chegaralanmagan va chegaralangan bo'lishi mumkin.

1.Ishlatilish doirasi chegaralanmagan frazemalar millat vakillarining barchasi uchun umumiydir, ular barchaning nutqida bir xil darajada qo'llanadi, barchaga tushunarli bo'ladi: *ikki gapning birida, ko'ngliga qil sig'maydi, ter to'kmoq, g'azabi kelmoq* kabilar shular jumlasidandir.

2.Ishlatilish doirasi chegaralangan frazemalar, asosan, muayyan dialekt yoki sheva birligi bo'lib, umumtil va adabiy til doiralarida qo'llanmaydi. Masalan, qipchoq lahjasi shevalarida *qo'lini moylab kelmoq* (ma'nosi: "xohlamay, loqayd ishlamoq"), *ayroni achimas* (ma'nosi: "loqayd", "beparvo"), *jiydaning ostidan o'tmoq* (ma'nosi: "esini yo'qotmoq", "miyasi aynimoq"), *qulog'i ostida qulmoq* (ma'nosi: "o'lmoq", "vafot etmoq") frazemalari uchraydi.¹²²

Ba'zan, umumtil frazemalarining u yoki bu shevadagi varianti (ko'rinishi) ham uchraydi: *Qo'yniga qo'l solib ko'rmoq* (umumtil frazeması)-*ichiga qo'l solib ko'rmoq* (dialektal variant), *chillaki chillakini ko'rib chumak uradi* (umumtil frazema)-*chilgi chilgini ko'rib chumak uradi* (dialektal variant) kabi.

Ishlatilishi kasb-hunarga ko'ra chegaralanish frazemalarga xos emas, ammo frazemalarning kelib chiqishi va shakllanishida ijtimoiy mehnatning u yoki bu turi nolisoniy omil sifatida ishtirok etganligi shubhasiz: ko'pchilik frazemalar ijtimoiy mehnat bilan bog'liq voqeliklarga tayangan holda yuzaga kelgan. Masalan: *arpasini xom o'rmoq* (dehqonchilikka tayanilgan), *astar-avrasini ag'darmoq* (tikuvchilikka

¹²² Bu haqda qarang : Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком -Ташкент "ФАН", 1975,стр.214-215

tayaniigan), *bo'zchining mokisiday* (to'quvchilikka tayaniigan), *temirni qizig'ida bosmoq* (temirchilikka tayaniigan), *misi chiqmoq* (zargarlikka tayaniigan) kabi.

Frazemalarning zamoniylilik belgisiga ko'ra qatlamlanishi.

Zamoniylilik belgisi asosida frazemalarning eski, yangi va zamonaviy qatlamlari farqlanadi.

Eski qatlam frazemalari quyidagi ikki turga ajratiladi:

1. *Istorizm-frazemalar* - o'tmish voqeligiga xos iboralar: *qo'sh qilich bir qinga sig'mas* (DLT, I,340) kabi. Istorizm-frazemalar tilda juda kam uchraydi.

2. *Arxaizm-frazemalar* - hozirgi tilda leksik yoki frazeologik sinonimi bor bo'lgan eskirgan frazemalar. Masalan: *tengri rahmatig'a bormoq* (arxaizm-frazema) – *dunyodan o'tmoq*, *vafot etmoq*, *ko'z yummoq*, *o'lmoq* (yuqoridagi arxaizm-frazemaning bozirgi tilda qo'llanayotgan sinonimlari); *daqyonusdan qolgan*, varianti: *doqiyunusdan qolgan* (arxaizm-frazema)- *almisoqdan qolgan*, *eski*, *qadimgi* (yuqoridagi arxaizm-frazemaning hozirgi tilda qo'llanayotgan sinonimlari) kabi.

Yangi qatlam frazemalari. Ular tilda yangi paydo bo'lgan binobarin, yangilik bo'yogini yoqotmagan frazemalarni o'z ichiga oladi, shunga ko'ra *neologizm-frazemalar* sanaladi. Masalan: *tomi ketgan* (ma'nosi: "aqlidan ozgan", "esi past"), *yangi o'zbeklar* (ma'nosi: "hozirgi bozor iqtisodiyoti sbaroitida yuzaga kelgan yangi ishbiarmonlar") kabi.

Zamonaviy qatlam frazemalari. Bu qatlamga mansub frazemalarda "eskirganlik" belgisi ham, "yangilik" belgisi ham bo'lmaydi. Ular hozirgi o'zbek tilidagi frazemalarning ko'pchiligini tashkil qiladi. Masalan: *Avj(i)ga chiqmoq*, *achig'i keldi*, *aqli kirdi*, *bo'yni yor bermaydi*, *gapga kirmoq*, *kalavaning uchini topmoq*, *ko'zi moshdek ochildi*, *chuchvarani xom sanamoq*, *ensasi qotmoq* va b.lar

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. O'zbek tili frazemalari tarixan qanday qatlamlarga ajratiladi?
2. O'z va o'zlashgan frazemalar haqida ma'lumot bering.
3. Boshqa tillardan frazema o'zlashtirishning qanday usullari bor?
4. Qanday frazemalarning ishlatilish doirasi chegaralanmagan?

5.Qanday frazemalarning ishlatilish doirasi chegaralangan?

6.Dialektizm-frazema haqida ma'lumot bering.

7.Frazemalarning yuzaga kelishida kasb-hunar bilan bog'liq omillar ta'siri bo'ladimi?

8.Zamoniyluk belgisiga ko'ra frazemalarning qanday qatlamlari va turlari bor?

9.Istorizm-frazema, arxaizm-frazema, neologizm-frazema haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

O'z qatlam frazemalari - o'zbek tilining o'ziniki bo'lgan frazemalar.

O'zlashgan qatlam frazemalari – boshqa tillardan kalka usulida yoki o'zicha (o'zgarishsiz) o'zlashtirilgan frazemalar.

Dialektizm-frazema – biror dialekt yoki shevaga mansub frazema.

Istorizm-frazema - o'tmish voqeligiga asoslangan frazema.

Arxaizm-frazema - hozirgi o'zbek tilida sinonimi bor bo'lgan eskirgan frazema.

Neologizm-frazema – yangi paydo bo'lgan va yangilik bo'yog'ini yo'qotmagan neologizm.

Zamonaviy qatlam frazemalari - “eskirganlik” yoki “yangilik” belgilari bo'lmagan, qo'llanishi odat tusiga kirgan frazemalar.

Adabiyotlar: 10(225-226)

7.LEKSIKOGRAFIYA

7.1. Leksikografiya haqida ma'lumot

Leksikografiya tilshunoslikning lug'atchilik bilan shug'ullanuvchi sohasidir.

Lug'atlar tildagi leksemalarni, frazemalar, maqol-matallar va turli nomlarni ma'lum tartibda o'z ichiga olgan kitoblardir. Bunday lug'atlar o'tmishda qo'l yozma shaklida ham bo'lgan.

Leksikografiyaning vazifa doirasiga quyidagilar kiradi:

- a) lug'at tuzish printsiplari va metodikasini ishlab chiqish;
- b) lug'at tiplari va turlarini aniqlash;
- d) lug'atshunoslarning ishini tashkil qilish;
- e) lug'at tuzish uchun asos bo'ladigan kartoteka fondini yaratish;
- f) lug'atchilik tarixini o'rganish;
- g) lug'at tuzish bilan shug'ullanish.

7.2. Lug'at tiplari va turlari

Ko'zlangan maqsadga ko'ra lug'at tiplari va turlari

Lug'atlar ko'zlangan maqsadga ko'ra dastlab ikki tipga bo'linadi: 1. Ensiklopedik (qomusiy) lug'atlar; 2. Lingvistik (lisoniy) lug'atlar.

1. Ensiklopedik lug'atlarda tabiat va jamiyatdagi narsa-hodisalar, tarixiy voqea-jarayonlar, buyuk shaxslar, ilm-fandagi kashfiyotlar, davlatlar, shaharlar haqida ma'lumot beriladi. Demak, bu tipdagi lug'atlarda asosiy e'tibor tildagi leksemalarga emas, balki shu leksemalar yoki birikmali nomlar vositasida atalayotgan voqelikning o'zlariga qaratiladi.

Ensiklopedik lug'atlar o'z navbatida ikki turga bo'linadi:

a) **universal ensiklopediyalar.** Bunday lug'atlarda ishlab chiqarishning, fan, adabiyot, tabiat, jamiyat va hokazolarning barchasiga oid muhim tushunchalar, predmetlar, hodisalar va shu sohalarida tanilgan buyuk shaxslar (olimlar, ixtirochilar, yozuvchilar, shoirlar, davlat arboblari, qahramonlar, san'atkorlar) haqida ma'lumot beriladi: "O'zbek... ensiklopediyasi" (14 jildlik, 1971-1980), "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" (12 jildlik, 2000 -2006-y.) bunga misol bo'ladi;

b) **soha ensiklopediyalari.** Bunday ensiklopediyalarda faqat bir sohaga oid materiallar beriladi: "Zoologiya ensiklopediyasi" (3-jildlik. Tesha Zohidov, 1960-1969), Botanikadan ruscha-o'zbekcha ensiklopedik lug'at (Q.Z.Zokirov, H.A.Jamolxonov, 1973) shular jumlasidandir.

2.Lingvistik (lisoniy) lug'atlarda leksema ma'nolari, imlosi, talaffuzi, iboralar (frazemalar), xalq maqollari, xullas, lisoniy birliklar va tushunchalarga oid ma'lumotlar beriladi. Demak, lisoniy lug'atlarda lison va nutq birliklari, til kategoriyalari haqida ma'lumot berish, maqol va matal kabi janr boyliklarini to'plash maqsad qilinadi.

Lisoniy lug'atlar ham dastlab ikki turga – umumiy va xususiy (maxsus) lug'atlarga bo'linadi:

a) **umumiy lug'atlarda** umumtil birliklari, ularning ma'nolari va qo'llanish xususiyatlari izohlanadi. Bunday lug'atlar bir tilli, ikki tilli, ko'p tilli, izohli, izohsiz bo'lishi mumkin. "O'zbek tilining izohli lug'ati" (ikki tomli, 1981-y.), O'zbek tilining izohli lug'ati (5 tomlik: T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006-2008-y.), "O'zbekcha-ruscha lug'at" (1959), "Ruscha-o'zbekcha lug'at" (besh tomli, 1950-1955) va boshqalar shular jumlasidandir.

Xususiy (maxsus) lug'atlarda tilning lug'at boyligidagi birliklar ma'lum sohalar bo'yicha yoki shu tildagi ma'lum mikrosistemalar, guruhlar bo'yicha tanlab izohlanadi. "Ruscha-o'zbekcha fizik terminlar lug'ati" (M.D.Yagudaev, R.X.Mallin, 1952), "Ruscha-o'zbekcha matematik terminlar lug'ati" (M.Sobirov, 1952), "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" (A.Hojiyev, 1974), "Tilshunoslik

terminlarning izohli lug'ati" (A.Hojiyev, 2002), "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, 1978), "Imlo lug'ati" (Olim Usmon, 1949), "O'zbek tilining imlo lug'ati" (S.Ibrohimov, E.Begmatov, A.A.Ahmedov, 1976), "O'zbek ismlari" (E.Begmatov, 1991), "O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, 1984), "O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati" (Sh.Rahmatullaev, N.Mamatov, R.Shukurov, 1980), "Ruscha-o'zbekcha botanika terminlarining qisqacha izohli lug'ati" (Q.Zokirov, M.M.Nabiyev, O'.Pratov, H.Jamolxonov, 1963) va boshqalar shular jumlasidandir.

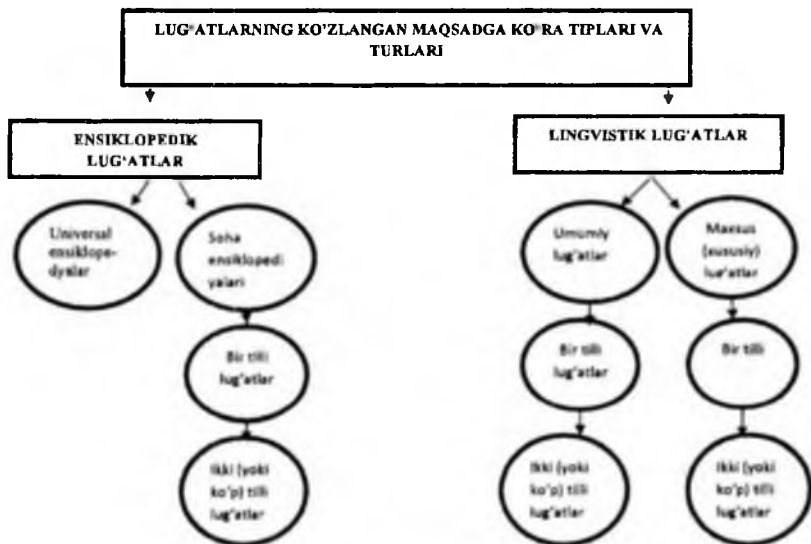
Keyingi yillarda o'zbek tilida yana bir qator yangi lug'atlar yuzaga keldi: "Yozuv tarixidan qisqacha lug'at-ma'lumotnoma" (N.Mahmudov, 1990), "O'zbek ismlari" (E.Begmatov, 1991), "O'zbek tilining etimologik lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, 1-jild-2000-y.; 2-jild-2003 y.; 3-jild-2009-y.), "O'zbek tilining imlo lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, A. Hojiyev, 1995), "O'zbek tili tasviriy ifodalarining izohli lug'ati" (R.Rasulov, I.Umirov, 1997), Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati (A.Hojiyev, A.Nurmonov, S.Zaynobiddinov, K.Kokren, M.Saidxonov, A.Sobirov, D.Quronov, 2001), "Turkcha-o'zbekcha, o'zbekcha-turkcha lug'at" (Nizomiddin Mahmud, Ertug'ul Yaman, 1993) shular jumlasidandir.

Tanlangan tillar miqdoriga ko'ra lug'at turlari

Tanlangan tillar miqdoriga ko'ra lug'atlar **bir tilli, ikki tilli va ko'p tilli** bo'ladi: "Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati" (H.Homidiy, Sh.Abdullayeva, S.Ibrohimova, 1967) bir tilli; "Ruscha-o'zbekcha va o'zbekcha-ruscha geografiya terminlari lug'ati" (H.H.Hasanov, 1964), "Adabiyotshunoslikdan qisqacha ruscha-o'zbekcha terminologik lug'at" (N.T.Hotamov, 1969), "Ruscha-o'zbekcha botanika terminlarining qisqacha izohli lug'ati" (Q.Z.Zokirov, M.N.Nabiyev, O'.Pratov, H.A.Jamolxonov, 1963), "Ruscha-o'zbekcha lug'at" (V.V.Reshetovning umumiy rahbarligida, 1972) kabilar ikki tilli; "Lotincha-o'zbekcha-ruscha normal anatomiya lug'ati" (A.A.Asqarov, H.Z.Zohidov, 1964). "Botanikadan ruscha-o'zbekcha ensikopedik lug'at"ga (Q.Z.Zokirov, H.A.Jamolxonov, 1973) llova qilingan "Botanik nom va terminlarning o'zbekcha-ruscha-lotincha so'zligi" (201- 254-betlar) hamda

"Botanik nom va terminlarning lotincha-ruscha-o'zbekcha so'zligi" (255-294-betlar), "Zoologiya ensiklopediyasi"ga (T.Z.Zohidov) ilova qilingan "Sut emizuvchilarning o'zbekcha-lotincha-ruscha nomlari" (1960, 210-228-betlar) hamda "Suvda va quruqlikda yashovchilar va sudralib yuruvchilarning o'zbekcha-lotincha-ruscha nomlari" (1969, 195-226-betlar) esa ko'p tilli lug'atlardir.

Ikki tilli va ko'p tilli lug'atlardan asosan tarjimachilikda foydalaniladi. Shu sababli ular **tarjima lug'atlari** deb ham yuritiladi. Quyidagi chizmaga qarang:

Leksema yoki atama ma'nolarining yoritilishiga

ko'ra lug'at turlari

Bu jihatdan lug'atlar **izohli va izohsiz turlarga** bo'linadi: leksema yoki terminlarning imlosini, tushunchalarning ruscha-o'zbekcha yoki o'zbekcha-ruscha nomlarini berish bilan cheklangan lug'atlar **izohsiz lug'atlar** sanaladi, shunday leksema yoki terminlarning ma'nolariga izoh beradigan lug'atlar **izohli lug'atlar** deb ataladi. Chunonchi: "O'zbek tilining qisqacha imlo lug'ati" (F.Kamolov va Z.Ma'rufov tahriri ostida, 1962), "O'zbek tilining chappa lug'ati" (R.Qo'ng'irov, A.Tixonov, 1968) kabilar izohsiz lug'atlar, "O'zbek tili sinonimlarining izohli

lug'ati" (Azim Hojiev, 1974), "O'zbekcha-ruscha lug'at" (Bosh muharrir-prof.A.K.Borovkov, 1959), "O'zbek tilining izohli lug'ati", ikki tomli (1981-y.), O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 tomlik.(2006- 2008-y.) kabilar izohli lug'atlardir

Maxsus lug'atlar

Maxsus lug'atlarning ob'yekti va predmeti ma'lum sohalar bo'yicha belgilangan bo'ladi. Ularning quyidagi turlari bor:

a) **terminologik lug'atlar**: "Ruscha-o'zbekcha fizik terminlar lug'ati" (M.D.Yagudaev, R.X.Mallin, 1952). "Ruscha-o'zbekcha matematik terminlar lug'ati" (M.Sobirov, 1952), "Pedagogikadan qisqacha ruscha-o'zbekcha terminologiya lug'ati" (Sh.Boyburova, N.Takanaev, 1963), "Qisqacha ruscha-o'zbekcha iqtisodiy terminlar lug'ati" (O.Aminov, J.Do'stmuhamedov, A.Usmonov, 1971), "Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari" (I.Ismoilov, 1966) va h.k;

b) **frazeologik lug'atlar**: "O'zbek tilining qisqacha frazeologik lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, 1964); "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, 1978); "Ruscha-o'zbekcha frazeologik lug'at" (M.Sodiqova, 1972); "Фразеологический словарь "Хазонин-ул Маоний" Алишера Навоий" (E.A.Umarov, 1971);

d) **orfografik lug'atlar(imlo lug'atlari)**: "O'zbek adabiy tilining orfografik lug'ati" (S.Ibrohimov, M.Rahmonov, 1940), "Imlo lug'ati" (Olim Usmon, 1941, 1949); "O'zbek adabiy tilining imlo lug'ati" (S.Ibrohimov, M.Rahmonov, 1956), "O'zbek tilining qisqacha imlo lug'ati" (F.Kamolov, Z.Ma'rufov tahriri ostida, 1962), "Imlo lug'ati" (Y.Abdullayev, M.Omilxonova, S.Zufarova, 1970-1976), "O'zbek tilining imlo lug'ati" (S.I.Ibrohimov, E.A.Begmatov, A.A.Ahmedov. (1976); "O'zbek tilining imlo lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev, 1995);

e) **orfoepik lug'atlar**: "Talaffuz madaniyati" (O'.Usmonova, 1976). Ushbu risolaning 29-58-betlarida ayrim so'zlar talaffuzi (lug'ati) berilgan:

f) **antroponimik lug'atlar**: "O'zbek ismlari imlosi" (E.A.Begmatov, 1972); "O'zbek ismlari" (E.A.Begmatov, 1991);

g) **toponimik lug'atlar**: "Geografik nomlar ma'nosini bilasizmi?" (S.Qorayev, 1970);

h) **sinonimlar lug'ati**: "O'zbek tili sinonimlarining qisqacha lug'ati" (A.Hojiyev, 1963), "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" (A.Hojiyev, 1974);

i) **chastota lug'ati**: "Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка" (I.A.Kissen, 1972). Bu tipdagi lug'atlarda o'zbek tilidagi so'zlarning faollik darajasi ko'rsatiladi;

j) **dialektologik lug'atlar**: "Xorazm shevalari", 1-kitob, (F.Abdullayev, 1961-yil), "O'zbek shevalari leksikasi" (kollektiv, 1966). Bu kitoblarda dialektologik tadqiqotlar natijasi bilan birga, sheva so'zlarining lug'atlari ham berilgan;

k) **tarixiy lug'atlar**: "O'zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug'at" (P.Shamsiyev, S.Ibrohimov, 1953), "Navoiy asarlari lug'ati" (P.Shamsiyev, S.Ibrohimov, 1972), "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati", 4 tomlik. O'zbekiston Fanlar akademiyasi muxbir a'zosi (hozir-akademik) E.I.Fozilov tahriri ostida. –Toshkent, 1983 (I-II tomlar), 1984 (III tom), 1985 (IV tom); "Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari uchun qisqacha lug'at" (X.Nazarova, 1972), "Древнетюркский словарь" (kollektiv, 1969);

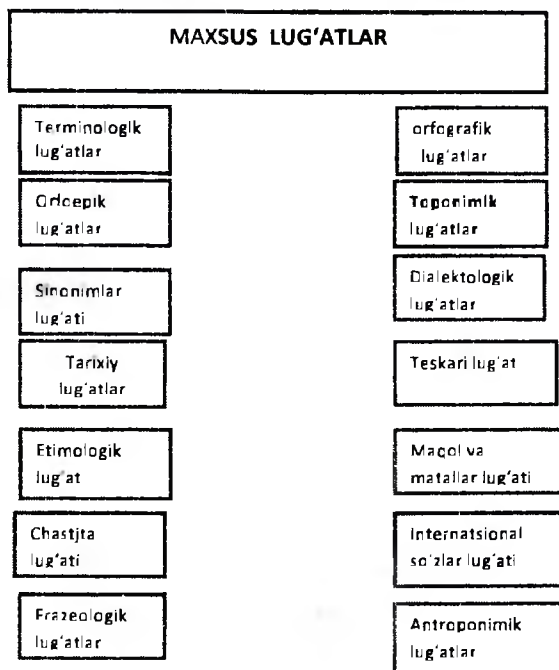
l) **internatsional so'zlar lug'ati**: "Internatsional so'zlar lug'ati" (O.Usmon, 1959), "Ruscha-internatsional so'zlar izohli lug'ati" (Olim Usmon, Renat Doniyorov, 1965);

m) **teskari lug'at(chappa lug'at)**: "O'zbek tilining chappa lug'ati" (R.Qo'ng'irov, A.Tixonov, 1968). Bu tipdagi lug'atlarda so'zlar tartibi so'z boshidagi birinchi harf asosida emas, balki so'z oxiridagi harflarning alfavitdagi tartibi asosida joylashtiriladi "Chappa lug'at" bir xil tovush yoki bir xil bo'g'in bilan tugagan qo'fiyadosh so'zlarni topishda juda qulay amaliy qo'llanma hisoblanadi;

n) **etimologik lug'atlar**. Bu tipdagi lug'atlarda so'zlarning kelib chiqishi ilmiy asosda yoritiladi: "Этимологический словарь тюркских языков" (E.V.Sevortyan, 1974); "O'zbek tilining qisqa etimologik lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, M.Mirtojiyev, M.Qodirov, 1997); "O'zbek tilining etimologik lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, 2000);

o) maqol va matallar lug'ati: "O'zbek xalq maqollari" (To'plovchi va tuzuvchilar: Mansur Afzalov, Saidahmad Xudoyberganov, Malik Rahmonov, Sobirjon Ibrohimov, Husayn Shams va Rustam Komilovlar, 1958, 1965); "Keng uyning kelinchagi" (Sh.Shomaqsudov, S.Dolimov, 1961).

Bunday lugat turlarini quyidagi chizma shaklida tasvirlash mumkin:

Tekshirish savollari

1. Leksikografiya nima?
2. Leksikografiyaning vazifa doirasiga nimalar kiradi?
3. Lug'atlar ko'zlangan maqsadga ko'ra qanday tiplarga bo'linadi?
4. Ensiklopedik va lisoniy lug'atlar qanday farqlanadi?
5. Umumiy va xususiy (maxsus) lug'atlar qanday farqlanadi?
6. Lug'atlarning yana qanday turlarini bilasiz?

Tayanch tushunchalar

Leksikografiya – tilshunoslikning lugʻatchilik bilan shugʻullanuvchi sohasi.

Ensiklopedik lugʻatlar – tabiat va jamiyatdagi muhim hodisalar, tarixiy-ilmiy voqeliklar, buyuk shaxslar haqida maʼlumot beruvchi lugʻat tiplari.

Lisonly lugʻatlar – til birliklari, til tizimiga xos kategoriyalar haqida maʼlumot beruvchi lugʻatlar.

Universal ensiklopediyalar – tabiat va jamiyatning barcha sohalariga oid muhim voqelik-hodisalar haqida maʼlumot beruvchi qomusiy lugʻatlar.

Soha ensiklopediyalari – faqat bir sohaga oid maʼlumotlar beriladigan qomusiy lugʻatlar.

Bir tilli lugʻatlar – bir til materialiga asoslangan lugʻatlar.

Koʻp tilli lugʻatlar – bir necha til materiallariga asoslangan lugʻatlar.

Izohli lugʻatlar – leksema maʼnolari izohlangan, sharhlangan lugʻatlar.

Izohsiz lugʻatlar – leksema yoki termin maʼnolari izohlanmagan lugʻatlar.

Terminologik lugʻatlar – u yoki bu sohaga oid terminlar haqida maʼlumot beruvchi lugʻatlar.

Adabiyotlar: 4[82-89],11[90-94],27[183-186]

7.3.Lugʻat maqolalarining joylashtirilish tartibi va maqola sxemalari

Maqolalarni joylashtirish tartibi

Lugʻatlarda leksemalarni (maqola nomlari)ni joylashtirish tartibi quyidagi uch prinsipga tayanadi:

- 1) tashqi tartib;
- 2) ichki tartib;
- 3) maʼno tartibi (semantik prinsip).

1.Tashqi tartib leksemaning (yoki maqola nomining) birinchi harfiga – shu harfning alifbodagi oʻrniga qarab belgilanadi

Arpa

Banoras

Daryo

Gavda

2. Ichki tartib leksemaning (yoki maqola nomining) birinchi harfidan keyingi (ikkinchi, uchinchi va h.k.) harflariga – shu harflarning alifbodagi o‘rniga qarab belgilanadi. Bu tartibga birinchi harfi bir xil bo‘lgan leksemalarni joylashtirishda amal qilinadi:

Arpa

Arra

Asal

Astar

Banoras

Baraban

3. Ma’no tartibi omonim yoki polisemantik leksemalarni (yoxud omonim birikmalarni) joylashtirishda ishlatiladi. Bu tartibga ko‘proq ensiklopedik lug‘atlarda va shunga yaqin turgan lug‘at-spravochniklarda duch kelinadi. Chunonchi:

a) *Ohangaron* – daryo...

Ohangaron- shahar...

Chirchiq-daryo...

Chirchiq-shahar...

I z o h: **Ohangaron** va **Chirchiq** leksemalari dastlab gidronim (daryo nomi) bo‘lgan, keyinchalik ular toponimlar guruhiga ko‘chgan - shu daryolar yoqasida yuzaga kelgan shaharlarni atay boshlagan. Bu hol daryo nomini oldin, shahar nomini esa keyin qo‘yishga asos bo‘lgan;

b) ba’zan bir nom bilan atalgan bir necha obyekt yoki predmet o‘rtasida yuqoridagi singari bog‘lanish bo‘lmaydi yoki bunday bog‘lanish aniqlanmagan bo‘ladi. Bunday paytda ularning xo‘jalikda, ilmida, umuman jamiyatda tutgan o‘rni, mavqei hisobga olinadi:

Andijon – shahar...

Andijon – Andijon viloyatidagi posyolka

I z o h: Shahar viloyatning ma'muriy, ilmiy va madaniy markazi bo'lganligidan birinchi o'rinda berilgan:

d) shahar nomi bilan kishi nomi bir bo'lganda, kishi nomi oldin beriladi:

Beruniy – xorazmlik buyuk olim. (Q.: Abu Rayhon Beruniy).

Beruniy - Qoraqalpog'istondagi shahar...;

e) ixtirochining nomi o'zi ixtiro qilgan kashfiyot nomidan oldin beriladi:

Veber Vilgelm Eduard (1804-1891)-nemis fizigi...

Veber - ...o'ldiruv birligi. Veber V.E. nomi bilan atalgan;

f) shahar yoki boshqa biror geografik obyekt nomi bilan shaxs nomi o'rtasida bog'lanish bo'lmagan taqdirda ham, shaxs nomi oldin yoziladi:

Volta Alessandro (1745-1827)-italyan fizigi...

Volta -G'arbiy Afrikadagi daryo...;

g) o'simlik nomi bilan hayvon nomi bir xil bo'lganda, hayvon nomi oldin qo'yiladi:

Kanna - hayvon...

Kanna - o'simlik...;

h) juft leksemalar bir so'zdek alfavit tartibiga solinadi:

Shonalash

Shonli

Shon-sharaf

Shon-shavkat

Shon-shuhrat;

i) izohli lug'atlarda omonimik xarakterdagi leksemalar yoki so'z birikmalari alohida-alohida maqola nomi sifatida beriladi. Ammo ko'p ma'noli leksemalar -ning (yoki shunga yaqin bo'lgan ba'zi lug'aviy birliklarning) barcha ma'nolari bir maqola ichida izohlanadi:

Burun (1) – a) odamning burni (to'g'ri ma'noda);

b) choynakning burni (ko'chma ma'noda).

Burun (2) - a) payt ravishi ("ilgari", "avval")

b) ko'makchi so'z

j) maqol va matallar avval tematik guruhlarga birlashtiriladi, so'ng har bir guruhga oid maqoilal alifbo tartibida joylashtiriladi. Masalan:

Mehnat va mehnatsevarlik haqida

Bahorgi beg'amlik – kuzgi pushaymonlik.

Barvaqt qilingan harakat,

Hosilga berar barakat.

Bekor turguncha, bekor ishla!

Belni peshlagan bilar,

Yerni ishlagan bilar.

Vatan va vatanparvarlik haqida

Bulbul chamanni sevar,

Odam – Vatanni.

Bo'l Vatanga paxtakor,

Vatan sendan minnatdor.

Lug'at maqolalari sxemalari

Lug'at maqolalarining tuzilishi va leksema yoki nom ma'nolarining izohlanishi ham ma'lum prinsiplarga tayanadi. Chunonchi, lingvistik lug'atlarda dastlab leksemaning o'zi, shundan so'ng uning bosh va yasama, dialektal va arxaik ma'nolari (agar shunday ma'nolari bor bo'lsa) yoritiladi. Har bir ma'no izohidan so'ng shunga oid misollar (ko'pincha badiiy asarlardan) keltiriladi. Ensiklopedik lug'at maqolalari sxemalari esa boshqacharoq bo'ladi: ular davlat, respublika, millat, shaxs, o'simlik, hayvon, biror tarixiy voqea va hodisalarning har biri uchun maxsus tuzilgan sxema asosida yoziladi. Chunonchi, **davlatlar haqidagi maqola sxemasi** quyidagicha bo'ladi:

1. Umumiy ma'lumot.

2. Davlat tuzumi.

- 3.Tabiati.
- 4.Aholisi.
- 5.Tarixiy ocherk.
- 6.Respublikaning yetakchi partiyasi(agar shunday partiya bor bo'lsa).

7. Uyushmalar.
8. Xalq xo'jaligi.
9. Meditsina.
- 10.Maorif va madaniyat.
- 11.Matbuot, radio, televideniye.
- 12.Fan va ilmiy tashkilotlar.
- 13.Adabiyot.
- 14.Arxitektura va tasviriy san'at.
- 15.Muzika.
- 16.Teatr.
- 17.Kino.
- 18.Sirk va estrada.
- 19.Badiiy havaskorlik.
- 20.Bibliografiya.
- 21.Karta va illustratsiyalar.

Millat yoki xalq haqidagi maqola sxemast:

- 1.Nomi.
- 2.Definitsiya (yashaydigan joyi, qaysi etnik guruhga mansubligi, onatili).
- 3.Spu millat vakillarining soni.
- 4.Antropologik tipi (zarur bo'lganda).
- 5.Hukmron din (yoki o'tmishda qaysi din hukmron bo'lganligi).
- 6.Qisqacha tarixiy ma'lumot (etnogenez, xalq yoki millatning shakllanish davri, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli va h.k.).

7.Moddiy va ma'naviy boyliklari.

8.Bibliografiya.

9.Illustratsiya.

O'simlik turi haqidagi maqola sxemasi:

1.Definitsiya (qaysi oila va turkumga mansubligi).

2.Morfologik va biologik xarakteristikasi.

3.Areali (tarqalish joylari).

4.Amaliy ahamiyati, qo'llanishi (foydasi va zarari).

5.Shu o'simlikka ziyon keltiruvchi kasalliklar, zararkunandalar, ularga qarshi kurash choralari.

6.Bibliografiya.

7.Illustratsiya.

Til haqidagi maqola sxemasi:

1.Definitsiya (qaysi xalqning tili, qaysi til gruppasi yoki oilasiga mansubligi).

2.Qanday dialektlarga ega.

3.Tarqalishi.

4.Shu tilda gapiruvchilar soni.

5.Lug'at boyligi, fonetik va grammatik qurilishi haqida qisqacha ma'lumot.

6.Yozuvi.

7.Adabiy tilning shakllanish tarixi haqida qisqacha ma'lumot.

8.Bibliografiya.

Biografik maqola sxemasi:

1.Familiyasi, ismi, taxallusi.

2.Tug'ilgan va vafot etgan vaqti, joyi.

3.Definitsiya: qaysi davlat fuqarosi, millati, ijtimoiy kelib chiqishi, asosiy ish faoliyati, ilmiy darajasi, unvoni (yillari bilan) va h.k.

4.Qaysi partiyaga mansubligi (qachondan).

5. Ilmga, fan yoki texnikaga qo'shgan hissasi, asosiy ixtirolari yoki kashfiyotlari, mehnat yutuqlari.

6. Davlat idoralarida, oliy o'quv yurtlarida, rahbarlik lavozimlaridagi mehnati va ijtimoiy-siyosiy faoliyati.

7. Davlat organlariga, deputatlikka saylanishi.

8. Orden va medallar, Davlat mukofotlari bilan taqdirlanganligi (qachon va nima munosabat bilan).

9. Bibliografiya.

Tekshirish savollari

1. Lug'atda maqolalarning tashqi tartib asosida joylashtirilishida nimalar hisobga olinadi?

2. Lug'atda maqolalarning ichki tartib asosida joylashtirilishida nimalar hisobga olinadi?

3. Ma'no tartibini qanday tushunasiz?

4. Maqola sxemalari haqida nimalarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar

Tashqi tartib – lug'atlarda maqola nomining alifbodagi harflar tartibida joylashtirilishida shu nomning boshidagi birinchi harfga asoslanish.

Ichki tartib – lug'atlarda bir xil harf bilan hoshlangan maqola nomlarining ikkinchi, uchinchi va keyingi harflariga, shu harflarning alifbodagi tartib o'rniga asoslanish.

Ma'no tartibi – omonim yoki polisemantik xarakterdagi leksemalarning (yoki birikmali nomlarning) joylashtirilishida ularning ma'nosiga va tematik guruhlanishiga tayanish prinsiplari.

Lug'at maqolalarining tuzilishi – maqola mazmunining avvaldan helgilangan sxemaga (kompozitsion-strukturaviy qolipga) tayanib yoritilishi.

Adabiyotlar: 11[95-99]

7.4. O'zbek lug'atchiligi tarixidan qisqacha ma'lumot

1.O'zbek lug'atchiligi tarixi, aslida, eski turkiy til lug'atchiligi va arab tili lug'atchiligi tarixi bilan uzviy bog'liqdir: "Devonu lug'otit turk" (1073-1074-y.), "Muqaddimatul adab" (1137-y.), "Kitob ul-idrok li lisanul atrak" (1312-y.), "Attuhfatuz zakiyatu fil lug'atit turkiya" (XIII asr) kabi asarlar arab tilida va arab tilshunosligi an'analarida yozilgan bo'lsa-da, ularning barchasida qadimgi turkiy til va eski turkiy til lug'ati o'z ifodasini topgan.

"**Devonu lug'otit turk**" (1073-1074-y.)-Mahmud Koshg'ariyning turkiy tillar haqidagi qomusiy asari. Unda Markaziy Osiyodan Qora dengiz bo'ylarigacha cho'zilgan hududda yashovchi turkiy urug'lar, qabilalar, elatlar, ularning tillari haqida ma'lumot beriladi. Xalq og'zaki ijodidan namunalar keltiriladi.Lug'atning bizgacha bitta qo'lyozmasi yetib kelgan. Bu qo'l yozma, kotibning ta'kidlashicha, Mahmud Koshg'ariyning o'z qo'll bilan yozilgan nusxadan ko'chirilgan bo'lib, 1914-yilda Turkiyaning Diyorbakr shahridan topilgan. U Istanbulda saqlanmoqda.

"Devonu lug'otit turk" arab tilidan nemis, usmonli turk va o'zbek tillariga tarjima qilingan ¹²³

"**Muqaddimatul adab**" (1137-y.)-Mahmud az-Zamaxshariyning Xorazmshoh Alouddavla Abulmuzaffar Otsizga bag'ishlab yozgan asari. Bu asar besh qismdan iborat bo'lib, ularda otlar, fe'llar, bog'lovchilar, ot o'zgartishlari va fe'l o'zgartishlari haqida bahs yuritiladi. Arabcha so'zlarning ostida forscha, ba'zilarida turkiy, hatto mo'g'ulcha tarjimalari berilgan. Asar 1706-yilda Xo'ja Is'hoq Afandi tomonidan usmonli turk tiliga, keyinchalik fransuz va nemis tillariga ham tarjima qilinib, Parij, Leypsig, Vena, Leyden, Qozon shaharlarida, Norvegiya, Misr va Hindistonda bir

¹²³ Bu haqda qarang Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk 1-tom. Tarjimon-S.Mutallibov -Toshkent; O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1960, 37-38-b

necha marta nashr etilgan.¹²⁴ Manbalarda ta'kidlanishicha, "Muqaddimatul adab"ning chig'atoy tilidagi tarjimai az-Zamaxshariyning o'zi tomonidan amalga oshirilgan.

«Attubfatuz zakiyatu fil lug'atit turkiya» («Turkiy til haqida noyob tuhfa», XIII asrning oxirida yozilgan).-Muallifi noma'lum. Bizgacha bu asarning bitta nusxasi yetib kelgan, u Turkiyadagi shaxsiy kutubxonalardan birida saqlanadi.

Lug'at arab tilida yozilgan, uni turkshunos Besim Atalay turkcha izohlar bilan nashr ettirgan. Lug'atda qipchoq o'zbeklari tili tavsiflangan. U 1968-yilda taniqli tilshunos Solih Mutallibov tarjimasida o'zbek tilida nashr ettirilgan.

«Kitob ul-idrok il lison il-atrok» («Turkiy tillarni bilish kitobi», 1312-y.)- Abu Hayyan Andalusiyning turkiy tillarning leksikasi va grammatikasiga oid asari. Unda o'z davrining turkiy lahja va shevalari haqida ma'lumot berilgan.

«Kitobu bulg'atul mushtaqori lug'atit turk val qifchoq» («Turk va qipchoq tilini bilishni istaganlar uchun qo'llanma», XIVasr)-Jamoliddin Abu Muhammad Abdulahad Turkiy tomonidan yaratilgan lug'at. Asarning arabcha matni qora, turk so'zlari esa qizil siyohda yozilgan. Lug'atning leksikografik materiali 4 bo'limga ajratilgan: 1) xudo va osmon, unga bo'ysunuvchi jami mavjudotlar haqida; 2) yer, uning usti va ostida bor bo'lgan narsalar haqida; 3) ravishdoshlar; 4) fe'llar.

Bu asar turkiy tillar tarixini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Uning qo'lyozmasi Parij milliy kutubxonasida saqlanadi.

2.O'zbek lug'atchiligi tarixining chig'atoy (eski o'zbek tili) davri. O'zbek lug'atchiligi tarixida chig'atoy tili deb nomlangan eski o'zbek adabiy tili davri (XIV-XIX asrlar) alohida o'rin tutadi.

XV-XVI asrlardan boshlab Alisher Navoiy ijodiga qiziqishning ortib borishi qator lug'atlarning yaratilishiga olib keladi. Quyida shulardan ayrimlari haqida qisqacha ma'lumot beriladi:

¹²⁴ Bu haqda qarang Ma'naviyat yulduzlari.-Toshkent Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1999, 122-b.

«**Badoeul lug'at**». Bu lug'at XV asrning oxiri va XVI asrning boshlarida Sulton Husaynning topshirig'iga binoan Hirotlik Toile Hiraviy tomonidan tuzilgan. U «O'zbekcha-forscha lug'at» harakterida bo'lib, mingga yaqin so'z va iborani o'z ichiga oladi. Lug'atda ta'kidlanishicha, unda Alisher Navoiy she'riyati tilini izohlash maqsad qilingan.

Lug'at qo'lyozmasi Sankt-Peterburgdagi M.Y.Saltikov-Shchedrin nomli kutubxonada saqlanmoqda. U 1961-yilda prof.A.K.Borovkov tomonidan maxsus sharhlar bilan rus tilida nashr qilingan.¹²⁵

Abushqa (XVI asr)- chig'atoycha-turkcha izohli lug'at. Muallifi noma'lum. A b u s h q a so'ziga izoh bilan boshlanganligi uchun, lug'at shu so'z bilan nomlana boshlangan. Bu so'z eski o'zbek tilida kekxa, qari, nuroniy chol ma'nolariga ega bo'lgan. Lug'at Alisher Navoiy asarlari leksikasini izohlashga asoslangan, ammo unda Navoiy zamondoshlari asarlaridan ham misollar keltirilgan.

Abushqa 1862-yilda vengr sharqshunosi G.Vamberi tomonidan vengr tilida, keyin esa rus sharqshunosi V.V.Velyaminov-Zernov tomonidan 1868-yilda nashr ettirilgan.

«**Lug'ati turki**»-chig'atoycha-forscha lug'at. (Tuzuvchi –Fazlullaxon). Bu lug'at XVII asrning ikkinchi yarmida tuzilgan bo'lib, 1825-yilda Kalkuttada nashr etilgan. Unda eski o'zbek tilining lug'ati va grammatikasiga oid ma'lumotlar bor.¹²⁶

«**Kelurnoma**»-chig'atoycha-forscha lug'at. (Tuzuvchi-Muhammad Yoqub Chingiy). U XVII asrning oxirida yozilgan. Lug'at 15 bobdan iborat, shundan 14 bobida o'zbek tili fe'llari alifbo tartibida berilgan; 15-bobi 9 qismdan tarkib topgan, har bir qism alohida mavzuga bag'ishlangan: 1-qismda kosmografiyaga oid so'z va atamalar, 2-qismda geografiyaga oid so'zlar, 3-qismda hayvon nomlari, 4-qismda ovchi qushlar va uy parrandalari nomlari, 5-qismda insonning ichki va tashqi a'zolari

¹²⁵ Qarang: A K Borovkov «Бадаи' ал-лугат». Словарь Тали' Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои - Москва: Изд-во Восточной литературы, 1961.

¹²⁶ Bu haqda qarang: G' Abdurahmonov. Sh.Shukurov O'zbek tilining tarixiy grammatikasi.-Toshkent: "O'qituvchi", 1973, 8-b

nomlari, 6-qismda ota-ona, qarindosh nomlari, 7-qismda harbiy terminlar, 8-qismda sonlar, 9-qismda esa grammatik shakllar berilgan.

Lugʻatning qoʻlyozma nusxalaridan biri Oʻzbekiston Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida, ikkinchisi London muzeyida saqlanadi.¹²⁷

«**Sanglah**»-Mahdixon Muhammad Nizomiddin Muhammad Hodiy al-Husayniyning chigʻatoycha-forscha lugʻati. U 1760-yilda yozib tugatilgan. Uning "Xulosai Abbosiy"deb nomlangan qisqartirilgan varianti ham bor. Lugʻat 6 ta mabna (bob)dan tarkib topgan. Ularda feʼllar, feʼl qoʻshimchalari, unlilar uygʻunlashuvi, kishilik va koʻrsatish olmoshlari, kelishik qoʻshimchalari, soʻroq olmoshlari, sifatarning qiyosiy darajalari, soʻz yasaliish modellari, qoʻshma feʼllar, frazeologizmlar, fonetikaga oid kuzatuvlar, imlo, turkiy va fors tillari oʻrtasidagi aloqalar haqida maʼlumot beriladi.

Lugʻatning materiali Alisher Navoiyning 12 ta sheʼriy va 9ta nasriy asari tiliga asoslangan, ammo unda Bobur, Fuzuliy, Husayin Mirza, Lutfiy, Saʼdidin Safoyi, Rumiy, Ali Usmon asarlari tilidan foydalanilgan oʻrinlar ham bor. Asarda muallif yoshligidan Alisher Navoiy sheʼrlarini oʻqishga juda qiziqqanligini, shu bois buyuk soʻz sultoni Alisher Navoiy asarlari tilini tushunib olishga yordam beradigan kitob yozishni maqsad qilganini aytadi.

"Sanglah"ning bir necha qoʻlyozmalari bizgacha yetib kelgan, ular Londondagi Britaniya muzeyida, Stanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasida va Kalkuttadagi kutubxonada saqlanadi.¹²⁸

"Lugʻati chigʻatoy va turki usmoniy"- Shayx Sulaymon Buxoriyning 1882 yilda Stanbulda nasbr etilgan ikki jildli lugʻati (ikkinchi jildi topilmagan). Lugʻatning birinchi jildida 8 mingga yaqin soʻzning maʼnolari oʻzbek tili shevalari,

¹²⁷ Lugʻat haqida qarang: Zufarov S. Kelumoma // "Oʻzbek tili va adabiyoti masalalari", 1961, №3; Кариев III O. О труде Мухамеда Якуба Чинги «Келурнаме» // «Общественные науки в Узбекистане», 1966, №9
¹²⁸ Bu haqda qarang: К Мухитдинов. "Санглах" Мирзы Мухаммеда Мехдиана (исследование, комментарии, перевод и транскрипция. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук -Ташкент, 1971.)

Alisher Navoiy, Lutfiy, Ogahiy kabi shoirlarning asarlari tili, qo'shiq, lapar, maqol, matallardan olingan namunalar asosida ifodalangan.

3. XIX asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonda lug'atchilik. XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo Rossiya tomonidan bosib olinadi, natijada rus ma'murlari va harbiylari faolliyatida mahalliy xalqlarning tilini o'rganish ehtiyoji yuzaga keladi, bu hol bir qator "Ruscha-sartcha" va "Sartcha-ruscha" lug'atlarning yaratilishiga sabab bo'ladi. Quyidagilar shular jumlasidandir:

В.Наливкин ва М.Наливкина. Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общепотребительных слов с приложением краткой грамматики. По наречиям наманганского уезда.-Казань, в университетской типографии, 1884.

А.В.Старчевский. Переводчик с русского языка на сартовский. (Издано при пособии Военного-ученого Комитета Главного Штаба). -С.-Петербург, Типография и Литография А. Траншеля, Стремянная, №12, 1886.

В.Наливкин. Руководство к практическому изучению сартовского языка. Второе издание.-Ташкент, типография Туркестанского товарищества печатного дела, 1897.

Кияс-Беков . Словарь и элементарная грамматика сартовского языка.-Ташкент, 1907.

Афанасьев Л. Словарь сартовских слов с главнейшими грамматическими правилами.-Скобелев, 1908.

С.А.Лапин. Карманный русско-сартовский словарь с приложением краткой грамматики узбекско-русского языка, изд.1, -Самарканд, 1914.

М. Преображенский. Карманный русско-сартовский словарь. Издание Книготорговца А.А.Куприянова. Издание 2-е значительно дополненное.-Ташкент. Типо-лит. «Турк Курьер», 1917.

4.XX asrning 30-yillarida lug'atchilik. XX asrning 30-yillaridan so'ng O'zbekistonda lug'atchilikka yana-da ko'proq e'tibor berildi: O'rta va Oliy o'quv yurtlari uchun darslik va qo'llanmalarining yaratilishi, O'zbekiston Xalq Komissarligi qoshida Fanlar Komitetining ish boshlaganligi turli fanlar bo'yicha bir tlli va ikki

tilli terminologik lug'atlarning yaratilishini taqozo qildi, natijada Fanlar Komiteti huzurida Terminologiya qo'mitasi tashkil etildi va shu qo'mita boshchiligidagi turli fanlar bo'yicha qator lug'atlar yaratildi.: «Ruscha-o'zbekcha matematika terminlari so'zligi», 1933 (T.N.Qori-Niyoziy), «Ruscha-o'zbekcha paxtachilik terminlari so'zligi», 1933 (N.Sayfulmulukov), «Ruscha-o'zbekcha ma'muriy-huquqiy so'zlik», 1933 (N.Sarimsoqov), «Paxtachilikka doir qisqacha izohli lug'at», 1934 (S.Ibrohimov), «Ruscha-o'zbekcha qishloq xo'jalik terminlari lug'ati», 1936 ((N.Sayfulmulukov), «Ruscha-o'zbekcha botanika terminlari lug'ati», 1936, 1939 (N.Sayfulmulukov), «Zoologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati», 1938 (T.Zohidov), «Qisqacha ruscha-o'zbekcha geografiya terminlari lug'ati», 1940 (M.X.Bektemirov, S.M.Saydrasulov), «Ruscha-o'zbekcha fizika terminlari lug'ati», 1940 (K.Abdurashidov), «Ruscha-o'zbekcha tuproqshunoslik terminlari lug'ati», 1940 (N.V.Kimberg, M.Bahodirov), «Ruscha-o'zbekcha geologiya terminlari lug'ati», 1941 (M.Mirboboyev, A.Sodiqov, S.Sultonov) va boshqalar shular jumlasidandir.

5. XX asrning 40-yillarida lug'atchilik. Bu yillarda lotin o'zbek yozuvidan rus grafikasiga asoslangan o'zbek yozuviga o'tildi, shu munosabat bilan yangi yozuvda tuzilgan yana bir qator umumiy va maxsus lug'atlar yaratildi. «O'zbek adabiy tilining orfografik lug'ati», 1940 (S.Ibrohimov, M.Rahmonov), «O'zbekcha-ruscha lug'at», 1941 (T.N.Qori-Niyoziy, A.K.Borovkov), «Qisqacha o'zbekcha-ruscha lug'at», 1942 (I.A.Kissen, K.S.Koblov), «Imlo lug'ati», 1941,1949 (Olim Usmon) va boshqalar.

6. XX asrning 50-yillaridan asr oxirigacha bo'lgan davrda o'zbek lug'atchiligi. Bu yillarda turli sohalarga oid terminologik lug'atlar bilan birga «Ruscha-o'zbekcha», «O'zbekcha-ruscha» tipidagi ikki tilli filologik lug'atlar, qomusiy lug'atlar, izohli, izohsiz lug'atlar, frazeologik lug'atlar, chastota lug'ati, chappa lug'at, maqol va matallar lug'ati va bir necha ensiklopediyalar yaratildi (bu davr lug'atlaridan namunalar darslikning «Leksikografiya haqida ma'lumot» bo'limida keltirilgan).

7. XXI asr hoshlarida yaratilgan lug'atlar orasida "O'zbek tilining etimologik lug'ati" (Sh Rahmatullayev: 1-kitob,2000-y.; 2-kitob, 2002-y.; 3-kitob, 2003-y.), "O'zbek tilining izohli lug'ati", 5 tomlik (2006- 2008-y.), "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" , 12 jildlik (2000-2006-y.), "Qashqadaryo qishloqnomasi" – topoonomastik tadqiqot (To'ra Nafasov: 2009-y.) kabi fundamental ishlarning borligi alohida e'tiborga loyiq.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1.XI-XIII asrlarda yozilgan qanday lug'atlarni bilasiz? Bunday lug'atlarning turkiy tillarga qanday aloqasi bor?

2.O'zbek lug'atchiligi tarixining chig'atoy tili davrida qanday lug'atlar yaratilgan? Bu lug'atlarning tuzilishi, leksik va grammatik material haqida nimalarni bilasiz?

3.XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida yaratilgan lug'atlar haqida ma'lumot bering.

4.XX asrning 30-40-yillarida bir tilli va ikki tilli terminologik lug'atlarning yaratilishiga ko'proq e'tibor berilganligini qanday izohlaysiz?

5.XX asrning ikkinchi yarmida yaratilgan lug'atlarning turlari, ob'yekti haqida ma'lumot bering.

6. XXI asrning boshlarida qanday lug'atlar yaratildi?

Adabiyotlar: 10 (227-243), 16 (206-220), 28(112-114), 29 (123-125), 33 (133-139)

Lugʻat-koʻrsatkich

A

- Abduazizov A. tasnifi
(konsonantizm)- 102,103
- Absolut sinonimlar(leksik
dubletlar)-283,286
- Adabiy nutqqa xoslangan
leksemalar-339,333
- Adahiy til-5
- Adabiy tilning ogʻzaki shakli-5
- Adabiy tilning yozma shakli-6
- Aferezis-135,138
- Akkomodatsiya-125,132
- Aksentema-147
- Alifbe, alifbo-218
- Allofonik variativlik-118
- Allofonlar-54,65,67
- Amaliy leksikologiya-231,235
- Analitik grafema-158,166
- Analogiya prinsipi.-Qarang:
Morfologik prinsip
- Ankopa-129
- Antonimik juftlik-291,293
- Antonimiya-283,293
- Antonimiya va polisemiya-289
- Antonimlarni belgilash mezonlari-289
- Antroponimik lugʻatlar-352
- Apokopa-129,133
- Arab tilidan oʻzlashtirilgan leksemalar-229,308
- Aralash qoʻllanuvchi tinish belgilari-195
- Argo-7
- Argotizmlar-7,315,318
- Artikulatsiya-48
- Artikulatsiya bazasi-43,48
- Artikulatsiya usuli-74
- Artikulatsiya usuli va toʻsiqning qan-
day hosil boʻlishiga koʻra undosh-
larning oppozitsiyalari-57
- Artikulatsiya oʻrm-74
- Arxaizm-frazemalar -346,347
- Arxaizm-leksema -319,325
- Arxaizm-semema -320,325
- Arxifonema-62
- Arxisema-261
- Asos til-17
- Assimilativ holat-118
- Assimilatsiya-123,132
- Assotsiativ munosabatlar-238
- Atash semalari-Qarang Denotativ semalar
- Austeza-qarang Epiteza
- Avvalgi leksik maʼnolar-274,277
- Ayiruv urgʻusi-145,147
- Ayiruvchi tinish belgilari-196

B

Badiiy nutqqa xoslangan leksemalar-330,333
 Badiiy uslub- 13
 Baho semalari-*Qarang*: Konnotativ semalar
 Baholovchi sinonimlar-*Qarang*: Uslubiy
 sinonimlar
 Berkirilgan bo'g'in-134,138
 Berkitilmagan bo'g'in-134,139
 Bifonemali grafemalar-158,166
 Bilateral oppozitsiyalar-59
 Biografik maqola sxemasi(leksikografiyada)-360
 Bir elementli tinish belgilari-196
 Bir fokusli undoshlar-105
 Bir tilli lug'atlar-350,355
 Bir o'lchovli oppozitsiyalar-59
 Boshi yopiq bo'g'in-136,139

Bog'langan ma'no-272
 Bog'langan urg'u-147
 Bog'langan urg'uli tillar-142
 Bosh ma'no-272,273,277
 Boshqa tillardan o'zlashtirilgan
 ayrim so'zlar orfoepiyasi-223
 Brok markazi-43,48
 Burun bo'shlig'i-41,48
 Bo'g'in-133,138
 Bo'g'in markazi-138
 Bo'g'in tiplari-134
 Bo'g'in cho'qqisi-88
 Bo'giz bo'shlig'i-39,48
 Bo'g'iz undoshi-108
 Bo'g'iz undoshi tavsifi-116

D

Darak intonatsiyasi-150,151
 Davlat haqidagi maqola
 sxemasi(leksikografiyada)-358
 Degeminatsiya-131,133
 Denotativ ma'no-253
 Denotativ semalar-256,261
 Determinlashish-315,318
 Diafonik variativlik-118
 Diakritik belgilar-156,167,172
 Diakritik harflar-168,172
 Dialekt -6
 Dialektizm-frazemalar-347
 Dialektizmlar-317
 Dialektizm-leksema-310,317
 Dialektizm-semema-310,317
 Dialektologik lugatlar-353

Differensiatsiya prinsipi(simvolik
 prinsip)-180
 Digraflar-158,165
 Dinamik urg'u-140,147
 Dissimilativ holat-118
 Dissimilatsiya-126,133
 Distant assimilatsiya-124
 Distant dissimilatsiya-126
 Distant metateza-130
 Divergensiya-29,119,122
 Divergent-118,122
 Doimiy oppozitsiyalar-61
 Dominanta- 67,257,281,286
 Doniyorov X. tasmfi (vokalizm)-86

E

- Ekskursiya-43,48
- Ekspirimental fonetika-35,47
- Ekstralingvistik (nolisoniy) omillar-15,265
- Ekvipolent oppozitsiyalar-60
- Eliziya-129
- Emfatik urg'u-146
- Emfaza-150,151
- Emotsional-ekspressiv jihatdan
betaraf leksemalar-326
- Emotsional-ekspressiv jihatdan
bo'yoqdor leksemalar-326
- Emotsional-ekspressivlik-328
- Emotsional-ekspressivlikni ifoda-
lashning affiksatsiya usuli—327,329
- Emotsional-ekspressivlikni ifodaashning
fonetik usuli-327,329
- Emotsional-ekspressivlikni ifoda-
lashning kontekstual usuli—327,329
- Emotsional-ekspressivlikni ifoda-
lashning leksik usuli—327,328
- Enantiosemiya-288,294
- Ensiklopedik lug'atlar-348,355,374
- Epenteza-128,132
- Epiteza-128,132
- Erkin ma'no-272, 273
- Erkin uig'u- 142,147
- Erkin urg'uli tillar-142
- Eski leksik ma'nolar-274,277
- Eski qatlam frazemalari-346
- Etimologik leksik ma'no-274,277
- Etimologik lug'atlar-353
- Etimologiya-232,276
- Etimon-274
- Eshituv markazi-43,48

F

- Fakultativ ottenkalar-67,72,75
- Fokus-88,105,108
- Fonema-54,74
- “Fonema, morfema va konstruksiya-
lar” sirasi-236
- “Fonema – morfema-leksema-qolip”
sirasi-236
- Fonema ottenkalari-64,65,74
- Fonema qatori-65
- Fonema varintlari-65,70
- Fonema variatsiyalari-65,70
- Fonemalarning asosiy ottenkalari-67
- Fonemalarning differensial belgilari-54,55,74
- Fonemalarning integral belgilari-54,55,74
- Fonemalarning kuchli pozitsiyalari-68,75
- Fonemalarning kuchsiz pozitsiyalari-75
- Fonemalarning mo'tadillashuvi-70
- Fonemalarning notipik ottenkalari-67
- Fonemalarning paradigmatic alo-
qalari-64
- Fonemalarning tipik ottenkalari-67

- Fonematik prinsip-176
 Fonematik transkripsiya-78,80
 Fonemika-54
 Fonetik dialektizmlar-317
 Fonetik-fonologik dialektizmlar-311
 Fonetik-fonologik sath-28
 Fonetik hodisalar-129
 Fonetik prinsip-176
 Fonetik so'z- 46,243
 Fonetik transkripsiya-77,79
 Fonetika-30,46
 Fonetikaning anatomik-fiziologik aspekti-39
 Fonetikaning eshitib his etish aspekti-44
 Fonetikaning fizik-akustik aspekti- 36
 Fonetikaning lingvistik-funksional aspekti-44,48
 Fonetikaning perseptiv aspekti-43,44,48
 Fonetikaning o'quv predmeti sifatidagi maqsadi-30
 Fonetikaning o'quv predmeti sifatidagi vazifalari-30
 Fonetik-fonologik dialektizm-311
 Fonetik-fonologik sath-28
 Fonografemalar-157,165
 Fonografemalarning ichki tomoni-158
 Fonografemalarning tashqi tomoni-157
 Fonografik asimmetriya-167,172
 Fonografik simmetriya-167,172
 Fonografik yozuv tipi-167,171
 Fonologik oppozitsiya(fonologik ziddan)-54,56,74
 Fonologik sistema-64
 Fologiya-49,71
 Fonostilema-147
 Fonostilistika-147
 Formantlar-38,47
 Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan lek semalar-301,308
 Frazema-334,340
 Frazemalarda turkumlashuv-336
 Frazemalarning semantik turlari-337
 Frazemalarning zamoniylik belgilariga ko'ra qatlamlanishi-346
 Frazemaning ifoda plani (tashqi formasi)-334,340
 Frazemaning mazmuni (ichki formasi)-335,340
 Frazologik antonimiya- 343
 Frazologik butunlik-337,340
 Frazologik dialektizmlar-311
 Frazologik lug'atlar-352
 Frazologik monosemiya-338,340
 Frazologik omonimiya-340
 Frazologik omonimlik-341
 Frazologik paronimiya-341
 Frazologik polisemiya-339,340
 Frazologik sinonimiya-342,344
 Frazologik variatsiya-344
 Frazologik chatishma-338,340
 Frazologiya-334,340,

G

- Gap ichida qo'llanuvchi tinish belgilari-195
 Gap oxirida qo'llanuvchi tinish belgilari-195

- Gaplologiya-130
 Geminatsiya-131,133

Gers-47
 Giperfonema-70,76
 Giperonim-297
 Giponim-296
 Giponimiya-294,,296
 Gradual oppozitsiyalar-60,73
 Graduonimiya-295,297
 Grafema-154,157,165

Halqum-41,48
 Hosila ma'no-272,273,277

Ideografik semalar-256,261
 Ideografik sinonimlar-282,286
 Ideografik yozuv tipi-161,167,171
 Ijtimoiy dialektlar-315
 Ikki balandlikka ega undoshlar-134
 Ikki fokush undoshlar-106
 Ikki tili lug'atlar-350
 Ilmiy nutqqa xoslangan lekse-
 malar-330,333
 Ilmiy uslub-9
 Imlo lug'atlari(orfografik lug'atlar)-352
 Imlo qoidalar -182,192
 Imlo qoidalarining amaliy ahamiyati-192
 Individual nutq neologizmi-322,323,325
 Individual ottenkalar- 67,72,75
 Infratovush-47
 Inqichka talaffuz-227

H

Grafemalarning differensial belgilari-157,165
 Grafemalarning integral belgilari-165
 Grafemika-165
 Grafik prinsip-177
 Grafik sinonimiya-167,172
 Grafika-154,164
 Grammatik dialektizm-311,317
 Grammatik sath-28

Hozirgi leksik ma'nolar-272,277
 Hozirgi o'zbek adabiy tilning
 yozma shakli-152, 164

I

Internatsional so'zlar lug'ati-353
 Intervokal holat-118,228
 Intonatsiya-148,150
 Intonologiya-148
 Istorizm-frazemalar-346,347
 Izohli lug'atlar-351,355
 Izohsiz lug'atlar-351,355
 Ishlatilish doirasi chegaralangan
 frazemalar-310,345
 Ishlatilish doirasi chegaralangan
 leksemalar-310
 Ishlatilish doirasi chegaralanmagan
 frazemalar-345
 Ishlatilish doirasi chegaralanmagan
 leksemalar-309
 Ishlatilish kasb-hunarga ko'ra
 chegaralanish-345
 Ichki tartib (leksikografiyada)-356,361

J

Jarangsizlanish-228
 Jarangsizlik-jaranglilik belgilari-

ga asoslangan oppozitsiyalar-58,74
 Jargon-7

K

Kalkalab olish-305,309
 Kasb-hunar leksikasi-313,317
 Keng unlilar-81
 Kissen I. A. tasnifi (konsonantizm)-96,97
 Kichik paradigm(semantik mikrosistema)-282
 Kod-165
 Kombinator ottenkalar-66,75
 Kombinator-pozitsion ottenkalar-66,75
 Kompensatsiya-120,123
 Komplementar qarama-qarshilik
 (komplementar antonimlar)-292
 Konnotativ semalar-257,261
 Konsonant oppozitsiyalar-61
 Konsonantizm-28,94,107
 Kontakt assimilatsiya-124
 Kontakt dissimilatsiya-126
 Kontakt metateza-130
 Kontekstual antonimiya-288,294

L

Lab garmomyasi-125
 Labial undoshlar-107
 Labial-bo'g'iz undoshlari oppozitsiyalari-57
 Labial-til oldi undoshlari oppozitsiyalari-57
 Labial-til orqa undoshlari oppozitsiyalari-57
 Labial-til o'rta undoshlari oppozitsiyalari-57
 Labial undoshlar tavsifi-108
 Lablangan unlilar-81
 Lablanish-lablanmaslik farqlanish
 belgisiga ko'ra unli fonemalar
 oppozitsiyalari-58,74
 Lablanmagan unlilar-81

Kontekstual sinonimiya-283,286
 Kontrar qarama-qarshilik-292
 Konvergensiya-29,122
 Konvergent-119,123
 Korrelatsiya-63,74
 Kuchayuvchi bo'g'in-135,139
 Kuchayuvchi-pasayuvchi bo'g'in-135,159
 Kuchli pozitsiya-68,75,118
 Kuchsiz pzitsiya-69,75,118
 Kvantitativ ur'g'u-140,147
 Kvaziomonimlar-252
 Ko'p elementli tinish belgilari-196
 Ko'p tilli lug'atlar-350,355
 Ko'p o'lchovli oppozitsiyalar-59
 Ko'chadigan urg'u-142,147
 Ko'chma ma'no-272,273
 Ko'chmaydigan urg'u-143,147

Lablar ishtiroki-88
 Lablar ishtirokiga ko'ra unlilar tasnifi-81,88
 Lahja-29
 Leksema-236,241
 Leksema- ikki jihatli birlik-240,242
 Leksema o'zlashtirish-305,308
 Leksemalarni metalorik qo'llash-328,329
 Leksemalarning ierarxik munosa-
 batlari-239,242
 Leksemalarning paradigmatic
 munosabatlari-238
 Leksemalarning sintagmatik muno-

- sabatlari-238
- Leksemaning til qurilishidagi maqomi-236
- Leksemaning uslubiy bo'yog'i-326
- Leksemaning uzual ma'nosi - Qarang: Uzual ma'no
- Leksemaning tashqi (ifodalovchi) tomoni-242
- Leksemaning ichki (ifodalanuvchi) tomoni -242,251
- Leksemaning semantik tarkibi-252,260
- Leksemaning tashqi formasi-253,254
- Leksik antonimiya-287
- Leksik arxaizmlar-319,325
- Leksik dialektizmlar-310
- Leksik dubletlar-283
- Leksik-fonetik arxaizmlar-320,325
- Leksik-fonetik dialektizmlar-311,317
- Leksik-frazeologik antonimlar-344
- Leksik-frazeologik sinonimiya-344
- Leksik istorizmlar-319,325
- Leksik ma'no-253,255,260
- Leksik ma'no taraqqiyoti-265
- Leksik ma'no taraqqiyoti natijalari-270
- Leksik ma'no tiplari-272
- Leksik ma'nolarda semantik bo'g'lanish-279,280
- Leksik ma'noning grammatik tabiati-278,280
- Leksik ma'noning ko'chishi-266
- Leksik ma'noning lug'aviy konteksti-277,280
- Leksik ma'noning semantik tarkibi-255,260
- Leksik monosemiya-264
- Leksik neologizmlar-322,325
- Leksik omonimiya-243,248,344
- Leksik paradigma-238,241
- Leksik paronimiya-248,344
- Leksik polisemiya-264
- Leksik sath-28
- Leksik sinonimiya-280,286
- Leksik sistemalar-235
- Leksikografiya-25,348,355
- Leksikologiya-229,234
- Leksikologiyaning maqsadi-229,234
- Leksikologiyaning obyekti-229,234
- Leksikologiyaning predmeti-229,234
- Leksikologiyaning vazifalari-229
- Lingvistik (lisoniy) lug'atlar-348,349,355
- Lingvistik (lisoniy) omillar-14,265
- Lisoniy ma'no -Qarang: Uzual ma'no
- Logik urg'u-146
- Logografeinalar-161,166
- Lug'at maqolalari sxemalari-358,361
- Lug'at maqolalarini joylashtirish tartibi-355
- Lug'at maqolalarini joylashtirishning ichki tartibi-356
- Lug'at maqolalarini joylashtirishning ma'no tartibi(semantik prinsipi)-356
- Lug'at maqolalarini joylashtirishning tashqi tartibi-355,356
- Lug'at maqolalarining tuzilishi (sxemasi)-358,361

M

- Mahmudov A. tasnifi (konsonantizm)-97
 Majburiy o'ttenkalar-66,75
 Majoziy ma'no-272,273
 Makrosegmentlar-31
 Mantiq urg'usi-146
 Mantiqiy markaz-290,294
 Maqol va matallar lug'ati-354
 Maxsus lug'atlar-352
 Ma'no etimoni-274,277
 Ma'no hajmining o'zgarishi-271
 Ma'no sinonimlari (ideografik sinonimlar)-282,282
 Ma'no tartibi (leksikografiyada)-356,361
 Ma'nolar miqdorining o'zgarishi-270
 Ma'noning kengayishi-269
 Ma'noning ko'chishi-266
 Ma'noning metafora yo'li bilan ko'chishi-266,271
 Ma'noning metonimiya yo'li bilan ko'chishi-267,272
 Ma'noning sinekdoxa yo'li bilan ko'chishi-269,272
 Ma'noning torayishi-270
 Ma'noning vazifadagi o'xsbashlik asosida ko'chishi-267,272
 Mazmumiy guruh-257
 Metateza-133
 Metafora yo'li bilan ma'noning ko'chishi-
 Qarang: Ma'noning metafora yo'li bilan ko'chishi
 Metonimiya yo'li bilan ma'noning ko'chishi-
 Qarang Ma'noning metonimiya yo'li bilan ko'chishi
 Mikrosegmentlar-31
 Millat yoki xalq haqidagi maqola sxemasi (leksikografiyada)-359
 Milliy til-4
 Milliy transkripsiya-76,79
 Miqdor reduksiyasi-127
 Mirtosiyev M. tasnifi (konsonantizm)-105
 Monofonemali grafemalar-158,166
 Monograflar-158,165
 Monosemiya-271
 Morfografemalar-162,166
 Morfologik fonema nazariyasi-72
 Morfologik prinsip (analogiya prinsipi)-176
 Murakkab vazifali tinish belgilari-196

N

- Nafas apparati-39,47
 Nazalizatsiya-126,132
 Nazariy leksikologiya-231,235
 Neologizm-frazemalar-347
 Neologizm-leksema-324,325
 Neologizm-semema-324,325
 Neytrallashtiruvchi oppozitsiyalar-61
 Nisbiy bosh ma'no-274

Nolisomiy omillar-265
 Nomema-243
 Nominativ ma'no-272
 Nurmonov A. tasnifi (konsonan-
 tizm)-98,99
 Nutq a'zsolarining anatomiyasi-39
 Nutq a'zolarining fiziologiyasi-42,48
 Nutq a'zolarining ijro kechimi-43

O

Oddiy grafema-158,159
 Okkazional ma'no(nutqiy
 ma'no)-261,263
 Old qator unlilar-81
 Omofonlar-246,248
 Omofoma omoleksemalar-244
 Omofomalar-244,248
 Omofrazemalar-341,344
 Omograflar-246,248
 Omonim omoleksemalar-243
 Omonimiya-245,248
 Omonimlar-243
 Onomasiologiya-232
 Orfoepik lug'atlar-352
 Orfoepiya-25,219,227
 Orfoepiyaning adabiy til faoliya
 tida tutgan o'rni-226
 Orfografik belgi-162
 Orfografik lug'atlar-352
 Orfografiya-173,182,219,227
 Orfografiya prinsiplari-175,182
 Orfografiyaning differentsiatsiya
 prinsipi-180

Nutq intensivligi-149,151
 Nutq melodikasi-148,150
 Nutq ritmi-150
 Nutq tembri-149,151
 Nutqiy ma'no (okkazional ma'no)-261,263
 Nutqning ma'lum ko'rinishiga
 xoslangan leksemalar-330

Orfografiyaning fonematik
 prinsipi-176
 Orfografiyaning fonetik prinsipi-175
 Orfografiyaning grafik prinsipi-177
 Orfografiyaning morfologik prinsipi-176
 Orfografiyaning semantik-uslubiy
 prinsipi-180
 Orfografiyaning sintaktik prinsipi-181
 Orfografiyaning tarixiy-an'anaviy
 prinsipi-179
 Orfografiyaning shakily-an'anaviy yozuv
 prinsipi-180
 Orfogramma-173,174,182
 Orqa qator unlilar-81
 Otamirzayeva tasnifi(konsonantizm)-94,95
 Otamirzayeva tasnifi(vokalizm)-82
 Ottenkalar tasnifi-66
 Oxiri yopiq bo'g'in-136,139
 Ochiq boshlanuvchi ochiq bo'g'in-135
 Ochiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in-135
 Og'iz bo'shlig'i-41,48
 Ochiq bo'g'in-134,139

P

Paradigmatika-238,242

Parafrazemalar-344

Paronimiya-248,252
 Paronomaziya-250,252
 Partonimiya-295,297
 Pasayuvchi bo'g'in-135,139
 Pauza-149,151
 Perseptiv aspekt-Qarang: Fone-
 tikaning perseptiv aspekti
 Poligraflar-165
 Polifonemali grafemalar-158,166
 Polisemiya-245,246,271
 Portlovchi-affrikatalar oppozitsiyasi-57
 Portlovchi burun sonanti oppozitsi-
 yalari-57
 Portlovchi-sirg'aluvchi undoshlar
 oppozitsiyasi-57
 Pozitsion ottenkalar-66,75
 Pozitsion xususiyatlar-29
 Privativ oppozitsiyalar-60

Q

Qisqa talaffuz-223
 Qiyosiy fonetika-35,47
 Qiyosiy leksikologiya-231,235
 Qorishiq "TS" undoshi tavsifi-116

R

Rahmatullayev Sh. tasnifi(vokalizm)-83,84
 Rahmatullayev Sh. tasnifi (konsonantizm)-
 99,100
 Rasmiy nutqqa xoslangan leksema-
 lar-330,333
 Rasmiy ish uslubi-8
 Reduksiya-126,132
 Regressiv akkomodatsiya-125

Professionalizmlar-313,317
 Progressiv akkomodatsiya-125
 Progressiv assimilatsiya-124
 Progressiv dissimilatsiya-126
 Prokopa-129,132
 Proporsional oppozitsiyalar-59
 Prosodemalar-71,72
 Prosodemografemalar-158,166
 Prosodiya-49,71
 Proteza-128,132
 Publitsistik uslub-9
 Punktuatsiya-26, 192,197
 Punktuatsiya prinsiplari-193,197
 Punktuatsiyaning differentsiatsiya
 tamoyili-194
 Punktuatsiyaning logik-grammatik
 tamoyili-194
 Punktuatsiyaning stilistik tamoyili-194,197

Qo'llanish usuliga ko'ra tinish
 belgilarning guruhlanishi-195
 Qo'llanish o'rniga ko'ra tinish belgilarining
 guruhlanishi-194

Regressiv assimilatsiya-124
 Regressiv dissimilatsiya-126
 Rekursiya-43,48
 Reshetov V V. tasnifi(konso-
 nantizm)-100,101
 Reshetov V V. tasnifi (vokalizm)-84
 Rus-o'zbek yozuvining imlo qoidalari-183
 Ruscha- baynalmilal leksemalar-302,308

S

- Sanash intonatsiyasi-150,151
- Sandxi hodisasi-130,133
- Sayoz til orqa undoshlari-114
- Sayoz til orqa undoshlari tavsifi-115
- Segment-46
- Segment birliklar-30,46
- Segmental fonologiya-49,76
- Semantik kalka-309
- Semantik mikrosistema-282,286
- Semantik-uslubiy prinsip-180
- Semasiologiya-232
- Sifat reduksiyasi-127
- Signalizatorlar-156,162,167
- Signifikativ ma'no-253
- Sillabema-133,137, 138
- Sillabika-133,138
- Silliqlik bo'g'in-135,139
- Simvolik prinsip - Qarang: Differentsiatsiya prinsipi
- Simvollar-162,166
- Smekdoxa-Qarang Ma'noning sinekdoxa yo'li bilan ko'chishi
- Sinerezis-131,133
- Singarmonizm-20,29
- Sinkopa-129,133
- Sinonimik qator-280
- Sinonimik qatorning leksik tarkibi-284
- Sinonimiya va polisemiya-285
- Sinonimlar lug'ati-353
- Sintagma urg'usi-144,147
- Sintagmatik xususiyatlar-29
- Sintagmatika-238,242
- Sintagmema-279
- Sintaktik prinsip-Qarang: Orfografiyaning sintaktik prinsipi
- Sintetik grafema-159,166
- Sirg'aluvchi - affrikatalar oppozitsiyalari-57
- Sirg'aluvchi -sonantlar oppozitsiyalari-58
- Soha ensiklopediyalari-349,355
- Sotsiolingvistika -233
- Spektograf-47
- Spirantizatsiya-131,132
- Supersegment birliklar-31, 46
- Supersegment fonemalar-50
- Supersegmental fonologiya-49,76
- So'roq intonatsiyasi-150,151
- So'z urg'usi (leksik urg'u)-139
- So'z variantlari-252
- So'zlashuv nutqiga xoslangan leksemalar-330,333
- So'zlashuv uslubi-11

T

- Talaffuzda ishtirok etuvchi asosiy nutq a'zolari va fokusning hosil bo'lish o'rniga ko'ra undoashlar oppozitsiyalari-57
- Tanituvchi vazifa(fonemalarda)-31,46

- Tarixiy-an'anaviy prinsip-179
- Tarixiy fonetika-33,46
- Tarixiy leksikologiya-231,235
- Tarixiy lug'atlar-353
- Tarjima lug'atlari-351
- Tavsifiy fonetika-33,46
- Tavsifiy leksikologiya-230,235
- Tashqi tartib(lesikografiyada)-355,361
- Temp-149,151
- Terminlar-313,318
- Terminologik lug'atlar-352,355
- Teskari lug'at(chappa lug'at)-353
- Til garmomiyasi-124
- Til haqidagi maqola sxemasi
(leksikografiyada)-360
- Til oldi - bo'g'iz undoshlari oppo-
zitsiyalari-57
- Til oldi – tanglay undoshlari-107
- Til oldi-til orqa undoshlari oppozitsiyalari-57
- Til oldi undoshlari tavsifi-110
- Til qurilishining asosiy birliklari-236
- Til o'rta undoshi-107
- Til o'rta undoshi tavsifi-113
- Tillar substratsiyasi-17
- Tilning gorizontaal harakati-81,88
- Tilning uch darajali ko'tarilishi -74
- Tilning uch darajali ko'tarilish belgisiga
ko'ra unli fonemalar oppozitsiyalari-
58
- Tilning vertikal (tik) harakati-81,88
- Til-tish undoshlari-107
- Tinish belgilarining tasnifi-194,197
- Tipik ottenkali urg'u(sifat urg'usi)-14,147
- Tonik (musiqiy) urg'u-140,147
- Toponimik lug'atlar-353
- Tor unilalar-81
- Tovush tembri-38,47
- Tovush tushishi-129
- Tovushlarning o'rin almashinuvi-130
- Tovushning balandligi-36,47
- Tovushning fizik-akustik tabiati-47
- Tovushning kuchi (intensivligi)-37,47
- Tovushning miqdor belgilari-47
- Tovushning sifat belgilari-47
- Tovushning cho'ziqligi-38,47
- Transkripsiya-76,79
- Transliteratsiya-79,80
- Trigraflar-165
- Tugallangan intonatsiya-149,151
- Tugallanmagan intonatsiya- 149,151
- Tuzilishiga ko'ra tinish belgilarining
guruhlanishi-196
- Tushuncha-254,255
- To'la ochiq bo'g'in-136,139
- To'la yopiq bo'g'in-136,139
- To'liq assimilatsiya-124
- To'liq dissimilatsiya-126
- To'liqsiz assimilatsiya-124
- To'liqsiz dissimilatsiya-126
- To'ng'ich bosh ma'no-274
- To'g'ri ma'no-272
- To'ychi-boyev B tasnifi(vokalizm)-85

U

- Ultratovush-47
- Umumiy fonetika-32,46
- Umumiy leksikologiya-230,235
- Umumiy lug'atlar-349
- Umumnutq leksemalar-329,333
- Umumtil neologizmi-322,323,325
- Umumturkiy leksemalar-297,308
- Umumxalq lug'aviy birliklar-317
- Undash (chaqiruv) intonatsiyasi-150,151
- Undov intonatsiyasi-150,151
- Undosh fonemalarning paradigmatic tavsifi-108
- Undosh fonemalarning sintagmatik tavsifi-108
- Undosh tovushlar orfoepiyasi-221
- Universal ensiklopediyalar-349,355
- Unli fonemalar tasnifi-80
- Unli fonemalarning paradigmatic tavsifi-89,94
- Unli fonemalarning sintagmatik tavsifi-89,94
- Unli tovushlar orfoepiyasi-219
- Urg'u-139,147
- Uslubiy bo'yoq-328,344
- Uslubiy ottenkalar-67
- Uslubiy sinonimlar-282,286
- Uslubshunoslik-233
- Ustama hodisa-31
- Ustama tillar-17
- Uzual ma'no (lisoniy ma'no)-261,262,263

V

- Valentlik-279
- Valentlik nazariyasi-279
- Variant-70,75
- Variativlik-118
- Variatsiya-70,75
- Vazifa semalari- 259
- Vazifadagi o'xshashlik asosida ma'noning ko'chirilishi-Qarang: Ma'noning vazifadagi o'xshashlik asosida ko'chishi
- Vazifasiga ko'ra tinish belgilarining guruhlanishi-196
- Vazifaviy uslublar-8
- Vokalizm-28,80,88
- Vulgarizmlar-316 318

X

- Xalqaro transkripsiya-76,79
- Xususiy fonetika-33,46
- Xususiy leksikologiya-230,235
- Xususiy(maxsus) lug'atlar -349

Y

- Yakka holda qo'llanuvchi tinish belgilari-195
- Yakka va qo'sh holda qo'llanuvchi tinish belgilari-195
- Yakkalangan oppozitsiyalar-60
- Yangi (lotm) o'zbek yozuvining imlo qoidalari-182
- Yangi turk alifbosi Markaziy Qomitasi- 217

Yangi qatlam frazemalari-346
 Yasama so'zlar va grammatik shakllar
 orfoepiyasi-222
 Yon sonant-titroq sonant oppozitsi-
 yalari-58
 Yopiq boshlanuvchi ochiq bo'-
 g'in-135
 Yopiq boshlanuvchi yopiq bo'g'in-135

Zamonaviy qatlam frazemalari-346,347

O'rta holat (ish holati)-43,48
 O'rta keng unilar-81
 O'simlik turi haqidagi maqola
 sxemasi(leksikografiyada)-360
 O'z qatlam-297,308
 O'z qatlam frazemalari-336,340,347
 O'zbek tili leksikasida eskirish
 jarayoni-318
 O'zbek tili leksikasida yangilanish jarayoni-
 322
 O'zbek tilining o'z leksemalari-298,308
 O'zbekiston Respublikasining "Lotin

Shakl etimoni-274,277
 Shakliy-an'anaviy yozuv-180
 Shakllantiruvchi vazifa-31,46

Chaqiruv (undash) intonatsiyasi-150,151
 Chastota lug'ati-353
 Chuqur til orqa undoshlari-107
 Chuqur til orqa undoshlari tavsifi-115

Yopiq bo'g'in-134,139
 Yozuv tarixi (XX asr)-198-218
 Yozuv tizimining nolisoniy (ekstra-
 lingvistik) asoslari-153,164
 Yozuvning lisoniy (lingvistik)
 asoslari-164
 Yumuq fokusli burun tovushlari-108
 Yo'g'on talaffuz-228

Z

O'

yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy
 etish to'g'risida"gi Qonuni-214
 O'zbekiston Respublikasining "Lotin
 yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy
 etish to'g'risida"gi Qonuniga o'zgartishlar
 kiritish haqidagi Qonuni-215
 O'zbekiston Yangi alifbe Markaiy
 Qo'mitasi-217
 O'zlashgan qatlam-299,308
 O'zlashgan qatlam frazemalari-337,347
 O'zicha olish-305,308

Sh

Sheva-6,29
 Shovqinli sonantlar-burun sonanti
 oppozitsiyalari-58

Ch

Chegaralovchi tinish belgilari-196
 Chig'atoy gurungi-217
 Cho'ziq talaffuz-227

ADABIYOTLAR

Darslik va qo'llanmalar ¹²⁹

1. **Abduazizov A.** O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. - T.: "O'qituvchi", 1992.-135 b.
2. **Abdullayev Yo'ldosh.** Hamrohimi –T.: "O'qituvchi", 1996. -95 b.
3. **Abdurahmonov G', Mamajonov S.** O'zbek tili va adabiyoti. – T.: "O'zbekiston",2002.(1-nashri-1995-y., 260 b.).
4. **Abdurahmonov G.', Shukurov Sh., Mahmudov Q.** O'zbek tilining tarixiy grammatikasi.-T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti",2008.-527 b.
5. **Dadaboyev H., Hamidov Z., Xolmanova Z.** O'zbek adabiy tili leksikasi tarixi.-T.: "Fan", 2007.-154 b.
6. **Джамалханов Х.А.** Основы узбекской графики.-Т.: "Фан",1991.-119 b.
7. **Hakimova Mubayyo.** Semasiologiya. –Toshkent, 2008.-99 b.
8. **Jamolxonov H.A.** Hozirgi o'zbek adabiy tili.O'quv qo'llanmasi.1-qism. – T.: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 2004.-146 b.
9. **Jamolxonov H.** Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanmasi. 2-qism.- T.: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 2004.-116 b.
10. **Jamolxonov H.** Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik.1-nashri. –T.: Talqin, 2005.-271 b.
11. **Jamolxonov Hasanboy.** O'zbek tilining nazariy fonetikasi.-T.:Fan,2009 - 222 b.
12. **Jamolxonov Hasanboy, Sapayev Qalandar.** Imlo muammolari.-Toshkent-2008.-193 b.
13. **Mahmudov A.** Unlilar. – T.: O'zFA "Kibernetika" ilmiy ishlab chiqarish birlashmasi. 1993. -48 b.

¹²⁹ Ro'yxatga 1991-yildan keyin nashr etilgan darslik va qo'llanmalar kiritildi (lug'atlar, qoidalar, qonun, farmon va qarorlar bundan mustasno)

14. Milletlerarasi çağ'daş türk alfabeleri Sempoziyumi (18-20 Kasim, 1991). Yayina hazirlayan: doç. Dr. Nadir Devlet. M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.-İstanbul, 1992.
15. Mirtojıyev M.M. O'zbek tili fonetikasi – T.: "Universitet" 1998. -89 b.
16. Mirtojıyev M.M. Hozirgi o'zbek adabiy tili – Toshkent-2004. -222 b.
17. Mirtojıyev M.M. O'zbek tili semasiologiyasi – T.: Mumtoz so'z-2010. -286 .
18. Muxtorov A, Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi.- T.: "O'qıtuvchi", 1995.
19. Ne'matov H. O'zbek tili tarixiy fonetikasi.-T.: "O'qıtuvchi", 1992.- 93 b.
20. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – T.: "O'qıtuvchi", 1995. – 127 b.
21. Nurmonov A.N. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – T.: "O'qıtuvchi", 1990. -45 b.
22. Nurmonov A., Yo'ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar.- T.: "Sharq", 2001.
23. Otamirzayeva S., Yusupova M. O'zbek tili.- Toshkent, 2004 (1-nashri-2002.) -167 b.
24. Расулов Р. Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентность. - Ташкент, 1991.
25. Rasulov R. O'zbek tili fe'llarining semantik strukturasi. 1 - qism, Toshkent, 1991.
26. Rahmatullayev Sh.U. O'zbek tilining yangi alifbosi va imlosi – T.: "Universitet", 1999.- 54 b.
27. Rahmatullayev Sh.U. O'zbek tilining yangi alifbosi va imlosi – T.: "Universitet", 2002.- 54 b.
28. Rahmatullayev Shavkat. Hozirgi adabiy o'zbek tili– T.: "Universitet", 2006.- 462 b.
29. Rahmatullayev Shavkat. Hozirgi adabiy o'zbek tili. 1-kitob.-T.: " Mumtoz so'z ", 2010.- 296 b.

- 30. Rahmatullayev Shavkat.** Hozirgi adabiy o'zbek tili. 2-kitob.-T.:Mumtoz so'z", 2010.- 211 b.
- 31. Rahmatullayev Shavkat.** Sistem tilshunoslik asoslari.- T.: "Mumtoz so'z", 2007.- 159 b.
- 32. Sanaqulov Usmon.** O'zbek adabiy tilining ilk davrlari.-T.:G'. G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2004.-278 b.
- 33.Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M.** Hozirgi o'zbek adabiy tili.-Toshkent -2009.
- 34.Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh.** Hozirgi o'zbek adabiy tili. Qayta ishlangan, to'ldirilgan 3-nashri. – T.: "O'zbekiston", 1992.-399 b.
- 35.To'ychiboyev B.**O'zbek tili tarixiy fonetikasi.-T.: "O'qituvchi", 1990.-75 b.
- 36.To'ychiboyev B.** O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari.- T.: "O'qituvchi", 1996.-174 b.
- 37. Qurbonova M.** Fitrat-tilshunos. -Toshkent: "Universitet", 1996.-29 b.
- 38. Qurbonova M.** Abdurauf Fitrat va o'zbek tilshunosligi.-T.: "Universitet", 1997. -46 b.
- 39.Yo'ldoshev Bekmurod.** Frazeologik uslubiyyat asoslari. - Samarqand, 1999.
- 40.** O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari. – T.: "FAN", 1956. -21 b.
- 41.** O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari. -T: "O'qituvchi", 1995.-15 b.

Lug'atlar

- 42.** Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 tomlik: 1-t. ("FAN", 1983.- 655 b.); 2-t. ("FAN", 1983. -642 b.); 3-t. ("FAN", 1984.-622 b.); 4-t. ("FAN", 1985.- 634 .).
- 43. Ахманова О.С.** Словарь лингвистических терминов. - Москва, 1966. - 606 с.
- 44. Begmatov E.** O'zbek ismlari. - Toshkent: "Qomuslar Bosh tahririyati", 1991.-206.
- 45. Древнетюркский словарь.** - Ленинград: "Наука", 1969.-676 с.

- 46. Hojiyev Azim.** O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati.-T.: "O'qituvchi", 1974.-307 b.
- 47. Hojiyev Azim.** Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.-T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2002.-154 b.
- 48.A.Hojiyev, A.Nurmonov, S.Zaynobiddinov, K.Kokren, M.Saidxonov, A.Sobirov, D.Quronov.** Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati.-T.: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2001.
- 49.** Imlo lug'ati. Maktab o'quvchilari uchun. Tuzuvchilar: Abdullayev Yo'ldosh, Omilxonova Musharraf, Zufarova Sayyora.-T.: "O'qituvchi", 1987.-176 b.
- 50. Mahmud Koshg'ariy.** Devonu lug'otit turk. Uch tomlik. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov. – T.: "FAN", 1-t (1960.-499 b.), 2-t (1961.-427 b.), 3-t (1963.-465 b.), indeks-lug'at (1967.-540 b.).
- 51. Nazarova X.** Zahiriddin Muhammad Bobir asarlari uchun qisqacha lug'at.-T.: "FAN", 1972.-190 b.
- 52.Rafiyev Abdurozliq.** Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi va imlosi.-Toshkent-2003.-39 b.
- 53.Rahmatullayev Shavkat.** O'zbek tilining frazeologik lug'ati. –T.: "Qomuslar Bosh tahririyati", 1992.
- 54.Rahmatullayev Shavkat.** O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati – T.: "O'qituvchi", 1978.-405 b.
- 55. Rahmatullayev Shavkat.** O'zbek tilining etimologik lug'ati. Turkiy so'zlar.-T.: "Universitet", 2000.-599 b.
- 56. Rahmatullayev Shavkat.** O'zbek tilining etimologik lug'ati. 2-jild.Arab so'zlari va ular bilan hosilalar.-T.: "Universitet", 2003.-599 b.
- 57. Rahmatullayev Shavkat.** O'zbek tilining etimologik lug'ati. 3-jild.Forscha, tojikcha birliklar va ular bilan hosilalar.-T.: "Universitet", 2009.-284 b.
- 58.Rahmatullayev Shavkat.** O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati.-T.: "O'qituvchi", 1984.-214 b.
- 59. Rahmatullayev Shavkat, Mamatov Nasim, Shukurov Rashidxon.** O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati.-T.: "O'qituvchi", 1980.-231 b.

- 60. Rahmatullaev Shavkat, Hojiyev Azim.** O'zbek tilining imlo lug'ati.-T.: "O'qituvchi", 1995.-288 b.
- 61. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А.** Словарь-справочник лингвистических терминов.-М.: "Просвещение", 1976.-543 с.
- 62. Севортян Э.В.** Этимологический словарь тюркских языков. (Общетюркские и межтюркские основы на гласные).-М.: "Наука", 1974.-767-с.
- 63. Севортян Э.В.** Этимологический словарь тюркских языков. (Общетюркские и межтюркские основы на букву "Б").-М.: "Наука", 1978.-349 с.
- 64. Севортян Э.В.** Этимологический словарь тюркских языков. (Общетюркские и межтюркские основы на буквы "В", "Г" и "Д"). -М.: "Наука", 1980.-395 с.
- 65. Севортян Э.В., Левитская Л.С.** Этимологический словарь тюркских языков. (Общетюркские и межтюркские основы на буквы "Ж", "З", "Й"). - М.: "Наука", 1989.-292 с.
- 66. Умаров Э.А.** Фразеологический словарь "Хазойин-ул-маоний" Алишера Навои. - Т.: "ФАН", 1971.-140 с.
- 67.** O'zbek tilining izohli lug'ati. Ikki tomli: 1-t (Moskva: "Rus tili", 1981.-631 b.), 2-t (Moskva: "Rus tili", 1981.-715 b.).
- 68.** O'zbek tillning izohli lug'ati. 5 tomlik: I t. (T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006-y.-680-b.), II t. (2006-y.-672 b.), III t. (2006-y.-688 b.), IV t. (2008-y.-608 b.), V t. (2008-y.-592 b.).
- 70.** O'zbek tilining kirill va lotin alifbolaridagi imlo lug'ati. (Tuzuvchilar: To'liqin Tog'ayev, Gulbahor Tavaldiyeva, Muyassir Akromova) - Toshkent: "Sharq", 1999.-365 b.
- Til va yozuvga oid qonun, farmon, qarorlar**
- 71.** 1921- yil yanvarda bo'lg'on birinchi O'lka o'zbek til va imlo qurultoyi chiqorg'on qarorlari.-Toshkent: "Turkdoynashr", 1922.
- 72.** 1923-yil 18-oktabr. Turkiston Jumhuriyati Maorif Komissarligining Turkiston o'zbeklarining imlolari to'g'risidagi bergan buyrug'i (buyruq №48). - Toshkent, 1923.

73.1928-yil,11-avgust. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Ijroiya qo'mitasining 123-sonli qarori: "Об объявлении в узбекской письменности ново-узбекского (на латинской основе) алфавита - государственным и о порядке перехода на ново-узбекский алфавит всех учреждений, школ и издательств" // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опис №2, ед.хр.14, с. 9-10.

74.1928-yil,1-dekabr. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Ijroiya qo'mitasining 209-sonli qarori: "О дополнении постановления Центрального Исполнительного Комитета... от 11 августа 1928 года №123... статей 12-ой" //Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опис №2, ед.хр.14, с. 11

75. 1929- yil, 15-23- mayda Samarqandda bo'lib o'tgan Respublika til va imlo konferensiyasi qarorlari.-T.: "O'zdamnashr", 1930.

76.1940-yil 8-may. Закон о переводе узбекской письменности с латинизированного на новый узбекский алфавит на основе русской графики // Ведомости Верховного Совета Узбекской Республики, №4, июль, 1940, с.4-5.

77.1956-yil,4-aprel.O'zbekiston Oliy Kengashining Farmoni: "O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari to'g'risida" //O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari.-T.: "FAN", 1956 yil, 3-b.

78.1989- yil 21- oktabr. "O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqida"gi qonuni.-T.: "O'zbekiston", 1989.-11 b.

79.1993 -yil, 2- sentyabr. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida. O'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n uchinchi sessiyasida qabul qilingan qonun // O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1993- y., №9, 332-modda.

80.1995-yil, 6- may. "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunini amalga kiritish tartibi haqidagi O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi qaroriga o'zgartishlar kiritish to'g'risida: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qarori.// "Xalq so'zi", 1995- y., 6- iyun;

"Ma'rifat", 1995-y., 7- iyun. Yana qarang: "Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 1995- y., №3, 4-b.

81. 1995- yil, 24- avgust. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli qarori: O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida// O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari.-T.: "O'qituvchi", 1995, 1-b.

82.1995-yil,21-dekabr.O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarori: O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi qonunining yangi tahririni amalga kiritish tartibi to'g'risida.-Toshkent, 1995.

83.2004-yil 30-aprel. O'zbekiston Respublikasining Qonuni: O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida:

VI. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1993-yil 2- sentabrda qabul qilingan "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunini amalga kiritish tartibi haqida"gi qarorining (O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1993- yil, №9, 332-modda; O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995-yil, №6,120-modda):

2-bandidagi "2005- yil" degan so'zlar"2010-yilning" degan so'zlar bilan almashtirilsin;

10-bandidagi "2005 yilning" degan so'zlar "2010 yilning" degan so'zlar bilan almashtirilsin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov.

Toshkent shahri,

2004- yil 30- aprel.

["Xalq so'zi", 2004- yil 26- iyun, №134 (3409)] (shanba).

Mundarija

Kirish	4
Fanning obyekti, predmeti, maqsadi va vazifalari.....	4
Adabiy til va milliy til munosabatlari.....	4
Hozirgi o'zbek adabiy tilining og'zaki va yozma shakliari.....	5
Adabiy til va dialektlar munosabati.....	6
Hozirgi o'zbek tilining vazifaviy uslublari.....	8
Hozirgi o'zbek adabiy tili taraqqiyotini belgilovchi omillar.....	14
Hozirgi o'zbek adabiy tillning davlat till mavqeidagi o'rnini.....	16
Hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy lldizlari	16
Hozirgi o'zbek adabiy tilining dialektal asoslari.....	23
"Hozirgi o'zbek adabiy tili" fanining bo'limlari.....	25
Fonetika	30
Fonetik birliklarning turlari.....	30
Fonetik birliklarning til va nutqdagi vazifalari.....	31
Fonetikaning tadqiqot maqsadiga ko'ra turlari.....	32
Fonetikaning to'rt aspekti.....	36
Fizik-akustik aspekt.....	36
Anatomik-fiziologik aspekt.....	39
Eshitib his etish aspekti (persektiv aspekt).....	44
Lingvistik-funksional aspekt.....	44
Fonologiya	49
Fonologiyaning fan sifatida yuzaga kelishi (tarixiy obzor).....	50
Fonema va fonemika.....	54
Fonemalarning differensial (farqlanadigan) va integral (farqlanmaydigan) belgillari.....	55
Fonologik oppozitsiyalar.....	56
Korrelatsiya.....	63
Fonologik sistema va fonemalarning paradigmatic aloqalari.....	64

Fonema ottenklari va fonema qatori	64
Ottenkalar tasnifi.....	66
Fonemalarning kuchli va kuchsiz pozitsiyalari.....	68
Ottenka, variatsiya va variant atamaları haqida ma'lumot.....	70
Transkripsiya, uning turlari.....	76
Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmi.....	80
Unli fonemalar tasnifi.....	80
Unli fonemalarning paradigmatic va sintagmatic tavsiflari.....	84
Hozirgi o'zbek adabiy tili konsonantizmi.....	94
Konsonantizm haqida umumiy ma'lumot.....	94
Undosh fonemalarning fokuslari: bir fokusli va ikki fokusli undoshlar	10
Undoshlar tizimidagi munozarali masalalar.....	106
Undosh fonemalarning paradigmatic va sintagmatic tavsiflar.....	108
Fonologik sistemalar taraqqiyotidagi jarayonlar.....	118
Konvergensiya, divergensiya va kompensatsiya.....	119
Divergensiya, konvergensiya jarayonlarining va kompensatsiya	
qonunining fonologik tizim taraqqiyotidagi roli.....	121
Fonetik hodisalar.....	123
Bog'in (sillabema).....	133
Urg'u (aksentema)	139
Intonatsiya (intonema).....	148
Hozirgi o'zbek adabiy tilining yozma shakli.....	152
Til va yozuv munosabatlari.....	152
Grafika- yozuv tizimining birinchi komponenti	154
Grafema tiplari va turlari.....	157
lotin-o'zbek yozuvining grafik tavsifi.....	168
Orfografiya –yozuv tizimining ikkinchi komponenti	173
Orfografiya prinsiplari.....	175
Imlo qoidalari.....	182

Punktuatsiya-yozuv tizimining uchinchi komponenti.....	192
Punktuatsiya prinsiplari.....	193
O'zbek punktuatsiyasida tinish belgilarining tasnifi.....	194
Hozirgi o'zbek adabiy tili yozuv tizimlari haqida tarixiy-xronologik ma'lumot.....	198
Ofoepliya	219
Unli tovushlar orfoepiyasi.....	219
Undosh tovushlar orfoepiyasi.....	221
Yasama so'zlar va grammatik shakllar talaffuzi	222
Boshqa tillardan o'zlashtirilgan ayrim so'zlar orfoepiyasi	223
Orfoepiyaning adabiy til faoliyatida tutgan o'rni	226
Leksikologiya	229
Leksikologiyaning obyekti, predmeti, maqsadi va vazifalari.....	229
Leksikologiyaning turlari.....	230
Leksikologiyada lug'at boyligining sistema sifatida o'rganilishi.....	231
Leksikologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi	232
Leksema.....	236
Leksemaning til qurilishidagi maqomi	236
Leksemalarning paradigmatik munosabatlari	238
Leksemalarning sintagmatik munosabatlari	238
Leksemalarning ierarxik munosabatlari.....	239
Leksema -ikki jihatli birlik	240
Leksemaning tashqi (ifodalovchi) tomoni	242
Leksik омонимия	243
Omonim omoleksemalarning turlaninish va tuslanish sistemalariga munosabati...	245
Omonimlarning yuzaga kelish sabablari	245
Omonimiya va polisemiya	245
Leksik omonimiyaga yondosh hodisalar.....	246
Omonimlar va omoformalarning uslubiy	

vosita sifatidagi tavsifi	247
Leksik paronimiya	248
Paronimlarning nıyqda uslubiy vosita sifatida qo'llanishi (paronomaziya).....	250
Leksemaning ichki (ifodalanuvchi) tomoni	252
Leksemaning semantik tarkibi	252
Leksik ma'noning semantik tarkibi	255
Leksemaning uzual va okkazional ma'nolari.....	261
Leksik monosemiya va polisemiya	264
Leksik ma'no taraqqiyoti	265
Ma'noning ko'chishi	266
Ma'noning kengayishi.....	269
Ma'noning torayishi.....	270
Leksik ma'no taraqqiyoti natijalari.....	270
Leksik ma'no tiplari	272
Hozirgi leksik ma'nolar.....	272
Avvalgi leksik ma'nolar	274
Etimon.....	274
Leksik ma'noning lug'aviy konteksti	277
Leksik ma'noning grammatik tabiati.....	278
Leksik ma'nolarda semantik bo'g'lanish	279
Leksemalar orasidagi semantik munosabatlar	280
Leksik sinonimiya	280
Leksik antonimiya.....	287
Giponimiya, graduonimiya va partonimiya.....	294
O'zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti	297
Leksema o'zlashtirish	305
Leksemalarning ishlatilish doirasi.....	309
Dialektlarga xos leksemalar	310
Dialektizmlarning uslubiy vositalar sifatidagi tavsifi.....	312

Kasb-hunar leksikasi.....	313
Argotizm, jargonizm va vulgarizmlar	315
O'zbek tili leksikasida eskirish va yangilanish jarayonlari (Leksemaning zamoniyligi).....	318
O'zbek tili leksikasining emotsional-ekspressiv jihatdan qatlamlanishi.....	326
Emotsional-ekspressiv bo'yoqdor leksemalarning nutqda qo'llanishi.....	327
Leksemalarning nutq ko'rinishlariga xoslanish jihatidan tavsifi (tilning vazifaviy ko'rinishlariga xoslanganlik belgisiga ko'ra leksemalar tavsifi).....	329
Nutq ko'rinishlariga xoslangan leksemalarning badiiy asar tilida qo'llanishi...	332
Frazeologiya	334
Frazemalarning o'z va o'zlashgan qatlamlari	336
Frazemalarning semantik turlari.....	337
Frazeologik monosemiya va polisemiya	338
Frazemalarning shakl va ma'no munosabatlariga ko'ra turlari	340
Frazemalarning shakl munosabatiga ko'ra turlari.....	340
Frazeologik omonimiya.....	340
Frazeologik paronimiya.....	341
Frazemalarning ma'no munosabatlariga ko'ra turlari.....	342
Frazeologik sinonimiya.....	342
Frazeologik antonimiya.....	343
Frazemalarning ishlatilish doirasi va zamoniyligi	345
Leksikografiya	348
Leksikografiya haqida ma'lumot	348
Lug'at tiplari va turlari.....	348
Lug'at maqolalarining joylashtirilish tartibi va maqola sxemalari	355
O'zbek lug'atchiligi tarixidan qisqacha ma'lumot	362
Lug'at-ko'rsatkich	369
Adabiyotlar	383

Оглавление

Введение	4
Объект, предмет, цель и задачи данного учебного лингвистического курса.....	4
Взаимосвязь и взаимообусловленность литературного и национального языков.....	4
Устная и письменная формы современного узбекского литературного языка.....	5
Отношение литературного языка к диалектам.....	6
Функциональные стили узбекского языка.....	8
Факторы, определяющие развитие современного узбекского литературного языка.....	14
Роль узбекского литературного языка в функционировании языка государственного.....	16
Исторические корни современного узбекского литературного языка.....	16
Диалектные основы современного узбекского литературного языка.....	23
Разделы лингвистического курса « Современный узбекский литературный язык»	25
Фонетика	30
Звуковые единицы языка.....	30
Функции фонетических единиц в языке и речи.....	31
Разделы фонетики.....	32
Четыре аспекта фонетики.....	36
Физико-акустический аспект звуков речи.....	36
Анатомо-физиологический аспект звуков речи.....	39
Перцептивный аспект.....	44
Лингвистический (функциональный) аспект.....	44
Фонология.....	49
Зарождение учения о фонеме (исторический обзор).....	50
Фонема и фонемика.....	54
Дифференциальные и интегральные признаки фонемы.....	55
Фонологические оппозиции.....	56
Корреляция.....	63
Фонологические системы и парадигматические отношения фонем.....	64
Оттенки фонем и фонемный ряд.....	64
Классификация оттенков.....	66
Сильные и слабые позиции фонем.....	68
О герминах «оттенки фонемы», «вариации фонемы» и «варианты фонем».....	70
Фонетическая и фонологическая транскрипции.....	76
Вокализм современного узбекского литературного языка.....	80
Классификация гласных.....	80
Парадигматическая и синтагматическая характеристика гласных.....	84
Консонантизм современного узбекского литературного языка.....	94

Общие сведения о консонантизме.....	94
Фокусы согласных фонем: однофокусные и двуфокусные	
согласные узбекского литературного языка.....	105
Спорные вопросы системы согласных.....	106
Парадигматическая и синтагматическая характеристика согласных.....	108
Конвергенция, дивергенция и компенсация в плане исторического	
развития фонологических систем узбекского языка.....	121
Фонетические явления.....	123
Слог.....	133
Ударение.....	139
Интонация.....	148
Письменная форма современного узбекского литературного языка.....	152
Отношения языка и письма.....	152
Графика-первый (ведущий) компонент письма.....	154
Типы и виды графем.....	157
Графическая характеристика узбекского (на латинской основе) письма.....	168
Орфография –второй компонент письма.....	173
Принципы узбекской орфографии.....	175
Правила правописания.....	182
Пунктуация- третий компонент письма.....	192
Принципы пунктуации.....	193
Классификация пунктуационных знаков узбекского письма.....	194
Историко-хронологический обзор писем узбекского литературного языка.....	198
Орфоэпия.....	219
Орфоэпия гласных.....	219
Орфоэпия согласных.....	221
Произношение сложных слов и грамматических форм.....	222
Орфоэпия лексических заимствований.....	223
Значение орфоэпии в функционировании литературного языка.....	226
Лексикология.....	229
Объект, предмет, цель и задачи лексикологии.....	229
Виды лексикологии.....	230
Установление различных видов системных отношений лексических	
и семантических групп лексики узбекского языка.....	231
Связь лексикологии с другими науками.....	232
Лексема.....	236
Место лексемы в лексической системе языка.....	236
Парадигматические отношения лексем.....	238

Профессиональная лексика.....	313
Арготизмы, жаргонизмы и вульгаризмы.....	315
Историзмы, архаизмы и неологизмы.....	318
Лексика современного узбекского языка с точки зрения экспрессивной эмоциональности.....	326
Употребление эмоционально-экспрессивной лексики в стилистических целях.....	327
Отношение лексики к функциональным стилям.....	329
Фразеология	334
Исключительно узбекские фраземы.....	336
Фразеологические заимствования.....	336
Фраземы с точки зрения их семантической слитности(фразеоло- гические сращения и фразеологические единства).....	337
Фразеологическая моносемия и полисемия.....	338
Фразеологическая омонимия.....	340
Фразеологическая паронимия.....	341
Фразеологическая синонимия.....	342
Фразеологическая антонимия.....	343
Фраземы с точки зрения сферы их употребления.....	345
Лексикография	348
Общие сведения о лексикографии.....	348
Типы и виды словарей.....	348
Принципы помещения словарных статей.....	355
Схемы словарных статей.....	358
Краткий исторический обзор истории узбекской лексикографии.....	362
Словарь-указатель	369
Литература	383

Синтагматические отношения лексем.....	238
Иерархические отношения лексем.....	239
Лексема- сущность двусторонняя.....	240
Означающее лексемы(план выражения лексемы).....	242
Лексическая омонимия.....	243
Отношение омонимов к системам склонений и спряжений.....	245
Причины, приводящие к появлению омонимов в узбекском языке.....	245
Омонимия и полисемия.....	245
Омофоны и омографы.....	246
Употребление омонимов и омоформ в стилистических целях.....	247
Лексическая паронимия.....	248
Употребление паронимов в стилистических целях (парономазия).....	250
Означающее лексемы (план содержания лексемы).....	252
Семантическая структура лексемы.....	252
Семантическая структура лексического значения.....	255
Узуальные и окказиональные значения лексем.....	261
Лексическая моносемия и полисемия.....	264
Развитие лексического значения.....	265
Перенос значений лексем.....	266
Расширение значения.....	269
Сужение значения.....	270
Результаты изменений семантической структуры лексем.....	270
Типы лексических значений.....	272
Лексическое значение лексемы в современном узбекском языке.....	272
Лексическое значение лексемы в плане ее диахронного развития.....	274
Эгмон.....	274
Лексический контекст значения.....	277
Грамматическая природа лексического значения.....	278
Семантическая сочетаемость (валентность) лексических значений.....	279
Семантические отношения лексем.....	280
Лексическая синонимия.....	280
Лексическая антонимия.....	287
Гипонимия, градуонимия и партонимия.....	294
Историческое развитие лексики узбекского языка.....	297
Лексические заимствования.....	305
Лексика узбекского языка с точки зрения сферы ее употребления.....	309
Диалектная лексика (диалектизмы).....	310
Употребление диалектной лексики в стилистических целях.....	312

Contents

Introduction	4
Object, subject, purpose and problems in the given the linguistic course	4
Interconnection and interdependence of literary and national languages.....	4
Oral and written forms of the modern Uzbek literary language	5
Attitudes of the literary language to dialects	6
Functional styles of the Uzbek language.....	8
Factors, defining development modern Uzbek literary language	14
Role of Uzbek literary language in operating the state language	16
Historical roots of the modern Uzbek literary language	16
Dialectal bases of the modern Uzbek literary language	23
Sections of the linguistic course " Modern Uzbek literary language".....	25
Phonetics	30
Sound units of the language.....	30
Functions of the phonetic units in language and speech.....	31
Sections of the phonetics	32
Four aspects of the phonetics	36
Physical-acoustic aspect sound speech	36
Anatomic- physiological aspect	39
Perceptual aspects	44
Linguistic (functional) aspect.....	44
Phonology	49
Generation of the teaching about phoneme (the history review).....	50
Phoneme and phonology	54
Differential and integral signs of the phoneme	55
Phonological oppositions	56
Correlations	63
Phonological systems and paradigmatic relations by background	64
Tone by background and phonemic row.....	64

Categorizations tone	66
Strong and weak positions by background	68
About term "tone of the phoneme", "variations of phoneme" and "variants of phoneme"	70
Phonetic and phonological transcriptions	76
Vocalism in modern Uzbek literary language	80
Categorization of vowels.....	80
Paradigmatic and syntagmatic feature of vowels	84
Consonantism in modern Uzbek literary language.....	94
General information about consonantism.....	94
Focuses of consonant phoneme: one focus and two focus of the consonants of Uzbek literary language.....	105
Disputable questions in the system of consonants.....	106
Paradigmatic and syntagmatic feature of consonants.....	108
Convergence, divergence and compensation in the plan of historical developments in phonological systems of Uzbek language	121
The Phonetic phenomena	123
Syllables	133
Stress	139
intonation	148
Written forms of the modern Uzbek literary language	152
Relations of the language and writing	152
Graphics - First (leading) components of writing	154
Types and types by earl	157
Graphical feature of Uzbek writing (on the base of Latin)	168
Spelling -a second component of writing	173
Principles of Uzbek spelling	175
Spelling rules	182
Punctuation- third component of writing	192

Principles of punctuation	193
Categorizations of the signs of punctuation in Uzbek writing	194
Historical and chronological review of the writing of the Uzbek literary language	198
Orthoepy	219
Orthoepy of vowels	219
Orthoepy of consonants	221
Pronunciations of the complex words and grammatical form	222
Orthoepy of lexical borrowings	223
Importance of Orthoepy in operating the literary language	226
Lexicology	229
Objects, subject, purpose and problems to lexicology	229
Types to lexicology	230
Determinations of different type system relations of lexical and semantic groups of the Uzbek language lexicon	231
Relationships of lexicology with the other science	232
Lexemes	236
Places of the lexeme in lexical system of the language	236
Paradigmatic relations of the lexemes	238
Syntagmatic relations of the lexemes	238
Hierarchical relations of the lexemes	239
Lexemes- essence double-sided	240
Meaning lexemes(the plan of the expression)	242
Lexical homonymy	243
Attitudes of homo lexeme to system of the declensions and conjugations	245
Reasons, bring about appearance of the homonyms in Uzbek language.....	245
Homonymy and polysemy	245
Homophony and homographs	246
Uses of the homonyms and homographs in stylistic purpose	247

Lexical paronymy.....	248
Features paronyms as stylistic figures (paronomazy)	250
Meant lexemes (the plan of the contents)	252
Semantic structures of the lexeme	252
Semantic structure of lexical meanings	255
Semantic structure of lexical meanings	261
Lexical monosemy and polysemy	264
Developments of lexical meanings	265
Transferring of meanings of the lexemes	266
Expansions of meanings	269
Narrowings of meanings	270
Results of the change in the semantic structure of the lexemes	270
Types of lexical meanings	272
Lexical meanings of the lexeme in modern Uzbek language	272
Lexical meanings of the lexeme in plan of (its) dual chronic developments ...	274
Etymon	274
Lexical contexts of meanings	277
Grammatical natures of lexical meanings	278
Semantic combinability (the valency) of lexical meanings.....	279
Semantic relations of the lexemes	280
Lexical synonymy	280
Lexical antonymy	287
Gipponimy,graduonymy and partonymy	294
Historical developments of lexicology of the Uzbek language	297
Lexical borrowings	305
Lexicon of the Uzbek language with standpoint of the sphere of its use.....	309
Dialectal lexicon (dialecticism)	310
Uses of dialectal lexicon in stylistic purpose	312
Professional lexicon	313

Argotic, slang and vulgar expressions	315
Historicism, archaism and neologisms	318
Lexicon of the modern Uzbek language with standpoint of expressive emotion	326
Use emotional-expressive lexicon in stylistic purpose	327
Attitudes of the lexeme to functional style	329
Phraseology	334
Primordial Uzbek phrases	336
Phraseological borrowings	336
Phrases with standpoint their semantic unification (phraseological joining and phraseological unity)	337
Phraseologic monosemy and polysemy	338
Phraseological homonymy	340
Phraseological paronymy	341
Phraseological synonymy	342
Phraseological antonymy	343
Phrases with standpoint of the sphere of their use	345
Lexicography	348
General information about lexicography	348
Types and types of the dictionaries	348
Principles of the premises of the dictionary entries	355
Schemes of the dictionary entries	358
Short history review to histories to Uzbek lexicography	362
Dictionary-pointer	369
Literature	383

